મહાયુદ્ધને અંતે સમાજમાં જે જબરદસ્ત પરિવર્તનો થ
અને હિંદુસ્તાનના સ્વતંત્ર થવાથી આપણી ઉપર જે સામાજિ
અને સાંસ્કૃતિક જવાબદારીઓ આવી પડી છે, તે બધાનો વિચ
કરતાં, હવે જૂનાના પુનરુદ્ધાર કરતાં નવનિર્માણનો યુગ બેઠો
એમ જ કહેવું જોઈએ.

ગાંધીજીના બલિદાનનું ખાતર જે સંસ્કૃતિને મળ્યું છે તે
ભવિષ્ય કાળ કલ્પનાતીત ઊજળો છે. ગાંધીજીના શરીરનો ન
થયો એની સાથે આ દેશમાં, એમને હાથે વવાયેલી, સર્વ-ધ
સમભાવવાળી સર્વોદયી સંસ્કૃતિમાં ગાંધીજીનું ચૈતન્ય પ્રગટ થયું
એ સંસ્કૃતિ હવે પોતાનાં સ્વતંત્ર વ્રતો, ઉત્સવો અને તહેવ
ઉપજાવશે. જૂનાઓને નવું રૂપ આપશે. અને નવી દુનિયાના ન
આદર્શોને મૂર્તિમંત કરશે. જાગતા તહેવારો માં જે દૃષ્ટિ, જે વિચાર
અને જે આદર્શો રજૂ થયા છે, તે બધા સર્વોદય સંસ્કૃતિની પૂ
તૈયારી રૂપ અથવા પગથિયા રૂપ ગણાય.

આશ્રમમાં જે તહેવારો ઊજવાતા તેમાં અખંડ પ્રવાસી ગાંધ
ભાગ્યે જ ભાગ લઈ શકતા. એક વખતે શિવાજી ઉત્સવામાં ચ
તેમને આણી શક્યા હતા; જન્માષ્ટમીના ગીતાપારાયણમાં તે
કોક વાર આવીને બેઠા હશે. ચરખા-દ્વાદશી અથવા રેંટિયા-બારસ
સ્વરૂપ તો તેમણે જ ઘડ્યું હતું. એમના જન્મદિવસને ચ
'મોહન-દ્વાદશી'નું નામ આપ્યું હતું તે ફેરવી અહિંસક સંસ્કૃતિ
પ્રતીક સમા રેંટિયાને જ એમણે એ દિવસ અર્પણ કર્યો. એમ
નિર્વાણના દિવસને આખા દેશે 'સર્વોદય દિવસ'નું નામ આપ
આમ ગાંધીજીનાં જન્મ અને મરણ બન્ને સર્વ-લોક-શુભ
બન્યાં છે.

અહીં જૂના યુગનો અસ્ત થાય છે અને નવા યુગનો ઉદય. માટે જીવતા તહેવારોની નિબંધમાળા અહીં સ્વાભાવિક રીતે પૂર્ણ થાય છે. નવા યુગની નવી પ્રેરણા પોતાના સંવર્ધકને અને કીર્તનકારને માગી લેશે. એ જે કોઈ હોય તેને પ્રણામ કરી જીવતા તહેવારોની આ ચોપડી સમાજના હાથમાં સોંપી દઉં છું.

काका कालेलकर

અનુક્રમણિકા

[આ આવૃત્તિમાં નવા ઉમેરેલા લેખો ફૂદડીના ચિહ્નથી દર્શાવ્યા છે.]

અન્યધર્મી તહેવારો

રાષ્ટ્રીય તહેવારો

જીવતા તહેવારો

વરુની પેઠે ખાવું, બિલાડીની પેઠે બગાસાં ખાવાં, અને અજગરની પેઠે પડચા રહેવું એ તહેવારનું મુખ્ય લક્ષણ કોક કોક ઠેકાણે થઈ પડયું છે. એક તહેવાર એટલે ત્રણ દિવસનો બગાડ એટલું તો ખરું જ. આવી હાલતમાંથી તહેવારોને બચાવવા એ આપણું મુખ્ય કામ છે.

'તહેવારો કાઢી જ નાખીએ તો કેમ?' એ દૃષ્ટિનો પણ અમે વિચાર કર્યો. રોજની આવશ્યક અને સ્ફૂર્તિદાયક પ્રવૃત્તિ શિથિલ કરવી, પોતાની સ્થિતિને હમેશ ન પોસાય એવાં કપડાં પહેરવાં, જાતજાતનાં મિષ્ટાન્નો ઉડાવી ઇંદ્રિયોને લોલુપતાની લત લગાડવી, અને પાનાં, શેતરંજ, સોગઠાં વગેરે નિરર્થક બેઠાડુ રમતોમાં વખત બગાડવામાં એકબીજાને ઉત્તેજન આપવું, એટલો જ જો તહેવારોનો અર્થ થતો હોય તો તહેવારો કાઢી નાખવા એ જ યોગ્ય છે.

પણ અમારી કલ્પના પ્રમાણે તહેવારો અને ઉત્સવોને જીવનમાં વિશિષ્ટ અને મહત્ત્વનું સ્થાન છે. તહેવારો દ્વારા જ આપણે સંસ્કૃતિનાં કેટલાંક અંગો સારી રીતે જાળવી અને ખીલવી શકીએ છીએ; વિશિષ્ટ પ્રસંગો અને તેમનું મહત્ત્વ સ્મરણમાં રાખી શકીએ છીએ; ઋતુના ફેરફાર પ્રમાણે જીવનમાં અમુક ફેરફારો યથાકાળે સંકલ્પપૂર્વક શરૂ કરી શકીએ છીએ; અને સામાજિક જીવનમાં પરસ્પર સહકાર સાથે એકતા આણી શકીએ છીએ.

કેટલીક વૃત્તિઓ મનુષ્યહૃદયને એટલી સ્વાભાવિક છે કે, તેમનું નિયમન ન થાય તો તે અમર્યાદ વધી આખું જીવન બગાડી નાખે

છે. તેમનો સીધો વિરોધ અથવા બાહ્ય નિરોધ શક્ય કે સલામત નથી હોતો. દબાણથી તે વિકૃત થાય છે અને છૂપી રીતે અથવા અસ્વાભાવિક રીતે પોતાની તૃપ્તિ શોધે છે. આમાંની કેટલીક વૃત્તિઓ મર્યાદિત સ્વરૂપમાં ક્ષમ્ય હોય છે એટલું જ નહીં, પણ હિતકર પણ હોય છે. એમનો નાશ કરવાને બદલે જો એમને વિશુદ્ધ બનાવી ઉન્નતિને રસ્તે વાળવામાં આવે, તો સંપૂર્ણ કેળવણીમાં તેમની મદદ ભારે થાય છે. આ કાર્ય કોક કોક વાર સામાજિક રીતે જ સરસ સધાય છે. તહેવારોની મદદ આમાં ઘણી થઈ શકે એમ છે.

તહેવાર પ્રત્યે અમે એ દૃષ્ટિબિંદુ રાખ્યું છે કે, તહેવાર એ ગમે તેમ વખત વેડફી નાખવાનો કે આરામ લેવાનો રજાનો દિવસ નથી. તહેવાર અને ઉત્સવ એ કેળવણીનું એક નૈમિત્તિક અને કીમતી અંગ છે. અને આ જ કારણે, જૂની પ્રથાને બની શકે તેટલી ધ્યાનમાં રાખી તહેવારોના કાર્યક્રમ એવા સૂચવ્યા છે કે, તે તે દિવસનું વૈશિષ્ટ્ય એમાંથી તરી આવે અને છતાં દરેક કાર્યક્રમ એટલો તો હળવો રહે કે તહેવારનો થાક ઉતારવા તહેવાર પછીનો દિવસ બગાડવો ન પડે; એક રાતનો ઉજાગરો અને બીજે દિવસે દિવાનિદ્રા એવી અનિષ્ટ સ્થિતિ ન આવે.

કેટલાક તહેવારો જ એવા છે કે જે મહત્ત્વના હોવા છતાં એમની પાછળ ઝાઝો કાર્યક્રમ ન હોઈ શકે. અમે એમને અર્ધો દિવસના તહેવારો ગણાવ્યા છે.

એથી આગળ જઈને અમે કેટલાક પ્રસંગો એવા કલ્પ્યા છે કે, જે આજે ઉત્સવ કે તહેવારમાં ન ગણાય અને છતાં તેમનું મહત્ત્વ વિદ્યાર્થીઓની દૃષ્ટિ આગળ વરસોવરસ મૂકવું જ જોઈએ. એવા પ્રસંગોને માટે દિવસના કાર્યક્રમમાંથી એકાદ કલાક આપ્યો હોય તો બસ થાય એમ છે: ૪૦ મિનિટ, પોણો કલાક કે કલાક,— જેવો સમય-વિભાગ હોય તેવો એક વિભાગ—આવા પ્રસંગો માટે રાખવો જોઈએ, એવી અમારી ભલામણ છે.

ઉત્સાહી સંસ્થાઓ દર વરસે નવા નવા તહેવારો શોધી કાઢી શકે છે અને તહેવારોની મોટી સંખ્યામાં વધુ ઉમેરો કરી શકે છે. પણ એમાં યોગ્ય સંયમ ન હોય તો અલ્પજીવી ક્ષુલ્લક તહેવારો વધી જવાનો સંભવ ઘણો. કેટલાક તહેવારોએ જીવનધર્મને અનુસરીને વિસ્મૃતિના પેટમાં અલોપ થવું જોઈએ અને એમણે નવા તહેવારોને સ્થાન કરી આપવું જોઈએ. તહેવારો માનવજીવન માટે છે. માનવ-જીવન સાથે તેમનામાં પરિવર્તન થવું જ જોઈએ.

કેટલાક તહેવારો મહાવૃક્ષની પેઠે સેંકડો કે હજારો વરસ જીવે છે. કેટલાક સામાન્ય ઓષધિની પેઠે થોડો વખત જીવી પોતાનું કાર્ય સમાપ્ત કરે છે. પુરાણપ્રિય સનાતન ધર્મમાં જે કેટલાક દીર્ઘજીવી તહેવારો છે, તેમની કદર અમારી યોજનામાં કરેલી દેખાશે. નવા કેટલાક તહેવારો એમાં ઉમેર્યા છે, તે પણ સંયમપૂર્વક જ ઉમેરેલા છે. આ નવા ઉમેરામાંથી એકેએક તહેવાર દીર્ઘજીવી થાય એવી અમારી અપેક્ષા નથી, ઇચ્છા પણ નથી. આજે એમનું મહત્ત્વ છે. એ મહત્ત્વ જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી એ તહેવારો ટકે તો બસ છે.

'શ્રીવિષ્ણુની આજ્ઞાથી પ્રવર્તિત' ઇતિહાસક્રમને લીધે હિંદુસ્તાનમાં દુનિયાના લગભગ બધા ધર્મો ભેગા થયા છે. હિંદમૈયાની અમીદૃષ્ટિને લીધે આ બધા ધર્મો એક કુટુંબના બાળકની જેમ અહીં રહેશે. એ કુટુંબધર્મ સ્વીકારીને દરેક ધર્મે બીજા ધર્મોના તહેવારોને પોતાની માન્યતા અનુસાર પોતાના જીવનમાં સ્થાન આપવું ઘટે છે. આ તત્ત્વ લક્ષમાં રાખી કેટલાક બહારના તહેવારો અમે અમારી યોજનામાં ઉમેર્યા છે. આ તત્ત્વનો સ્વીકાર કર્યા છતાં અમે એનો નિયમ બનાવ્યો નથી. આપણા જીવનમાં જે જે વસ્તુ સ્વાભાવિક રીતે દાખલ થાય તેનું વિચારપૂર્વક સ્વાગત કરવું એ જ યોગ્ય ક્રમ થશે. અમારી આ યોજનામાં પારસી તહેવારોને સ્થાન અપાયું નથી એનું કારણ એ ધર્મનું મહત્ત્વ અમે ઓછું સમજીએ છીએ એમ નથી; પણ આપણી સંસ્થામાં હજી એ સહકાર ખીલ્યો નથી એ જ એનું કારણ છે.

અમે દૃઢપણે માનીએ છીએ કે, હિંદુસ્તાનમાં વસેલા સર્વ ધર્મો પાછળ હિંદમૈયાનો એક સર્વસંગ્રાહક વિશ્વપ્રેમી પ્રેમધર્મ છે. એ ઉદાર અને સર્વસહિષ્ણુ ધર્મનો પ્રભાવ જેમ જેમ દરેક ધર્મ ઉપર પડશે તેમ તેમ સર્વ ધર્મોમાં કૌટુંબિક ભાવ વધતો જશે. અમારી યોજનામાં આ વસ્તુનો સ્વીકાર છે. છતાં, ઇરાદાપૂર્વક ભવિષ્યના પ્રવાહને અમુક વર્તુળમાં જ દોરવાનો પ્રયત્ન અમે નથી કર્યો. જૂનામાંથી જે કાંઈ સાર્વભૌમ ધર્મતત્ત્વને વિરોધી અથવા દેશકાલને અનુચિત લાગ્યું તે છોડી દીધું છે. જે નિર્દોષ હોવા છતાં ક્ષીણસત્ત્વ અને કાલગ્રસ્ત થયું છે તેને કૃત્રિમ રીતે ટકાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. અમારી યોજનામાં ભવિષ્યકાળ માટેની તૈયારીની દૃષ્ટિ છે. છતાં તે દૃષ્ટિની પણ ઝાઝી અસર યોજના પર પડવા નથી દીધી, કેમ કે ભવિષ્યકાળની દિશાનું ચોક્કસ દર્શન થવાને હજી થોડી વાર છે. વર્તમાનકાળની આકાંક્ષાઓ અને ભૂતકાળ પાસેથી મળેલો નગદ વારસો એનો જ અમે વિશેષ વિચાર કર્યો છે.

નિરુત્સાહી નિર્જીવ કેળવણીખાતાની શિક્ષણપ્રથા સર્વત્ર ફેલાયેલી હોવાથી શાળા મારફતે તહેવારો ઊજવવાનું કામ અઘરું છે એમ જાણીને, અને નિરુદ્યમી સમાજના ઉદ્યમી થવાના પ્રયત્નમાં તહેવારો બાધારૂપ ન થઈ પડે એટલા માટે દરેક તહેવારનો કાર્યક્રમ બહુ જ હળવો રાખેલો છે. છતાં એમાં સર્જનાત્મક અથવા વિધાયક કેળવણીની ખિલવટનું બાજારોપણ સ્પષ્ટ છે. શાલીન જીવન જેમ જેમ સમૃદ્ધ થતું જશે તેમ તેમ આ બીજનો વિકાસ એની મેળે થશે; જોકે એ બધું શિક્ષકોની પ્રતિભા અને વિદ્યાર્થીઓનાં ઉત્સાહ ઉપર જ આધાર રાખે છે.

કાંઈ નહીં તોયે શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ અને માબાપોને પ્રસન્ન પરિસ્થિતિમાં એકત્ર આણવાના પ્રસંગો તરીકે આ તહેવારો મહત્ત્વના છે જ. સમાજસુસ્થિતિનું ચિંતન કરનાર ચતુર શિક્ષકો આવા ઉત્સવોનો લાભ લઈ અનાયાસે સામાજિક પ્રશ્નો વિષે લોકમાનસને જાગ્રત કરશે અને લોકશિક્ષણની નાનીશી શરૂઆત કરશે. બીજી રીતે વધતાં જતા આપણા સામાજિક જીવનમાં એક જ

દિશામાં; પણ ભિન્ન ભિન્ન માર્ગે જતી સંસ્થાઓનો પરસ્પર પરિચય વધારવામાં પણ આપણા ઉત્સવો મોટો ભાગ ભજવી શકે છે. સ્નેહસંમેલનો કરતાં સમાજમાન્ય ઉત્સવોના પ્રસંગો આવો પરિચય નમ્રતાના વાતાવરણમાં વધારે સ્વાભાવિક રીતે કરાવે છે. ટૂંકામાં વિદ્યાર્થીઓનો સર્વાંગીણ વિકાસ થાય, હૃદયની ઊંચી લાગણીઓ વિશિષ્ટ રીતે વિકસે અને તે દ્વારા મુખ્યતઃ ધાર્મિક અને સામાન્ય રીતે સામાજિક કેળવણીનું આહ્લાદદાયક સાધન મળે એ ઉદ્દેશથી આ તહેવારોની ટૂંકી નોંધ અમે તૈયાર કરી છે.

મુખ્ય ઉદ્દેશ તો આપણી શાળા અને આપણું આશ્રમજીવન એટલા પૂરતો જ છે. છતાં ગુજરાતની અનેક શાળાઓને પણ એમાંથી થોડુંઘણું સૂચન મળશે એવી આશા મનમાં નથી એમ નથી.

૨

ઉત્સવના ઉપવાસ

એક મિત્રનો સવાલ છે, 'જન્માષ્ટમી કે રામનવમી જેવા દિવસો ઉત્સવ અને આનંદના મનાય. તે દિવસે મિષ્ટાન્નભોજન કરવાને બદલે ઉપવાસ કરવાની પ્રથા કેમ પડી હશે?'

પ્રશ્ન પૂછનાર એમ માનતા લાગે છે કે ઉપવાસ તો દુઃખને કે શોકને પ્રસંગે જ કરાય. એમ જ હોય તો રૂઢિચુસ્તો શોકપ્રસંગે મોટાંમોટાં જમણો શા સારુ કરતા હશે? ઉપવાસ એ દુઃખ કે સંકટની નિશાની છે એમ નથી. ચિત્તમાં ગ્લાનિ હોય, દુઃખથી દબાયા હોઈએ ત્યારે આરોગ્યના નિયમ પ્રમાણે ન ખાવું એ યોગ્ય છે. હૃદયની સ્વાભાવિક લાગણી પણ એ જ સૂચવે છે. આરોગ્યના નિયમની દૃષ્ટિએ જોતાં જ્યારે હૈયું હરખાય ત્યારે પણ આપણે કશું ખાવું ન જોઈએ; મિષ્ટાન્નભોજન કે અતિઆહાર તો ન જ કરવા જોઈએ. જેમ દુઃખમાં પાચનશક્તિ ક્ષીણ થયેલી હોય છે તેમ આનંદની ઉત્તેજનામાં અને ક્ષોભમાં પણ એ જ દશા હોય

છે. એટલે કોઈ પણ કારણે ચિત્તનું સ્વાસ્થ્ય તૂટી ગયું હોય ત્યારે અનશન અથવા અલ્પાહાર જ વિહિત છે.

જન્માષ્ટમી જેવા ઉત્સવને પ્રસંગે આપણે જે ઉપવાસ કરીએ છીએ તેનો ઉદ્દેશ એથીયે વિશેષ છે. જન્માષ્ટમી એ કૃષ્ણજન્મની વધામણી નથી, પણ કૃષ્ણજન્મની સાધના છે. દ્વાપરયુગમાં કે ત્રેતાયુગમાં કૃષ્ણજન્મ થયો તેનું આપણને શું? જ્યારે આપણા હૃદયમાં કૃષ્ણજન્મ થશે ત્યારે જ આપણે ધન્ય થવાના. નાનપણમાં અમને આવા ઉપવાસ કરવાનો હક ન હતો; ઉપવાસ તો ઘરના પીઢ લોકો જ કરે. અમે તો બાળકો. અમારે બે ટંક ધરાઈને જમવું અને પૂજામાં મદદ કરવી. એટલો જ અમારો ધર્મ. મોટેરાં બધાં ઉપવાસ કરે તે જોઈ અમારે પણ ઉપવાસ કરવો છે એવી હઠ લઈને બેસીએ, અને રડીરડીને, અને ક્વચિત્ માર ખાઈને પણ ન ખાવાનો હક મેળવીએ, એ સ્થિતિ હતી. કેમ કે ઉપવાસ એ એક સાધના છે.

જેમ નાવાથી પવિત્રતાનો અનુભવ થાય છે, મૌન ધારણ કરવાથી આધ્યાત્મિક વાતાવરણ મેળવાય છે, તેમ જ ઉપવાસથી અંતર્મુખ થવાય છે અને સાત્ત્વિક વૃત્તિ પણ ખીલવી શકાય છે. દરેક ભોજન સાથે શરીરમાં એક જાતની જડતા તો આવી જ જાય છે. તે ટાળીને શરીરનો બોજો હળવો કરવાથી ધ્યાન કે ઉપાસના માટે સ્થિતિ અનુકૂળ થાય છે. ઉપનયન, ઉપનિષદ, ઉપવાસ, અને ઉપાસના એ ચારે શબ્દ સરખા છે. ઉપવાસનો મૂળ અર્થ અનશન નથી, જેમ બ્રહ્મચર્યનો મૂળ અર્થ વીર્યરક્ષા નથી. બ્રહ્મચર્ય એટલે ઈશ્વરપ્રાપ્તિને અર્થે વેદશાસ્ત્રના અધ્યયનમાં મશગૂલ રહેવું તે. વીર્યરક્ષાથી જ એ શક્ય હોવાથી વીર્યરક્ષાને જ ખાસ કરીને બ્રહ્મચર્ય નામ અપાયું. ઉપવાસમાં પણ એવો જ ભાવ છે. ઉપ-વાસ એટલે પરમાત્માની નજીક રહેવું, એની સન્નિધિ અનુભવવી. જે માણસ ઇંદ્રિયોને તૃપ્ત કરવા બેસે છે તે ઈશ્વરનું નામ લેતા છતો ઈશ્વરની સન્નિધિ અનુભવી ન શકે. આહારમાત્રનો ત્યાગ કરી અથવા શરીર-પ્રકૃતિનું સામ્ય જાળવવા ખાતર અલ્પ માત્રામાં સાત્ત્વિક આહાર

કરી પરમાત્માનું સ્મરણ કરવું, તેની ભક્તિ કરવી, તેનો નિકટવાસ અનુભવવો, એનું નામ તે ઉપવાસ; એ જ ઉપાસના. ઉપાસકે આહાર ઓછો કર્યે જ છૂટકો, એમ જોઈને ધાર્મિક સાધનાને અર્થે કરેલા અન્નત્યાગને જ ઉપવાસ કહેવા લાગ્યા. કૃષ્ણજન્મને દિવસે અથવા રામજન્મને દિવસે એ આધ્યાત્મિકતા, એ સાધકવૃત્તિ કેળવવા માટે ઉપવાસ રાખેલો છે.

૩

જયંતી

ઇશ્વરની સૃષ્ટિમાં અસંખ્ય માણસો જન્મે છે. તે બધાની જયંતી આપણે નથી ઊજવતા. જેમના જીવનરહસ્યનો આપણા હૃદયમાં પુણ્યપાવન ઉદય થયો હોય તેમની જ જયંતી આપણે ઊજવીએ છીએ. કરોડો લોકોનું જીવન તો આવેલો દિવસ જેમ તેમ કરીને પૂરો કરવામાં જ વીતે છે. માણસને હેરાન કરનાર — તેને પામર બનાવનાર જે અસંખ્ય શત્રુઓ છે તેમની સામે ઝૂઝનારાઓની સંખ્યા અત્યંત અલ્પ હોય છે. શત્રુને ગમે તેમ કરીને ટાળવો અથવા નામર્દાઈથી તેની સાથે માંડવાળ કરવી અને યુદ્ધની તકલીફમાંથી બચી જવું એ જ સામાન્ય લોકોનો જીવનક્રમ હોય છે. પણ આ રીતે શત્રુ ટળતો નથી. તે તો ફરી ફરી સામો ઊભો થાય જ છે ને દરેક વખતે માંડવાળની કિંમત વધારે ને વધારે માગતો જાય છે. એ કિંમત કેવળ પૈસાની નથી હોતી; એ કિંમત તો પ્રાણ, તેજસ્વિતા અને સ્વતંત્રતાની હોય છે. દરેક માણસમાં આ ત્રણે વસ્તુની ચાહના તો હોય જ છે; પણ શિરને સાટે તેજસ્વિતા અને સ્વતંત્રતા જાળવવાનો કે મેળવવાનો પ્રાણ જેની અંદર હોય તે જ વીર પુરુષ કહેવાય — તે જ વિજયી કહેવાય. મનુષ્યજાતિના શત્રુ પર જેણે વિજય મેળવ્યો છે તેની જ આપણે જયંતી ઊજવીએ છીએ. જયંતીનો અર્થ જ એ છે.

પણ જયંતી આપણે શા માટે ઊજવીએ છીએ ?

બે જાતના લોકો જયંતીઓ ઊજવે છે. જેઓ વીર પુરુષ પાસેથી પ્રેરણા મેળવવા માગે છે તેઓ, તેમ જ વીર પુરુષ પાસેથી રક્ષણ માગે છે તેઓ. એક વર્ગ વીરોનો ઉપાસક હોય છે અને બીજો વર્ગ તેમનો આશ્રિત હોય છે. પ્રથમ વર્ગને વીરનાં વીરકર્મથી પ્રેરણા, ઉત્સાહ અને પ્રાણ મળે છે, વીરની ઉપાસના કરી તેઓ પોતે વીર બની જાય છે. બીજો વર્ગ પામર હોય છે. તે હંમેશાં ભયભીત દશામાં રહે છે, ત્યાગથી ડરે છે. તે કહે છે, 'આ ભયભીત દશામાંથી જે અમને મુક્ત કરે, અમને આશ્વાસન આપે, તે જ અમારો નાથ. તેનો જ અમે જયજયકાર કરીશું, તેની પ્રસન્નતા મેળવીશું અને તેનાં વીરકર્મના આશ્રય હેઠળ સુખી રહીશું. એ જો આ દુનિયા છોડીને જાય તો ઈશ્વર પાસે પ્રાર્થના કરીશું કે હે પ્રભો ! અમને બીજો કોઈ નાથ આપ, અમને સનાથ કર.'

અનાથ લોકો જ્યારે વીરપૂજા કરે છે ત્યારે તે પૂજા પાછળ આવી જ યાચનાવૃત્તિ રહેલી હોય છે.

મીંદડીનું બચ્ચું કહે છે, 'મારી મા આવજો અને મને ઉપાડીને સુરક્ષિત સ્થળે મૂકજો.' પક્ષીઓનાં બચ્ચાં કહે છે, 'અમારી મા અમને પોતાની પાંખો ફફડાવી બતાવે તો અમે પણ તેમ જ કરીએ.' આમ બે જાતની જયંતીઓ થાય છે.

હિંદુસ્તાનમાં જ્યાં સુધી અનાથવૃત્તિથી જયંતીઓ ચાલશે ત્યાં સુધી દેશમાં પુરુષાર્થ આવવાનો નથી. જેવી શ્રદ્ધા તેવું ફળ. 'વિશ્વંભર પ્રભુના મનમાં જ્યારે દયા સ્ફુરશે ત્યારે તે આપણને અલૌકિક પુરુષ આપશે અને આપણે તેને નિચોવીને—વટાવીને સુખી થઈશું;' આવી વૃત્તિમાં જેટલી સલામતી છે તેટલું જ અધઃપતન પણ છે. પુણ્ય-પુરુષોના બલિદાનથી આ લોકના વૈભવ મેળવવામાં પુણ્યક્ષય છે, પ્રાણક્ષય છે. પુણ્યપુરુષના બલિદાનથી જ્યારે આપણામાં પણ બલિદાનની વૃત્તિ જાગે ત્યારે જ આપણે તેની સાચી ઉપાસના કરી ગણાય અને ત્યારે જ આપણો સાચો ઉત્કર્ષ થાય.

આજે આપણે ઈશ્વર પાસે એવી પ્રાર્થના ન કરવી જોઈએ કે 'અમે તો પામર જ રહીશું. તમે અવતાર ધારણ કરી અમારું દુઃખ નિવારણ કરો.' આપણે પરમાત્માને કહેવું જોઈએ કે 'હે જનાર્દન! તારો અવતાર અમારાં હૃદયમાં જ થાઓ. વાંદરાઓના પણ વીર પુરુષો બનાવી મૂકનાર અવતાર અમારે જોઈએ છે; અમને સ્વાવલંબન શીખવે એવો અવતાર અમારે જોઈએ છે; કેમ કે સ્વાવલંબનમાં અમારો કાયમનો ઉદ્ધાર છે; પરાવલંબનમાં અમારી અવનતિ છે, અમારું અપમાન છે.'

સ્વાવલંબનની વીરવૃત્તિથી મહાત્માઓની જયંતી ઊજવવામાં આપણે તેમના[*] માહાત્મ્યના અધિકારી બનીએ છીએ. પરાવલંબી માગણવૃત્તિથી જયંતી ઊજવવામાં આપણે મહાત્માઓની દયાના પાત્ર થઈએ છીએ.

* અને દયા એટલે તિરસ્કારનું સજ્જન સ્વરૂપ.

૪

તહેવારોની યાદી

		દિવસ
કાર્તિક		
સુદ ૧	બેસતું વરસ	૧
સુદ ૨	ભાઈબીજ	૧
સુદ ૧૧	મહા એકાદશી	૦॥
માગશર		
સુદ ૧૧	ગીતાજયંતી	૦॥
સુદ ૧૫	દત્તજયંતી	૧
પોષ		
	મકરસંક્રાન્તિ	૧
માઘ		
સુદ ૫	વસંતપંચમી	૧
સુદ ૮	ભીષ્માષ્ટમી	એક સમયવિભાગ
વદ ૧૪	મહાશિવરાત્રી	૦॥
ફાગણ		
સુદ ૧૫	હોળી	૧
વદ ૩	શિવાજીજયંતી	૧
ચૈત્ર		
સુદ ૧	ધ્વજારોપણ	એક સમય
સુદ ૯	રામનવમી	૧
સુદ ૧૩	મહાવીરજયંતી	૧
સુદ ૧૫	હનુમાનજયંતી	૧

વૈશાખ		
સુદ ૩	અખાત્રીજ	૦॥
સુદ ૧૦	શંકરજયંતી	૦॥
સુદ ૧૫	બોધિજયંતી	૦॥
જેઠ		
સુદ ૧૫	વટસાવિત્રી	૧
અષાઢ		
સુદ ૧૧	મહા એકાદશી	૦॥
સુદ ૧૫	ગુરુપૂર્ણિમા	એક સમય
વદ ૩૦	દિવાસો	૦॥
શ્રાવણ		
સુદ ૫	નાગપંચમી	૧
સોમવારો	શ્રાવણી સોમવાર	૦॥
સુદ ૧૫	શ્રાવણપૂર્ણિમા	૧
વદ ૮	જન્માષ્ટમી	૧
ભાદરવો		
સુદ ૪	ગણેશચતુર્થી	૧
સુદ ૫	ઋષિપંચમી	૧
	અને પજુસણ	૧
વદ ૧૨	રેંટિયાબારશ	૧
આસો		
સુદ ૮–૯	સરસ્વતીપૂજન	૨
સુદ ૧૦	દશેરા	૧
સુદ ૧૫	શરત્પૂર્ણિમા	૧
વદ ૧૩	ધનતેરશ	૧
વદ ૧૪	કાળીચૌદશ	૧
વદ ૩૦	દિવાળી	૧

અન્યધર્મી તહેવારો

ડિસે. ૨૫	નાતાલ	૧
	મોહરમ	૧
	બકરી ઈદ	૧

રાષ્ટ્રીય તહેવારો

એપ્રિલ ૬–૧૩	રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ	૮
ઓગસ્ટ ૧૫	આઝાદ દિન	૧
ફેબ્રુઆરી ૧૯	ગોખલે પુણ્યતિથિ	એક સમય
,, ૨૨	કસ્તુરબા પુણ્યતિથિ	એક સમય
જૂન ૬	દેશબંધુ પુણ્યતિથિ	એક સમય
,, ૩૦	દાદાભાઈ પુણ્યતિથિ	એક સમય
ઓગસ્ટ ૧	તિલક પુણ્યતિથિ	૧
,, ૧૫	મહાદેવભાઈ પુણ્યતિથિ	એક સમય
	નરસિંહ મહેતો	એક સમય
	મીરાં	એક સમય
	અખો	એક સમય
	ચોખામેળા	એક સમય
	જનાબાઈ	એક સમય

આખા તહેવારો ૩૮, અડધા તહેવારો ૯; એક સમયના ૧૩.

जीवता तहेवारो

૧

બેસતું વરસ

કારતક સુદ ૧ **દિવસ**

આ દિવસ મુખ્યત્વે મિત્રને મળવાનો તેમ જ ગુરુજનોને મળી તેમનો આશીર્વાદ લેવાનો દિવસ છે. નવા વરસનો નવો સંકલ્પ અને આખા વરસની કંઈક નિશ્ચિત યોજના પણ આ દિવસે કરાય. જે વિચાર કરી શકે છે તે એકબે કલાક શાંતિથી એકાંતમાં બેસી પ્રાર્થનાપૂર્વક નવા વરસનો સંકલ્પ અને એ પાર પાડવાની વિગતો મનમાં ગોઠવે અને આવો સંકલ્પ જેની આગળ જાહેર કરવો ઘટે તેને તે જણાવે અને પોતાની પાસે અવશ્ય લખી રાખે.

૨

ક્યાં છે ભાઈબીજ?

[કારતક સુદ ૨]

હિંદુ સમાજમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ જેવી હોવી જોઈએ તેવી નથી. આટઆટલાં વર્ષો ચર્ચા ચાલી છે, ઘણાં કુટુંબોમાં ફેરફાર થયો છે, લોકમતમાં પણ ઘણો ફેર પડ્યો છે; છતાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ આજે સંતોષકારક છે એમ ન કહી શકાય. 'પરિસ્થિતિના દબાણથી લાચાર થયા વગર જીવનમાં કશો ફેરફાર કરવો નહીં' એ જાતની મુમૂર્ષુ જડતા સમાજ છોડે નહીં ત્યાં સુધી આવી જ સ્થિતિ રહેવાની.

આ સ્થિતિ એટલે શું? આ સ્થિતિ એટલે સ્વભાવનું પારતંત્ર્ય, હૃદયની દુર્બળતા, અને સામાજિક ઉન્નતિનાં શ્રેષ્ઠ તત્ત્વો વિષેની નાસ્તિકતા. ચાલતી પરિસ્થિતિથી અકળાયેલું મન, પ્રસન્નતા મેળવવા

માટે હિંદુ આદર્શના વૈભવકાળનાં ચિત્રો દૃષ્ટિ સન્મુખ ઊભાં કરવાનાં મથે છે, અને એ વ્યાપારમાં આપણને અત્યાર સુધી નિરાશ થવું પડ્યું નથી. મદાલસા, મેનાવતી, સુમિત્રા, વિદુલા કે જીજાબાઈ જેવી આદર્શ માતાઓ આપણે ત્યાં છે. આદર્શ પત્નીની બાબતમાં તો હિંદુસ્તાન દુનિયાના તમામ દેશને મોખરે હમેશાં રહેવાનું. સીતા, સાવિત્રીથી એમની નામાવલિ શરૂ કરવી મહેલી છે, પણ એ નામાવલિનો અંત ક્યાં?

આદર્શ માતા અને આદર્શ પત્નીના દાખલાઓ આપણી પાસે ઢગલાબંધ છે, પણ આદર્શ બ્રહ્મચારિણીઓ વિષે તેમ ન કહી શકાય. પ્રાચીન કલ્પમાં નારીને ઉપવીત અપાતું એવાં થોડાંક વચનો અને સુલભા, ગાર્ગી, શબરી અને મૈત્રેયી એટલા જ લોકવિશ્રુત દાખલાઓ છે. વેદવતી, ધૃતવ્રતા, વડવા, શ્રુતાવતી વગેરે નામો તો નામો જ રહ્યાં છે. મોક્ષ એ જ પરમ પુરુષાર્થ માનનાર બ્રહ્મચારિણી સ્ત્રીઓના આટલા ઓછા દાખલા હોય એ સ્થિતિ શોભાસ્પદ નથી.

સ્ત્રીઓનું સામાજિક સ્વાતંત્ર્ય પણ જ્યાં કબૂલેલું નથી ત્યાં પારલૌકિક સ્વાતંત્ર્ય એટલે કે મોક્ષ વિષે ઉત્સાહ કોણ ધરાવે? હિંદુ, ખ્રિસ્તી, બૌદ્ધ અને મુસલમાની ધર્મમાં પરમલોકપ્રાપ્તિની બાબતમાં સ્ત્રીઓની શક્તિ વિષે ઓછીવત્તી શંકા જ બતાવેલી છે. આર્ય આનંદે બુદ્ધ ભગવાનને સીધેસીધા પ્રશ્નો જ્યારે પૂછ્યા ત્યારે બુદ્ધ ભગવાને આખરે કબૂલ કર્યું: 'નિર્વાણ મેળવવું એ સ્ત્રીઓને માટે અશક્ય નથી.' આ પ્રસંગ વિષે કુમારસ્વામી જેવા આધુનિક સંસ્કારી પુરુષ પણ આપણને પૂછે છે કે શું એ વાત સાચી નથી કે દુનિયાદારીની વૃત્તિ પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં વધારે છે? બંકિમચંદ્ર પણ 'આનંદમઠ'માં અસ્પષ્ટ રીતે સૂચવે છે કે મોક્ષધર્મ સાથે સ્ત્રીઓને હાડવેર છે.

આવી જ્યાં માન્યતા હોય ત્યાં આદર્શ બ્રહ્મચારિણીઓનો ફાલ ઓછો જ રહેવાનો ને! અને મોક્ષપ્રાપ્તિની ઇચ્છા જ જ્યાં મોળી હોય ત્યાં બ્રહ્મચર્ય જેવી કઠિન દીક્ષા લેવાનું કોને સૂઝે? (यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति.)

तेऽपि यान्ति परां गतिम् એમ કહી ગોપીજનવલ્લભ શ્રીકૃષ્ણે શૂદ્રો સાથે સ્ત્રીઓને પણ આશ્વાસન આપ્યું. પણ ભગવાને કોઈ આદર્શ બ્રહ્મચારિણી કેળવી હોય તો પુરાણકારોએ એની નોંધ લીધી નથી.

વીરમાતા, વીરાંગના, વીરકન્યા એવા બહાદુરીના આદર્શો આપણે ત્યાં પૂરતા નથી, તોયે ઘણા છે. તેજસ્વિતામાં એકલી દ્રૌપદી અને ઝાંસીની લક્ષ્મીબાઈ આપણી આગળ હોય તોયે આપણા સમાજનું મુખ ઉજ્જ્વળ કરવા માટે બસ છે.

આદર્શોના પ્રકારમાં એક ઊણપ માત્ર આપણને અતિશય સાલ્યા વિના ન રહે એવી છે. ગૃહસ્થાશ્રમ અને સંન્યાસ, મોટા મોટા સંઘો અને અવિભક્ત કુટુંબો, ગમે તેનું વર્ણન વાંચો અને આદર્શો તપાસો. આપણે ત્યાં આદર્શ ભાઈબહેનનાં ચિત્રો નથી જ એમ કહીએ તો ચાલે. શ્રી ભગવાને સુભદ્રા કરતાં પણ દ્રૌપદીનું વીરાપણું વધારે કર્યું, એ એક ઉજ્જ્વળ દૃષ્ટાંત છોડી દઈએ તો બાકી શું રહ્યું ? અશોકના દીકરાદીકરી મહેન્દ્ર અને સંઘમિત્રાને આદર્શ મિશનરી કહી શકીએ. પણ એમણે આદર્શ બંધુભગિનીનો દાખલો બેસાડ્યો છે એમ ન કહી શકાય. આદર્શ બંધુભગિનીનો વિચાર કરતાં ઉમળકા સાથે એમનું સ્મરણ નથી થતું. આદ્ય અને આર્ષ કવિ વાલ્મીકિને પણ માનવી જીવનના બધા સંબંધો સૂઝયા, પણ એક ભાઈબહેનનો આદર્શ ચીતરવાનું સૂઝ્યું નહીં. અરે, પેલી બિચારી શાન્તાનો પણ ઉપયોગ કરતાં ન આવડ્યો. પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં બંધુભગિનીનો આદર્શ રૂઢ થયેલો ક્યાંયે જોવામાં નથી આવ્યો, એટલું જ નહીં પણ કલ્પિત સાહિત્યમાં પણ આપણા કવિઓએ ભાઈબહેનનો ઉજ્જ્વળ આદર્શ ચીતરવામાં પોતાની પ્રતિભાનો ઉત્કર્ષ ક્યાંયે બતાવ્યો નથી. સમ્રાટ શ્રીહર્ષ એની બહેન રાજ્યશ્રીને છોડાવવા જંગલમાં દોડ્યો છે એ પ્રેમળ પ્રસંગ અન્ય દેશના કવિઓના હાથમાં આવત તો કોણ જાણે એને લઈને એમણે કેટલાંય અમર કાવ્યો લખ્યાં હોત!

આપણા કવિઓએ આ અક્ષમ્ય પ્રમાદ શા કારણે કર્યો હશે ? જેને ભાઈ નથી એવી કન્યા જોડે પરણવું પણ ન જોઈએ, એટલે

સુધી કહેનાર આપણા શાસ્ત્રકારોએ પણ ભાઈબહેનના સંબંધ પાછળ પોતાની ધર્મબુદ્ધિ દાખવી નથી. આનું કારણ શું હશે? બાલવિવાહ! છોકરી આઠદસ વરસની થાય તે પહેલાં જ પરણીને સાસરે જાય. પછી ભાઈબહેનના સંબંધના વિકાસને અવકાશ ક્યાંથી રહે? પણ આપણે ત્યાં પહેલેથી કાંઈ બાલવિવાહ થતો નહોતો. વેદમાં યમયમી એ પ્રખ્યાત યમલનો કાવ્યમય ઉલ્લેખ છે. યમ મરી ગયો અને યમીના આંસુ કેમે ખૂટે નહીં. બધા દેવોએ યમીને શાંત પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ એનું સાંત્વન થાય નહીં. અંતે દેવોએ રાત્રિ નિર્માણ કરી. રાત વીતી અને ભાઈના મરણનું દુઃખ યમી કાંઈક વીસરી. એ રાત્રિ પછી જ આજ અને કાલ એવો ભેદ શરૂ થયો. તે પહેલા હમેશાં આજ જ રહેતી!

વેદોએ યમયમીનો બંધુભગિનીનો પ્રેમ તો સરસ વર્ણવ્યો, પણ તેમણે એ રૂપક માત્ર ચૂંથી નાખ્યું છે. સંભવ છે કે એ કારણે આપણા કવિઓ જે એક વાર વિરસ થયા તે પછી એમને ભાઈબહેનનો કાવ્યમય અને આધ્યાત્મિક સંબંધ ચીતરવાનો ઉત્સાહ જ ન રહ્યો. કચ અને દેવયાનીના સંબંધમાં પણ મામલો એમ જ વણસી ગયો. અને કવિઓ ભાઈબહેનના પવિત્ર સંબંધ વિષે નાસ્તિક થયા હશે. યુગો થયાં ભારતવાસીઓ દરવર્ષે ભાઈબીજનો તહેવાર ઊજવતા આવ્યા છે, છતાં એકે કવિને ભાઈબહેનના સંબંધને પ્રાધાન્ય આપી મહાકાવ્ય લખવાનું સૂઝ્યું નથી.

નિરાશ થયેલું મન જ્યારે હતાશ દૃષ્ટિ લોકસાહિત્ય તરફ ફેંકે છે ત્યારે તે આનંદાશ્ચર્યથી ભીની થાય છે. ભાઈબહેનનો સંબંધ અનાદિ છે, હૃદયસહજ છે, સાર્વભૌમ છે. લોકહૃદય એને કેમ ભૂલે? લોકગીતોમાં અને લોકવાર્તાઓમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં ભાઈબહેનના મીઠા સંબંધના સંભારણા વેરાયેલા છે. ભવિષ્યનો સામાજિક આદર્શ ઘડનારા આજના કવિઓ! આ અણખેડેલા ક્ષેત્ર તરફ દૃષ્ટિ નાખો, અને સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેના આ એકમાત્ર નિર્વિકારી, નિષ્કામ અને સમાન સંબંધને ચીતરવામાં તમારું શક્તિસર્વસ્વ ખરચો.

ભાઈબીજ

કારતક સુદ ૨   ૧ દિવસ

બધા તહેવારોમાં આ તહેવારનું કાવ્ય અનેરું છે. જે નિશાળોમાં છોકરાઓ સાથે છોકરીઓને પણ સ્થાન છે, તેમાં તો આ દિવસ વિશેષ રીતે ઊજવી શકાય. તે દિવસનો નાસ્તો અથવા આખું ભોજન છોકરીઓ જ તૈયાર કરે અને તેઓ બધા છોકરાઓને જમાડે. છોકરાઓ પોતે તૈયાર કરેલી કોઈ પણ ઉપયોગી ચીજ બહેનોને આપે એ પણ રિવાજ સારો છે. પોતે કાંતેલા સૂતરની ખાદીનો કકડો, એકાદ ચોપડી, ખડિયો અથવા એવી જ કંઈ બીજી વસ્તુ પણ અપાય.

ભાઈબીજને દિવસે દરેક વિદ્યાર્થી ઘેર પોતાની બહેનને કાગળ તો જરૂર લખે. આવા કાગળોની નકલો ભેગી કરી ખાનગી રીતે વંચાય તો તેમાં વાંધા જેવું નથી. માત્ર આ કૃત્રિમ ન થવું જોઈએ. કૃષ્ણ દ્રૌપદીની વાત કોઈ લખી લાવે અથવા કવિતામાં ગોઠવે.

સંસ્થામાં બધા વિદ્યાર્થીઓ બધી જ વિદ્યાર્થિનીઓના ભાઈ છે. એમાં અમુક જ બહેનને કે ભાઈને ખાસ પસંદ કરવાપણું ન હોવું જોઈએ.

૭ા દિવસ

આ દિવસે દેવશયન અને પ્રબોધનું રહસ્ય કોઈ શિક્ષક સંભળાવે. ચાતુર્માસ્યનું ઉદ્યાપન કરે. તુળસીની વાર્તા વિષે કંઈક વિવેચન થાય. મહા એકાદશીને દિવસે બધા ચાર વાગ્યે નાહી પ્રાર્થનામાં હાજર રહે. કાર્તિક સ્નાનનું માહાત્મ્ય વિશેષ ગણેલું છે. પ્રાર્થનામાં ગીતાનો પંદરમો અધ્યાય બોલાય. ઝાડોના ક્યારા સાફ કરી તેમને પાણી પાવા પાછળ આ દિવસે થોડોક વખત બધા ગાળે, એ આ દિવસનો પ્રહાર્થ. મહા એકાદશીનો ફળાહાર તો છે જ. બની શકે તો દશમની સાંજે ખાવું નહીં. મહા "એકાદશીને દિવસે સંગીતયુક્ત ભજનને વધારે વખત આપવો જોઈએ. એકાદશીઓ બે આવતી હોય તો સંસ્થામાં બીજી પસંદ કરવી.

વૈષ્ણવ ધર્મમાં ભક્તિ, ચારિત્ર્યની શુદ્ધિ અને માણસ માણસ વચ્ચેની સમાનતા આ ત્રણ ઉપર વધારે ભાર મુકાયો છે તે સમજાવવું.

ગીતાજયંતી

[માગસર સુદ ૧૧]

૧. ભગવદ્ગીતા

કુરુક્ષેત્રની રણભૂમિ ઉપર બન્ને સૈન્યો લડવા સજ્જ થયાં છે. કોઈને હજી પણ પોતાનો પક્ષ છોડી સામા પક્ષમાં ભળવું હોય તો તે ભળી શકે છે એવી છૂટ આપનાર ઘોષણા યુધિષ્ઠિરે પોતે બન્ને સૈન્ય વચ્ચે ઊભા રહીને કરી છે. એવે પ્રસંગે પાંડવપક્ષના વીર અર્જુનને શંકા થઈ કે આપણે લડીએ છીએ એ ઠીક છે ખરું? લડવામાં પુણ્ય છે કે પાપ? સગાંવહાલાંને મારીને રાજ્ય કરવું એ યોગ્ય છે કે રાજ્યનો ત્યાગ કરી સંન્યાસ લઈએ એ યોગ્ય છે? શ્રીકૃષ્ણ પોતે અર્જુનના સારથિ તરીકે રથમાં બેઠા હતા. અર્જુન તેમને શરણ ગયો. કેટલો વિચિત્ર, કેટલો બારીક અને તે છતાં કેટલો સ્વાભાવિક પ્રસંગ! જેના ઉપર આખી લડાઈનો મદાર તે જ જે છેલ્લી ઘડીએ આમ શસ્ત્ર ફેંકીને હું નથી લડતો એમ કહીને ઊભો રહે તો માણસ શું કરે? ઉત્સાહના ચાર શબ્દથી અર્જુનને શરાતન ચડે એમ ન હતું. તેથી શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ધર્મનું રહસ્ય સમજાવી અર્જુને શું કરવું જોઈએ તે બતાવી દીધું. શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચે થયેલો આ સંવાદ મહાભારતમાં અઢાર અધ્યાયમાં વર્ણવેલો છે. તેમાં કુલ ૭૦૦ શ્લોક છે. હિંદુ ધર્મનાં બધાં તત્ત્વો તેની અંદર બરાબર આવી જાય છે અને આ દુનિયામાં માણસે કેવી રીતે વર્તવું તેનું ભાન માણસને તેના ઉપરથી ઉત્તમ રીતે થાય છે. ભગવદ્ગીતા હિંદુ માત્રનુ મોટું ધર્મપુસ્તક બની ગયું છે. બધા જ પંથવાળા લોકો ભગવદ્ગીતા વિષે આદર રાખે છે. ગીતાજીનું ભાષાન્તર દુનિયાની બધી ભાષાઓમાં થયું છે અને દરેક દેશના લોકો તેનાં વખાણ કરે છે. હિંદુસ્તાનમાં તો ભગવદ્ગીતાનો અર્થ કરવાને એટલા બધા ગ્રંથ લખાયા છે કે તે બધા ભેગા કરીએ તો અનેક કબાટ ભરાય.

રાષ્ટ્રના જીવન ઉપર જેની ભારેમાં ભારે અસર થઈ હોય, પછી તે કોઈ રાષ્ટ્રીય પુરુષ હોય, રાષ્ટ્રીય ઘટના હોય કે રાષ્ટ્રીય ગ્રંથ હોય, ઈતિહાસે તેની નોંધ લેવી જ જોઈએ. મહાભારતરૂપી વિસ્તીર્ણ મહાસાગરમાં ગીતા એક એવું રત્ન છે કે જેની અસર હિંદુ સમાજ ઉપર જ નહીં પણ હિંદુસ્તાન સાથે જે જે પ્રજાનો સંબંધ થયો છે તે તે પ્રજા ઉપર થતી આવી છે અને હજી પણ થશે. એ ગ્રંથ હજી ઘરડો થતો જ નથી.

માણસનું કર્તવ્ય શું છે, ધર્મસંકટમાં માણસે કયો રસ્તો લેવો, શું કરવાથી માણસ કર્મ કરતો છતો તેથી નિરાળો રહી શકે તેની ચર્ચા આ ગ્રન્થમાં છે. વ્યક્તિ અને સમાજના જીવનનું રહસ્ય આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ આમાં ચર્ચેલું છે. આપણાં શાસ્ત્રોમાં ભગવદ્‌ગીતાને ઉપનિષદોનું શ્રીકૃષ્ણે દોહેલું દૂધ કહેલું છે. જ્ઞાન, કર્મ, ભક્તિ, સાંખ્ય, યોગ વગેરે બધા માર્ગોનાં મૂળ તત્ત્વોની વ્યાવહારિક ચર્ચા કરી અર્જુન જેવા ક્ષત્રિયનું કર્તવ્ય શું છે એ તેને શ્રીકૃષ્ણે બતાવ્યું છે. અર્જુનની ખાતરી કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું કાળસ્વરૂપ અથવા વિશ્વરૂપ અર્જુન આગળ પ્રગટ કર્યું. આ વિશ્વરૂપ એટલે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણે કાળની એકત્ર કરેલી ઈતિહાસની મૂર્તિ. જેને આપણે ભાવી કે અદૃષ્ટ કહીએ છીએ તે ઈશ્વરની દૃષ્ટિએ વર્તમાન અને જ્ઞાત છે એમ અર્જુનને બતાવી દીધું અને તેમ છતાં તારી ઇચ્છા હોય તો લડ એમ કહી એને એના સ્વાતંત્ર્યનું ભાન કરી આપ્યું.

શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને યુદ્ધમાં પ્રેરી શક્યા તેથી આપણને શું? વેદવ્યાસે કૃષ્ણાર્જુનનો દિવ્ય સંવાદ દુનિયા આગળ ઈતિહાસ તરીકે નથી મૂક્યો પણ મનુષ્યમાત્રના હૃદયમાં વાસનારૂપી પ્રબળ શત્રુ સામે (कामरूप दुरासदम्) જે સનાતન યુદ્ધ ચાલે છે તેમાં માણસને નિરહંકાર થઈ કેવી રીતે લડવું (युध्यस्व विगतज्वरः) તે ધર્મરહસ્ય બતાવેલું છે; તેથી હૃદયમાં કે સમાજમાં જે દુર્વૃત્તિ હોય તેની સામે લડનાર દરેક યોદ્ધા માટે ભગવદ્‌ગીતા એ ગુરુ-ઉપદેશ થઈ પડી છે.

૨. યુદ્ધગીતાની જયંતી

ધર્મયુદ્ધની અખંડ પ્રેરણા દેનાર ભગવદ્‌ગીતાની જયંતી આજે છે. ગીતા ગ્રંથ નથી પણ રાષ્ટ્રમાતા છે. એનો સંદેશો ભારત મારફતે આખી દુનિયા માટે છે. ગીતા જ્યારે પ્રથમ ગવાઈ ત્યારે વર્ષની શરૂઆત માર્ગશીર્ષ મહિનાથી થતી. માર્ગશીર્ષને વૈદિક લોકો અગ્રહાયણ કહેતા; આજે પણ ગામડાંના લોકો એને અગહણ કહે છે. ગીતામાં ભગવાન કહે છે, મહિનાઓમાં હું શ્રેષ્ઠ મહિનો માર્ગશીર્ષ છું. અને એ મહિનામાં પણ મોક્ષદા એકાદશીને દિવસે ગીતામાતાનું સ્મરણ થવું સ્વાભાવિક છે. ગીતાનું સ્મરણ થયું કે ગીતાએ હૃદયમાં જન્મ લીધો. ત્યાં જ એનું મંદિર બાંધવા માટે આપણે ગીતાજયંતી ઊજવીએ. ગીતામાતા માટે ઈંટચૂનાનું મંદિર બાંધવાપણું ન હોય. ગીતાની સ્થાપના હૃદયમંદિરમાં જ કરી શકાય. ગીતાની પૂજા ચોખા, પાંદડાં કે ફૂલ અર્પવાથી ન થાય. ગીતાને તો આખું જીવન અર્પણ કરીએ તો જ એ સંતોષાય.

ગીતા કહે છે, સુખદુઃખથી સહેજે દબાઈ જાઓ એવા પોચા ન બનો. જયપરાજયની પણ તમા તમને ન હોય. જેઓ ટેકીલા છે, આગ્રહી છે, હઠીલા છે તેઓ અંતે ધાર્યું મેળવે જ છે. માટે નિર્મળ બનો, વીર બનો; લાંબી યાત્રાએ નીકળેલા લોકોને રસ્તામાં ટાઢ સહન કરવી પડે અને તડકો પણ સહન કરવો પડે; રસ્તામાં દિવસે ઊગે અને રાતે પડે. યાત્રા તો ચાલવી જ જોઈએ. સમગ્ર જાતિની આવી જીવનયાત્રા વ્યક્તિગત સ્વાર્થ માટે ન હોય, ટૂંકા સ્વાર્થ માટે ન હોય. આ યાત્રાએ નીકળેલા લોકો सर्वभूतहितेरताः હોવા જોઈએ. એમના મનમાં કોઈને વિષે દ્વેષભાવ તો હોય જ નહીં. ગીતાધર્મી લોકો કેવળ ઈશ્વરને જ ઓળખે છે, બધાં પ્રાણીઓ ઈશ્વરનાં જ બાળકો હોવાથી તેઓ કોઈનો દ્વેષ નથી કરતા. એમની ઝુંબેશ કેવળ પાપ, અનાચાર અને અત્યાચાર સામે અખંડ ચાલવાની. કામરૂપી, વાસનારૂપી, દુરાસદ એવા શત્રુને અસહકારના દૃઢ શસ્ત્રથી છેદીને તેઓ અવિચળ પદનું સ્વરાજ્ય મેળવવાના. આ યુદ્ધની દીક્ષા જેઓ લે છે તેમને માટે ગીતાજયંતી છે. ધર્મયુદ્ધનો ઇનકાર ન કરાય. ઇનકાર કરવાથી સ્વધર્મ

અને કીર્તિ બન્નેનો નાશ થાય છે અને પરલોકમાં કેવળ પાપ અને ફજેતી જ આવીને પડે છે. ધર્મયુદ્ધમાં ખોવાપણું તો કશું છે જ નહીં. જીત્યા તોય ધર્મનો વિજય છે. હણાયા તોય ધર્મનો જ વિજય છે.

ગીતા કહે છે, આપણે મૂંઝાઈએ છીએ એની ચિંતા કોઈ કાળે ન કરવી. આપણે આપણું હૃદય ઉજ્જ્વળ કરીએ, આપણે શ્રેષ્ઠ થઈ જઈએ. લોકો તો એની મેળે આપણી પાછળ આવે છે. શ્રેષ્ઠ માણસોએ જે પ્રયાણ કર્યું એની પાછળ લોકો આવવાના જ. આપણે આળસુ થયા, આપણે થોભ્યા તો પ્રજાનો નાશ કર્યાનું પાપ આપણે માથે છે.

ધર્મવીરની કેળવણી કેવી હોય એ પણ ગીતાએ આપણને કહ્યું છે. ધર્મવીર ઇંદ્રિયોની લાલચમાં ફસાય નહીં, સુખદુઃખથી તણાય નહીં, લાભહાનિથી લલચાય કે દબાય નહીં. એ તો વીર. ક્ષુદ્ર કામોમાં એ પોતાનું જીવન વેડફી ન નાખે. એ ઈશ્વરનો સૈનિક છે, જ્યારે તે ધર્મની ગ્લાનિ જુએ, અધર્મનું અભ્યુત્થાન જુએ ત્યારે ભગવાન પોતે આવવાના છે એવો વિશ્વાસ રાખી ભગવાનનો ધર્મસંસ્થાપનાનો સંદેશો સાંભળવા એ તૈયાર રહે છે; જેમનાં કૃત્યો દુષ્ટ છે એમની પડખે એ ન રહે. સાધુઓના રક્ષણ માટે એ હંમેશાં કટિબદ્ધ રહે છે. કર્મ પાછળ કષ્ટ છે એ વિચારે કે બીકે એ કર્મ તજે નહીં. ટાઢતડકા ભૂલી જઈ, લાભહાનિનો કશો વિચાર રાખ્યા વગર, મનમાં કોઈ પણ જાતનો મત્સર આવવા દીધા વિના, યદૃચ્છાએ જે મળે તેટલામાં સંતોષ માની એ લડતો જ રહેશે. મોટો યજ્ઞ આરંભ્યા પછી જે કાંઈ એ કરે તે યજ્ઞ માટે જ. યજ્ઞ કરતાં જે બચે તેટલું જ ખાવાનો પોતાને અધિકાર છે એમ જાણીને જ એ લેવાનો. મહાપ્રબળ શત્રુને છેદતા પહેલાં એ પોતાના હૃદયમાં રહેલી દુર્બળતા અને સંશયવૃત્તિને છેદે છે. સંશયવૃત્તિ ગઈ, અણવિશ્વાસ ગયો એટલે સહજ શ્રદ્ધાને લીધે એ વજ્રકાય થવાનો. ઈશ્વરનું કાર્ય કરવામાં સંશય શાનો? ચિંતા શાની? ધર્મવીર કહે છે, હું તો કશું કરતો જ નથી, એ જેમ પ્રેરે છે તેમ કરું છું.

અને આમાં મરી ગયો તોયે શું! એક જન્મ પછી બીજો જન્મ આવવાનો જ. આ ભવે સારું કામ કર્યું હોય અને વીરનું મરણ મેળવ્યું હોય તો નવો જન્મ આજના કરતાં ખરાબ તો નહીં જ મળે, કંઈક સારો હશે જ. ઈશ્વરનું સ્મરણ કાયમ રાખીને લડવાનું છે. ઈશ્વરનું ધ્યાન કાયમ હશે તો અંતે ઈશ્વર પાસે જ જવાશે.

ગીતા કહે છે કે લોકોનું જીવનમરણ, કલ્યાણઅકલ્યાણ કાળપુરુષ પરમાત્માના હાથમાં છે. એને જેમ કરવું હશે તેમ થશે. આપણે એના હાથમાં નિમિત્તમાત્ર રમકડાં છીએ. ભૂતમાત્રનું કલ્યાણ મનમાં રાખી કશો રાગદ્વેષ હૈયામાં રાખ્યા વગર આપણે પ્રભુનું વચન પાળીએ. નિર્વૈર રહ્યા તો જ પ્રભુ પાસે પહોંચવાના છીએ. આપણે એનું ધ્યાન ધરીએ, એ આપણો ઉદ્ધાર કરશે.

તમામ દુનિયાની સત્તા અને સગવડો પોતાને જ હસ્તક રહે એવા આગ્રહથી પ્રવૃત્તિ કરનારા રાક્ષસો કેટલાયે હોય છે. તેઓ મોજમજામાં જ માને છે. એને અર્થે અન્યાયનો કશો વિચાર કર્યા વગર દુનિયાનું ધન ઢસડી લાવે છે. તેઓ મનમાં મહેલ રચે છે કે "જુઓ આટલું આજે મળ્યું, આ મારો મનોરથ હમણાં તૃપ્ત થશે, આટલું ધન તો મારી પાસે છે જ, આટલું મળી રહેશે, આટલા શત્રુઓને મેં માર્યા, બીજાને પણ મારીશ. હું દુનિયાનો સ્વામી છું. ભોગ ભોગવતાં મને જ આવડે છે. સુખસામર્થ્ય મારાં જ છે. મારી જાતિ સૌથી શ્રેષ્ઠ. મારા જેવો કોઈ નથી, દુનિયાનું ભલું હું જ કરીશ. હું દુનિયાનો આગેવાન છું" આવા આવા મનોરથો સેવનાર, દંભથી દુનિયાને છેતરનાર, અને દીનોના દેહમાં વસતા ઈશ્વરનું અપમાન કરનાર કેટલાયે ફાટ્યા છે.

શેતાન આ દુનિયા પચાવી બેઠો છે. એને ઠેકાણે ઈશ્વરનું રાજ્ય સ્થાપન કરીએ ત્યારે જ આપણું કામ પૂરું થશે. આ અનિત્ય અને દુઃખપૂર્ણ દુનિયામાં મહાલવા કોણ બેસે? ઈશ્વરની આ સેવા મળી છે એટલે જ જીવનમાં રસ રેડાયો છે.

તા. ૨૦-૧૨-'૩૧

૩. જગદ્‌ગુરુ ગીતા

૧

ગીતાજયન્તી

પિતામહ હિમાલય, ભારતમાતા જાહ્નવી અને બધાં તીર્થોનું જ્યાં સંમેલન થાય છે એવો સરિત્પતિ સાગર, આ ત્રણેની ભવ્યતા અને પ્રસાદ આપણે ભગવદ્‌ગીતામાં જોઈએ છીએ. મનુષ્યજીવનની સાધના વિશ્વરૂપદર્શનયોગમાં છે. આ જ સર્વોચ્ચ ધર્મ છે. આ જ સનાતન સાધના છે. આનો જ સાક્ષાત્કાર કરવા માટે ભગવદ્‌ગીતાનો આવિર્ભાવ થયો છે. ફળફૂલો માટે જ જેમ વૃક્ષની સમૃદ્ધિ હોય છે તેમ ભગવદ્‌ગીતાનો સંદેશો આપવા માટે જ મહાભારતનો વિસ્તાર થયો છે. માનવજાતિના પ્રતિનિધિ અર્જુને પોતાની અશક્તિ, પોતાનું કાર્પણ્ય અને પોતાનો વિષાદ પૂર્ણપુરુષ પુરુષોત્તમના ચરણે ધર્યાં. પોતાની અશક્તિ જ એક એવી વસ્તુ છે કે જેને માણસ પોતાની કહી પ્રભુના ચરણોમાં અર્પણ કરી શકે છે. શુદ્ધ ભાવે નૈવેદ્ય અર્પણ કરવાથી નૈવેદ્યનું જ રૂપાન્તર પ્રસાદમાં થઈ જાય છે. અર્જુનવિષાદનું રૂપાન્તર થઈને ભગવત્પ્રસાદરૂપે ભગવદ્‌ગીતા માનવજાતિને પ્રાપ્ત થઈ છે.

ભગવદ્‌ગીતા પ્રારંભથી માંડી સમાપ્તિ સુધી એક અખંડ સહાનુભૂતિ-યોગ છે. અહીં પરમાત્મા નરપતિની, જગત્પતિની અથવા જગદેક-સમ્રાટની ભાષા નથી બોલતો પણ જગત્પિતાના કારુણ્યથી આશ્વાસન આપે છે.

દુન્યવી આશ્વાસન દુઃખીઓને દિલાસો આપે છે પણ દૃષ્ટિ નથી આપતું.

પણ ગીતાના કેવળ વાચન અને મનનથી તેનું જ્ઞાન આપણે પોતાનામાં નથી લાવી શકતા. ગીતા આપણને જીવનદૃષ્ટિ આપે છે. જ્યારે આપણે તે જીવનદૃષ્ટિને જીવનનો સારથિ બનાવી આપણી જીવનસાધના વધારીશું ત્યારે ગીતાજ્ઞાન પોતે જ આપણી જીવનનિષ્ઠા બની જશે. માટે કેવળ ગીતાના અધ્યયનમાં મગ્ન ન રહેતાં દરેક ગીતાપારાયણ પછી જીવનસંગ્રામમાં તેનું અનુશીલન પણ કરતા રહેવું જોઈએ.

આખા વર્ષના આવા અનુષ્ઠાન પછી પોતાની જીવનનિષ્ઠાને ફરીથી જોઈ જવા અને જીવન ઉપર જામેલી રાખ ખંખેરી નાખવા ગીતા-જયંતીની તિથિ આવે છે.

'मासानां मार्गशीर्षोऽहम्' કહી ગીતાએ જ પોતાનો મહિનો આપણને નક્કી કરી આપ્યો છે. આ જ મહિનામાં આવનાર, સાધકને વિશ્વવ્યાપક બ્રહ્મલોકમાં લઈ જનાર, મોક્ષદા એકાદશી આ બ્રહ્મવિદ્યાની અને યોગશાસ્ત્રની જયંતીરૂપે ઊજવવામાં આવે છે. ગીતાજયંતી માગશર સુદ એકાદશીએ ઊજવવામાં આવે છે.

(જયંતી ઊજવવાની સૌથી સારી રીત કઈ હોઈ શકે?

જે લોકોને પોતાની દૈનિક વાસરી (ડાયરી) રાખવાની ટેવ છે અને જે લોકો તેમાં માત્ર વ્યવહારની વાતોનું જ વર્ણન નથી લખતા પણ પોતાનાં મન, હૃદય અને આત્માની વાતો લખે છે, તેઓ તે દિવસે સવારે ઊઠતાં જ એક વર્ષના આધ્યાત્મિક આવકખર્ચનો હિસાબ સમજી લેશે.) જેની પાસે આવો આત્મનેપદી ચોપડો નથી તેમણે એકાન્તમાં શાન્તિથી બેસી આખા વર્ષની વાતો યાદ કરવી જોઈએ અને બની શકે તો લખી નાખવી જોઈએ. જીવનનો અર્થ જ છે હૃદયવિકાસ, જ્ઞાનનો વિસ્તાર અને કૌશલ્યની પરિસીમા. જો આ ત્રણે બાબતોમાં આપણી ઉત્કૃષ્ટતા વધે તો આપણે આગળ વધ્યા છીએ. નહિતર આપણો વેપાર નકામો ગયો. જીવનમાં પાર્થિવ પદાર્થોનો નફો-તોટો દૈવાધીન છે. અને આપણું વાસ્તવિક સુખદુઃખ એ નફોતોટો તેને અધીન નથી. આપણે કેટલાં હૃદયોમાં પ્રવેશી શક્યા, અને કેટલી વ્યક્તિઓની સાથે આત્મૈક્ય કે અભેદ સ્થાપી શક્યા એ જ ખરું જોવાનું છે. અને આ પણ કેટલેક અંશે દૈવાધીન છે. ખરું જોવાનું છે તે હૃદયશુદ્ધિ અને હૃદયસમૃદ્ધિ. શુદ્ધિ અને સમૃદ્ધિ એકબીજાનાં માત્ર પૂરક જ નથી પણ એકબીજાની કસોટી પણ છે.

દિવસના પ્રારંભમાં જ અન્તર્મુખ થઈ સ્મરણમુકુરમાં પોતાનું વર્ષભરનું જીવન તપાસી શૌચસ્નાન કરી ગીતાપાઠ કરવો જોઈએ. એટલા પછી જ જેમ પૃથ્વી બીજગ્રહણ કરી શકે છે તેમ

આત્મનિરીક્ષણ અને અન્તર્મુખ પરીક્ષણ પછી જ ગીતાબોધ હૃદયમાં દૃઢ થાય છે.

ગીતાના શ્લોકની એવી જ કંઈ ખૂબી છે કે ભિન્નભિન્ન પ્રસંગે જુદાજુદા શ્લોકો સર્વોપરી થઈ હૃદયમાં પ્રવેશે છે. મનુષ્યો, દાનવો અને દેવો ત્રણેયને પ્રજાપતિએ એક જ એકાક્ષરી આદેશ આપ્યો—'द' વિલાસી દેવોએ અન્તર્મુખ થઈ બોધ ગ્રહણ કર્યો કે 'द'નું તાત્પર્ય છે 'दमन'. ઇન્દ્રિયદમન અને આત્મસંયમ કરવો એ જ પ્રધાન ધર્મ છે. નિર્દય દાનવોએ અન્તર્મુખ થઈ બોધ ગ્રહણ કર્યો કે 'दया' એ જ સર્વશ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય છે. લોભી અને કૃપણ મનુષ્યોએ 'द' અક્ષરનો બોધ ગ્રહણ કર્યો કે 'दान'થી જ જીવન કૃતાર્થ થાય છે. 'सविभागश्च सर्वेश.' આ જ જીવનધર્મ છે જે કંઈ સંપત્તિ છે તેનો બધામાં વહેંચીને જ ઉપભોગ કરવો જોઈએ. બરાબર આ જ પ્રમાણે ગીતામાંથી પણ જેવો માણસ અને જેવો પ્રસંગ તેવો જ બોધ મળે છે. ગીતામાં જીવનની બધી બાજુઓનો વિચાર છે દરેક પાસો એક પછી એક માણસની સામે આવે છે, અને જીવનને પરિપૂર્ણ બનાવે છે. તેથી ગીતાને પૂર્ણયોગ કહ્યો છે. ચિત્ત જ્યારે કોઈ પણ વસ્તુમાં આસક્ત બને છે ત્યારે જીવન એકાંગી, વિકલાંગ અને પામર બની જાય છે. જ્યારે બધી બાબતોથી ચિત્ત અનાસક્ત થાય છે, કર્તવ્યભૂમિ ઉપર આરૂઢ થાય છે, ત્યારે તેનામાં બધી વિભૂતિઓ પ્રગટ થાય છે, બધી સિદ્ધિઓ તેની સેવામાં હાજર થાય છે, અને આત્મૈક્યનો અનુભવ થતાં મનુષ્ય શાન્તિ અને સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.

દર વર્ષે ગીતાજયંતીને દિવસે આપણે જીવનયાત્રાની કોઈ ને કોઈ મંજિલે પહોંચીએ.

૨

આજનો ગીતાબોધ

ભગવદ્‌ગીતા માત્ર એક તત્ત્વબોધક શાસ્ત્રીય ગ્રંથ જ નથી, તે એક ઉચ્ચ કોટિની કલાકૃતિ પણ છે. આ દિવ્ય ગીત એવે વખતે ગવાયું કે જે વખતે ધનુષ્ટંકારો અને રણવાદ્યોના ગંભીર ધ્વનિથી

સમગ્ર સમરભૂમિ પુલકિત થઈ રહી હતી. રણક્ષેત્રની પ્રક્ષુબ્ધ પરિસ્થિતિમાં પણ પોતાના ચિત્તની સ્થિરતા અને બુદ્ધિની વિચારશક્તિને કાયમ રાખવાની યોગ્યતા જે અલૌકિક દાર્શનિક અને કલાકારમાં હતી, તે જ પુરુષોત્તમ એક તરફ અર્જુનના ઘોડાઓને સંભાળતાં છતાં મૌલિક તત્ત્વજ્ઞાન અને આશ્વાસનથી પરિપૂર્ણ સંગીત ગાઈ શક્યો હતો. ગીતાનો ઉપદેશ કોઈ પર્વતની અંધારી ગુફામાં અથવા ગુરુની પર્ણકુટિના એકાન્તમાં અપાયેલો નથી. તે તો રણભૂમિમાં અપાયેલો તત્ત્વબોધ છે. આમાં જ તેની વિશેષતા છે. પણ તેની અપૂર્વતા તો એમાં છે કે તેને કોઈ યુદ્ધગીતોમાં ગણતું નથી. તે હિન્દુ ધર્મનો અજોડ ધર્મગ્રન્થ ગણાય છે. ભગવદ્‌ગીતા આત્મજ્ઞાન અને નીતિનો એક અનેરો ગ્રંથ મનાય છે. ગીતાકારે સમરાંગણમાં બંધુત્વના સિદ્ધાંતનો, નિર્વૈર વૃત્તિનો, પોતાનું અને પારકું ભૂલી જવાનો, પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે આત્મીયતાનો સંબંધ સ્થાપિત કરવાનો ઉપદેશ એક યુયુત્સુ — યુદ્ધઘેલાને આપ્યો.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

શું અધર્મનું અભ્યુત્થાન પહેલાં કદી આજ કરતાં વધારે થયું હતું? શું ધર્મની ગ્લાનિ આથી વિશેષ કદી થઈ હતી? આજે મોટામાં મોટું રાષ્ટ્ર નરી પાશવી શક્તિની આરાધનામાં માને છે. જે લોકો યુદ્ધથી બચવા માગે છે તેઓ પણ બચી શકતા નથી. પાણીનો પ્રવાહ બેખડ આવતાંવેંત ધોધ બની નીચે પડે છે અને શતધા વિદીર્ણ થઈ જાય છે. આ પ્રવાહમાં લાકડું, વાસણ, પશુ અથવા માણસ જે કંઈ તણાય છે, તે પહેલાં તો સમજે છે કે હું કિનારે પહોંચી જઈશ. જ્યાં સુધી મધ્યમાં નથી પહોંચ્યું ત્યાં સુધી ઠીક છે. પણ જેમ જેમ તે મધ્યમાં પહોંચે છે તેમ તેમ પાણીનો વેગ પાપની જેમ વધતો જાય છે અને પછી તો બચવાની જરા પણ આશા બાકી રહેતી નથી. દુનિયાનાં મુખ્ય મુખ્ય રાષ્ટ્રોના આજે આ જ હાલ થઈ રહ્યા છે. મૃત્યુથી પણ વિશેષ ભૂંડી એવી સંભાવિત અપકીર્તિને પણ ચુપચાપ સ્વીકારી લઈ ઈંગ્લંડ યુદ્ધથી બચવા માગે છે. પરંતુ વિશ્વઘટનાનો પ્રવાહ તેને

ખેંચી રહ્યો છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં યુદ્ધની તૈયારીઓ થઈ રહી છે. બધાં રાષ્ટ્રો રોજ દિવસે, ઉઘાડી આંખે, વિનાશ પ્રત્યે દોડી રહ્યાં છે. 'लोकक्षयकृत' કાળની વિકરાળ દાઢોમાં બધા ઘૂસી રહ્યા છે.

'कायक्लेश भयात्' અથવા જાનમાલના રક્ષણમોહથી યુદ્ધને ટાળવાની આજની કોશિશ કરતાં અર્જુનનો 'विषादयोग' ક્યાંયે ઉદાત્ત હતો. આવે અવસરે શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા ગવાયેલું આ અમર અને દિવ્ય સમરગીત ખરેખર શાન્તિગીત છે. તેનું પારાયણ અને સ્વાધ્યાય મુમુક્ષુઓની સાધનાનું અંગ બની ગયું છે. આજે જ્યારે ચારે બાજુએ પરસ્પર દ્વેષ જીવનને કલુષિત કરી રહ્યો છે ત્યારે 'निर्वैरः सर्व भूतेषु' અને 'आत्मौपम्येन सर्वत्र'નો ત્રિકાલાબાધિત સંદેશો આપણી માનવતાની રક્ષા અને ઉત્કર્ષનો સંજીવનમંત્ર છે. જીવન-મરણ જેટલું ગૂઢ છે, તેટલો જ ગૂઢ ગીતાનો સંદેશ પણ છે. જીવન-સંગ્રામમાં જીવનસાફલ્ય અને જીવનસંસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ અથવા યોગ આપણને ધર્મક્ષેત્ર કુરુક્ષેત્રમાં ગવાયેલા આ આધ્યાત્મિક સંગીતમાં જ મળશે.

૩-૧૨-'૩૮

૪. ગીતાજયંતી

માગશર સુદ ૧૧ ના દિવસ

આ નવો ઉપજાવી કાઢેલો તહેવાર છે. मासानां मार्गशीर्षोऽहम् એ વચન ઉપરથી આ દિવસ નક્કી કરવામાં આવ્યો છે. અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં માગશર મહિને વર્ષારંભ થતો.

આ દિવસે આખો ગીતાપાઠ થવો જોઈએ. લો૰ તિલકની અગ્રહાયણ વિષેની કલ્પના, અને જ્યોતિષનું અયનચલન આ દિવસે સમજાવી શકાય. ગીતાના સંદેશનું વિવેચન અને શ્રીકૃષ્ણની વિભૂતિ વિષે પણ ચર્ચા થાય.

૫

દત્તજયંતી

પોષ સુદ ૧૫ **૧ દિવસ**

અવધૂતની ઉપાસના ગુજરાતમાં ઝાઝી પ્રચલિત નથી, છતાં આ દિવસ જો કંઈક પગે મુસાફરી કરવામાં ગાળવામાં આવે તો તે ઇષ્ટ છે. માગશર મહિનામાં ઘણા તહેવાર નથી. પૂર્ણિમાને દિવસે સવારે એક ગામમાં નાહવું, બીજા ગામમાં જઈને જમવું, અને ત્રીજા ગામમાં રાતવાસો કરવો, એવો કાર્યક્રમ અવધૂતની પેઠે રાખી શકાય.

વિશ્વાસી (ખ્રિસ્તી) ધર્મ એ એક જાતની ગુરુપૂજા છે. માટે આજે 'Imitation of Christ' (ઈશુનું અનુસરણ) પણ વંચાય.

શીખ લોકો એક રીતે ગુરુઉપાસક કહેવાય. એમણે શુદ્ધ ભક્તિ અને સદાચારનું મોટું ધાર્મિક સાહિત્ય આપણને આપ્યું છે. એમાંથી પણ આજે પારાયણ થાય. દાખલા તરીકે જપજી, સુખમની. એ ઉપરાંત શીખ ગુરુઓએ જે સાત્ત્વિક બલિદાનનો લોકોત્તર આદર્શ સાધ્ય કરી બતાવ્યો તેની પણ વાતો વિદ્યાર્થીઓને કહી શકાય. ગુરુપૂર્ણિમા અને દત્તજયંતી એ તહેવારોમાં શીખ સંપ્રદાય અને ગુરુભક્તિ વિષે ઘણું આપી શકાય.

૬

સંક્રાંતિ

[પોષ માસ]

પોષ માસમાં મહારાષ્ટ્રી મહારાષ્ટ્રીને મળે એટલે સંક્રાંતિના 'તિળગુળ' જરૂર આપવાના. સાયન પંચાંગ પ્રમાણે 'મકરસંક્રાંતિ — ઉતરાણ, બાવીસમી ડિસેંબરે થઈ, પણ આપણાં રૂઢ પંચાંગો પ્રમાણે તે ગયા રવિવારે ઊજવાઈ. એકબીજાને તલગોળ આપીને અમે બોલીએ છીએ : 'तिळगूळ घ्या आणि गोड बोला' કેમ કે તલમાં સ્નેહ છે અને ગોળમાં મીઠાશ છે. બધા સાથે પ્રેમ અને મીઠાશ રહે એ સંકલ્પની એ નિશાની છે. વેદમાં એક મંત્ર છે:

मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षन्ताम् ।
मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे ।
मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे ।

[બધાં પ્રાણીઓ મારા તરફ અવૈરથી — સ્નેહભાવથી જુએ, હું બધા તરફ સ્નેહની દૃષ્ટિથી જોઉં છું. આપણે બધા સ્નેહની દૃષ્ટિએ જોઈએ.]

આ વૈદિક મંત્રનું જ મહારાષ્ટ્રના ભાવિક લોકોએ આવું મજાનું અને મિષ્ટ રૂપાંતર કર્યું છે.

* * *

જેમ માણસોની માણસો ઉપર છાપ છે તેમ કુદરતની પણ માણસો ઉપર છાપ પડે છે.. એના શરીર ઉપર જ નહીં, પણ એના મન ઉપર, એની રહેણીકરણી ઉપર, એના આદર્શ ઉપર, એના સામાજિક જીવન ઉપર.

જેમ શ્રેષ્ઠ અથવા પૂજ્ય વિભૂતિની આપણા જીવન ઉપર અસર પડે છે તેમ કુદરતની ઘટનાની પણ પડે છે. કોઈ સગાંવહાલાંના મોનને લીધે જેમ આપણે હતોત્સાહ થઈએ તેમ સૂર્યનું ખગ્રાસ ગ્રહણ જોઈને

પણ આપણે વિમનસ્ક થઈએ છીએ. મહાયુદ્ધ અને દુકાળ બંનેનાં આપણા ઉપર સરખાં જ પરિણામ થાય છે. પુત્રોત્સવ અને વસંતોત્સવ વચ્ચે સરખાપણું નથી એમ કોણ કહી શકે? શ્રીકૃષ્ણનો કંસ ઉપર, રામનો રાવણ ઉપર, બુદ્ધનો માર ઉપર વિજય થયે હજારો વર્ષ વીતી ગયાં છે, છતાં તે વિજયનો દિવસ જ્યારે ફરી ફરી આવે છે ત્યારે તે વિજયનો સંદેશો આપણને ફરી ફરી મળે છે. તડકાનો ટાઢ ઉપરનો વિજય કંઈ પ્રભાવમાં એથી ઊતરતો નથી. દરવર્ષની એ વાત છે એટલા માટે કંઈ તે ઓછી અસરકારક નથી. સૂર્યોદય રોજ થાય છે, છતાં સર્વ દેશમાં અને સર્વ ભાષાના કવિઓને તથા રસિકોને સૂર્યોદયની શોભા તથા એની ઉપમા ઉત્સાહદાયક જ લાગે છે.

મકરસંક્રાંતિ એ દિવસનો રાત્રિ ઉપરનો વિજય, તડકાનો ટાઢ ઉપરનો વિજય, પ્રવૃત્તિનો નિદ્રા ઉપરનો વિજય સૂચવે છે. અષાઢ મહિનાથી દીર્ઘતમા રાત્રિનો વિજય થતો હતો, દહાડે દહાડે પ્રવૃત્તિ ઓછી થતી હતી, સર્વત્ર એક જાતની ગ્લાનિ છવાઈ હતી, સૂર્યનાં કિરણ ઓછાં થતાં હતાં. દીપોત્સવ કરીને આપણે માંડમાંડ નવ વરસનો ઉત્સવ ઊજવ્યો, પણ ટાઢની કઠોરતા તો વધતી જ ગઈ. મહાત્મા સવિતા જાણે દક્ષિણમાં બંદીવાસમાં જ પડી ગયા. એ ક્યારે છૂટશે?

આપત્તિને પણ અંત હોય છે. સૂર્યનું દક્ષિણ તરફનું સંક્રમણ પૂરું થયું અને ઉત્તરાયણની શરૂઆત થઈ. સવિતાનાં કિરણો વધારે ને વધારે ફેલાવા લાગ્યાં, દિવસની પળો વધવા લાગી, રાત્રિની પળો ઓછી થવા લાગી, રાત્રિના સામ્રાજ્યનો ક્ષય શરૂ થયો, એવાં સ્પષ્ટ ચિહ્નો દેખાવા લાગ્યાં, અને મહાત્મા સવિતા દક્ષિણ દિશાના બંધનમાંથી હવે જરૂર મુક્ત થવાના એવી ખાતરી થવા લાગી. બસ, એ જ ભાવિ મુક્તિનો આનંદ તે મકરસંક્રમણ.

આ મકરસંક્રમણ આપણે કેવી રીતે ઊજવીએ? ગંગા નદીને કિનારે જઈને જુઓ. ત્યાં અસંખ્ય ભાવિક લોકો ગંગાના પટમાં ઝૂંપડીઓ બાંધી કેટલાયે દિવસથી ત્યાં જ રહ્યા છે, ગંગા અને યમુનાનો હિંદુ ધર્મની સરસ્વતી સાથે જ્યાં સંગમ થાય છે ત્યાં હજારો લોકો

પ્રયાગસ્નાનને માટે આવી રહેલા હું હમણાં જ જોઈ આવ્યો છું. સૂર્યોદય પહેલાં ઊઠીને નામસ્મરણ કરતા અને ભાગ્યમાતા ગંગાનો અથવા ધર્મભગિની યમુનાનો જયજયકાર પોકારતા તેઓ નાહવા જાય છે. યમુનામાં નહાય તે શું યમથી બીએ? ગંગામાં નહાય તેની દૃઢતા શું ભીષ્મ જેવી ન હોવી જોઈએ? પ્રયાગનું સ્નાન એ નિર્ભયતા અને દૃઢતાની દીક્ષા જ છે.

મકરસંક્રમણ એ જેટલો વિજયનો ઉત્સવ છે તેટલો જ સ્નેહ અને મીઠાશની વૃદ્ધિનો પણ ઉત્સવ છે. ભૂખ અને ટાઢથી ક્ષીણ થયેલા લોકો વરુની પેઠે એકબીજા સાથે લડે એમાં નવાઈ નથી; પણ પ્રકાશ અને સમૃદ્ધિમાં તે બધું ભૂલી જવું જોઈએ. માટે જ હિંદુસ્તાનના અનેક પ્રાંતોમાં ઉત્તરાયણની શરૂઆતમાં તલ અને ગોળ એકબીજાને આપવાનો રિવાજ છે. શિયાળામાં તે પૌષ્ટિક ખોરાક છે એટલા જ માટે નહીં, પણ સ્નેહ-મીઠાશની વૃદ્ધિ સૂચવવા માટે. તલમાં સ્નેહ છે (સંસ્કૃતમાં સ્નેહ એટલે તેલ) અને ગોળમાં મીઠાશ છે. બધાં ધાન્યોમાં તલની ઊપજ સૌથી વધારે હોય છે. માટે જ તેની — પ્રેમની આપલે કલ્યાણકારક ગણેલી છે.

મકરસંક્રાંતિને દિવસે એકબીજાને તલગોળ આપી એકબીજાના જૂના અપરાધોને માટે ક્ષમા માગવાની પ્રથા જો હૃદયથી સ્વીકારવામાં આવે તો જરૂર સમાજમાં ઐક્ય અને ઉત્સાહ વધે અને વધતા સૂર્યની પેઠે દેશનું સૌભાગ્ય વધે.

ઉત્તરાયણનો આ સંદેશો ઉન્નતિકારક છે. સ્વરાજના દિવસોમાં તે આપણે ભૂલી ન જવો જોઈએ.

ઉત્તરાયણ પછી વસંતપંચમી, ત્યારબાદ રથસપ્તમી કરી આખરે ભોગવિલાસને બાળી નાખી સંયમધર્મ સ્વીકારવા હોલિકોત્સવ કરવાનો હોય છે. ઋતુચક્રના પરિવર્તનમાં પણ ધર્મ રહેલો છે. કુદરત સાથે જેનો સહકાર તૂટ્યો નથી તે જ તે મેળવી શકે છે.

તા. ૧૮-૧-'૨૩

મકરસંક્રાન્તિ

પોષ માસ **૧ દિવસ**

મકરસંક્રમણનો દિવસ કયો એ ઝઘડો હવે પછી જામવાનો છે. શ્રી હરિહરભાઈ અને સાયન પંચાંગવાળા તો ડિસેંબરની ૨૩મીને જ વળગી રહેશે. અને સામાન્ય પંચાંગો તો જાનેવારીની ૧૩–૧૪મી સુધી રાહ જોશે.

મકરસંક્રાન્તિનો દિવસ આપણી પંચાંગની પદ્ધતિ સમજવા સમજાવવા માટે અનુકૂળ છે. મહારાષ્ટ્રનો રિવાજ સ્વાદિષ્ટ લાગતો હોય તો આ દિવસે તલગોળનો પ્રચાર કરવા જેવો છે. આખો પોષ મહિનો તલ ખાઈએ તોયે ઠીક જ છે. ઊતરતા શિયાળામાં સ્નિગ્ધ અન્ન પૌષ્ટિક હોય છે. પણ મુખ્ય પ્રવૃત્તિ તો પતંગ ઉડાડવાની હોય; માત્ર એની દોરી સ્વદેશી હોવી જોઈએ. છોકરાઓ જો બજારમાંથી તૈયાર પતંગો લાવે તો આ તહેવાર રાખવામાં માલ નથી. પતંગો ઘેર જ તૈયાર થાય, અને સાથે મળીને ઉડાડાય. પતંગ બનાવવાનું ખાસ શાસ્ત્ર છે. તે દરેક કિશોરે જાણી લેવું જોઈએ.

ઇતિહાસ અને સમાજશાસ્ત્રના રસિયા અધ્યાપક આ દિવસે જીવનસંક્રમણ કે રાષ્ટ્રીયસંક્રમણ ઉપર વ્યાખ્યાન આપે તો તે સાંભળવા તૈયાર રહેવું જોઈએ.

૭

વસંત

[મહા સુદ ૫]

(વસંતપંચમી એટલે ઋતુરાજની પધરામણી.)

માઘ શુક્લ પંચમીને આપણે વસંતપંચમી કહીએ છીએ પણ દરેક માણસને માટે તે જ દિવસે વસંતપંચમી નથી હોતી. ટાઢા લોહીવાળા માણસ માટે વસંતપંચમી એટલી વહેલી આવતી નથી.

વસંતપંચમી એ કુદરતનું યૌવન છે. જેની રહેણી કુદરતથી વિખૂટી થઈ નથી, કુદરતને રંગે જે રંગાય છે તે વસંતનું આગમન, વગર કહ્યે, અનુભવે છે. નદીના ક્ષીણ પ્રવાહમાં એકાએક ઘોડાપૂર આવેલું જેમ આપણે જોઈએ છીએ તેમ આપણે વસંતને પણ આવતો બરાબર જોઈ શકીએ છીએ. માત્ર બધાંનાં હૃદયમાં એક જ વખતે તે પ્રવેશ કરતો નથી.

વસંત જ્યારે આવે છે ત્યારે યૌવનના ઉન્માદ સાથે આવે છે. યૌવનમાં સુંદરતા હોય છે, પણ હંમેશાં ક્ષેમ હોય છે જ એમ નથી. યૌવનમાં શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાળવવું બહુ જ અઘરુ હોય છે, તેમ વસંતમાં પણ છે. તારુણ્યની પેઠે વસંત પણ લહેરી અને ચંચળ હોય છે. ઘડીમાં ટાઢ અને ઘડીમાં તાપ; ઘડીમાં કંટાળો ને ઘડીમાં ઉલ્લાસ. ગયેલી શક્તિ શિયાળામાં પાછી મેળવાય છે, પણ શિયાળામાં મેળવેલી શક્તિ વસંતમાં સાચવવી એ સહેલી વાત નથી. વસંતમાં સંયમ સચવાય તો આખું વર્ષ આરોગ્ય જળવાય. વસંતમાં પ્રાણીમાત્ર ઉપર આકર્ષક કાન્તિ ચડે છે, પણ તે તેટલી જ જોખમકારક હોય છે. વસંતના ઉલ્લાસમાં સંયમની ભાષા શોભતી નથી, સહન થતી નથી, પણ તે જ વખતે તેની અસત જરૂર હોય છે. ક્ષીણ થયેલો માણસ અંતે પથ્ય સાચવે એમાં શી નવાઈ? એમાં શી ભલીવાર? માંડમાંડ જીવવું એમાં શું સ્વારસ્ય? જાળવેલો વસંત એ જ જીવનનો લહાવો છે.

વસંત ઉડાઉ હોય છે. આમાં પણ કુદરતનું તારુણ્ય જ પ્રગટ થાય છે. ફૂલો અને ફળો કેટલાંયે બેસે છે અને કેટલાંયે કરમાઈ પણ જાય છે. જાણે કુદરત શિયાળાની કંજૂસાઈનો બદલો જ વાળે છે. વસંતની સમૃદ્ધિ એ કંઈ શાશ્વત સમૃદ્ધિ નથી. દેખાય છે તેટલું ટકતું નથી.

રાષ્ટ્રની વસંત પણ ઘણી વાર ઉડાઉ હોય છે. કેટલાંયે ફૂલ અને ફળ ભારે આશા બતાવે છે, પણ પરિપક્વ થયા પહેલાં જ કરમાઈને ખરી પડે છે. શરદ્ઋતુ સુધી પહોંચે તે જ ખરાં. રાષ્ટ્રના વસંતમા સંયમની વાણી અપ્રિય હોય છે, પણ તે જ પથ્ય છે.

ઉત્સવમાં વિનય, સમૃદ્ધિમાં સ્થૈર્ય, યૌવનમાં સંયમ એ જ સફળ જીવનનું રહસ્ય છે. ફૂલોનો દર્પ ફળોના રસમાં પરિણમે એમાં જ એની સાર્થકતા છે.

વસંતપંચમીનો ઓચ્છવ શાસ્ત્રકારોએ સરજ્યો નથી, ધર્માચાર્યોએ માન્ય રાખેલો નથી. કવિઓએ અને ગાયકોએ, તરુણોએ અને રસિકોએ તેને ગોઠવ્યો છે, કોયલે તેને નોતર્યો છે અને ફૂલોએ તેને વધાવ્યો છે. વસંત એટલે પક્ષીઓનું ગાન, આમ્રમંજરીની સુગંધ, શુભ્ર અભ્રોની વિવિધતા અને પવનની ચંચલતા. પવન તો હંમેશાં ચંચલ હોય, પણ વસંતમાં તે વિશેષ ભાવે ક્રીડે છે. જ્યાં જાય ત્યાં પૂરજોસમાં જાય, જ્યાં વાય ત્યાં પૂરજોસમાં વાય, જ્યારે ગાય ત્યારે પૂરજોસમાં ગાય, અને ઘડીમાં ફરી પણ જાય.

વસંતથી સંગીતનું નવું સત્ર શરૂ થાય છે. ગાયકો આઠે પહોર વસંતના આલાપ લઈ શકે છે. ન જુએ પૂર્વરાત્ર કે ન જુએ ઉત્તરરાત્ર.

સંયમ, ઔચિત્ય અને રસ એ ત્રણેનો સંયોગ થાય ત્યારે જ સંગીતનો પ્રવાહ ચાલે. જીવનમાં પણ એકલો સંયમ સ્મશાનવત્ થઈ જાય, એકલું ઔચિત્ય દંભરૂપ થઈ પડે અને એકલો રસ ક્ષણજીવી વિલાસિતામાં જ ખપી જાય. ત્રણેનો સંયોગ એ જ જીવન છે. વસંતમાં કુદરત આપણને રસની રેલ આપે છે. એવે સમયે સંયમ અને ઔચિત્ય એ આપણી મૂડી હોવી જોઈએ.

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૩

વસંતપંચમી

સુદ ૫ ૧ દિવસ

આ કુદરતનો તહેવાર છે. શાસ્ત્રોમાં એને સ્થાન નથી. સાચું જોતાં આપણે આપણી મેળે વસંતોત્સવનો દિવસ નક્કી કરી શકીએ. આ દિવસે સવારનો વખત સુંદર સફાઈ કરી પછી દિવસમાં સંગીતના બે જલસા રાખવા એ જ ઉચિત લાગે છે. સફાઈમાં કપડાં ધોવાં, પથારીઓ, રાચરચીલું વગેરે તડકામાં મૂકવું, ઘર અંદરબહાર સાફ કરવું, અને આસપાસ બધે સ્વચ્છ વ્યવસ્થા કરવી એનો સમાવેશ થાય છે. જલસો એક સવારે નવદસ વાગ્યે અથવા બપોરે બે વાગ્યે અને બીજો સાંજે પ્રાર્થના પછી, એમ રાખીએ તો ભિન્ન ભિન્ન સમયના રાગો સારી રીતે ગવાશે અને એકસામટી તાણ નહીં પડે. પૂરતો ઉત્સાહ હોય તો એક જલસો અને એક નાટક એમ પણ રખાય. આપણા ઉત્સવોને લીધે દિવસના મુખ્ય કાર્યક્રમમાં બનતાં સુધી ફેર ન પડવો જોઈએ.

૮

મંગલમૂર્તિ ભીષ્મ

[મહા-સુદ-૮]

આજે ભીષ્માષ્ટમીનો પવિત્ર દિવસ છે. ભારતીય યુદ્ધ પછી બાણોની પથારી કરી ઉત્તરાયણની રાહ જોનાર અને દરમિયાન માનવજાતિને ધર્મની પ્રતિષ્ઠા જળવાય એવી રાજ્યનીતિનો ઉપદેશ કરનાર અખંડ બ્રહ્મચારી ભીષ્માચાર્યનો પુણ્ય દિવસ છે.

મહાભારતની મંગલમૂર્તિઓ ત્રણ: ભીષ્મ, કૃષ્ણ અને વ્યાસ. આ ત્રિમૂર્તિમાં પણ પ્રધાન સ્થાન ભીષ્મનું જ. કૃષ્ણની વિભૂતિ તો આખરે દિવ્ય હોઈ એને ભવ્ય નહીં કહી શકાય. વ્યાસ કોઈ વાનપ્રસ્થની જેમ દૂરના દૂર જ રહે છે. સમસ્ત મહાભારત પર પોતાની મંગલ છાયા પાથરનાર તો ધર્માત્મા ભીષ્મ જ છે. તે સાગર સમા ગંભીર, હિમાલય સમા ઉત્તુંગ–પ્રચંડ અને અનંત આકાશ જેટલા શાંત નિર્મળ છે.

ભીષ્મ શ્રીકૃષ્ણના ઉત્તમ ભક્તો પૈકી એક છે.

> प्रह्लाद-नारद-पराशर-पुण्डरीक-
> व्यासाम्बरीष-शुक-शौनक-भीष्म-दाल्भ्यान् ।
> रुक्मांगदार्जुन-वसिष्ठ-विभीषणादीन्,
> पुण्यान् इमान् परम-भागवतान् स्मरामि ॥

આમ જે જે પરમ ભાગવતોનું રોજ સવારે ઊઠીને આપણે સ્મરણ કરીએ છીએ તેઓમાં પણ ભીષ્મનું સ્થાન ન્યારું છે. બીજા ભાગવતો ભગવાનને આધીન રહીને તેની પ્રેરણાને અનુરૂપ વર્તન રાખે છે. ભીષ્મને ભાગ્યે પોતાના પરમપ્રભુનો અખંડ વિરોધ કરવાનું જ આવ્યું. અને તેમ છતાં તેમની વિરોધભક્તિ નડોતી.

ભીષ્મ અને કૃષ્ણનો રાષ્ટ્રપુરુષ તરીકે વિચાર કરતાં પણ તેમનો આત્યંતિક સ્વભાવભેદ દેખાઈ આવે છે. બન્ને ધર્મનિષ્ઠ, ધર્મપરાયણ

અને ધર્મકાર હતા. પરંતુ બંનેનું જીવનતત્ત્વજ્ઞાન તદ્દન ભિન્ન. ભીષ્મનું જીવનતત્ત્વ બહુ અંશે પ્રભુ રામચંદ્રના જીવનતત્ત્વ જેવું. એ બંને મર્યાદાપુરુષોત્તમ, પોતાને ધર્મપરતંત્ર સમજનારા અને ધર્મપાલન સારુ કોઈ પણ ત્યાગ શીતલવૃત્તિથી કરનારા. મનુષ્યજાતને દાખલો બેસાડનારા એ બે જ. બીજી બાજુ શ્રીકૃષ્ણ; જેવા પ્રતિજ્ઞાભંજક તેવા જ મર્યાદાભંજક. ધર્મમાર્ગમાંના દરેક નિયમને અપવાદ કેમ હોઈ શકે, એ બતાવવાને જ જાણે તેમણે અવતાર ધારણ કર્યો હતો. બંકિમચંદ્રે કૃષ્ણનું એક જીવનચરિત્ર લખ્યું છે. ચરિત્ર નહીં, કૃષ્ણ ઉપર મુકાતા આક્ષેપોનું એક મોટું ખંડન જ છે. ન્યાયનિપુણો પોતાનું બુદ્ધિસર્વસ્વ વાપરી બચાવ ન કરે તો શ્રીકૃષ્ણના એક પણ કૃત્યની યોગ્યતા ધ્યાનમાં નહીં આવે. ગાંધીજીએ જેમ ગાયના રિબાતા વાછરડાને મરણ આપી અહિંસાધર્મનું પાલન કર્યું, તેવું જ કંઈક કરી દર વખતે શ્રીકૃષ્ણે ધર્મપાલન કર્યું હશે એવો ભાસ થાય છે. ધર્મના સિદ્ધાંતના મૂળ સુધી પહોંચી તેના તત્ત્વાર્થના પાલનને સારુ શબ્દાર્થનો વિરોધ કેમ કરવો એનો જ શ્રીકૃષ્ણે અભ્યાસ કર્યો હોવો જોઈએ.

દેવવ્રતે (ભીષ્માચાર્યે) ભરજુવાનીમાં એક ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા કરી રાજ્ય અને સ્ત્રીનો ત્યાગ કર્યો. એ એક પ્રતિજ્ઞાના પાલનને સારુ તેમણે ચારે બાજુથી હાનિ થવા દીધી. પ્રતિજ્ઞાના પાલનનું પ્રયોજન પૂરું થયા પછી પણ તેમણે તે પ્રતિજ્ઞા ન છોડી તે ન જ છોડી. અને તેમનું નસીબ પણ કેવું વિચિત્ર. તેમણે રાજ્યનો સ્વીકાર ન કર્યો છતાં તેનો બધો ભાર તેમને જ વહેવો પડ્યો. ભાઈભાંડુઓ વચ્ચેનો ટંટો ટાળવા તેમણે લગ્ન કરવાનું માંડી વાળ્યું પરંતુ તેમને કેટલાયે નિયોગો અને કેટલાંયે લગ્નો કરાવવાં પડ્યાં. વિશેષ શું કહેવું ? સ્વયંવરોમાં ભાગ લઈ તે જુવાનજોધ છોકરીઓ પણ જીતી લાવ્યા ! અને ભાઈભાઈનો જે ઝઘડો ટાળવાને માટે તેમણે અખંડ બ્રહ્મચર્ય સ્વીકાર્યું તે જ ઝઘડાને કારણે પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ અસત્પક્ષને માટે લડીને અને લાખોનો સંહાર કરીને તેમને પોતાનો પ્રાણ આપવો પડ્યો ! ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા એ જગતને માટે જેમ આદર્શભૂત છે તેમ તેનું બ્રહ્મચર્ય પણ તેવું જ અલૌકિક છે. એ બ્રહ્મચર્યના બળથી તે

પરમજ્ઞાની પરમસમર્થ અને ધર્મજ્ઞ થયા એટલું જ નહીં પણ ઇચ્છામરણી પણ થયા. પરંતુ તેમની એ પ્રતિજ્ઞાથી કૌરવકુળ કે આર્યસંસ્કૃતિને કયો લાભ થયો? કંઈ નહીં તો પોતે સત્યને ખાતર યુદ્ધ કરે છે એટલું સમાધાન તો તેમને મળવું જોઈતું હતું. રાજ્ય ઉપરનો હક છોડીને તે રાજાના સેવક થયા. પોતાની બધી વફાદારી તેમણે રાજગાદીને આપી, જે લઉં છું તે આ ગાદીનું અન્ન છે, ગાદીની આજ્ઞા થાય તે શિરસાવંદ્ય ગણવી જોઈએ, એવી બંધારણી વૃત્તિ તેમણે ધારણ કરી. ખરેખર ભીષ્મ જેવો ચુસ્ત તંત્રવાદી (constitutionalist) ભાગ્યે જ બીજો કોઈ થયો હશે. પરંતુ તંત્રને જ દેવ સમજીને વર્તવાથી તેમણે રાષ્ટ્રહિતનું માત્ર સત્યાનાશ વાળ્યું.

૨

મહાભારતના ધર્મધુરંધરો બે: શ્રીકૃષ્ણ અને ભીષ્મ. શ્રીકૃષ્ણનો ઉપદેશ ભગવદ્ગીતામાં સમાયેલો છે. ભીષ્મનો ઉપદેશ એકઠો કરેલો જડતો નથી. એનો પ્રસિદ્ધ રાજધર્મ શાંતિપર્વમાં છે. પણ ભીષ્મે પોતાની શિખામણનો નિચોડ દેહ છોડતી વખતે ત્રણ લીટીમાં જ આપ્યો છે. મહાભારતે ભીષ્માચાર્યને ઇચ્છામરણી વર્ણવ્યા છે. રાજા યુધિષ્ઠિરને જેટલું કહેવાનું હતું તે બધું ભીષ્મે કહી દીધું. ત્યાર પછી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તરફ વળી દેહ છોડવા માટે ભગવાનની અનુજ્ઞા માગી. પિતૃભક્ત અને નિષ્પાપ ભીષ્મને શ્રીકૃષ્ણે અનુજ્ઞા આપી. બધા પાંડવો પિતામહની આસપાસ ટોળે વળ્યા. ત્યારે તેમને અને તેમની મારફતે સૌ ભારતવાસીઓને ભીષ્માચાર્યે નીચેનાં વચનો કહ્યાં:

> प्राणानुत्स्रष्टुमिच्छामि तत्रानुज्ञातुमर्हथ ।
> सत्येषु यतितव्यं वः सत्यं हि परमं बलम् ॥
> आनृशंस्यपरैर्भाव्यं सदैव नियतात्मभिः ।
> ब्रह्मण्यैर्धर्मशीलैश्च तपोनित्यैश्च भारताः ॥

"સત્યને માટે નિરંતર પ્રયત્ન કરજો. સત્ય એ જ સૌથી શ્રેષ્ઠ બળ છે. હંમેશાં પોતાના મન પર, હૃદય પર કાબૂ રાખી દયાભાવ કેળવજો. દુષ્ટ વૃત્તિને વશ ન થજો. પ્રજાને કેળવનાર વર્ગને હંમેશાં

પોષતા રહેજો. ધર્મની પ્રેરણા પ્રમાણે ચાલજો. અને હમેશાં પોતાની બધી શક્તિઓ કેળવતા રહેજો."

આજે પણ ભારતવાસીઓને બીજો શો ઉપદેશ હોઈ શકે?

૧૯૩૧

ભીષ્માષ્ટમી

મહા સુદ ૮ ૧ સમય

આ જૂનો તહેવાર લગભગ ભુલાઈ ગયો હતો. કોઈ કોઈ ઠેકાણે એનું પુનરુજ્જીવન થવા લાગ્યું છે. આપણે ત્યાં પણ પ્રયત્ન થવો જોઈએ. ભીષ્મ બ્રહ્મચારી, દૃઢવ્રત, ભગવદ્ભક્ત અને નીતિજ્ઞ હતા. મહાભારતમાંથી ભીષ્મનું જીવન-તારવી કાઢી એ ગંગાપ્રસાદ વિદ્યાર્થીઓને આપવો જોઈએ. ખાસ કરીને કર્ણ અને ભીષ્મનો છેલ્લો સંવાદ. આ દિવસ શુદ્ધ સાત્ત્વિક આહાર લઈ પ્રાર્થનાપૂર્વક બ્રહ્મચર્યનું વ્રત લેવાનો છે. આ તહેવાર સમાજમાં જડ ઘાલે તો એમાં ખૂબ ઉમેરવા જેવું છે. આદર્શ બ્રહ્મચારીઓની નામાવલિ ગોઠવી તેમનાં જીવનચરિત્ર આ દિવસે કહેવાં જોઈએ. દાખલા તરીકે, રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને શારદાદેવી, ઈશુ, શુકદેવ, યોગવાસિષ્ઠમાંની ચુડાલા, હનુમાન, વનવાસી લક્ષ્મણ, રામદાસ ઇત્યાદિ.

આ દિવસે લાઠીની કવાયત અને સંઘવ્યાયામ રાખી શકાય.

૯

મહાશિવરાત્રિ

[મહા વદ ૧૪]

૧. હરણાંનું સ્મરણ

એક વિશાળ વન હતું. વીસ વીસ ત્રીસ ત્રીસ ગાઉ સુધી માણસની ઝૂંપડી કે મુસાફરનો કામચલાઉ ચૂલો પણ ક્યાંયે ન મળે. ત્યાં એક રળિયામણા તળાવ પાસે કેટલાંક હરણાં રહેતાં. તળાવને કાંઠે એક બીલીનું ઝાડ હતું. એ ઝાડની નીચે પાષાણરૂપમાં મહાદેવ વિરાજમાન હતા. હરણાં રોજ તળાવમાં સ્નાન કરે, મહાદેવનાં દર્શન કરે અને ચરવા જાય. બપોરે આવીને બીલીને છાંયે વિશ્રાન્તિ કરે અને સાંજે તળાવનું પાણી પીએ, મહાદેવનાં દર્શન કરે ને સૂઈ જાય. કશાં શાસ્ત્ર ભણ્યા વગર જ હરણાંને ધર્મનું જ્ઞાન થયું હતું, તેથી તેઓ સંતોષપૂર્વક પોતાનું નિર્દોષ જીવન વિતાડતાં હતાં.

માઘ મહિનો હતો, કૃષ્ણપક્ષની ચતુર્દશી. એક વિકરાળ પારધી પેલા વનમાં પેઠો. સાંજ પડું પડું થઈ રહી હતી. પારધીને ભૂખ બહુ જ લાગી હતી. પારધીની ભૂખ કંઈ જેવીતેવી ન હોય. બીજું કંઈ ન મળે તો કાચું ને કાચું માંસ પણ કરડી ખાય. પણ આ આપણા પારધીને પોતાની ભૂખનું દુ:ખ નહોતું. ઘરમાં બાળબચ્ચાં ભૂખ્યાં છે, તેમને શું આપવું? શું મોઢું લઈ ઘેર જવું? શિકાર ન મળે તો હાલે હાથે ઘેર જવા કરતાં વનમાં જ રાતની રાત પડ્યા રહીએ; વખતે કંઈક હાથ ચડી જાય. આવો વિચાર કરતો તે તળાવ પાસેની બીલી પર ચડીને બેઠો.

પોતાનાં બાળબચ્ચાંનું ભરણપોષણ કરવા માટે પોતે કષ્ટ વેઠવાં અને જોખમો ઉઠાવવાં એટલો જ પોતાનો ધર્મ છે એમ તે માનતો. એથી વ્યાપક ધર્મનું તેને ભાન ન હતું.

રાત પડી. કૃષ્ણપક્ષની કાળીમેશ રાત. કશું જ સૂઝે નહીં. પારધીએ તળાવ તરફ જોવા માટે આડાં આવતાં બીલીનાં પાંદડાં તોડી તોડીને નીચે ફેંક્યાં. એટલામાં બે ચાર હરણાં પાસે પાણી પીવા આવ્યાં. ઝાડ ઉપરના પારધીને જોઈ ચમક્યાં. એમને ખાતરી થઈ કે હવે આપણે બચવાનાં નથી. નિરાશાના અવાજમાં તેઓ બોલ્યાં : 'ઓ ઓ વ્યાધ, તારા ધનુષ ઉપર બાણ ચડાવ મા. અમે મરવા તો તૈયાર છીએ, પણ અમને ઘેર જઈ અમારાં બાળબચ્ચાંને અને સગાંવહાલાંને મળી આવવા જેટલો વખત આપ. સૂર્યોદય પહેલાં અમે આવીને હાજર થઈશું.'

પારધી ખડખડ હસ્યો. 'શું તમે મને બબૂચક સમજો છો! આમ હાથ આવેલો શિકાર હું જતો કરું? મારાં બાળબચ્ચાં ભૂખે મરે છે તે?'

'અમે પણ તારી પેઠે અમારાં બાળબચ્ચાંનો ખ્યાલ કરીને જ રાહત માગીએ છીએ. અમે વચન પાળીએ છીએ કે નહીં એની એક વાર પરીક્ષા તો કરી જો.'

પારધીના મનમાં શ્રદ્ધા અને કૌતુક જાગી ઊઠ્યાં. બરાબર સૂર્યોદય પહેલાં આવવાની ખાસ તાકીદ આપી તેણે હરણોને જવા દીધાં અને પોતે બીલીનાં પાંદડાં તોડતો ઝાડ ઉપર જ રાતવાસો રહ્યો. શ્રદ્ધાવાળા પારધીના હાથમાંથી પોતાના માથા પર પડેલા બિલ્વદળથી મહાદેવ સંતુષ્ટ થયા.

બરાબર સૂર્યોદયનો સમય થયો. અને હરણાંનું એક મોટું ટોળું ત્યાં આવી પહોંચ્યું. પેલાં હરણાં ઘેર ગયાં, બાળબચ્ચાંને ભેટ્યાં, પોતપોતાનાં શીંગડાંથી એકબીજાને ખજવાળ્યાં, છેક નાનાં બચ્ચાં હતાં તેમને ધરાઈ ધરાઈને ચાટી લીધાં. બનેલી વાત બધાંને કહી સંભળાવી અને વિદાય માગી.

અરે, દુષ્ટ પારધી સાથે વચનપાલન કેવું? 'શઠં પ્રતિ શાઠ્યં કુર્યાત્।' ટાંટિયામાં જોર હોય તેટલું વાપરી અહીંથી જંગલમાનાં

નાસી જાઓ'—એવી સલાહ આપનાર ત્યાં કોઈ ન નીકળ્યું. સગાં-વહાલાં બોલ્યાં :

'ચાલો, અમે પણ સાથે આવીએ. સ્વેચ્છાએ મરણ વહોરી લેવાથી મોક્ષ મળે છે. તમારો અપૂર્વ આત્મયજ્ઞ જોઈ અમે પાવન થઈશું.'

બાળબચ્ચાં પણ સાથે થયાં. પારધીના હિંસકપણાની જાણે પરીક્ષા કરવાને જ ન નીકળ્યાં હોય!

સૂર્યોદય પહેલાં ટોળું આવી પહોંચ્યું. રાતવાળાં હરણાં આગળ આવ્યાં ને બોલ્યાં: 'લો ભાઈ, અમે વધને માટે તૈયાર છીએ.' બીજાં હરણાં પણ બોલી ઊઠ્યાં: 'અમને પણ માર. ભલે તારાં બાળબચ્ચાંની ભૂખ શમો.'

પારધીની હિંસાવૃત્તિ રાત્રિની પેઠે ગળી ગઈ. આખા દિવસનો ઉપવાસ અને આખી રાત્રિનું જાગરણ થવાથી તેની વૃત્તિ અન્તર્મુખ થઈ જ હતી. તેમાંયે આ પ્રતિજ્ઞાપાલક હરણાંનું ધર્માચરણ જોઈને તો તે દિંગ જ થઈ ગયો. તેના હૃદયમાં નવીન પ્રકાશ પડ્યો. પ્રેમશૌર્યની તેને દીક્ષા મળી. તે ઝાડ નીચે ઊતર્યો અને હરણાંને શરણે ગયો. બે પગનું માણસ ચાર પગાળા પશુને પગે લાગ્યો. આકાશમાંથી શ્વેત પુષ્પોની વૃષ્ટિ થઈ. કૈલાસથી મોટું વિમાન ઊતરી આવ્યું, તેમાં પારધી અને હરણાં બેઠાં અને કલ્યાણકારી શિવરાત્રિનું માહાત્મ્ય ગાતાં ગાતાં શિવલોક સિધાવ્યાં. આજે પણ તેઓ આકાશમાં દિવ્ય રૂપે પ્રકાશે છે.

મહાશિવરાત્રિનો દિવસ એટલે તે ધર્મનિષ્ઠ સત્યવ્રતી હરણાંના સ્મરણનો દિન. *

માર્ચ, ૧૯૨૨

* એકાદશી, અષ્ટમી, ચતુર્થી, શિવરાત્રિ એ બધા હિંદુ મહિનામાં હમેશાં આવનારા તહેવારો છે. એકાદશી વૈષ્ણવોએ સર્વલોકપ્રિય કરી દીધી છે; ગણપતિના ઉપાસકો વિનાયકી અને સંકષ્ટી ચતુર્થીનું વ્રત કરે છે; દેવીના ઉપાસકો અષ્ટમીનું વ્રત આચરે છે. શિવરાત્રિ એ દર મહિને કૃષ્ણપક્ષની

૨. એક પત્ર

. . . આજે તમે મહાશિવરાત્રિનો તહેવાર કઈ રીતે ગાળતા હશો એના જ વિચાર આવે છે. શિવરાત્રિનો તહેવાર ઉત્સવ નથી પણ વ્રત છે. શિવરાત્રિનો તહેવાર શૈવ સાંપ્રદાયી ગણાય છે તેથી વૈષ્ણવો એને વિષે ઉદાસીન હોય છે. આ શૈવવૈષ્ણવોનો ભેદ એક વખતે આપણા દેશમાં બહુ આકરો હતો. માણસમાં લડવાની વૃત્તિ જ્યાં સુધી ટકી છે ત્યાં સુધી ગમે તે ભેદને આગળ કરી તે લડવાનો. છેક દક્ષિણમાં શૈવવૈષ્ણવોએ જૂના કાળમાં એકબીજાનું લોહી ઓછું નથી વહેવડાવ્યું.

શિવરાત્રિનું માહાત્મ્ય તમે બધા જાણો જ છો. 'હરણાંનાં રમરણાં' વિષે તમે વાંચ્યું સાંભળ્યુ છે જ. વચન પાળવાની ટેક, માનુવાત્સલ્ય અને પરાર્થે સ્વાત્માર્પણ એ બોધ તમે એ વાર્તામાંથી લીધો હશે જ. પણ આજે બીજી દૃષ્ટિએ શિવરાત્રિનું મહત્ત્વ મને સ્ફુરે છે.

આપણા ધર્મમાં જીવદયાનો બોધ સર્વોચ્ચ અને શુદ્ધ ભૂમિકા ઉપરથી કર્યો છે. તિર્યંચ એટલે કે મનુષ્યેતર પ્રાણીઓ એ પણ ઈશ્વરના જ બાળકો છે. ઈશ્વરના હૃદયમાં એમને વિષે પણ આપણા તરફ છે તેટલું જ વાત્સલ્ય વસે છે. મૂક પશુપક્ષીઓને પણ આપણા જેવી જ લાગણીઓ હોય છે. તેમને દુઃખી કરવાં એ અધમતા છે. પશુઓને પીડવાથી ઈશ્વર વિશેષે કરીને નારાજ થાય છે એ બોધ આપણા ધર્મમાં અનેક સુંદર અને અસરકારક રીતે અપાયો છે. પશુઓ દયાનાં પાત્ર નથી પણ આપણા પ્રેમનાં અધિકારી છે એ

ચતુર્દશીને દિવસે આવે છે. શૈવ લોકો શિવરાત્રિ કરે છે. જેમ એકાદશીએ માં આષાઢી અને કાર્તિકી મહાએકાદશીઓ છે તેમ માઘ મહિનાની શિવરાત્રિ તે મહાશિવરાત્રિ.

દરેક માસના દરેક તહેવારનું માહાત્મ્ય અને તેની એક વાર્તા હોય જ છે. તેમાં મહાશિવરાત્રિની કથા ઉપર મુજબ છે.

વાર્તાના આ પુરાતન ક્ષેત્ર તરફ લોકવાર્તાનો સંગ્રહ કરનાર સંશોધકોનું ધ્યાન જવું જોઈએ.

આપણો ધર્મસિદ્ધાંત છે. જીવદયા નહીં પણ જીવમાત્ર પ્રત્યે આત્મીયતા, પ્રેમની લાગણી આપણા ધર્મને પસંદ છે, અભીષ્ટ છે.

જીવપ્રેમનો પ્રથમ હિમાયતી તે આપણો વાલ્મીકિ. એણે રામાયણની વાર્તામાં દેવો, રાક્ષસો, મનુષ્યો સાથે પશુપક્ષીઓને પણ સરખું જ સ્થાન આપ્યું છે. તિર્યક યોનિમાં પણ વીરો, મુત્સદ્દીઓ, સાધુઓ અને પ્રેમસેવકો હોય છે એ વિષે — જાણે પોતે કાંઈ નવી વાત કહેતો જ નથી, સ્વાભાવિક વાતો જ લખે છે તેમ — વાલ્મીકિએ ગાયું છે. ભક્તશિરોમણિ હનુમાન, ઉગ્રશાસન સુગ્રીવ, આર્તત્રાણ જટાયુ અને સેતુપતિ જાંબુવાન એમને વિષે મનમાં દયાભાવ નથી ઊપજતો, પણ આદરભાવ જ ઉદ્‌ભવે છે. એ પશુપક્ષી છે એ વાત પણ આપણે ભૂલી જઈએ છીએ. એટલો સમભાવ એ જ જીવપ્રેમનો સાચો પાયો છે.

વસિષ્ઠ અને કામધેનું, દિલીપ અને નંદિની, નોળિયો અને રાજસૂયયજ્ઞ, ગજેન્દ્રમોક્ષમાં ગવાયેલા ગજ અને ગ્રાહ, વેદમાંની સરમા અને ચોર પણિઓ, ધર્મરાજનો શ્વાન, દમયંતીનો હંસ, નળ અને કર્કોટક, મનુ ભગવાનને બચાવનાર મત્સ્ય, રામને મદદ કરનાર ખિસકોલી — એવા એક કે બે નહીં પણ અસંખ્ય પ્રસંગો આપણા ધર્મગ્રંથોમાં વર્ણવ્યા છે, તેથી પ્રાણીઓ પ્રત્યે સમભાવ દૃઢ થાય છે. આપણા કેટલાક અવતારો પણ મનુષ્યેતર છે. જાતકકથાઓ, પંચતંત્ર, હિતોપદેશની વાર્તાઓ એ બધી એ જ દિશાએ કામ કરે છે. 'હરણાંનાં સ્મરણાં' પણ આપણામાં મનુષ્યેતરો પ્રત્યે પ્રેમ અને લાગણી પેદા કરે છે.

ત્યારે શિવરાત્રિને દિવસે આપણે શું કરીશું? સિદ્ધૈયા કહેશે, ગોરક્ષા માટે ૨૦૦૦ વાર કાંતીશું. કિશોરલાલભાઈ કહેશે, આપણા આશ્રમમાં નધણિયા કૂતરાઓ છે તેમને કેમ ન અપનાવીએ? દરેક કૂતરાને જો થાય કે આપણને પોતાનો ગણી ખવડાવનાર અહીં કોઈ છે તો તે આર્ય બનશે અને નાલાયક કૂતરાને તે અહીં આવવા દેશે નહીં. ડાહ્યાભાઈ કહેશે કે પ્રથમ ગાડીમાં બનતાં સુધી ન બેસવાની અને બોજો ઓછામાં ઓછો રાખવાની નેમ રાખીએ તો

જીવપ્રેમ સાર્થક થશે. મગનલાલભાઈ કહેશે, છોકરાઓ કૂતરાની પાછળ પડીને તેમને મારે છે તેટલું બંધ કરે તો સારું થયું કહેવાય. ઠાકોરભાઈ કહેશે ઓરડીઓ સાફ રાખી જાળાંને પેદા જ ન થવા દેવાં એ જીવદયાનું સુંદર અંગ છે. ગારા જેવો કહેશે કે રાતે નદીના પાણીમાં પડી અંદર સૂતેલાં માછલાંને ન કનડીએ તો શિવરાત્રિને પ્રસંગે માછલાંઓ માટે શિવ–રાત્રિ થશે. શંકર કહેશે, ઉનાળામાં ચકલીઓ માટે પીવાનું પાણી રાખીએ એ જરૂરનું છે. દરેક પ્રસ્તાવમાં કાંઈ ને કાંઈ સુંદરતા છે, અને એ બધા જ નિયમો આશ્રમજીવનમાં શોભે એવા છે.

ત્યારે બોલો શિવરાત્રિનું સ્મરણ કરી તમે કઈ નેમ લો છો? આ કામ પ્રેમનું છે અને પ્રેમથી કરવાનું છે. એ વ્રત જાહેર કરવાની આવશ્યકતા છે જ એમ નથી. પોતાની પસંદગી કરી લેવી અને તે પ્રમાણે ઉત્સાહપૂર્વક ચાલવું.

મહાશિવરાત્રિ

મહા વદ ૧૪ ૦॥ દિવસ

આ તહેવાર અપરિગ્રહનો અને ભૂતદયાનો છે. મહાશિવરાત્રિને દિવસે એકલા શિવઉપાસક જ નહીં પણ બધા જ જો ઉપવાસ કરે, અને પોતાની જિંદગીમાંથી અનાવશ્યક વસ્તુઓનો કેટલો ત્યાગ થઈ શકે એનો વિચાર કરે તો બહુ સારું. આપણો મોટામાં મોટો પરિગ્રહ લોભ અને આળસ છે. એ ઘટે એવો ઇલાજ શોધી કાઢવા પાછળ આજે કેટલોક વખત ખરચીએ તો ઇષ્ટ છે. અપરિગ્રહી મહાદેવનાં દર્શને જવાનો રિવાજ ચાલુ રાખવા જેવો તો છે જ. મહાદેવને ત્યાં હમેશાં સુકતાદાર હોય છે. શિક્ષકો આ દિવસે મહાદેવની કોઈ સારી ધર્મબોધક વાર્તા છોકરાઓને કહે. મહાદેવને આંગામોર ચડાવે છે તે ખોટું છે, એમ સકારણ સમજાવવું જોઈએ.

* *

સ્વ. કસ્તૂરબાની પુણ્યતિથિ હિંદુ વર્ષ પ્રમાણે આ દિવસે આવે છે. તે વિષે રાષ્ટ્રીય તહેવારોના વિભાગમાં (ફેબ્રુઆરી ૨૨મી) જુઓ.

ગુલામોનો તહેવાર?

[ફાગણ સુદ ૧૫]

દરેક તહેવારમાં કાંઈ પણ ગ્રહણ કરવા લાયક હોય છે. પણ આજની હોળીમાં એવું કંઈ પણ મળી શકે ખરું? ગયાં વીસપચીસ વરસમાં જે રીતે આ તહેવાર ઊજવાયો છે તે રીત જોતાં તો આ તહેવાર વિષે કશો ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થાય એમ નથી. આનો જૂનો ઇતિહાસ અથવા પૌરાણિક કથાઓ પણ આ તહેવાર પર કંઈ સુંદર પ્રકાશ પાડે એમ લાગતું નથી. છતાં એટલું તો કબૂલ કરવું જ જોઈએ કે હોળી એ જૂનામાં જૂનો તહેવાર છે. શિયાળો પૂરો થતાં એક ભારે હોળી સળગાવી આનંદોત્સવ કરવાનો રિવાજ દરેક દેશમાં અને દરેક જમાનામાં ચાલુ જ છે. આ ઉત્સવમાં સંયમની લગામ ઢીલી મૂકી લોકો સ્વચ્છંદનો કંઈક આસ્વાદ લેવા માગે છે.

હિંદુ ધર્મમાં માણસોને ન્યાત હોય છે, એટલું જ નહીં પણ દેવો, પશુપક્ષીઓ અને તહેવારોને સુધ્ધાં ન્યાત હોય છે. અષ્ટાવસુ ન્યાતે વૈશ્ય હોય છે, નાગ અને કબૂતર બ્રાહ્મણ હોય છે અને પોપટ વાણિયો હોય છે. તેમ હોળીનો તહેવાર જાતે શૂદ્ર છે. શું એટલા જ માટે હોળીનો કાર્યક્રમ કોઈ જમાનાના બગડેલા શૂદ્રોએ જ રચ્યો હશે અને તેમનો હક સાચવવા બાકીના વર્ણોએ તેનો સ્વીકાર કર્યો હશે? હોળીને દિવસે અંત્યજોને અડવું જોઈએ એવો એક નિયમ પુરાણોમાં છે એનો ઉદ્દેશ શો હશે? દ્વિજ લોકો તે સંસ્કારી એટલે સંયમી અને શૂદ્ર તે સ્વચ્છંદી એમ માનીને શું હોળીમાં આટલો સ્વચ્છંદ રાખ્યો હશે? હોળીને દિવસે રાજાપ્રજા એક થઈ એકબીજા ઉપર રંગ ઉડાડે છે તે શું કંઈ નહીં તો વરસના ચાર પાંચ દિવસ સમાનતાનું તત્ત્વ અનુભવવા માટે હશે?

હોળી એટલે કામદહન, વૈરાગ્યની સાધના. વિષયને કાવ્યનું મોહક સ્વરૂપ આપવાથી તે વધે છે. તેને જ બીભત્સ સ્વરૂપ આપી તેને નાગો કરી તેનું સાચું સ્વરૂપ સમાજ આગળ ઊભું કરી વિષય

વિષે સૂગ પેદા કરવાનો ઉદ્દેશ તો એમાં નહીં હોય? આખો શિયાળો જેના મોહમાં આપણે સપડાયા તેની ફજેતી કરી તેને બાળી મૂકી પશ્ચાત્તાપની વિભૂતિ શરીરે ચર્ચી વૈરાગ્ય ધારણ કરવાનો શું આમાં ઉદ્દેશ હશે?

પ્રાચીન કાળની લિંગપૂજાની વિડંબના તો આમાં નહીં હોય?

પણ હોલિકા એટલે વસંતોત્સવ પણ ખરો. શિયાળો ગયો, વસંતનું નૂતન જીવન વનસ્પતિમાં પણ આવી ગયું, એટલે શિયાળામાં સંઘરેલાં બધાં લાકડાં ભેગાં કરી છેલ્લી તાપણી સળગાવી ઠંડીને વિદાય આપવાનો તો આ ઉત્સવ નહીં હોય? અને પેલી ઢુંઢા રાક્ષસી કોણ? કહે છે કે તે નાનાં બાળકોને પીડા કરે છે. હોળીને દિવસે બધે દેવતા સળગાવી બુમરાણ મચાવી તેને નસાડવામાં આવે છે. એમાં શું કાવ્ય કે રહસ્ય હશે?

લોકોમાં અશ્લીલતા છે જ. તે મારી મરવાની નથી. तुष्यतु दुर्जनः એ ન્યાયે એને વરસનો એક દિવસ આપવાથી તે હીન વૃત્તિ આખું વરસ કાબૂમાં રહે છે એમ કેટલાક માને છે. સાચે જ તેમ મનાતું હોય તો તે ભયંકર ભૂલ છે. અગ્નિને ઘી આપવાથી તે કાંઈ કાબૂમાં નથી રહેતો. પાપ અને અગ્નિ સાથે સ્નેહ શાનો? વસંતનો ઉત્સવ ઈશ્વરસ્મરણપૂર્વક સામ્ય રીતે ઊજવવો જોઈએ. દિવાળીમાં શું ઉત્સવનો આનંદ ઓછો હોય છે? લાકડાં બાળીને હોળી કરીએ તો જ સાચો વસંતોત્સવ થાય? હોલિકા એક રાક્ષસી હતી. તેને બાળવાનો આ તહેવાર છે એમ જો મનાય તો આપણે તેને ચોરી આણેલાં લાકડાંથી બાળી ન શકીએ. હોલિકા રાક્ષસી પ્રહ્લાદના નિર્વૈર પાવિત્ર્યથી જ બળી શકે.

આપણે એ વિચાર કરવો જોઈએ કે આપણા તહેવારો આપણા રાષ્ટ્રીય જીવન અને આપણી સંસ્કૃતિના પ્રતિબિંબરૂપ છે કે નહીં. માણસમાત્ર ઉત્સવપ્રિય છે. પણ સ્વતંત્ર માણસોનો ઉત્સવ જુદો હોય છે અને ગુલામોનો જુદો હોય છે. જે સ્વતંત્ર હોય છે, જેના માથા પર જવાબદારી હોય છે, જેને અધિકાર ભોગવવાનો હોય છે તેની અભિરુચિ સાદી અને પ્રતિષ્ઠિત હોય છે. જે પરતંત્ર

છે, જેને જવાબદારીનું ભાન નથી, જેના જીવનમાં મહત્ત્વાકાક્ષા રહી નથી તેની અભિરુચિ ઢંગધડા વગરની અને અતિરેકવાળી હોય છે. એક ગ્રંથકારે લખ્યું છે કે સ્ત્રીઓને જાતજાતના રંગ પસંદ પડે છે અને ચિત્રવિચિત્ર પોષાક તરફ તેમનું મન દોડે છે તેનું કારણ તેમની પરવશતા છે. સ્ત્રી સ્વાધીન થઈ જાય તો તેનો પહેરવેશ પણ સાદો અને સફેદ થઈ જાય. સ્ત્રીઓ વિષે આ વાત સાચી હોય કે ન હોય, પણ પ્રજા વિષે તો સાચી છે જ. પ્રજા અધિકાર વગરની, પરતંત્ર, બાલવૃત્તિની અને બેજવાબદાર હશે ત્યારે જ બેવકૂફીભરેલાં કૃત્યોથી આ તહેવાર ઊજવવાનું પ્રચલિત થયું હશે.

રોમન લોકોમાં સેટર્નેલિયા નામનો એક ગુલામોનો તહેવાર હતો. તે દિવસે ગુલામો પોતાના ધણી સાથે જમે, જૂગટું રમે, છૂટથી બોલે અને મોજ કરે. એટલા આનંદ ઉપર ફરી એક વર્ષ સુધી ગુલામીમાં રહેવાની તેમનામાં હિંમત કે ધીરજ આવતી.

સ્વરાજ્યવાદી પ્રજાએ વધારે ગંભીર થવું ઘટે છે. પોતાની યોગ્યતા શી છે, પોતાની સ્થિતિ શી છે તેનો વિચાર કરી તેને છાજતું જીવન ગાળવું જોઈએ. વસંતોત્સવ કરવો હોય તો સમાજમાં નવું જીવન પેદા કરી આ તહેવાર ઊજવવો જોઈએ. કામદહન કરવું હોય તો બ્રહ્મચર્યવ્રત ધારણ કરી પવિત્ર થવું જોઈએ. હોલિકોત્સવ એ ગુલામોનો એકમાત્ર દિલાસો હોય તો તેને સ્વરાજ્યને ખાતર એકદમ કાઢી નાખવો જોઈએ. ભાષામાંથી ગાળોનું ભંડોળ ઓછું થશે તેનો શોક કરવાની જરૂર નથી. હોળીના દિવસો આપણે શહેરો અને ગામડાંઓ સ્વચ્છ કરવામાં ગાળી શકીએ છીએ. છોકરાઓ મરદાની કસરતો અને રમતો રમવામાં અને દારૂના વ્યસનમાં પડેલા લોકોના લત્તામાં જઈ દારૂનિષેધનો વ્યક્તિગત ઉપદેશ કરવામાં ગાળી શકે છે, અને સ્ત્રીઓ સ્વદેશીના ગરબા ગાતાં ગાતાં ખાદીનો પ્રચાર કરી શકે છે.

દરેક તહેવારનું સ્વરાજ્યસંસ્કરણ થવું જ જોઈએ, કેમ કે સ્વરાજ્ય એટલે આત્મશુદ્ધિ અને નવજીવન.

૧૨-૩-'૨૨

હોળી

ફાગણપૂર્ણિમા ૧ દિવસ

હોળીનો તહેવાર તો કાઢી નાખવા જેવો ગણાય. તે દિવસના જૂના કાર્યક્રમમાં ઉન્નતિનો એકે અંશ નથી. છતાં એ તહેવાર આખા દેશમાં એટલો તો રૂઢ અને લોકપ્રિય છે કે, એનો જો આપણે ઉપયોગ ન કરી શકીએ તો એ આપણો જ દોષ ગણાય. અત્યાર સુધી હોળીને દિવસે સસ્કારી લોકો પણ અસસ્કારી બન્યા છે. હવે પછી જો સસ્કારી ગણાતા લોકો અસસ્કારી લોકોની સેવા કરવામાં એ દિવસ ગાળે તો એ તહેવારનું સાર્થક થશે. હોળીને દિવસે ખાસ કરીને આપણે અંત્યજોને (હરિજનોને) બોલાવીએ, સમાન ભાવે તેમનું સ્વાગત કરીએ, તેમનાં સુખદુઃખ સમજી લઈએ; અથવા હરિજન લત્તાઓમાં જઈ લૂખો ઉપદેશ ન કરતાં પ્રત્યક્ષ સહાનુભૂતિ બતાવીએ. તેમના છોકરાઓને આપણે ત્યાં રમવા બોલાવીએ. હુતુતુતુ, અગરપાટા વગેરે રમતો એમની સાથે રમીએ.

હોળીનો તહેવાર મેદાની અને મર્દાની રમતોને માટે વિશેષ અનુકૂળ છે. દહાડે જાતજાતની કસરતોની હરીફાઈ થાય. ત્યાર પછી બધા સાથે જમે. રાત્રે ચાંદરણામાં અગરપાટા રમાય.

હોળી સળગાવવાની પ્રથા કાઢી નાખીએ તો ઠીક. જરૂરી વસ્તુઓ મોજમાં આવીને બાળી નાખવી આપણા સમાજને પોસાય નહીં. ઘાસ છાણું વગેરે ખેતીને ઉપયોગી વસ્તુઓ બાળવામાં ખેતી પ્રત્યે બેદરકારી છે. છતાં ગૌશાળામાં ધુમાડો કરી જાનવરોનું મચ્છરોથી રક્ષણ કરાય એમ સમજાવવું.

હોળીને દિવસે કાચી કેરીની જાતજાતની વસ્તુઓ બનાવીને ખાવામાં ઔચિત્ય છે.

તે દિવસે આપણા સંબંધમાં આવનાર મજૂરો, નોકરો તથા બીજા ગરીબ લોકોને સાથે લઈને ખાવાની પ્રથા બહુ જ સારી છે. સૌને પહોંચે એવી જાતની વસ્તુઓ ખાવામાં રાખવી જોઈએ.

હોળીને દિવસે મદ્યપાનનિષેધનું કામ થઈ શકે તો તે સૌથી સરસ. હરિજનોમાં થયેલા અનેક સાધુઓનાં ચરિત્રોનું કીર્તન આ

દિવસે વિશેષ કરીને થાય. દાખલા તરીકે, રાહક, નંદનાર, ચોખામેળા, બળ.

હરિજનસેવક એકનાથ મહારાજ વિષે પણ અવશ્ય કહેવું જોઈએ.

૧૧

ધર્મરક્ષક શિવાજી

[ફાગણ વદ ૩]

એક વખતે સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં શિવાજી મહારાજની જયંતી ઊજવાઈ હતી. તે પ્રસંગે પૂ. ગાંધીજી બોલ્યા હતા કે 'શિવાજી મહારાજ વિષે ઇતિહાસકારો શું કહે છે એના તરફ ધ્યાન આપવા કરતાં સંત લોકોએ એમને વિષે શું કહ્યું છે એ હું વધારે મહત્ત્વનું ગણું છું. જો સંત પુરુષોએ એમને સારું પ્રમાણપત્ર આપ્યું હોય તો મારે માટે એ પૂરતું છે.'

શિવાજી મહારાજ વિષે સંત તુકારામે તેમ જ રામદાસે જે આદરવચનો કાઢ્યાં છે તે ખરેખર કીમતી છે. કેમ કે તેઓ બંને શિવાજીના સમકાલીન હતા. મહાકવિ મોરોપંતે શિવાજીની તુલના જનકરાજા સાથે કરી છે તેને આપણે અતિશયોક્તિ ગણી છોડી દઈએ, પણ શિવાજી જેટલા રાજ્યસંસ્થાપક તેટલા જ ધર્મરક્ષક હતા, એમણે બ્રાહ્મણોને વિશેષ દાન આપ્યાનો દાખલો નથી. એમણે ગૌશાળા પણ સ્થાપન કરી ન હતી. છતાં મહારાષ્ટ્રની જનતાએ એમને 'ગોબ્રાહ્મણપ્રતિપાલક છત્રપતિ'નો ઇલકાબ આપ્યો હતો.

ઈસવી સન સાતસોમાં જ્યારે મુસલમાનો હિંદુસ્તાનમાં આવવા લાગ્યા ત્યારે આ દેશની હાલત સારી ન હતી. લોકોની અંદર અંદર ફૂટ, જાતિની ઊંચનીચતાનું અભિમાન, વહેમો, આળસ અને ગફલત એનું જ સામ્રાજ્ય સર્વત્ર ફેલાયું હતું. શ્રી શંકરાચાર્યે હિંદુ સમાજને સંગઠિત કરવાનો જે પ્રયત્ન આદર્યો હતો તે ઈસવી સન પંદરસો

સુધી અનેક સંતોએ ચલાવ્યો. વેદાન્તનો સૂર્ય અને ભક્તિનું ચાંદરણું, એ બંનેની અસરથી હિંદુ ધર્મનું સનાતનપણું ફરી વાર ઊજળું થયું, છતાં રાજદ્વારી અને સામાજિક સ્થિતિ પૂરેપૂરી સુધરી નહોતી; તેથી ઘણા લોકો ધર્માન્તર કરવા લાગ્યા. જબરદસ્તીનો ભાગ એમાં ગમે તેટલો હોય તોયે, આટલા બધા લોકો તો વટલાઈ ન જ જાત. અનેક કારીગર જાતો નિષ્કારણ અસ્પૃશ્ય ગણાઈ જવાથી ચકળાઈ હતી. એમને સામાજિક હાડમારી ઉપરાંત સરકારી જબરદસ્તી પણ ઘણી વેઠવી પડતી હતી. ઇતિહાસનો દાખલો છે કે આ ત્રાસથી કંટાળી જઈ કેટલીક કોમો આખી ને આખી ધર્માન્તર કરી ગઈ, અને એ રીતે જ તે પોતાની અસ્પૃશ્યતા ટાળી શકી.

મુસલમાનોનો હુમલો પંજાબથી શરૂ થયો તે પૂર્વમાં બંગાળ-ઉત્કલ સુધી પહોંચ્યો અને દક્ષિણમાં પાંડ્ય, કેરલ અને ચોલ લોકોના રાજ્ય સુધી લંબાયો. ઈ. સ. ૧૩૦૦ની સાલ સુધીમાં એ આક્રમણ લગભગ પૂરું થયું ત્યારે દક્ષિણમાં આનાગોંદી અને હમ્પી તરફ હોયશળ વંશે હિંદુ સંગઠન કરવાનો એક મહાજબરદસ્ત અને સફળ પ્રયોગ કરી વિજયનગરનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ સામ્રાજ્ય માત્ર બસો વરસ ચાલ્યું; પણ બગદાદનો બાદશાહ અને ચીનનો સમ્રાટ, એ બંને કરતાં વિજયનગરના 'ત્રણ મુકુટ ધારણ કરનાર' મહારાજાધિરાજોની સાહ્યબી મોટી ગણાતી. વિજયનગરે ફરી જૂની હિંદુ સંસ્કૃતિનો ઉદ્ધાર કરવાનો પૂરેપૂરો પ્રયત્ન કરી જોયો. તેણે વેદવિદ્યા ફરી ચાલુ કરી, મતો, ઉત્સવો વગેરેનો વિસ્તાર કર્યો. પરિણામે શ્રુતિ-સ્મૃતિ પુરાણ તથા તંત્ર દ્વારા વિસ્તરેલો હિંદુ ધર્મ રાજમાન્ય થયો.

પણ એના આ પ્રયત્નમાં જોઈએ તેટલી આધુનિકતા અને માનવતા દાખલ ન થવાથી રાક્સતાગડીની લડાઈ (જેને તાલીકોટનું યુદ્ધ પણ કહે છે તે)માં વિજયનગરના સામ્રાજ્યનો એકાએક નાશ થયો અને હિંદુ ધર્મ તથા સમાજ ફરી વાર અનાથ થયાં.

આવી સ્થિતિમાં આવી પડેલા હિંદુ સમાજમાં ફરી વાર સજ્જન થવાની જે ઝંખના હતી અને જેને સાધુસંતોએ ફરી વાર

સીંચી હતી તે ઝંખના શિવાજી મહારાજમાં પ્રગટ થઈ અને એમણે 'હિંદવી સ્વરાજ' ફરી વાર સ્થાપન કરવાની હામ બીડી.

ખાસ નોંધવા જેવી વાત એ છે કે શિવાજીના મનમાં ઇસ્લામ વિષે, એમના ઓલિયા વિષે કે ધર્મગ્રંથો વિષે લેશમાત્ર તિરસ્કાર ન હતો. મુસલમાનોની મસ્જિદો, રોજાઓ કે મકબરાઓ હિંદુ લોકોએ તોડયાનો કયાંયે દાખલો નથી. હિંદુ લોકોને કેવળ પોતાના જ ધર્મ પ્રત્યે નહીં, પણ ધર્મમાત્ર પ્રત્યે શ્રદ્ધા અને આદર હોય છે. માણસને ચડાવનાર વસ્તુ તે ધર્મ. એનો નાશ થવા દઈએ તો માનવતાનો જ નાશ થઈ જાય, એટલું તો હિંદુઓ ઠીક ઠીક જાણતા થઈ ગયા હતા. એમનો જો કાંઈ વાંક હોય તો તે એટલો જ કે જેમ ધમણ ચલાવી અગ્નિને પ્રજ્વલિત રાખવામાં આવે છે તેમ જીવનના શુદ્ધિકરણ અને સંસ્કરણ દ્વારા ધર્મનું પણ સંસ્કરણ કરવાની જે જરૂર હોય છે એ તરફ તેઓ પૂરતા જાગ્રત નહોતા.

શિવાજીના વખતમાં સમાજમાં સંતમતની અસર ઘણી ફેલાઈ હતી અને તુકારામ તથા રામદાસ એ બે જબરદસ્ત ધર્મસુધારકો ધર્મસેવા કરી રહ્યા હતા. તુકારામે પંઢરપુરની 'વારી'ની સંસ્થા ચલાવી ભક્તિસંપ્રદાયનું સંગઠન કર્યું; જ્યારે રામદાસે ઠેકઠેકાણે પોતાના મઠો અને હનુમાનનાં મંદિરો સાથે અખાડાઓ સ્થાપીને વર્ણાશ્રમ ધર્મનું સંગઠન કર્યું.

એની સાથે સાથે શિવાજીએ પ્રાચીન કાળથી દેશનું રક્ષણ કરતા આવેલા કિલ્લાઓ જીતી લઈ રાજનું સંગઠન કર્યું. ધર્માન્તર કરી ગયેલા સરદારોને પાછા હિંદુ ધર્મમાં લેવા, સેનામાં હિંદુ સાથે મુસલમાનોને પણ દાખલ કરવા, રાજતંત્રમાં બધી ન્યાતના લોકોને સ્થાન આપવું, જાગીર અને ઇનામ કોઈને નહીં આપવાનો નિયમ કરી રાજ્ય મજબૂત કરવું, સારા લોકોની ભલામણથી આવેલા નિષ્ઠાવાન લોકોને જ સૈન્યમાં અને રાજતંત્રમાં દાખલ કરવા,— આવા આવા માર્ગોએ શિવાજીએ પોતાનું રાજતંત્ર સંગઠિત, મજબૂત અને કાર્યકુશળ (efficient) બનાવ્યું અને ધીમે ધીમે પોતાનું નૌકાસૈન્ય પણ ઊભું કરી વેપાર વધારવાની પેરવી કરી.

શિવાજીનો ઇતિહાસ જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે પોતાના જમાનાથી એ ઘણા આગળ હતા. દરેક કામ વખતસર થવું જ જોઈએ, ધારેલી યોજના ક્રમસર પાર પાડવી જ જોઈએ, થતું ખર્ચ હિસાબ અને પ્રમાણ બહાર ન જ જવું જોઈએ, છૂટેલા હુકમના અમલમાં જરાયે ગફલત ન જ થવી જોઈએ,-આ બધી બાબતો વિષે શિવાજીની ચીવટ લગભગ અંગ્રેજોના જેવી હતી. રાજ્ય ચલાવવા માટે અખૂટ દ્રવ્યબળ અને મનુષ્યબળ જોઈએ છે એ શિવાજી પૂરેપૂરું જાણતા હતા, અને તેથી પોતાની બધી શક્તિ વાપરી એમણે એ બંનેનો અઢળક સંગ્રહ કર્યો હતો. શિવાજીના પુત્ર સંભાજીએ પિતાની આ દરેક જાતની કમાણીનો ઘણો નાશ કર્યો છતાં રાજારામના વખતમાં મહારાષ્ટ્ર, જાતે આવીને લડનાર ઔરંગઝેબ સામે અઢાર વરસ સુધી ઝૂઝ્યું, એટલું જ નહીં પણ અંતે એ સમ્રાટનો એણે ભોગ લીધો અને પોતાનું સમવાયતંત્ર એણે સ્થાપન કર્યું. આ એક જ વાત શિવાજીની યોગ્યતાનો પૂરતો પુરાવો છે.

શિવાજીના એક સરદારે, તે વખતના રિવાજ પ્રમાણે, લડાઈની લૂંટમાં કલ્યાણના સૂબેદારની ખૂબસૂરત વહુને પકડી આણી શિવાજીને ભેટ આપી. પણ જુવાન શિવાજીએ મનમાં કશું પાપ આણ્યા વગર એને બહેન ગણી વીરપસલી તરીકે બે ગામ ઇનામ આપી માન સાથે પાછી મોકલી. એ યુવતીનું રૂપલાવણ્ય જોઈ શિવાજીએ એટલું જ કહેલું કે 'મારી માતા જો આટલી ખૂબસૂરત હોત તો હું પણ ખૂબસૂરત થાત!'

શિવાજીની માતાએ રામાયણ-મહાભારતના આદર્શની કેળવણી પોતાના પુત્રને આપી હતી, અને ધર્મ માટે જીવવું તથા ધર્મ માટે મરવું એ જાતની શિખામણ પણ આપી હતી. શક્તિના ઉપાસક શિવાજીએ દેશની ધર્મશક્તિ ઝળકતી કરી અને હિંદુસ્તાન આગળ એક ઊંચો ઉજ્જ્વલ આદર્શ રજૂ કર્યો. અન્યાય સામે ઝૂઝવું અને કોઈ પણ પ્રસંગે હિંમત ન હારવી, એ એનો જીવનમંત્ર હતો.

૨૫-૫-'૩૮

ફાગણ માસ

શિવાજીજયંતી

ફાગણ વદ ૩ 	૧ દિવસ

ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રનો સંબંધ તૂટે એમ નથી. જેમ મહારાષ્ટ્રમાં ગુજરાતીઓ વસેલા છે તેમ ગુજરાતમાં મહારાષ્ટ્રીઓ કાયમના છે જ. મહારાષ્ટ્ર ઉત્સવપ્રિય છે. એણે ગણેશચતુર્થી જેવા કેટલાક તહેવારોને મોટું સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ આપ્યુંછે. એ બધા તહેવારો ગુજરાતમાં ન ચાલી શકે. પણ મહારાષ્ટ્રીઓ માટે એક ખાસ તહેવાર રાખી તે ગુજરાતીઓ તથા મહારાષ્ટ્રીઓ મળીને ઊજવે એ ઇચ્છવા જેવું છે.

શિવાજીજયંતી ઊજવવામાં વિશેષ અર્થ રહેલો છે. અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોએ શિવાજીને ગુજરાતનો દુશ્મન ચીતર્યો છે એ અસર ધોઈ કાઢવા અને મહારાષ્ટ્રના રામદાસ જેવા સાધુસંતોનું સ્મરણ કરવા ફાગણ વદ ૩ મુકરર કરીએ. જ્ઞાનેશ્વર, એકનાથ, તુકારામ, નામદેવ, જનાબાઈ, મુક્તાબાઈ વગેરે મહારાષ્ટ્રનાં સંતોનું તર્પણ આ જ દિવસે કરી શકાય. આ તહેવાર ઊજવવામાં મહારાષ્ટ્રીઓની સલાહ અને મદદ ભલે લેવાય. પણ એની પહેલ તો ગુજરાતીઓ જ કરે એ સરસ છે. રામદાસ અને જ્ઞાનેશ્વરનો પરિચય ગુજરાતીમાં થઈ શકે છે. બીજા સાધુસંતો વિષે આ તહેવારને અંગે થોડુંઘણું જાણવાનું મળે, એમની કવિતાઓનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ થાય, તો સાહિત્યમાં એટલો ઉમેરો થશે.

આ દિવસે બધી જાતની મરદાની રમતો રાખવી જોઈએ. એમાં ભાલો તો ખરો જ.

૧૨

ગુડી પંડવો

[એક પત્ર]

[ચૈત્ર સુદ ૧]

આજે અમારું બેસતું વરસ છે. સાયન ગણતરી પ્રમાણે બેસતું વરસ આવતી કાલે ગણાય. (વાનરરાજા વાલીના ત્રાસમાંથી દક્ષિણની ભૂમિ છૂટી એના આનંદમાં ઘેર ઘેર ઉત્સવ કરી લોકોએ ગુડીઓ (ધજાઓ) ઊભી કરી હતી, એ રિવાજ દક્ષિણમાં આજ સુધી ચાલે છે. બેસતા વર્ષને ગુડી પાડવા કહે છે.)

બેસતે વર્ષે નવો સંકલ્પ કરવાનો હોય છે, કેમ કે બેસતા વર્ષનો દિવસ એ એક જાતની સવાર છે. સવારે જેમ થાક ઊતરી જઈને નવી સ્ફૂર્તિ આવે છે, તેમ બેસતી વરસે નવું પાનું ખોલવાનું હોય છે. અત્યાર સુધી થઈ ગયું એ થઈ ગયું, આજથી નવી વાત, અને નવી ભાત એમ પોતાને સમજાવી માણસ નવો સંકલ્પ કરે છે. નવો સંકલ્પ કરતા પહેલાં સિંહાવલોકન કરવું એ પણ માણસનો સ્વભાવ છે. સિંહાવલોકન એટલે સિંહની પેઠે પાછા વળીને જોવું તે. કહે છે કે ફલાંગો ભરી દોડતો સિંહ વચમાં વચમાં થોભીને આપણે કેટલે સુધી આવ્યા, કેટલો રસ્તો કાપ્યો, એનું નિરીક્ષણ કરે છે. પ્રગતિશીલ માણસને પણ એ ટેવ કામની છે. અત્યાર સુધી આપણે કયા કયા સંકલ્પો કર્યા, એમાંથી કેટલા પાર પડ્યા, કેટલા સંકલ્પો સુધારવા પડ્યા, અને કયા જતા કરવા પડ્યા, એનું તારણ કાઢ્યા પછી જ નવો સંકલ્પ કરાતો શકાય. પ્રથમ પ્રથમ માણસ ઉત્સાહમાં આવીને પોતાનો સંકલ્પ બોલી જાય છે. જાણે બોલ્યા એટલે કરી જ નાખ્યું. બોલવાથી બુદ્ધિ દૃઢ થઈ જાય છે; સ્નેહીઓના સમભાવથી સંકલ્પ પાર પાડવા માટે અનુકૂળતા થાય છે; બોલતાં બોલતાં વિચારો સ્પષ્ટ થાય છે; કાર્યમાં એકાગ્રતા આવી જાય છે; અને પોતા માટે પોતાની વાણીનું જ બંધન તૈયાર થાય છે. પણ બોલવામાં સંયમ હોવો જોઈએ,

નહીં તો જૂના લોકો કહે છે તેમ બોલવાથી વરાળ નીકળી જાય છે, ધ્યાન ઢીલું પડે છે, અને સંકલ્પની આવરદા વાણી જેટલી જ થઈ જાય છે. આના જેવો વિચાર કરીને જ પેલો શ્લોક રચાયો છેઃ

मनसा चिंतितं कार्यं वचसा न प्रकाशयेत् ।
अन्य-लक्षित-कार्यस्य यतः सिद्धिर् न जायते ॥

આ શ્લોક રચનાર કોઈ વ્યવહારુ માણસ હોવો જોઈએ. એની દલીલ આપણે ગળે ઊતરે નહીં, પણ એની શિખામણ ઠીક છે.

બેસતા વરસે સંકલ્પસિદ્ધિને અર્થે એકાદ વ્રત લેવાનું હોય છે. ઉત્તમ વ્રત તે ચિત્તરક્ષા વ્રત.

चित्त-रक्षा-व्रतं मुक्त्वा बहुभिः किं मम व्रतैः ?

છતાં એ મહાવ્રતની મદદ તરીકે એક નાનકડું વ્રત આપણે બધા લઈ શકીએ છીએ. અને તેને માટે બેસતા વર્ષના કે બીજા મુહૂર્તની આવશ્યકતા નથી.

આપણે આપણો અનુભવ તપાસીએ તો આપણને જણાશે કે ઘણી વાર આપણે વસ્તુસ્થિતિ ઊંધી સમજીને આસપાસના લોકોને ગેરઇન્સાફ આપ્યો છે. જેટલી વાર પોતે કરેલો ગેરઇન્સાફ આપણા ધ્યાનમાં આવે તેટલી વાર જો સામા માણસની માફી માગવા જઈએ તો આપણને ખબર પડશે કે ગેરસમજ કરી લેવાની શક્તિ આપણામાં કેટલી બધી છે. ડગલે ને પગલે માફી માગવાના પ્રસંગ એટલા બધા આવશે કે આપણે પોતે શરમાઈ જઈએ. એ વાત છોડી દઈએ તો-પણ સામો માણસ પણ આપણી ચંચળ વૃત્તિ જોઈને અકળાઈ જાય. માફી માગીએ તો પોતાની કિંમત ઘટે એવી બીક રહે છે. એને પહોંચી વળીએ તોપણ માફીની કિંમત ઘટી જશે એ બીક સાચી જ છે. હવે માફીની કિંમત ઘટે એ ઠીક કે સામાસામી ગેરસમજ ચાલવા દઈએ એ ઠીક? વ્યવહારકુશળ સમાજ માફીની નિખાલસતા કરતાં પ્રતિષ્ઠાની સ્થિરતા જ વધારે ચાહે છે. પણ એમ કરીને સમાજે શું મેળવ્યું છે?

જેટલી ગેરસમજો આપણા ધ્યાનમાં આવી છે તે વિશેની આ વાત થઈ. પણ જ્યાં આપણને થાય છે કે 'આ વાત નિશ્ચિત છે,

આમાં ગેરસમજને અવકાશ જ નથી' ત્યાં પણ કોઈક વાર થોડી ગેરસમજ હોય છે. એનું શું કરવું?

ઉપાય એક જ છે કે કોઈને વિષે અભિપ્રાય બાંધવાની ઉતાવળ જ ન કરવી; બે હેતુનો જ્યાં વિકલ્પ સંભવે ત્યાં સારા હેતુની જ કલ્પના કરવી. માણસનો ઠીક ઠીક પરિચય હોવા છતાં એનું બાહ્ય સ્વરૂપ જ આપણી આગળ ઉઘાડું રહે છે. અંતર જાણવું મુશ્કેલ હોય છે. કેટલાક લોકો પોતાનું અંતર ઉઘાડું કરી જ શકતા નથી. વિચારો કે કલ્પના વ્યક્ત કરવાની ભાષા માણસે કેળવી છે. પણ હૃદય વ્યક્ત કરવાની ભાષા હજી અણખેડેલી જ રહી છે. તેથી માણસ પ્રકટ કરે છે એક અને બીજા સમજે છે બીજું જ. એ દશા બધે ચાલે છે એટલું ધ્યાનમાં રાખીએ તોયે ઘણું થાય. જે લોકો બહુ બોલે છે, બહુ વાતો કરે છે, વાતુડિયા કે વિનોદપ્રિય તરીકે ઓળખાય છે તેઓ અંદરથી કેટલા દુ:ખી હોય છે એ કોઈ જાણતું જ નથી. બહુભાષી માણસ ઘણી વાર અંતઃકરણનો એકાકી હોય છે એ આપણે સમજી લઈએ તોયે ઘણું થાય. આપણે ઇન્સાફ કરનાર કોણ!

આટલો વિચાર કર્યા છતાં બીજા લોકો વિષે કઈંક આકરા અભિપ્રાય આપણે ધરાવવાના જ. તે વખતે એ જ દોષ આપણા પોતાનામાં કેટલો છે એ તપાસી શકીએ તો કેવું સારું! જો આપણે પોતાના ગમે તેટલા દોષની પોતાને ક્ષમા કરી શકીએ તો બીજાનો એકાદ દોષ આપણા પૂરતો દરગુજર ન કરીએ?

જો આટલું કરતાં છતાં અમુક માણસ પ્રત્યે આપણા મનમાં સદ્ભાવ ન જ પેદા થાય તો ખટાશના પ્રસંગો લાવવા કરતાં એની સાથેના સંબંધનો સંકોચ કરવો એ જ યોગ્ય છે. જ્યાં સદ્ભાવ નથી ત્યાં સહકાર કરવાનો આપણો હક સંશયાસ્પદ છે. દુનિયામાં શ્રમવિભાગને નામે જે જગદ્વ્યાપી સહકાર ચાલે છે તેથી શ્રેય જ થયું છે એમ નથી. આપણા હૃદયનો જેટલો વિકાસ થયો હોય તેટલો જ આપણો વ્યાપ રાખીએ એ યોગ્ય છે. હૃદયથી જ સત્ય સમજાય છે એમ ઋષિઓ કહે છે.

મળીને કામ કરવા માટે 'महामनाः स्यात्' એ વ્રત આવશ્યક છે.

આ કાગળની શરૂઆત તો વિદ્યાર્થીઓને ઉદ્દેશીને કરી હતી, પણ હું જોઉં છું કે એ મેં પોતાને જ ઉદ્દેશીને પૂરો કર્યો છે. એટલે આને પ્રાર્થનામાં વાંચવા કરતાં જે ઇચ્છે તેને વાંચવા દેવો એ ઠીક છે.

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૬

ધ્વજારોપણ

ચૈત્ર સુદ ૧ ૧ સમય

[જ્યોતિષનું વર્ષ ચૈત્રથી શરૂ થાય છે. શાલિવાહન શક પણ ચૈત્રી પડવાથી શરૂ થાય છે. આ જ દિવસે શ્રી રામચંદ્રે વાલીના જુલમમાંથી દક્ષિણની ભૂમિને છોડાવી હતી એવી માન્યતા હોવાથી, એ દિવસે ધજા ચડાવવામાં આવે છે.] કેમ કે એ સ્વતંત્રતાનો દિવસ છે. આ તહેવાર સાથેની પૌરાણિક કથાઓ વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવા ઉપરાંત, અને મહારાષ્ટ્રીઓને બારણે ધજા શા માટે હોય છે એ સમજાવવા ઉપરાંત, આ દિવસે ઝાઝું કરવા જેવું નથી.

આ ઋતુમાં લીમડો ખાવાની પ્રથા વૈદકની દૃષ્ટિએ સારી છે. લીમડાની કૂંપળો, મરી હિંગ, મીઠું, જીરું અને અજમા સાથે સવારે ઊઠીને ખાવી એ ચૈત્રી પડવાનો ખાસ વિધિ છે. આપણે ફક્ત કૂંપળો અને મીઠું ખાઈએ.

આ દિવસે જો આપણે પુષ્પરચના કરી શકીએ તો એ વસંતનો સાચો ઉત્સવ થશે. તેમ કરી શકાય તો એ આખો દિવસનો ઉત્સવ મનાય.

ત્રિરંગી રાષ્ટ્રીય ધ્વજનું આભવાદન આ દિવસે તો રાખવું જ જોઈએ. એની સાથે ઝંડાગીત અને રાષ્ટ્રગીત હોવાનાં જ.

રામનવમી

[ચૈત્ર સુદ ૯].

રામજન્મનો આનંદ અપૂર્વ છે. રામજન્મ પહેલાંની સ્થિતિ આદિકવિ વાલ્મીકિએ વર્ણવી છે. વિશ્વામિત્ર જ્યારે ધર્મની રક્ષાને અર્થે એ વિદ્યાર્થીઓની દશરથ આગળ યાચના કરે છે ત્યારે રાજા મોહવશ થઈ પ્રથમ તો ના પાડે છે, પણ તરત જ કર્તવ્યનું ભાન થતાં પોતાના પ્રાણસમાન પ્રિય પુત્રોને ઋષિના હાથમાં સોંપે છે.

હવે રામલક્ષ્મણની રોજની કેળવણી બંધ પડે છે. રાજપુત્રની કેળવણી બહુવિધ હોય છે. અનેક વિષયો તેને ભણવા પડે છે. બધી ઇંદ્રિયોનો વિકાસ થાય તે હેતુથી કુલપતિ વસિષ્ઠે તેમને કેળવવાનો વિચાર રાખેલો; પણ વિશ્વામિત્રે તે બધું ઊંધું વાળ્યું. વિશ્વામિત્ર રાજપુત્રોને પ્રવાસે લઈ ગયા. ત્યાં ઋષિએ તેમનો કુદરત સાથે પરિચય કરાવ્યો. દેશની સ્થિતિ નજરે જોઈ રામચંદ્ર પૂછે: 'આ પ્રદેશમાં આટલી નદીઓ વહે છે, આટલી કુદરતી સમૃદ્ધિ છે, છતાં અહીંયાં આબાદી કેમ નથી? અને જે થોડી છે તે આવી ભયભીત દશામાં કાં?'

વિશ્વામિત્ર પછી તે પ્રદેશનો ઇતિહાસ કહેવા લાગે કે, એક વખતે આ પ્રદેશ સુખી હતો, સમૃદ્ધ હતો; પણ પછી પ્રજાભક્ષક અસુરોનું અહીં રાજ્ય થયું, તેથી લોકોની આ દશા થઈ છે; અને પોતાનાં તેજસ્વી નેત્રોથી રામલક્ષ્મણને નિહાળી તે રાજર્ષિ કહે, 'જુવાનો, આ બધો ત્રાસ દૂર કરવાનો ભાર તમારે માથે છે!' સાંજ પડયે વિશ્વામિત્ર આ રાજપુત્રોને રઘુકુળની ઉજ્જ્વળ કીર્તિ સંભળાવે; રાજા દિલીપનો દિગ્વિજય, ભગીરથનું મહાતપ, બધું કહે. સવારે ઊઠી, નીહીધોઈને જ્યારે રામલક્ષ્મણ વંદન કરવા આવે ત્યારે દેશમાં વર્તતો ત્રાસ દૂર કરવાની ખૂબીઓ, ઉપાયો, મંત્રો અને અસ્ત્રો ભણાવે.

આ જ યથાર્થ સ્થિતિ કાવ્યમય ભાષામાં બીજે ઠેકાણે વાલ્મીકિએ વર્ણવી છે. પ્રસંગ રામજન્મ પહેલાંનો છે. અસુરો ઉન્મત્ત બન્યા છે.

શર્પણખા આખા દેશને પોતાના તીક્ષ્ણ નખોથી ઊઝરડી રહી છે. ખર અને દૂષણ દેશભર અનીતિ વરસાવી રહ્યા છે. કુંભકર્ણ પ્રજાના મોટા મોટા વર્ગને એમ ને એમ ખાઈ જાય છે. સાત્ત્વિક બુદ્ધિવાળો વિભીષણ રાવણના દરબારમાં ધર્મને નામે અરણ્યરુદન કરે છે. એની સલાહને સામ્રાજ્યમદથી ઉન્મત્ત થયેલા રાક્ષસો હસી કાઢે છે. પોતાના ભાઈ સાથે સહકાર કરવો કે અસહકાર કરવો એનો એ નિર્ણય કરી શકતો નથી. અને રાવણ પોતાના રાજ્યનાં દશવિધ ખાતાંઓ દ્વારા એકમુખી જોહુકમી હાંકે છે. કુદરતી શક્તિઓ તો બિચારી ક્યાં — નવ ગ્રહો સુધ્ધાં એને ઘેર પાણીવાસીદાં કરે છે. દુનિયાનો માલિક તે ઈશ્વર કે રાવણ એ વિષે પણ લોકોમાં શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. પોતાના બેટમાં રહ્યાં રહ્યાં તે આખા દેશને ખૂણેખાંચરે સુધી દેખી શકે છે, રાવણથી છાનું કશું રહેતું નથી.

રાવણના અભિમાનને સીમા રહી નથી. રાવણ મનમાં અને પોતાના દરબારમાં જાહેરપણે પણ કહે છે: 'આ એક શત્રુ મેં હણ્યો. આમ જ બીજાઓને પણ હણીશ. હું સૌથી શ્રેષ્ઠ છું. હું જ સુખોપભોગ કરીશ. સિદ્ધિમાત્ર મારી દાસીઓ છે. મારું બળ સર્વોપરી છે. સૌથી મોટી જાતિ પણ મારી જ છે. મારી જ સંસ્કૃતિ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. દુનિયાનું ભલું કરવાનો ભાર મારે જ માથે છે. હું જ દાની છું. સર્વ પ્રકારનાં સુખ મારે માટે જ છે.' આ ગર્વોક્તિ કાઢીને જ રાવણને સંતોષ નથી થતો. બધાઓને મોઢેથી પણ પોતાનાં એ જ ગુણગાન એ ગવડાવે છે. સૌ કોઈ એનાં બંદીજન બની રહ્યાં છે. પંડિતો એની ઇચ્છા પ્રમાણે શાસ્ત્રાર્થ કરી બતાવે છે. પુરાતત્ત્વવિદો એના યશનો ઇતિહાસ ભૂગર્ભ આદિમાંથી ખોળી કાઢે છે. દરેક ગુણી માણસ પોતાની શક્તિ એ મદાન્ધને ચરણે અર્પવામાં જ પોતાને ધન્ય માનવા જેટલો પામર બની ગયો છે!

આવી દશામાં દીનહીન બનેલી પૃથ્વી સરજનહાર પાસે જાય છે અને કહે છે: ' પ્રભો ! હવે આ ભાર અસહ્ય થયો છે. માનવની માંગલ્ય ઉપરની શ્રદ્ધા ઊઠી ગઈ છે. લોકો તપસ્યા છોડી સુરાપાન કરી રહ્યા છે. લંકાની સામ્રાજ્યદેવી રોજ અસંખ્ય પ્રાણીઓના

ભળિ લઈ રહી છે. શરાબની તો કોડીઓની કોડીઓ રોજ ખાલી થાય છે. દેવોના વહેવારમાત્ર બંધ પડી ગયા છે. આ દશા ક્યાં સુધી ચાલવાની?' સરજનહાર કહે છે: 'હે પૃથ્વી! તું શ્રદ્ધા ન ખો. ચરાચરમાં વ્યાપી રહેલા ઈશ્વરતત્ત્વને શરણ જવાથી દુઃખમાત્રનું નિવારણ થાય છે. રાક્ષસો તેમ જ મનુષ્યો જેમને જંગલી વાનર કહે છે, અનાડી કહે છે, રાક્ષસી સંસ્કૃતિનો જેમને સ્પર્શ થયો નથી, જેઓ માણસ છે કે નહીં એ શંકાથી 'વા-નર' કહેવાય છે એવી ભોળી પ્રજામાં એ ઈશ્વરી શક્તિ પ્રગટ થશે. એમને હાથે જ આ રાવણનો પરાભવ થશે. આર્યાવર્તની માતાઓ પહાડ ઉપર બેસી જે તપશ્ચર્યા કરી રહી છે તે જરૂર ફળશે અને વજ્રકાય વજ્રકૌપીન બાળકો દેશમાં પેદા થશે. ધર્મની ફરી જાગૃતિ થશે અને પરમાત્મા પોતે અવતાર લેશે' પરમાત્માનો અવતાર થયો એ કેમ સમજવું એવી પૃથ્વીને શંકા ઊઠે છે ત્યારે સરજનહાર કહે છે: 'જ્યારે દેશમાં બ્રહ્મચારીઓ પેદા થશે, જ્યારે ગૃહસ્થો એકપત્નીવ્રતનું પાલન કરશે, જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ ધર્મરક્ષક ગુરુઓને વશ રહેશે, જ્યારે માબાપો પોતાનો મોહ છોડી પોતાના પુત્રોને મખ (યજ્ઞ) રક્ષણને અર્થે સોંપી દેશે, જ્યારે ભાઈ ભાઈઓ અપૂર્વ પ્રેમથી એકબીજા જોડે સંકળાશે, જ્યારે ઉચ્ચ કુળના લોકો પતિત સ્ત્રીઓનો પણ ઉદ્ધાર કરશે, જ્યારે રાજપુત્રો ભીલ અને ગુહક જોડે સમાનભાવે મૈત્રી કરશે, જ્યારે બ્રાહ્મણો પોતાના અભિમાનની એંટ ત્યાગશે, જ્યારે બ્રહ્મચર્યનું તેજ સત્ય અને ધર્મની સેવા સ્વીકારશે અને જ્યારે પ્રજામાં શ્રદ્ધા જાગશે, જ્યારે ઉચ્ચ કુળના તરુણો નગરજીવનનાં વિલાસો છોડી ગામડે ગામડે અને વનવગડે ફરશે ત્યારે ઈશ્વરનો અવતાર થયો છે એમ માનવું.' પૃથ્વીને સંતોષ થયો, દિલાસો મળ્યો અને તે સ્વસ્થાને શાંત થઈ.

દશરથે તપસ્યા આદરી ધર્મનો અગ્નિ પ્રગટાવ્યો. યજ્ઞપુરુષે પાયસરૂપી ચૈતન્ય આપી દીધું. દુનિયા રાહ જોવા લાગી. સંજોગો પણ અનુકૂળ થવા લાગ્યા. ગ્રહો અને ઉપગ્રહો પરસ્પર અનુકૂળ બન્યા. પાપની ઘડી પૂરી થઈ પુણ્યનો ઉદય થયો. અને રામજન્મ થયો.

તે દિવસે પ્રજાએ આનંદ કર્યો. હજી તો રાવણરાજ્ય કંઈ ગયું નહોતું; હજુ તાટકાનો વધ થયો નહોતો, હજુ કાંચનમૃગ મારીચની માયા ઉઘાડી પડી નહોતી, છતાં પ્રજાએ ઉત્સવ કર્યો, કારણ કે રામ-જન્મ થઈ ચૂક્યો હતો. જેમ કોઈ ખેડૂત આકાશના મેઘમાં સોળે આના પાક જોઈ લે તેમ પ્રજાએ મેઘશ્યામ રામચંદ્રમાં સ્વાતંત્ર્ય દેખ્યું, ધર્મરાજ્ય દેખ્યું, મુક્તિ દેખી. તે દિવસથી માંડીને આટલા કાળ પ્રજાએ ચૈત્ર શુક્લ નવમીએ ઓચ્છવ કર્યો છે, કેમ કે તે દિવસે માણસમાં સત્ય ઉપરની, બ્રહ્મચર્ય ઉપરની, ધર્મ ઉપરની શ્રદ્ધા જાગી.

૧૭-૪-'૨૧

રામનવમી

ચૈત્ર સુદ ૯ — ૧ દિવસ

રામનવમી અને જન્માષ્ટમી એ બન્ને તહેવારો ભક્તિના ખાસ તહેવારો છે. રામકૃષ્ણની ઉપાસનાથી હિંદુ ધર્મ જેટલો રંગાયો છે તેટલો બીજા કશાથી રંગાયો નથી. તેથી રામનવમીનો આપણને વધારેમાં વધારે ઉપયોગ કરતાં આવડવો જોઈએ. રામનવમીને દિવસે ઉપવાસ કરવાની પ્રથા સુંદર છે. નાનાં છોકરાંઓ પણ બની શકે તો બાર વાગ્યા સુધી કશું ખાય નહીં.

હૃદયમાં અને સમાજમાં કેવા કેવા રાક્ષસો માતેલા છે તે તપાસવામાં સવારનો વખત ગાળી શકાય તો સારું. દસ વાગ્યે મુક્તિકોપનિષદમાંથી સારા સારા ફકરાઓ વિદ્યાર્થીઓને વાંચી સંભળાવવા. બધા લોકો ભેગા થઈ રામજન્મની વાર્તા બરાબર બાર વાગ્યે પૂરી થાય એવી રીતે સાંભળે. ત્યાર પછી ભજનકીર્તન. બપોરે સંગીતનો જલસો રાખી ત્યાર બાદ રામચરિત્રના જુદા જુદા પ્રસંગોનું વિવેચન કરવું. રામરાજ્યની આપણી કલ્પના અનેક રીતે વિસ્તારીને એની ચર્ચા કરવી. મનુષ્યજાતિ માટે આદર્શ રાજા કેવો હોય એનો જે દાખલો શ્રી રામચંદ્રે બેસાડ્યો તેનું રહસ્ય સમજાવવું. રામનવમીના તહેવાર સાથે આપણા રાષ્ટ્રીય ગ્રંથ રામાયણનું અધ્યયન નવી નવી રીતે થાય એવું કરવું જોઈએ. પ્રજાતંત્રની કલ્પના આ દિવસે ગામડે ગામડે સ્પષ્ટ કરવી જોઈએ.

રામનવમીને દિવસે બધા મળીને સવારે એકઠા નાહવા જાય, જાતજાતનાં ફૂલો ભેગાં કરે, રામચંદ્રની પૂજા કરે, પૂજાના ઓરડામાં સાથિયા પૂરે, અગરબત્તી, ધૂપ, ચંદન વગેરેની સુગંધીથી પૂજાનો ઓરડો પવિત્ર કરે, અને નાનાંમોટાં બધાંને રાજી રાખી એ દિવસ પ્રસન્નતામાં ગાળે. આ દિવસે રીતા સતીના ચરિત્ર ઉપર કાવ્યો રચાય અને સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિને અર્થે જીવન અર્પણ કર્યાની પ્રતિજ્ઞા લેવાય.

૧૪
મહાવીરજયંતી
[ચૈત્ર સુદ ૧૩]
૧. મહાવીરસ્વામી

હિંદુ ધર્મ અને તેની માન્યતાઓ એટલી બધી જૂની થઈ ગઈ હતી કે તેમાં સંસ્કાર કર્યા વગર લોકોને તેમાંથી આશ્વાસન મળે એવું રહ્યું ન હતું. એવો સંસ્કાર કરનાર એક મહાપુરુષ — ગૌતમ બુદ્ધ — નો ઇતિહાસ આપણે જોયો. પણ સંસ્કાર કરનાર તેઓ એકલા જ ન હતા. તેમના જ વખતના એવા પાંચ છ સંસ્કારકોનાં નામ મળી આવે છે. તેમાં ગૌતમ બુદ્ધ જેટલી જ પ્રસિદ્ધિ પામેલા તો વર્ધમાન મહાવીર જ હતા. વર્ધમાન મહાવીર એ જૈન ધર્મના સંસ્થાપક ગણાય છે.

એમ તો જૈન મત બહુ જ પ્રાચીન છે. ભગવાન ઋષભદેવથી તે ધર્મના ૨૪ તીર્થંકર થઈ ગયા. વર્ધમાન મહાવીર એ છેલ્લા તીર્થંકર. ગૌતમ બુદ્ધની પેઠે મહાવીર પણ બિહાર પ્રાન્તમાં જ જન્મેલા. વૈશાલી નગરી પાસેના એક નાનકડા ગામમાં જ્ઞાતૃ નામના કુળમાં વર્ધમાનનો જન્મ થયો હતો. એમની મા લિચ્છવી રાજા ચેટકની બહેન હતી. નાનપણથી જ તેમના મનમાં વૈરાગ્ય સ્ફુર્યો, પણ

વર્ધમાન ચુસ્ત માતૃપિતૃભક્ત હોવાથી વૃદ્ધોને રાજી કરવા ખાતર યશોદા નામની એક રાજપુત્રી સાથે પરણીને ગૃહસંસાર ચલાવવા લાગ્યા. એમને પ્રિયદર્શના નામની એક કન્યા પણ થઈ હતી. ત્રીસમે વરસે માતાપિતા વિદેહ થયાં અને વર્ધમાન ગૃહસંસારથી છૂટા થયા. તેમણે ઘોર તપ આદર્યું અને પાર્શ્વનાથના પંથમાં દાખલ થઈ શાંતિ મેળવી.

મહાવીરમાં અહિંસાધર્મનો અસાધારણ ઉત્કર્ષ થયેલો આપણે જોઈએ છીએ. લગભગ ચાલીસ વર્ષની ઉંમરથી તેમણે ઉપદેશ શરૂ કર્યો અને તે કામ બત્રીસ વર્ષ સુધી કર્યું. બુદ્ધ ભગવાન મધ્યમ માર્ગનો ઉપદેશ કરતા હતા, જ્યારે મહાવીર વિષયસુખનો આત્યંતિક ત્યાગ પસંદ કરનાર હતા. તપશ્ચર્યા કરીને ઇંદ્રિયનિગ્રહ કરવાની જૂની પરંપરા મહાવીરે ચલાવી અને કાયદંડનું મહત્ત્વ વધારી દીધું. હિંદુસ્તાનમાં બૌદ્ધ સંપ્રદાય એક વખતે ખૂબ ફેલાયેલો હતો, પણ આજે તે નષ્ટપ્રાય થયો છે. જૈન ધર્મ પણ બૌદ્ધ ધર્મ જેટલો જ ફેલાયેલો જણાય છે, પણ બૌદ્ધ ધર્મની પેઠે એનો નાશ થયો નથી. આજે બંગાળ તરફ, રાજસ્થાનમાં, ગુજરાતમાં અને દક્ષિણમાં પણ અનેક ઠેકાણે જૈન લોકોની વસ્તી ઠીક પ્રમાણમાં છે. બૌદ્ધ ધર્મની પેઠે જૈન ધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે કોઈ સમર્થ રાજા તરફથી (ગુજરાતના રાજા કુમારપાળને છોડીએ તો) કે બીજી રીતે પ્રયાસ થયો નથી.

અહિંસાધર્મનો વિચાર કરતે કરતે સૂક્ષ્મ જીવ ક્યાં ક્યાં હોય છે એની તપાસ જૈન લોકોએ સારી પેઠે કરી છે. વનસ્પતિમાં કેટલો જીવ હોય છે, હવામાં તથા પાણીમાં જીવ કેવી રીતે રહે છે વગેરે બાબતોનું તેમણે એક મોટું શાસ્ત્ર રચ્યુ છે. જૈન પંડિતોએ સાહિત્યની સેવા ખૂબ કરી છે. સંસ્કૃતમાં અનેક શાસ્ત્રો ઉપર જૈન લોકોએ લખેલા ગ્રંથો છે. જૈન લોકો પણ મૂર્તિપૂજક હોવાથી તેમણે સ્થાપત્યકળામાં અને શિલ્પમાં સવિશેષ ઉન્નતિ કરી છે. ગુજરાતમાં જૈન લોકોએ બાંધેલાં કેટલાંય મંદિરો હિંદુસ્તાનમાં અસાધારણ ગણાય છે. આબુનાં — દેલવાડાનાં દેરાંની કારીગીરી જોઈ બધા દેશના મુસાફરો

આશ્ચર્યચકિત થાય છે. કારણ પથ્થરમાં મીણ અથવા ફૂલની કોમળતા લાવવાની શક્તિ હિંદુસ્તાનના કારીગરોમાં છે એ આ દેરાં ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

જૈનોમાં શ્વેતાંબર અને દિગંબર એવા ભેદ પડેલા છે. મહાવીરે કેવલ્યપ્રાપ્તિ પછી વસ્ત્રનો પણ ત્યાગ કર્યો હતો, એટલે તેમની પૂજા વસ્ત્ર સાથે કરવી કે વસ્ત્ર વગર એ મતભેદને લીધે બે પંથો ઊભા થયા અને હવે તો તેમાં પૂજાવિધિ અને કળાના આદર્શનો પણ ભેદ આવી ગયો છે.

જૈન ધર્મના પહેલા તીર્થંકર ઋષભદેવનો ઉલ્લેખ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં આવેલો છે. ત્યાં તેમના ત્યાગવૈરાગ્યનું વર્ણન આદરપૂર્વક કરેલું છે. હિંદુ સમાજને સંસ્કારી બનાવવામાં ઋષભદેવનો ફાળો મોટો હતો એમ દેખાય છે. લગ્નવ્યવસ્થા, પાકશાસ્ત્ર, ગણિત, લેખન વગેરે સંસ્કૃતિનાં મૂળ બીજ ઋષભદેવે સમાજમાં નાખ્યાં એમ કહેવાય છે. આ બધું કરીને આખરે બધાનો ત્યાગ કરી ઋષભદેવે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બન્ને માર્ગ લોકો આગળ આચરી બતાવ્યા એમ કહીએ તો ચાલે.

ઋષભદેવ પછી અને મહાવીર પહેલાં બીજા બાવીસ તીર્થંકર થયા. તેમાં છેલ્લા પાર્શ્વનાથના પંથની અસર મહાવીર ઉપર ભારે થઈ. મહાવીરે પોતાના અનુભવથી પાર્શ્વનાથના ઉપદેશમાં ઉમેરો કર્યો અને સંયમધર્મ વધારે સ્પષ્ટ અને સંપૂર્ણ કર્યો. સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા અને અસ્તેય રૂપી યમને સંપૂર્ણ બનાવવા તેમણે અપરિગ્રહનું વ્રત તેમાં ઉમેરી દીધું. પાર્શ્વનાથના મત પ્રમાણે પાપનો એકરાર કરવાનો વિધિ મરજિયાત હતો. મહાવીરે તે ફરજિયાત કર્યો.

મહાવીરસ્વામી એ છેલ્લા તીર્થંકર ગણાય છે. તીર્થંકર એટલે પોતે તરી જઈ બીજા અસંખ્ય જીવોને ભવસાગરમાંથી જે તારે છે તે. તીર્થ એટલે આરો. મચ્છાસ્ત્રરૂપી આરો શોધનાર કે બાંધનાર તે તીર્થંકર

જેમ બૌદ્ધ ધર્મમાં બોધિસત્ત્વની કલ્પના છે તેમ જૈન ધર્મમાં તીર્થંકરની કલ્પના છે. વૈદિક ધર્મે જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મની નકલ

કરી તેની જ અવતારની કલ્પના ઊભી કરી છે એવો કેટલાકનો મત છે. વિષ્ણુના દસ અવતાર છે એમ મનાય છે. બીજી ગણતરી પ્રમાણે ચોવીસ અવતાર ગણાય છે. દસ અવતારમાં બુદ્ધાવતાર ગણાય છે અને ચોવીસ અવતારમાં ઋષભદેવ છે એ ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે.

ગૌતમ બુદ્ધની તપશ્ચર્યાની પેઠે મહાવીરની તપશ્ચર્યા પણ બહુ ઉગ્ર હતી. તિતિક્ષાની તેમણે સીમા કરી બતાવી. આ લાટ દેશમાં વીરપ્રભુને ઘણા ઉપસર્ગો ખમવા પડ્યા હતા. પ્રવાસ કરતાં કૂતરાઓ આવી વીરપ્રભુના ઉપર પડતા તથા તેમને કરડતા ત્યારે અહીંના લોકો કૂતરાઓને વારતા નહીં, એટલું જ નહીં પણ ભગવાનને મારતા અને કૂતરાઓને સિસકારીને તેમના તરફ ધસાવતા. પણ મહાવીરે તે બધું સહન કર્યું અને વિજય મેળવ્યો. આજે તે જ દેશમાં મહાવીરની આદરપૂર્વક પૂજા થાય છે.

પાપની જવાબદારી ફક્ત પાપ નહીં કરવાથી મટતી નથી; પાપ ન કરવું, ન કરાવવું અને તેને અનુમોદન પણ ન આપવું, તો જ પાપમાંથી મુક્તિ મળી શકે છે એવો ઉપદેશ મહાવીરસ્વામીએ કર્યો છે. મહાવીરે પાપ સામે સંપૂર્ણ અસહકાર ઉપદેશ્યો છે.

જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને જૈન વિધિઓમાં એક જ વસ્તુ બધે જોવામાં આવે છે, અને તે એ છે કે માણસને સંયમી બનાવી આત્મપ્રાપ્તિ તરફ દોરી જવો. જૈન પરિભાષામાં બાહ્ય પ્રવૃત્તિને 'આસ્રવ' કહે છે. એ આસ્રવમાંથી પરાવૃત્ત થઈ આત્માભિમુખ થવું એનું નામ 'સંવર'.

જૈન ધર્મમાં અને યોગદર્શનમાં ઘણું સામ્ય છે. અહિંસા, સુનૃત, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પંચ મહાવ્રતો, મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષા એ ચાર ભાવનાઓ, ધર્મનું દશવિધ લક્ષણ, વગેરે વસ્તુઓ વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મમાં સમાન જ છે. યાત્રા અને વ્રતનું માહાત્મ્ય પણ ત્રણેમાં સરખું જ છે. ભેદ મોટે ભાગે પરિભાષાનો છે.

જૈનોમાં દિગમ્બર અને શ્વેતામ્બર ઉપરાંત સ્થાનકવાસી કરીને એક પંથ નીકળેલો છે. તે પંથમાં મૂર્તિપૂજા નથી.

જૈન ધર્મમાં પુરાણો પણ સારી પેઠે છે તેમાં કેટલીક કથાઓ વૈદિક પુરાણોની કથાઓ સાથે કેટલેક અંશે મળતી આવે છે જૈન પુરાણો, શાક્ત પુરાણો અને વૈદિક પુરાણોની સરખામણી કરવાથી પુરાણોમાં ઐતિહાસિક ભાગ કેટલો હશે અને તેનું સ્વરૂપ કેવું હોવું જોઈએ એ વિષે અટકળ કરી શકાય તેમ છે આ દૃષ્ટિએ જૂના સાહિત્યનો હજી પૂરતો ઉપયોગ થયો નથી

બૌદ્ધ તેમ જ જૈન ધર્મમાં ગમે તે માણસનો પ્રવેશ થઈ શકે છે અને ગમે તે જાતિનો માણસ ભિક્ષુ અથવા યતિ થઈ શકે છે જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મમાં જાતિભેદ વિરુદ્ધ લાગણીવાળા છે, વખતે વિરોધ પણ હોય પછી જાતિઓનો સડો જે અસ્પૃશ્યતા — તેને જૈન ધર્મમાં સ્થાન ક્યાંથી જ હોઈ શકે? છતાં જૈનોએ એ સડો દાખલ થવા દીધો એ દુ:ખની અને આશ્ચર્યની વાત છે.

૧૯૨૩

૨. વિશ્વધર્મ

(મુક્ત ચિંતાત્મક વિચારો)

'મહાવીર' એ નામ શ્રીવિષ્ણુને લગાડવામાં આવ્યું છે તેનું વાહન ગરુડ એને પણ મહાવીર કહે છે શ્રી રામચન્દ્રજીને પણ મહાવીર કહે છે શ્રી રામચન્દ્રજીનો એકનિષ્ઠ સેવક હનુમાન પણ મહાવીર જ છે આજે આપણે શ્રીપાર્શ્વનાથના અનુગામી વર્ધમાનને મહાવીર તરીકે ઓળખીએ છીએ

'મહાવીર' શબ્દથી શો અર્થબોધ થાય છે? સર્વત્ર વ્યાપીને, આસુરી શક્તિનો પરાજય કરીને વિશ્વનું પાલન કરે છે તે વિષ્ણુ મહાવીર છે અમૃત મેળવી શકે એવો શક્તિમાન માતૃભક્ત ગરુડ તે મહાવીર પિતાનું વચન પાળવા ખાતર, પ્રજાનું કલ્યાણ કરવા ખાતર અને ધર્મનિષ્ઠાનો આદર્શ સ્થાપવા ખાતર રાજ્ય સુખ અને પત્નીનો ત્યાગ કરનાર શ્રીરામચન્દ્ર તે મહાવીર કશાય નાની ઇચ્છા રાખ્યા વગર સેવા કરનાર અને શક્તિનો ઉપયોગ શિવની સેવામાં જ કરનાર બ્રહ્મચારી સેવાનન્દ હનુમાન તે મહાવીર. માતૃભક્તિ, સુખનો ત્યાગ ભૂતમાત્ર વિષેની અપાર દયા અને ઇંદ્રિયજયનો ઉત્કર્ષ

પણ રૂઢ સનાતન પદ્ધતિ છોડીને બીજી ઢબે થયેલા અખતરાઓ દુનિયામાં સારી પેઠે ફેલાયા છે. બૌદ્ધ ધર્મ એનો સાક્ષી છે, બૌદ્ધ ધર્મ એ જ પહેલવહેલો મિશનરી ધર્મ દેખાય છે. એના પહેલાં મિશનરી કાર્ય થયું હોય તો આપણે તે ચોક્કસ રીતે જાણતા નથી. વર્ણવ્યવસ્થાવાળો જીવનધર્મ પ્રચારક ન જ થઈ શકે એમ પણ લાગે છે. (જીવનધર્મ એટલે ફક્ત માનવા માટે રચેલો ધર્મ નહીં, પણ જીવવા માટે રચેલો ધર્મ.)

બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મમાં પુષ્કળ ભેદ છે, છતાં બંનેમાં સામ્ય પણ ઓછું નથી. બંને મિશનરી ધર્મ થવાને લાયક છે. બંને વિશ્વધર્મ છે. સ્યાદ્વાદરૂપી બૌદ્ધિક અહિંસા, જીવદયારૂપી નૈતિક અહિંસા અને તપસ્યારૂપી આત્મિક અહિંસા (ભોગ એટલે આત્મહત્યા—આત્માની હિંસા. તપ એટલે આત્માની રક્ષા—આત્માની અહિંસા) જે ધારણ કરી શકે તે જ વિશ્વધર્મ થઈ શકે, તે જ અકુતોભય વિચરી શકે. 'यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः' એ વર્ણન તેને જ લાગુ પડી શકે છે. અહિંસાની આ પ્રસ્થાનત્રયી સાથે તમામ દુનિયાની યાત્રા થઈ શકે છે. આત્માની શોધમાં આ જ પાથેય કામ આવે એવું છે.

* * *

મિશનરી ધર્મ તત્ત્વને વફાદાર રહે પણ પોતાના રૂપ વિષે આગ્રહ ન રાખે. દેશ તેવો વેશ એ નિયમ ધર્મને પણ—ખાસ કરીને વિશ્વધર્મને લાગુ પાડી શકાય છે. વિશ્વધર્મ સાચેસાચો વિશ્વધર્મ હોય તો પોતાના નામનો પણ આગ્રહ ન રાખે. બૌદ્ધધર્મનાં કેટલાંયે રૂપો થયેલાં છે.

* * *

વિશ્વધર્મ એક જ હોય એમ માનવાનું કારણ નથી. જેમ કોઈ ઓરડીમાં રાખેલા ચારપાંચ દીવા પોતપોતાનો પ્રકાશ ઓરડીમાં બધે ફેલાવે છે, આખી ઓરડીનું રાજ્ય ભોગવે છે, અને છતાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ જાળવી શકે છે, તેમ અનેક વિશ્વધર્મ એકીસાથે તમામ દુનિયાનું રાજ્ય ભોગવી શકે. ધર્મમાં અદેખાઈ કે મત્સર

ક્યાંથી હોય? એક મ્યાનમાં બે તલવાર ન રહે. એક દરબારમાં બે મુત્સદ્દીઓ કારભારું ન કરે પણ એક દુનિયામાં ગમે તેટલા ધર્મ એકસાથે સામ્રાજ્ય ભોગવી શકે, કેમ કે ધર્મ તો અહિંસક જ હોય. ધર્મ એટલે જ અદ્રોહ. જ્યાં ધર્મ ધર્મ વચ્ચે ઝઘડાઓ ચાલે છે અને સંખ્યાબળની ઇન્તેજારી દેખાય છે ત્યાં જાણી લેવું કે ધર્મમાં ધાર્મિકતા રહી નથી, ધર્મને નામે અધર્મ શિરજોરી ચલાવી રહ્યો છે, ધર્મનું વીર્ય ક્ષીણ થયું છે. જે ધર્મવીર હોય, મહાવીર હોય તે જ દુનિયાને આવી સ્થિતિમાંથી ઉગારી શકે.

* * *

અહિંસાનું પૂરેપૂરું સ્વરૂપ આપણે જાણવું જોઈએ. અહિંસા એ મહાવીરનો ધર્મ છે, તમામ દુનિયાને આત્મશક્તિથી જીતવાની હોંશ રાખનાર જિનેશ્વરનો ધર્મ છે. દુનિયાના એક ખૂણામાં પણ જ્યાં સુધી હિંસા વર્તી રહી હોય ત્યાં સુધી એ અહિંસાધર્મ પરાજિત જ છે. કૃત્રિમ રીતે ભરણપોષણ આપી સૂક્ષ્મ જંતુઓને જિવાડવાથી અહિંસાધર્મને સંતોષ ન હોવો જોઈએ. મહાવીરની પેઠે તમામ દુનિયાનું દર્દ — પાંચે ખંડનું દર્દ આજના મહાવીરે તપાસવું જોઈએ. અને પોતાની પાસેનું સનાતન ઔષધ ત્યાં ત્યાં પહોંચાડવું જોઈએ. મહાવીરના અનુયાયીઓએ હૃદયની વિશાળતા અને ઉત્સાહનું શૌર્ય કેળવી બધે પહોંચી જવું જોઈએ. સંગ્રામના વીર શસ્ત્રાસ્ત્ર લઈને દોડે. અહિંસાના વીર આત્મશુદ્ધિ અને કરુણાથી સજ્જ થઈ સેવાવૃત્તિથી દોડે. તમામ દુનિયાનો અપાસરો બનાવવો જોઈએ. નાનકડા અપાસરામાં કેટલાને આશ્રય મળી શકે?

તા. ૨૭–૪–'૨૪

મહાવીરજયંતી

ચૈત્ર સુદ ૧૩ — ૬ દિવસ

આ દિવસે ઋષભદેવ, નેમીનાથ પાર્શ્વનાથ, મહાવીર, વગેરે તીર્થંકરોની માહિતી આપવી, અને મનુષ્યેતર પ્રાણીઓ પણ માણસજાતનાં નાનાં ભાંડુઓ જ છે, તેમને દુઃખ ન દેવાય,' તેમનું

પણ ભલું જ ઇચ્છવું અને કરવું, કેમ કે આપણે તેમના એશી છીએ ઇત્યાદિ વાતો વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવી. બીજાને ઓછામાં ઓછી પીડા કરીને જે જીવન જિવાય તે જ ઉત્તમ છે, એ વસ્તુ એમના મન પર ઠસાવવી. અહિંસા એ જ અમૃત છે, અપરિગ્રહ એ જ અમીરી છે એ આ દિવસનો ખાસ બોધ છે.

૧૫

લોકોનો હનુમાન

[ચૈત્ર સુદ ૧૫]

હિંદુ ધર્મની ખૂબી એ છે કે એનાં ચિત્રો નાના, મોટા, અભણ, ભણેલા, ઉચ્ચ અભિરુચિવાળા કે ભોળા બધા જ લોકોને પ્રિય થઈ પડે એવાં દોરેલાં હોય છે.

માણસ માણસ વચ્ચે જેટલો રાગદ્વેષ હોય છે તેવો મનુષ્યેતરો પ્રત્યે નથી હોતો. પશુપક્ષીઓ પ્રત્યે આપણો સમભાવ સ્વાભાવિક હોય છે. એમના પ્રત્યે કાં તો કૌતુકભાવ હોય અથવા દયાભાવ હોય અથવા ઉપેક્ષા હોય પણ ઈર્ષ્યા, મત્સર, અદેખાઈ એવા મિશ્ર અને હીન ભાવ નથી હોતા. એટલે પુરાણકારોએ કેટલાક આદર્શોનાં ચિત્રો પશુપક્ષીઓના રૂપમાં ચીતર્યાં છે. આદર્શ બ્રહ્મચારી, આદર્શ સચિવ, આદર્શ ભક્ત-સેવક, અને નિષ્કામ સમાજહિતકર્તા હનુમાનનું ચિત્ર એટલું ભવ્ય છે કે માણસકોટીમાં એ સાચું નહીં લાગે એટલે વાલ્મીકિએ એને વાનરનું રૂપ આપ્યું. 'વા—નર' એટલે ઊતરતો નર. પણ હનુમાનની બાબતમાં એ નરશ્રેષ્ઠોમાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. દ્વિમતો વરિષ્ઠ છે.

વાલ્મીકિએ માણસમાં એ જ ગુણોનો ઉત્કર્ષ બતાવવા સારુ લક્ષ્મણ ચીતર્યો. ચૌદ વર્ષ સુધીનું એનું બ્રહ્મચર્ય, કંદમૂલ ફલાહાર સાથે એણે નભાવ્યું. રામસીતાની સેવા એણે અનન્ય નિષ્ઠાથી કરી પણ એ માણસ રહ્યો. એને સીતાનું મહેણું સહન કરવું પડ્યું.

ભરત પણ એવો જ આદર્શ રાજસેવક, રાજભક્ત. ભરત કરતાં શ્રેષ્ઠ એવો વાઇસરૉય દુનિયામાં કોઈએ જોયો નથી. પણ એ પણ માણસ જ રહ્યા. એટલે જ કૈકેયીએ એને વિષે ઊતરતો ખ્યાલ બાંધી દશરથ પાસેથી એને માટે રાજ્ય માગી લીધું. એ માણસ હતો એટલે જ આંધળા પક્ષપાતથી કૈકેયી એનું અપમાન કરી શકી. એ વાત જવા દઈએ. આદર્શ ભાઈ લક્ષ્મણ પણ એક વાર — ભલે એક જ વાર — ભરત વિષે વહેમાયો. માણસ માણસ વચ્ચે આના કરતાં શ્રેષ્ઠ સંબંધ ક્યાંથી આણીએ?

આમ હાર્યા પછી માણસની માટી છોડી વાલ્મીકિએ વાનરની માટી હાથમાં લીધી અને એમાંથી હનુમાન બનાવ્યો અને ત્યાં એ સફળ થયો.

૨

વાલ્મીકિએ હનુમાનને વાનર બનાવ્યો અને જનસમુદાયમાં સ્વભાવમાં રહેલી વાનરવૃત્તિ એણે જગાડી. હનુમાન વાનર છે એ વસ્તુ પકડીને લોકોએ વાલ્મીકિરામાયણમાં નથી એવી કેટલીયે વાર્તાઓ જોડી કાઢી છે. વાલ્મીકિરામાયણ, અધ્યાત્મરામાયણ, આનંદરામાયણ, અદ્‌ભુતરામાયણ, સીતારામાયણ, તુલસીરામાયણ, કૃત્તિવાસરામાયણ, કંબનરામાયણ, મંત્રરામાયણ, 'પરંતુ' રામાયણ, દામરામાયણ એવાં એવાં અગણિત રામાયણો છે. દરેકનો હનુમાન જુદો છે. જેવી કર્તાની ભૂમિકા. લોકોને ચાળા ગમે છે. બાળકોને આચરણમાં, મોટેરાંઓને ભલે સ્મરણમાં, પણ ચાળા તો જોઈએ જ. અને તેથી જ લોકોએ હનુમાનની નવી નવી આવૃત્તિઓ કાઢી છે. આની રીતે હનુમાન લોકમાન્ય થયો પણ તે કારણે એને ખમવું પણ ખૂબ પડ્યું છે. ક્યાં પોતાના રાજા સુગ્રીવને વચનદુર્બળ થયેલો જોઈ એની ઝાટકણી કાઢનાર સચિવ હનુમાન અને ક્યાં રાવણના નાકમાં પોતાની પૂંછડીનો ઝીણો છેડો ઘાલી એને છીંક આણી એનો મુકુટ પાડનાર મરકટ હનુમાન. પ્રજારંજક રાજાને જેમ પ્રજાને હાથે સોસવું પડે છે; પ્રજાસેવક લોકનાયકોને પ્રજાની ભક્તિ તળે જેમ

બેહાલ થવું પડે છે; લોકમાનસમાં મહાત્માઓની જેમ ચિત્રવિચિત્ર આવૃત્તિઓ તૈયાર થાય છે; તેમ જ રાષ્ટ્રીય કે ધાર્મિક ગ્રંથોને — અને પ્રજાકીય આદર્શોને પણ — લોકસુલભ વિકૃતિથી હેરાન થવું પડે છે.

પણ એમાં જ એની ઉપયોગિતા રહેલી છે. એમાં જ એની સાર્વભૌમ લોકમાન્યતા રહેલી છે. એમાં જ આદર્શોનું ચિરંજીવિત્વ રહેલું છે.

૩

હનુમાન પોતાને રામસેવક માનતો હતો. રામે કોઈ કાળે પોતાને હનુમાનસ્વામી માન્યો છે? રામના હૃદયમાં હનુમાન પ્રત્યે કેવો ભાવ હશે? મુરબ્બીપણાનો? પિતૃવાત્સલ્યનો? બંધુપ્રેમનો? કે કૃતજ્ઞતાબુદ્ધિનો?

નારદને એક વાર એ શંકા આવી. નારદ શિક્ષા અને ચાલ્યા રામને જ પૂછવા. નારદ પોતે દુનિયાના ખબરપત્રી; બીજા મારફતે મળેલા સમાચાર એને કામ ન આવે. જાતે જ મુલાકાત લે એના કરતાં રૂડું શું? પણ બિચારાને તે જ દિવસે કડવો અનુભવ મળ્યો. અનિરુદ્ધસ્વાર નારદને દ્વારપાળ અંદર જવા ન દે; કહે કે, "મહારાજ રામચંદ્ર પૂજામાં બેઠા છે. અત્યારે અંદર ન જવાય. પૂજા પૂરી થવા દો પછી સુખેથી અંદર જાઓ." આભા બનેલા નારદ ઋષિ મનમાં વિચાર કરે છે, રામ તો પ્રત્યક્ષ પરમેશ્વર, ત્રિલોકીના સ્વામી, બ્રહ્મા ચારે વેદ ગાઈને થાક્યો પણ રામરહસ્ય સમજી ન શક્યો, યોગીરાજ શંકર હળાહળ પી ગયો ત્યારે રામનામથી જ એને શાન્તિ મળી. એવા એ ભૂતનાથ અને શરણ્ય શ્રીરામચંદ્ર વળી કોની પૂજા કરતા હશે? નારદને અપમાન કરતાં કુતૂહલ વધારે અસહ્ય થઈ પડ્યું. એક એક પળ જુગજુગ જેવડી લાંબી લાગી. આખરે રજા મળી. અંદર જઈને જુએ છે તો શું? કેટલીયે સુંદર સુંદર સોનાની મૂર્તિ આગળ રાખી રામચંદ્રજી આરતી ઉતારે છે. તેત્રીસ કરોડમાંથી આ કયા ધન્ય દેવો કે જેની રામચંદ્રજી ઉપાસના કરે છે? નારદ તાકીને જોવા લાગ્યા.

અરે આ તો લક્ષ્મણ, પેલો ભરત અને એથીયે ઊંચે બેઠાલો છે બ્રહ્મચારી હનુમાન. અહો આશ્ચર્ય! અહો આશ્ચર્ય! નારદે કેટલીયે

વાર ભગવાનનાં સહસ્ર નામો ગાયાં હતાં પણ ભક્તનો ભક્ત એ ઈશ્વરનું નામ એણે જાણ્યું ન હતું.

અને જ્યારે નારદે હનુમાનની પડખે જ ઊભી ચોટલીવાળી નાનકડી મૂર્તિ જોઈ ત્યારે તો બિચારા શરમના માર્યા પાણી પાણી થઈ ગયા. અને મુલાકાતના સવાલો પૂછ્યા વગર સંછિન્નસંશય ત્યાંથી પાછા ફર્યા.

માર્ચ, ૧૯૨૯

હનુમાનજયંતી

ચૈત્ર પૌર્ણિમા **૧ દિવસ**

છોકરાઓ અને યુવકો આ તહેવારને પોતાનો જ ગણે છે. રામભક્ત, રામસેવક, બાળબ્રહ્મચારી, 'બુદ્ધિમતાં વરિષ્ઠ' હનુમાન એ જ વિદ્યાર્થીઓનો આદર્શ થઈ શકે છે. શ્રીરામચંદ્ર તો પોતાનું અવતારકાર્ય પૂરું કરી નિજધામ ગયા; પણ હનુમાન નિરપેક્ષ નિરલસપણે રામ-કાર્ય ચલાવવા ચિરંજીવ થઈ પાછળ જ રહ્યા છે. પોતાને જોઈતી બધી પ્રેરણા વિદ્યાર્થીઓ આર્ય હનુમાનના આદર્શમાંથી લઈ શકે છે. આ દિવસે શાળાના કાર્યક્રમમાં રમત, કસરત, અને ખાસ કરીને મલખમ તથા કુસ્તી રાખવી જોઈએ. સમાજમાં જઈ કામ કરવાની તક હોય તો આ દિવસે કંઈક સેવાનું ક્ષેત્ર ખેડવું જોઈએ. અખાડાઓ ન હોય ત્યાં અખાડાઓ સ્થાપવા, ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને ગાયનું દૂધ મળે એટલા માટે ફંડ કાઢવું, વગેરે કેટલુંયે કરવા જેવું છે.

હનુમાનજયંતીને દિવસે ખોરાકમાં રાંધેલું કશું ન લેવું એવો કાર્યક્રમ, જો તબિયતને અનુકૂળ હોય તો, રાખવા જેવો છે. ભીષ્મા-ષ્ટમીની પેઠે આ દિવસે પણ બ્રહ્મચર્યની મહત્તા વિદ્યાર્થીઓના મન પર ઠસાવવી જોઈએ. કાર્તિકસ્વામી અને હનુમાન એ વજ્રકાય સેના-પતિઓ થયા એનું કારણ એમનું કાયાવાચામનસા બ્રહ્મચર્ય જ છે, એ વાત વિદ્યાર્થીઓ સમજે તો આ તહેવાર સાર્થક થયો ગણાય. કહેવાય છે કે, હનુમાનને આકડાના ફૂલની માળા ગમે છે. બ્રહ્મચારીને આવાં જ ફૂલો ગમે ને?

આ દિવસે વાનરસેના પોતાનું સંમેલન રાખી શકે છે.

૧૬

પરશુરામ અને બુદ્ધ

[વૈશાખ સુદ ૭]

જેમ દ્રૌપદી અને સીતા એ બે જુદા જુદા જ આદર્શ છે, તેમ રામ અને કૃષ્ણ એ પણ જુદા જુદા આદર્શ છે. પ્રાચીન કાળથી આપણે આવા બે બે આદર્શો વચ્ચેનું સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય, સામ્ય અને વૈષમ્ય જોતા આવ્યા છીએ. આખરે આપણે બન્ને આદર્શનો સાર આપણા જીવનમાં ઉતારી તે બન્નેનો સમન્વય કરી નાખ્યો છે. જે દિવસે આવો સમન્વય આપણે કર્યો તે જ દિવસે રામકૃષ્ણ એ સામાસિક નામ આપણને સૂઝયું. રામ તે જ કૃષ્ણ, શાન્તા તે જ દુર્ગા, શિવ તે જ રુદ્ર, જનાર્દન તે જ વિશ્વંભર — એ જે દિવસે આપણને સૂઝ્યુ તે દિવસે હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનને સર્વોચ્ચ સમાધાન મળ્યું. તાત્ત્વિક ખોજમાં એક પૂર્ણવિરામ આવ્યો; પૂર્ણવિરામથી નવું વાક્ય શરૂ થાય છે. બે આદર્શોના વિવાહથી નવી સૃષ્ટિ ઉપજે છે.

પરશુરામ અને બુદ્ધ બંને વિષ્ણુના જ અવતાર ગણાય છે. પણ આપણે કોઈ કાળે તેમને કલ્પનાક્ષેત્રમાં પણ પાસે પાસે આણ્યા છે? પરશુરામ અને બુદ્ધ! એ વચ્ચે સાધર્મ્યનો કે વૈધર્મ્યનો કંઈ સંબંધ છે ખરો?

પરશુરામ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય છે; ભગવાન બુદ્ધ ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણ છે. પરશુરામે બ્રાહ્મણ હોવા છતાં મન્યુ (ક્રોધ)ને છૂટ આપી શરીરબળ પર જ આધાર રાખ્યો. શાક્યમુનિએ રાજવંશી હોવા છતાં ક્ષમાને પ્રધાનપદ આપી આત્મિક બળનું ગૌરવ વધાર્યું. પરશુરામને ક્ષત્રિયની સત્તા પ્રજાપીડક જણાઈ. ઈશ્વરે મનુષ્યને બે જ બાહુ આપેલા છે, અને તે પણ ઉદ્યોગને માટે. ક્ષત્રિયો જો સહસ્રબાહુ બની જાય અને દરેક બાહુ જો શસ્ત્ર ધારણ કરે તો દીન સમાજ જાય ક્યાં? રક્ષણને માટે ક્ષત્રિય હોય છે; તેજ જ્યારે પ્રજાભક્ષક બની જાય ત્યારે પ્રજાનું રક્ષણ કોણ કરે? પરશુરામને સૂઝ્યું કે ક્ષત્રિયોનો શાસ્તા બ્રાહ્મણ

છે. વાત સાચી છે; પણ ક્ષત્રિયોનું શાસન કરવામાં બ્રાહ્મણે પોતાનું બ્રાહ્મણ્ય તો ન જ ખોવું જોઈએ. પરશુરામે હાથમાં ભારે પરશુ લઈ સહસ્રબાહુના હાથ છેદવાનું શરૂ કર્યું. ક્ષત્રિયોનો કેર દૂર કરવા માટે ક્ષત્રિયો પર એકવીસ વાર કેર વર્તાવ્યો.

પરશુરામે ક્ષત્રિયના બધા ગુણ કેળવ્યા હતા. ક્ષત્રિય એટલે સિપાઈ; સરદારનો હુકમ એક ક્ષણનો પણ વિચાર કર્યા વગર તેણે ઉઠાવવો જોઈએ. માતૃભક્ત પરશુરામે પિતાનો હુકમ થતાં વાર માતાનો શિરચ્છેદ કર્યો. બ્રાહ્મણ ઐશ્વર્યથી દૂર જ રહે છે. ક્ષત્રિય હોય તે જ પૃથ્વી જીતે ને દાન કરે. પરશુરામે 'જીત અને દાન'નો રસ્તો પસંદ કર્યો.

હવે બુદ્ધ જુઓ. તેમણે રાજ્યનો ત્યાગ જ કર્યો, પોતાની શાંતિ દ્વારા માર પર વિજય મેળવ્યો, કરુણાનો પ્રચાર કર્યો. પરશુરામને લીધે ક્ષત્રિયો ભયભીત થયા અને તેમણે આત્મરક્ષણને અર્થે સંઘબળનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. ભગવાન બુદ્ધને લીધે તેમના શિષ્યો નિર્વૈર થયા અને તેમણે અભયનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું.

પરશુરામના કાર્યની અસર તેના વખતમાં ગમે તેટલી થઈ હોય, આજે તે નહીં જેવી જ છે. પરશુરામને લીધે સામ્રાજ્યની કલ્પના ઉદ્‌ભવી. સામ્રાજ્યની કલ્પનાએ દિગ્વિજયનો મોહ પેદા કર્યો. અને દિગ્વિજયની કલ્પના એટલે નિરંતર વિગ્રહ. ભગવાન બુદ્ધે ધમ્મપદમાં કહ્યું છે તેમ જીત એ કલહનું મૂળ છે, કારણ પરાજિત વ્યક્તિના હૃદયમાં અપમાનનું શલ્ય સાલતું જ રહે છે અને તે દુનિયાને શાંતિ ભોગવવા દેતું નથી.* ભગવાન બુદ્ધની અસર પરશુરામ કરતાં ઊંડી પણ થઈ અને વ્યાપક પણ થઈ. પરશુરામનો માર્ગ હિંસાનો હતો; બુદ્ધ ભગવાનનો અહિંસાનો. હિંસામાં વીર્ય નથી. હિંસાએ અત્યાર સુધી ન તો કોઈ સારા તત્ત્વનો નાશ કર્યો છે કે ન તો કોઈ નઠારા તત્ત્વનો. હિંસાએ દુષ્ટ લોકોનાં શરીરનો નાશ કર્યો છે તેમ

---

* जयं वेरं पसवति दुक्खं सेते पराजितो ।
उपसंतो सुखं सेति हित्वा जय पराजयं ॥

સજ્જન લોકોનાં શરીરનો પણ તેટલો જ નાશ કર્યો છે. પણ દુનિયામાં રહેલાં સજ્જનતા તેમ જ દુર્જનતા હિંસાથી અસ્પૃષ્ટ જ રહેલાં છે.

અહિંસાનો વિજય સ્થાયી હોય છે, પણ તે રાજ્યસત્તાની મદદ વગર થયેલો હોય તો. સત્ય અને સત્તા પરસ્પર વિરોધી છે. જ્યારે જ્યારે સત્યે સત્તાની મદદ લીધી છે ત્યારે ત્યારે સત્ય અપમાનિત થયું છે અને અપંગ બન્યું છે. સત્યનો શત્રુ અસત્ય નથી. અસત્ય એ અભાવરૂપ છે, અંધકારરૂપ છે. સત્યની આણ સ્વીકારીને જ અસત્ય નભી શકે છે. સત્યને અસત્ય સામે લડવું પડતું નથી. જ્યાં સત્યનો પ્રકાશ પહોંચ્યો નથી ત્યાં જ અસત્યનો અંધકાર હોય છે. અસત્યને સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જ નથી. સત્યનો શત્રુ સત્તા છે. પરશુરામે સત્તા દ્વારા —બાજુના પ્રભાવ દ્વારા સત્યનો એટલે ન્યાયનો પ્રચાર કરવા ધાર્યો. બુદ્ધ ભગવાનના અનુયાયીઓએ પણ સામ્રાજ્યની પ્રતિષ્ઠાથી, જ્યારે સત્યનો પ્રચાર કરવા ધાર્યો ત્યારે સત્ય લજ્જાથી સંકુચિત થયું.

હવે વખત આવ્યો છે કે જ્યારે પરશુરામની ન્યાયનિષ્ઠાનું અને બુદ્ધ ભગવાનની અવૈરનિષ્ઠાનું મિલન થવું જોઈએ. મનમાં છાંટાભાર દ્વેષ કે ઝેર રાખ્યા વગર અન્યાયની સામે થવું, સત્તા સામે ઝૂઝવું એ જ આજનો યુગધર્મ છે. સત્યાગ્રહ એ એ જ નથી?

૧૯૨૨

અખાત્રીજ

વૈશાખ સુદ ૩ ાા દિવસ

અખાત્રીજ એ કૃતયુગના આરંભનો દિવસ છે. આ દિવસે સત્ય અને અહિંસાની મીમાંસા કરાય. ખેડૂતોનું વર્ષ આ દિવસથી શરૂ થાય છે. માટે શ્રમજીવનના મહત્ત્વનું આજે નિરૂપણ કરવું જોઈએ. અખાત્રીજથી ઝાડોને નિયમિત પાણી પાવા તરફ વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ. ખેતીને અંગે આ દિવસનો કંઈ કાર્યક્રમ રાખી શકાય તો રાખવા જેવો છે.

શ્રમજીવી, બુદ્ધિજીવી, મૂડીજીવી તથા ભિક્ષાજીવી લોકોના જીવનનું તારતમ્ય આ દિવસે ખૂબ ચર્ચવું જોઈએ. કલહજીવી અને પૈશુન્યજીવી કોણ કોણ ગણાય એની પણ ચર્ચા થાય.

(કહેવાય છે કે દર અમાસે સમુદ્રને ભરતી આવે છે ખરી, પણ ચૈત્રી અમાસ પછી આવતી અખાત્રીજની ભરતી બીજી બધી ભરતીઓને ટપી જાય છે.)

આ જ દિવસ પરશુરામ-જયંતીનો પણ છે. પરશુરામનું જીવન જાણ્યા પછી જ શ્રીરામચંદ્રજીના અવતારનું રહસ્ય ધ્યાનમાં આવી શકે છે. બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય વચ્ચેનો ઝઘડો મટાડી બન્નેને વિશ્વ-કલ્યાણ તરફ વાળવાનું કામ શ્રીરામચંદ્રે કર્યું; પણ એ ઝઘડા કેવા હતા, કેટલા ચાલ્યા એ બધું તો આપણને પરશુરામના જીવનમાંથી જ મળી શકે છે. ક્ષત્રિય-લોહીથી કુંડાં ભરી કાઢનાર પરશુરામ બ્રાહ્મણ-ધર્મનો અધઃપાત સૂચવે છે.

૧૭

ધર્મમણિ શંકરાચાર્ય

[વૈશાખ સુદ ૧૦]

આ કળિકાળના યાજ્ઞવલ્ક્ય અને વ્યાસ તે આપણા શંકરાચાર્ય. मुहूर्तं ज्वलितं श्रेयः न च धूमायितं चिरम् એ જાણે એમનો જીવનમંત્ર હતો. બત્રીસમે વરસે હિમાલયમાં દેહ છોડીને પરમાત્મામાં વિલીન થનાર આ સંન્યાસીની વિભૂતિ હિમાલય કરતાં જરાયે ઓછી ન હતી. જ્યાં કાળા પથરા અને ધોળા બરફ વગર કશું મળે જ નહીં એવી હિમાલયની શોભા સાથે શંકરાચાર્યનું અદ્વૈત વેદાન્તનું તત્ત્વજ્ઞાન સરખાવી શકાય. વનસ્પતિને જ્યાં અવકાશ જ નથી એવા હિમાલયમાંથી જ વનસ્પતિસૃષ્ટિની અને તેથી પ્રાણીમાત્રની માતાઓ — સિંધુ, સતલજ, ગંગા, યમુના, સરયૂ અને બ્રહ્મપુત્રા જેવી નદીઓ — જેમ નીકળે છે અને દેશને સમૃદ્ધ કરે છે એવી જ રીતે શંકરાચાર્યના અદ્વૈત સિદ્ધાંતમાંથી જ્ઞાન, ભક્તિ, કર્મ અને ઉપાસનાની નદીઓ વહે છે અને હિંદુ ધર્મને આજનું બહુરૂપી સમૃદ્ધ અને સંગઠિત રૂપ આપી દે છે.

શંકરાચાર્યના જીવનમાં કરુણ અને અદ્દભુત; વીર અને શાંત બધા જ રસ ભરેલા છે. શંકરાચાર્યની ઉત્કટ માતૃભક્તિ એમની પ્રખર જ્ઞાનનિષ્ઠા કરતાં જરાયે ઊતરતી ન હતી. વાસનાઓ ઉપર વિજય મેળવનાર એ વૈરાગ્યવીર સંન્યાસી હૃદયધર્મને બેવફા થયા ન હતા.

ડાહ્યા લોકોએ બીકણ બનીને સંન્યાસધર્મને હિંદુ ધર્મમાંથી રજા આપી હતી. એ સંન્યાસધર્મનો શંકરાચાર્યે પુનરુદ્ધાર કર્યો. અને સંન્યાસીઓના જુદા જુદા દશ પંથો સ્થાપન કરી આપ્યા. સંન્યાસીઓના રૂઢ ધર્મને ઊંચે મૂકી એમણે પોતાની માતાની અંતકાળની સેવા કરી અને એનું શ્રાદ્ધ પણ કર્યું. ભેદમાત્રનો નાશ કર્યો છતાં ભક્તિમાર્ગની ભીનાશથી હિંદુ ધર્મને એમણે સજીવન કર્યો. અને આ દુનિયાને માયારૂપ ઠરાવતાં છતાં એ જ દુનિયાની ધર્મસંસ્થા સંશુદ્ધ કરી, એનું સંગઠન કર્યું.

પુરી, બદરીનારાયણ, દ્વારકા અને શૃંગેરી એ ચાર છેડે ચાર મઠ સ્થાપી શંકરાચાર્યે ધર્મનું અધ્યયન, ધર્મનો પ્રચાર અને ધર્મવ્યવસ્થાની રચના ચાલતી કરી આપી.

આપણા લોકો શંકરાચાર્યના અદ્વૈત વેદાંતની દાર્શનિક અને તાર્કિક બાજુનો જ અભ્યાસ કરે છે; અદ્વૈત એટલે જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેના અભેદની પેઠે ગરીબ અને તવંગર વચ્ચેનો અભેદ, પાપી અને પુણ્યવાન વચ્ચેનો અભેદ, સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચેનો અભેદ, તમામ પ્રતિષ્ઠિત અને અપ્રતિષ્ઠિત વચ્ચેનો અભેદ; એ અદ્વૈતની બાજુનું મહત્ત્વ આપણા લોકો ધ્યાનમાં લેતા નથી એ દુ:ખની વાત છે. અદ્વૈતના સિદ્ધાન્ત પર રચાયેલું સમાજશાસ્ત્ર આપણે ક્યા હજી ઊભું કર્યું છે?

માયાવાદને પરિણામે પોતાની જુમ્મેવારી ભૂલી જવાને બદલે જો લોકો પોતાનું દુ:ખ ભૂલી જાય, પોતાની નબળાઈ ભૂલી જાય, બીજાઓએ કરેલા અપકાર અને અપમાનને ભૂલી જાય અને એ બધું માયારૂપ છે એમ ઓળખે તો કેટલું સારું! બધાનો આત્મા એક જ છે એ વિષે જેમને શંકા રહી નથી તેમણે હવે જાણવું જોઈએ કે બધાનું મન અને હૃદય પણ એક જ છે. સુખદુઃખ, હિત–અહિત,

ઉન્નતિ અને અવનતિ બંની હાલતમાં આપણે દુનિયા સાથે સંકળાયેલા છીએ, એકરૂપ છીએ એટલું જો માણસજાત સમજી લે તો ઐહિક અને પારલૌકિક બન્ને મોક્ષ સધાય. શંકરાચાર્યનું કાર્ય આ રીતે જોતાં હવે પછી શરૂ થવાનું છે.

* * *

ઉત્તરાખંડમાં ગંગાકિનારે આવેલું શ્રીનગર સિદ્ધપીઠ કહેવાય છે. અહીં કરેલી સાધના એળે જતી નથી અને શીઘ્ર ફળદાયી હોય છે. દેવી ભાગવતમાં આ સ્થાનનું માહાત્મ્ય ઘણું બતાવ્યું છે. જેની ઉપર શ્રીચક્ર કોતરેલું છે એવા એક પથ્થરની અહીં પહેલાં પૂજા થતી. કહેવાય છે કે પ્રાચીન કાળમાં આ સ્થાને રોજ એક નરમેધ થતો. આદ્ય શંકરાચાર્ય જ્યારે શ્રીનગર આવ્યા ત્યારે મનુષ્યવધનો એ અનાચાર જોઈ એમની ધર્મભાવના ઊકળી ઊઠી. એમણે એક કોશ લઈને શ્રીચક્રનો પથરો ઊંધો વાળ્યો અને આજ્ઞા કરી કે આજથી નરમેધ બંધ.

પ્રસ્થાનત્રયી ઉપર ભાષ્ય લખીને અને નિતાન્ત-રમણીય એવાં સ્તોત્રો લખીને શંકરાચાર્યે હિંદુ ધર્મની જે સેવા કરી છે, તેના કરતાં આ નરમેધ બંધ કરવાની સેવા ચડિયાતી છે એ વિશે કોઈને શંકા છે? ભાષ્ય લખવા માટે બુદ્ધિવૈભવ જોઈએ છે. સ્તોત્રો માટે ભક્તિ ન હોય અને ફક્ત કલ્પનાનો ઉલ્લાસ જ હોય તોયે ચાલે. પણ ઝનૂની સમાજની સામે થઈને પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી઼ઘાતકી રૂઢિ એકદમ બંધ કરવી એને માટે તપસ્તેજ, ધર્મનિષ્ઠા અને હૃદયસિદ્ધિ ત્રણે જોઈએ છે.

જ્યારથી નરમેધ બંધ કર્યાનો એ કિસ્સો મેં સાંભળ્યો છે, ત્યારથી શંકરાચાર્યની એ ઠીંગણી અને જાડી મૂર્તિ, ભગવાં કપડાં, રુદ્રાક્ષમાળા અને ભસ્મવિલેપનથી મંડિત અને આગલાત્ મુંડિત, નજર આગળથી ખસતી જ નથી. કર્મકાંડી નિર્દય શાક્તો ચારે કોર હાહાકાર કરે છે, અને એમની વચ્ચે હાથમાં કોશ લઈને એ તેજસ્વી સંન્યાસીની મૂર્તિ ઊભી છે. એકકે 'કર્મ'વીર નજીક આવવાની હિંમત કરતો નથી. અને એ જ્ઞાનવીર તપસ્વી ધ્રૂજતે હોઠે યાજ્ઞવલ્કચની પેઠે

એક એકને અથવા બધાને સામટા શાસ્ત્રાર્થ માટે આહ્વાન કરે છે. પણ કોઈની બુદ્ધિપ્રભા એ ધર્મમૂર્તિ, દિગ્વિજયી સંન્યાસી આગળ પ્રકાશ પાડી શકતી નથી. ब्राह्मणा भगवन्तो! यो वः कामयते स मा पृच्छतु, सर्वे वा मा पृच्छत, यो वः कामयते तं व- पृच्छामि, सर्वान् वा -व. पृच्छामीति। ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ।

ભેદ વચ્ચે અભેદ જોવો એ ગીતાની શિખામણ શંકરાચાર્યે હિંદુઓની ઉપાસનામાં પણ પૂરેપૂરી વણી કાઢી. તેત્રીસ કરોડ દેવ-દેવીઓથી પણ ન ધરાતા આપણા લોકોએ આર્યઅનાર્ય, સ્વદેશી–પરદેશી, નવા–જૂના, સારાનરસા દેવો, પીરો, ભૂતપ્રેત વગેરે અનેક ઉપાસ્યોનો ખીચડો કર્યો હતો. એ બધામાંથી પાંચ દેવોનું આયતન ગોઠવી બાકી બધાં દેવદેવીઓ એ પાંચના જ અવતાર છે એમ ઠેરવી શંકરાચાર્યે વ્યવસ્થા કરી આપી કે, આ પાંચમાંથી ગમે તે એક ઇષ્ટની પૂજા કરો પણ એની આસપાસ બાકીના ચાર ગોઠવીને જ એ પૂજા થઈ શકે.

પંચાયતન પૂજામાં સર્વ દેવોનો સમન્વય અને અભેદ એમણે સૂચવ્યો તે દિવસથી હિંદુ ઉપાસનાપદ્ધતિમાં સમન્વય દાખલ થયો અને વિગ્રહ મટી ગયો. સર્વસમન્વય અને અભેદ એ શ્રી આદ્ય શંકરાચાર્યની હિંદુ ધર્મને મોટામાં મોટી ભેટ છે.

૨૫–૫–'૩૮

શંકરજયંતી

વૈશાખ સુદ ૧૦ ાા દિવસ

અદ્વૈત સિદ્ધાંતની દાર્શનિક દૃષ્ટિએ આ તહેવાર ઊજવવાનો નથી. બધા મતના લોકો આમાં ભાગ લઈ શકે એવી રીતે એ ઊજવવો જોઈએ. શ્રીશંકરાચાર્યની ધર્મનિષ્ઠા, ઈશ્વરપરાયણતા, શાસ્ત્રાધ્યયન, અને હિંદુ ધર્મમાં નવી વ્યવસ્થા આણવાની શક્તિ, ઇત્યાદિને લીધે એમનું કામ તમામ જનતા માટે બોધપ્રદ થયું છે. આ દિવસે શંકરાચાર્યનાં અને બીજાનાં સરસ સ્તોત્રો ગાવાનો અને તેના પર વિવેચન કરવાનો કાર્યક્રમ રાખવો જોઈએ. સામાજિક અને

રાષ્ટ્રીય અદ્વૈતની દૃષ્ટિએ બ્રાહ્મણથી અત્યંજ સુધીના સૌનો આત્મા સરખો જ છે, એ વિષે વિવેચન એ આજનો મુખ્ય કાર્યક્રમ હોવો જોઈએ. ઈશ્વરની ઉપાસના એ જ સત્ય છે, જ્યારે દુનિયાની ઉપાસના એ માયા-મોહ છે એ વિષે મતભેદ ન જ હોઈ શકે.

આ દિવસે મોહમુદ્‌ગર સ્તોત્ર ગવાય. તે પહેલાં એનો પ્રસંગ વર્ણવાય.

૧૮

બોધિ-જયંતી

[વૈશાખ સુદ ૧૫]

૧. બોધિ-પ્રાપ્તિ

મહા પ્રયાસથી કોલંબસે અમેરિકા જવાનો સીધો રસ્તો શોધી કાઢ્યો. આપણને હવે તે પ્રયાસ કરવો પડતો નથી. મહા પ્રયાસે ભગીરથ ગંગા લઈ આવ્યા. આપણને હવે તે મહેનત ઉઠાવવી પડતી નથી. એક જણે પ્રયાસ કર્યો, દુનિયાને લાભ થયો. કૃતજ્ઞતાપૂર્વક તેનું સ્મરણ કરવું, તેનું શ્રાદ્ધ કરવું એથી વધારે આપણને કંઈ જ કરવાપણું રહેતું નથી.

આ ભવચક્રમાંથી છૂટી જવાનો રસ્તો વૈશાખ સુદ પૂર્ણિમાએ શાક્ય મુનિ ગૌતમે શોધી કાઢ્યો, અને તેઓ બુદ્ધ થયા. હવે આપણને ચિંતા કરવાનું કંઈ કારણ નથી બુદ્ધ ભગવાનનું સ્મરણ કરી એમના બતાવેલા 'અષ્ટાંગિક' નામના ધોરી રસ્તા ઉપર થઈને સીધા જવું એટલું જ આપણું કામ છે. શ્રદ્ધા હોય તો રસ્તો બતાવનાર આ ઋષિનું તર્પણ અથવા શ્રાદ્ધ કરીએ તેટલું વધારાનું. પણ મોક્ષનો રસ્તો, નિર્વાણનો માર્ગ, સ્વર્ગનું રાજ્ય મેળવવાનું સાધન એટલું સહેલું નથી. વેદકાળના ઋષિઓએ એ રસ્તો શોધી કાઢ્યો હતો છતાં શાક્ય મુનિને અને મહાવીરને તે ફરીથી ખોળવો પડ્યો. મહતા કાલેન એ રસ્તો ફરી ફરી નષ્ટ થાય છે, ફરી ફરી ખોળવો પડે છે. યુગે યુગે

તો શું, વ્યક્તિ વ્યક્તિના હૃદયમાં પરમેશ્વરને અવતાર લેવો પડે છે, બોધિને પ્રગટ થવું પડે છે; અને એના પહેલાં દરેક વ્યક્તિને માર સાથે લડવું જ પડે છે. શયતાન સાથે ઝઘડવું પડે છે. દરેક વ્યક્તિના રસ્તામાં કામ-ક્રોધાદિ પરિપથી છે જ. તેમની સાથે લડયા વિના યોગ પ્રાપ્ત થતો નથી, બોધિ મળતી નથી. દરેક જણે પોતાની મેળે આ અમૃતકુંભ મેળવવો જોઈએ; એ મળે ત્યાં સુધી સાવધાન રહેવું જોઈએ. જેમ બુદ્ધ ભગવાન માર સાથે લડયા તેમ દરેક જણે લડવું જોઈએ. જેમ બુદ્ધ ભગવાન બલે—

इहासने शुष्यतु मे शरीरम्
त्वगस्थिमांसं प्रलयं च यातु ।

એવા નિશ્ચયથી બોધિ (જ્ઞાન) પ્રાપ્ત કરવાને બેસી ગયા હતા તેમ જ દરેક જણે બેસવું જોઈએ; અને જેમ બુદ્ધ ભગવાનને બોધિ મળી અને તેઓ તૃષ્ણા વિરહિત થઈ ગયા તેમ દરેક વ્યક્તિને મોક્ષ મેળવવાનો માર્ગ ખુલ્લો છે. તે માર્ગે જવાની દરેકની ફરજ છે અને જ્યારે તે માર્ગે આપણને બોધિ મળશે ત્યારે જ આપણા હૃદયમાં, આપણા જીવનમા બોધિ-જયંતીનો સાચો ઉત્સવ થશે. ત્યાં સુધી વિશ્વાસને દૃઢ કરવા સારુ, શ્રદ્ધાવૃક્ષનું સિંચન કરવા સારુ બુદ્ધ ભગવાનની બોધિજયંતીનું આપણે સ્મરણ કરીએ.

મે, ૧૯૧૮

૨. ભગવાન બુદ્ધ

૧

હિમાલયની તળેટીમાં, નેપાળની હદમાં કપિલવસ્તુ કરીને એક નાનકડું રાજ્ય હતું. ત્યાં કોઈ રાજા નહોતો. ત્યાંના શાક્ય લોકોમાં જે થોડાં મોટાં મોટાં ઘર હતાં તે ઘરના મુરબ્બીઓ મળીને પોતાનું એ નાનકડું રાજ્ય ચલાવતા. આ મુરબ્બીઓને ‘રાજા’ કહેતા. રાજા શુદ્ધોદન એમાનો એક હતો. શુદ્ધોદનને મોટા સમ્રાટ થવાના ભારે કોડ હતા.

એ રાજાની રાણી માયાદેવીએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. રાજાએ જોશ જોવડાવ્યા. જોશીએ કહ્યું, 'રાજા, તારા ભાગ્યનો પાર નથી. તારો દીકરો કાં તો આખી પૃથ્વીનો સમ્રાટ થશે, નહીં તો ધર્મ-સમ્રાટ થશે. એને વૈરાગ સૂઝશે તો તો એ ધર્મ-સમ્રાટ જ થશે.'

રાજાએ પૂછ્યું, 'વૈરાગ શાથી ઊપજે છે?' શાણા જોશીએ કહ્યું, 'જન્મ, જરા, વ્યાધિ અને મૃત્યુનું દુઃખ જોવાથી.'

રાજાએ નિશ્ચય કર્યો કે ત્યારે આપણે ભાવીને માત કરીએ. છોકરો આ ચાર વસ્તુ જોઈ જ ન શકે એવી રીતે એને રાખું. ઉનાળાનો મહેલ જુદો, શિયાળાનો જુદો, અને ચોમાસાનો વળી એથીયે જુદો. ઘરમાં કોઈ માંદો કે ઘરડો કે દુર્મુખ નોકર ન મળે. રાજમહેલના બગીચામાં ઝાડ પર કરમાયેલું ફૂલ કે પીળું પડેલું પાંદડું ન મળે. બધે સુગંધી, સંગીત, મીઠાશ અને કાવ્ય-સાહિત્ય જ હોય એવી રીતે પુત્રને રાખું.

પુત્ર ગૌતમ આ સ્થિતિમાં રહ્યો. પણ આવા સુખથી કોઈ સુખી થતું હશે? એને તો બધી વસ્તુ ઉપર કંટાળો ઊપજ્યો. બાળપણથી જ તે વિલક્ષણ બુદ્ધિનો હતો, અને ઘણી વાર ઊંડા વિચારો કર્યા કરતો. બાપે વિચાર કર્યો કે દીકરો પરણશે તો ઠેકાણે પડશે. છોકરાએ પણ માન્યું. એક સ્વયંવરમાં જઈ યુદ્ધકૌશલ્ય, બુદ્ધિકૌશલ્ય અને કળાકૌશલ્યમાં પોતાની સરસાઈ સિદ્ધ કરી, આ સિદ્ધાર્થકુમાર, રૂપરમણી યશોધરાને પરણી ઘેર લઈ આવ્યો. બાપને થયું કે હવે દીકરો વિલાસમાં ડૂબી જશે. પણ દીકરો તો વિચારમાં જ ડૂબી ગયો. તેને થવા લાગ્યું કે આ દુનિયા છે શું? જે આસપાસ છે તે બધું પોલું પોલું લાગે છે. દીકરાએ બાપ પાસે માગણી કરી કે મારે સાચી દુનિયા જોવી છે. બાપના પેટમાં ફ્રાસકો પડ્યો. ના પાડે તો દીકરાને દુઃખ થાય અને એ દુઃખને લીધે કદાચ એને વૈરાગ ઊપજે. અને હા પાડે તો શું થાય તે તો ભગવાન જાણે!

બાપે આખી નગરી શણગારી અને કોઈ રોગી, વૃદ્ધ કે અશક્ત માણસ બહાર ન નીકળે એવો ઢંઢેરો પિટાવ્યો. પણ દીકરાને તો સાચી દુનિયા જોવી હતી. તે બધે ફર્યો—બધું જોયું. દરવાજે

આવી તેણે સારથિને ગામની બહાર રથ હાંકવાનું કહ્યું. ત્યાં તેના જોવામાં એક દૂબળો, અપંગ થઈ ગયેલો અને દુઃખથી પીડાતો વૃદ્ધ પુરુષ જોવામાં આવ્યો. એ જોઈ તેણે સારથિને પૂછ્યું, 'છન્ન! આ શું?' સારથિએ સમજાવ્યું, 'મહારાજ, એ ઘરડો છે, રોગી છે, દુઃખી છે. થોડા વખત પછી એ મરી જશે!'

કુમારે ફરી પૂછ્યું, 'કેમ એમ?'

છન્ન બોલ્યો, 'મહારાજ, એ સંસારનો નિયમ છે. જેટલાં જન્મે છે તે સહુને રોગ, દુઃખ, ઘડપણ ને મરણ આવવાનાં જ. એ અટળ છે. સારા સંસારની એ જ દશા થવાની.'

'અને શું એનું કંઈ જ ઓસડ નથી?' કુમારે પૂછ્યું.

કુમારના અંતરમાં જન્મ, મૃત્યુ, જરા અને વ્યાધિનું આ દર્શન તીરની પેઠે ભોંકાયું. નાનપણથી જ આ વસ્તુઓ તે જોત તો આપણી પેઠે આ કુમારનું હૈયું પણ રીઢું થઈ જાત. પણ આજ સુધી કદી ન જોયેલું એકાએક જોયું તેથી તે કુમારહૃદયને અસહ્ય થઈ પડ્યું. તે ક્ષણે જ એણે મનમાં નિશ્ચય કર્યો, 'આ દુઃખની અંદર રહેવું એમાં પુરુષાર્થ નથી. આખો જનસમાજ દુઃખમાં ડૂબેલો છે, એનું કંઈક ઓસડ તો હોવું જ જોઈએ. અને તે હું શોધી કાઢવાનો જ. અરે, જ્યારે આખો દેશ આવા દારુણ દુઃખમાં તવાઈ રહ્યો છે ત્યારે વળી મોજશોખ શા? સ્ત્રી સાથેનો પ્રણય શો? દીકરાનો મોહ શો? (કુમારને એટલામાં એક દીકરો પણ થયો હતો.) જેનો હું ઉદ્ધાર ન કરી શકું તેનો હું ઉપભોગ કેમ કરીને કરું? મેં મારાં આ ૨૭ વર્ષ વ્યર્થ ગુમાવ્યાં. જિંદગી એળે ગઈ!'

કુમારના હૃદયમાં વૈરાગે પ્રવેશ કર્યો અને એણે ઘરનો, રાજ્યનો, સ્ત્રી યશોધરા અને પુત્ર રાહુલનો ત્યાગ કર્યો. પિતા રોતા હતા, માતા માયાદેવી તો એના જન્મ પછી સાતમે દિવસે જ મરી ગઈ હતી. અને સાવકી મા મહાપ્રજાપતિ, જે એની માશી પણ થતી હતી? એણે તો રોઈ રોઈને આક્રંદ કર્યું. પણ કુમાર તો ઘર છોડીને ગયો એ ગયો જ.

અનોમા નદીને કિનારે આવી કુમારે માથાના લાંબા લાંબા સુંદર વાળ ઉતારી નાખ્યા, રેશમનાં સુંવાળાં બહુમૂલાં વસ્ત્રો ફેંકી દીધાં. પોતાના પ્રિય ઘોડા કંથકની વિદાય લીધી અને મહા-અભિનિષ્ક્રમણ કર્યું.

પહેલવહેલી ભિક્ષા માગી ત્યારે રાતના વાસી અને સાવ સૂકા ભાખરીના કકડા કેમે કરી ગળા નીચે ઊતરે જ નહીં. રાજવી જીવન અને તપસ્વી જીવન વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ ચાલ્યું. પણ એક ક્ષણમાં જ તે પતી ગયું. ત્યાર પછી કોઈ કાળે આ મુશ્કેલી નડી નહીં.

ગુરુની શોધમાં અનેક દિવસો ગાળ્યા. એ વખતના સમાજમાંથી અને શાસ્ત્રોમાંથી જેટલું મેળવી શકાય તેટલું મેળવી લીધું, કેળવી શકાય તેટલું કેળવી લીધું; છતાં શાંતિ ન મળી. દુનિયાને શાંતિ પમાડાય એવું ઓસડ હાથ ન આવ્યું. જાતજાતના યોગ આદર્યા, દેહદંડન કર્યું, પણ કાંઈ પત્તો ન ખાધો.

આખરે બિહારના ધન્ય પ્રદેશમાં, નિરંજરા નદીને કાંઠે તે અનશન વ્રત લઈને બેઠા. મગજમાં વિચાર તો ભઠ્ઠીની પેઠે સળગતા હતા. અશુદ્ધ વિચારો બળી જવા લાગ્યા, દુનિયાનું રહસ્ય પીગળવા લાગ્યું, અને તપસ્વીની ખાતરી થઈ કે હવે પછીની યાત્રા — અનુભવની યાત્રા આમ કાય-કલેશથી, દેહને દુઃખ દેવાથી થવાની નથી, પણ સુખ અને દુઃખ છોડીને વચમાં જે સમાન સ્થિતિ રહે છે તે ધારણ કરવાથી જ આગળ વધાય એમ છે.

તપસ્વીએ ફરી આહાર શરૂ કર્યો. આસપાસ ભેગા થયેલા સાધકોએ જાણ્યું કે તપસ્વી હાર્યો, મોળો પડ્યો. હવે એની સાથે રહેવામાં માલ નથી. સૌ એને છોડી ચાલ્યા ગયા. પણ તપસ્વી તો આગળ ધપ્યે જ જતો હતો.

આખરે છેલ્લી ઘડી આવી. મહાયુદ્ધ જામ્યું. મનુષ્યજાતિના શત્રુ, હૃદયસ્વામીના હરીફ અને કુટિલ તર્કના આદ્ય ગુરુ એવા 'મારે' પોતાની બધી દસ પ્રકારની સેના આ દયામય વિશ્વબંધુ ઉપર છોડી.

અહોભાગ્ય મનુષ્યજાતિનું કે આખરે, વૈશાખી પૂનમની એ રાત્રે 'માર'નો પરાભવ થયો અને સિદ્ધાર્થ ખરેખર સિદ્ધાર્થ થઈ ગયા—બુદ્ધ બની ગયા

૨

જેણે પોતાનો ઉદ્ધાર કર્યો છે તે જ દુનિયાનો ઉદ્ધાર કરી શકે છે. જે પોતે જાગ્યો હોય એ જ દુનિયાને જગાડે બુદ્ધ એટલે જાગેલો. જે ક્ષણે સિદ્ધાર્થ 'મારજિત' થયા તે જ ક્ષણે આખા વિશ્વનું રહસ્ય તેમની દૃષ્ટિ આગળ ખુલ્લું થયું અને તે લોકજિત થવાને લાયક થયા

તેમણે જોઈ લીધું કે આપણે દેહધારી છીએ એટલે દરેકે કુદરતના નિયમને વશ છીએ જ કુદરતનું દુઃખ ટાળી ન શકાય એવું બને કોઈ પણ તે ભારે નથી જન્મ, જરા વ્યાધિ મરણ, પ્રિય વસ્તુનો* વિયોગ અને અપ્રિય વસ્તુનો સંયોગ એ છ સંકટો તો હંમેશા આવવાના જ વિવેકથી એમનું સ્વરૂપ સમજી લઈએ તો એ દુઃખ મોળું પડે છે દુનિયાનું મોટામાં મોટું દુઃખ તો આપણે પોતે જ ઊભું કરીએ છીએ આપણી કોઈ કાળે છીપે નહીં એવી તૃષ્ણા જ આપણને દુઃખમાં ડુબાડે છે, અને અનંતકાળ સુધી દુઃખરસમાં આપણને નાખી આપણા આખા જીવનનું કડવું અથાણું કરી નાખે છે

આ તૃષ્ણા મરે નહીં ત્યાં સુધી આપણા દુઃખનો અંત નથી અને એ તૃષ્ણા મરી ગઈ એટલે દુઃખનું કંઈ જ કારણ નથી પછી જે સુંદર સ્થિતિ રહે છે એ જ આપણો વારસો એ સ્થિતિ કેવી હશે એની ચર્ચા આજે શા માટે? રોગ મટી ગયા પછી શું થશે? શું થવાનું હતું? કલ્યાણ જ

એ સ્થિતિનું નામ તે નિર્વાણ મુક્ત થયેલા બધા જીવોનું એ જ ધામ છે.

પણ આ જ્ઞાન સાંભળશે કોણ? આ ઓસડ લેશે કોણ? આ પથે ચાલશે કોણ? આખી દુનિયા તૃષ્ણાની પાછળ પડી છે. તૃષ્ણાનો નાચ નાચ્યા જ કરવાનો અરેરે ત્યારે શું કોઈનો ઉદ્ધાર થવાનો જ નથી? આટલી મહેનતે મેળવેલું ઓસડ શું એમ જ જવાનું?

તે કરુણામૂર્તિએ ફરી વિચાર કર્યો. પ્રસન્ન હૃદયમાંથી જવાબ મળ્યો, 'જેઓ શુભ સંસ્કારી છે તેમના પ્રત્યે મૈત્રીભાવ રાખીએ; જેઓ વૈભવશાળી છે તેમના તરફ મુદિતા કેળવીએ, એટલે કે તેમનું સુખ જોઈ રાજી થઈએ; જેઓ દુઃખી અથવા દુઃસ્થિત છે તેમનો કંટાળો કે તિરસ્કાર નહીં કરતાં તેમના તરફ કરુણા ભાવ રાખીએ; અને જેઓ દુષ્ટ વૃત્તિવાળા છે, જેઓ જ્યાં ત્યાં દ્રોહ જ ફેલાવે છે ને અકારણ વૈર રાખે છે તેમના પ્રત્યે દ્વેષને બદલે કાંઈ નહીં તો ઉપેક્ષા-ભાવ રાખીએ તો આખી દુનિયામાં વિજય જ છે.'

આ ચાર વૃત્તિ તે જ બ્રહ્માનાં ચાર મુખ. આ ચાર મુખમાં જ ચારે વેદ સમાયેલા છે એમ જોઈ બુદ્ધ ભગવાન દુનિયાની સેવા કરવા ઊપડ્યા, અને ધર્મચક્ર ફરવા લાગ્યું.

૩

જેમની પાસેથી સેવાનું કરજ લઈને આટલું જ્ઞાન મેળવ્યુ તેમના બોજામાંથી પ્રથમ મુક્ત થવું જોઈએ. પેલા શિષ્યો જેમણે બુદ્ધ ભગવાનને આહાર કરતા જોઈ તેમનો ત્યાગ કર્યો હતો તેમની પાસે પ્રથમ તેઓ ગયા. પછી તો શું? દરેક દુઃખી માણસ તેમની પાસે આવવા લાગ્યો. બ્રાહ્મણો આવ્યા અને હજામો આવ્યા, જોગી આવ્યા અને જતિ આવ્યા, શ્રીમંત આવ્યા અને દરિદ્રીઓ આવ્યા; જેમની પાસે હજારો શિષ્યો હતા એવા અભિમાની ગુરુઓ આવ્યા, અને જેમની પાછળ તેમનું પોતાનું મન કે શરીર પણ ન ચાલે તેવા દૂબળાઓ પણ આવ્યા.

સંઘ વધ્યો અને સંઘની સેવા કરનાર ગૃહસ્થો પણ વધ્યા. મોટા મોટા વિહાર બંધાયા, મોટા મોટા રાજાઓ બુદ્ધ ભગવાનની સલાહ લેવા આવવા લાગ્યા, અને પ્રજાના આગેવાનો પણ તેમની પાસે ઉન્નતિના મંત્ર સાંભળવા હાજર થવા લાગ્યા. યક્ષ, ગંધર્વ, કિન્નર સૌને નિર્વાણનો રસ્તો મળ્યો. અને ધર્મચક્ર પૂર જોસમાં ફરવા લાગ્યું.

૪

બિચારી યશોધરાનું શું થયું હશે? રાહુલને પણ નાડ લડાવતું હશે? રાજા શુદ્ધોદનને બીજો દીકરો થયો હતો, પણ સિદ્ધાર્થને તે કેમ ભૂલી શકે? એણે પોતાના દીકરાની કીર્તિ સાંભળી તેને બોલાવવા એક દૂત મોકલ્યો. પણ એ પાછો જાય જ શાનો? એ દૂત તો શિષ્ય બની સંઘમાં દાખલ થઈ ગયો. બીજો દૂત ગયો, તેની પણ એ જ દશા. હવે ત્રીજું કોણ જાય? આખરે વૃદ્ધ અમાત્ય ગયા. ભગવાનના સત્સંગનો એક વરસનો આનંદ અનુભવ્યા પછી તેને રાજાનું કહેણું યાદ આવ્યું અને એ બુદ્ધ ભગવાનને પિતાને ત્યાં લઈ ગયો. બુદ્ધ ચિરવિધુરા યશોધરા, બાળક રાહુલ અને વૃદ્ધ શુદ્ધોદન બધાને ઉપદેશ આપ્યો, અને તરત ભિક્ષાએ ઊપડયા. કેટલી શરમ, કેટલી નામોશી કે રાજાનો દીકરો શેરીએ શેરીએ ભિક્ષા માગવા જાય છે! રાજાએ કહ્યું, 'દીકરા, આપણી કુળપરંપરામાં ભિક્ષા નથી.' દીકરો કહે, 'રાજન્, તમારી કુળપરંપરા જુદી છે. મારી કુળપરંપરા બોધિસત્ત્વોની છે. તેઓ હમેશાં ગામેગામ સાથે રહેતા આવ્યા છે અને લોકોએ સ્વેચ્છાથી આપેલા ભિક્ષાન્ન ઉપર જ જીવતા આવ્યા છે.'

૫

મહાપ્રજાપતિએ વિચાર કર્યો કે બહેન તો દીકરાને જન્મ આપી મરી ગઈ તે દિવસથી સિદ્ધાર્થને મેં ઉછેર્યો. આજે એ જ દીકરો દુનિયાનો ઉદ્ધારક બન્યો છે. હું કેમ એની પાસે જઈ દીક્ષા ન લઈ શકું? શાક્યકુળની ઘણી રાજકન્યાઓ મહાપ્રજાપતિ સાથે બુદ્ધ ભગવાનને મળવા ઊપડી. સુકુમારીના પગ ફાટી લોહી વહેતા તેમના પગ સુજી ગયા. તેમણે બુદ્ધ ભગવાનને વિનતી કરી કે અમને પણ સંઘમાં સ્થાન આપો. ભગવાને કહ્યું 'તમને લઈશ તો મારો સંઘ બગડી જશે.' સ્ત્રીઓમાં ભારે નિરાશા ફેલાઈ. એટલે બુદ્ધ ભગવાનના પ્રિય સગા, શિષ્ય અને સેવક આનંદે પૂછ્યું 'ત્યારે શું ભગવન્, સ્ત્રીઓને માટે ધર્મનો સાક્ષાત્કાર અશક્ય છે?' બુદ્ધ ભગવાને કહ્યું, 'એમ નથી. તેઓ પણ નિર્વાણના સરખા જ અધિકારી છે. તેમને પણ ધર્મ

જાણવાની બુદ્ધિ છે. આચરવાની શક્તિ છે.' આખરે બુદ્ધ ભગવાને સ્ત્રીઓ માટે એક નોખો સંઘ સ્થાપ્યો. એ સંઘમાં પણ અત્યંત ધર્મનિષ્ઠ અને અધિકારી વ્યક્તિઓ થઈ ગઈ.

આયુષ્યનાં એંશી વર્ષ સુધી ધર્મનો ઉપદેશ કરી, કુશીનારા નામના સ્થાન પર તેમણે પોતાનો પવિત્ર દેહ છોડ્યો. ધીમે ધીમે બુદ્ધ ભગવાનનો ઉપદેશ પૃથ્વી પર ફેલાવા લાગ્યો. પાટલિપુત્રના મહાન રાજા અશોકવર્ધને બૌદ્ધ ધર્મોપદેશકોને દેશદેશાંતરમાં મોકલી તથાગત (બુદ્ધ ભગવાન)નો ઉપદેશ આખી દુનિયાને સંભળાવ્યો. આજે તિબ્બત, ચીન, જાપાન, બ્રહ્મદેશ, સિયામ, સીલોન વગેરે દેશોમાં બૌદ્ધ ધર્મ ચાલે છે. અને બુદ્ધ ભગવાનનો ઉપદેશ તો દુનિયા આખીના વિચારવાન લોકોને ગળે ઊતરવા લાગ્યો છે.

ઑક્ટોબર, ૧૯૨૬

૩. એશિયાનો ધર્મસમ્રાટ

મહાભારતના યુદ્ધ પછી કેટલોય સમય વહી ગયો. હિંદુસ્તાનમાં બધે નાનાં રાજ્યો થઈ ગયાં. કેટલાક રાજા તો પાંચ દસ ગામના માલિક એવા પણ રહ્યા. કેટલાંક રાજ્યોમાં રાજાઓ ન હતા પણ આબરૂદાર કુળના મુરબ્બીઓ નિગમ સભામાં બેસી રાજકારભાર ચલાવતા. આ પદ્ધતિને મહાજનસત્તાક રાજપદ્ધતિ કહે છે. હિમાલયની તળેટીમાં નેપાળ પાસે શાક્ય લોકોનું આવું એક રાજ્ય હતું. તેમાં કપિલવસ્તુ નામની નગરીમાં શુદ્ધોદન નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એ રાજાને સિદ્ધાર્થ નામનો એક સુલક્ષણો પુત્ર જન્મ્યો. જોશીઓએ ભવિષ્ય વર્તયું કે આ રાજપુત્ર કાં તો ચક્રવર્તી રાજા થશે, નહીં તો જગતનો ઉદ્ધાર કરનાર એક ધર્મસંસ્થાપક થશે. એને જો વૈરાગ્ય ઊપજે તો એ બીજો માર્ગ લેશે. રાજાએ વિચાર કર્યો કે ઘડપણ, રોગ અને મરણ જોઈ માણસને વૈરાગ્ય ઊપજે છે, માટે આ છોકરો આ ત્રણેમાંથી એકે વસ્તુ જોવા ન પામે એવી રીતે એને રાખીએ.

સિદ્ધાર્થને મોજશોખ અને એશઆરામના વાતાવરણમાં ઉછેરવામાં આવ્યો. યશોધરા નામની એક અત્યંત રૂપવતી અને ગુણવતી રાજકન્યા સાથે એનાં લગ્ન કર્યાં. પણ ઓચિંતાં વ્યાધિ,

જરા અને મરણ ત્રણે એના જોવામાં આવ્યાં એના મન ઉપર ભારે આઘાત થયો દુનિયાનું આ બધું દુઃખ મટાડવાનો ઉપાય હોવો જ જોઈએ અને મારે તે શોધી કાઢવે જ છૂટકો, એમ વિચાર કરી સિદ્ધાર્થે પોતાના રાજ્યનો અને સુખોપભોગનો ત્યાગ કર્યો અને એ સંન્યાસી થયો

અનેક સારા સારા ગુરુઓ પાસે તેણે જ્ઞાન મેળવ્યું, કઠણ તપ કીધાં, ૪૯ દિવસ સુધી કશું ખાધું નહીં અને ધર્મબોધ મેળવવા માટે પ્રયાસ કર્યો એને ભમાવવા માટે માણસના શત્રુ, બની ખરાબ વાસનાઓના રાજા મારે મોહક વસ્તુઓ, કટાક્ષો, ભૂખ, તરસ, વિલાસના આગમ, બીક, કુશંકા, ગર્વ, લાભસત્કાર પૂજા અને ખોટે રસ્તે મળનારી કીર્તિ એ બધી પોતાની સેના લઈ સિદ્ધાર્થ ઉપર હુમલા કર્યા પણ સિદ્ધાર્થ પોતાની શાંતિ અને વિવેકમાં અડગ રહ્યો અને માર ઉપર જીત મેળવી માર ઉપર જીત મળી એટલે તરત જ એને દુનિયાનું દુઃખ મટાડવાનું જ્ઞાન જેને બૌદ્ધ લોકો બોધિ કહે છે તે મળી ગયું સિદ્ધાર્થ બુદ્ધ થયો અને તેને પરમ શાન્તિ મળી

દુનિયામાં બધે દુઃખ છે એનું કારણ વાસનારૂપી તરસ છે તે મટાડવાથી દુઃખ દૂર થાય અને તેમ કરવા માટે માણસે યોગ્ય જ્ઞાન, યોગ્ય ઇચ્છા યોગ્ય ભાષણ, યોગ્ય કર્મ, યોગ્ય ધંધો યોગ્ય સાધના, યોગ્ય ચિંતન અને યોગ્ય ધ્યાનનું સેવન કરવું જોઈએ એ તેના જ્ઞાનનો સાર હતો પોતાને જડેલો માર્ગ દુનિયાને આપીશ તો દુનિયાનું પણ ભલું થશે એ દયાની વૃત્તિથી બુદ્ધે ધર્મોપદેશ કરવા ફરવાનું શરૂ કરી દીધું કાશીજી પાસેના સારનાથ તીર્થમાં તેમણે પોતાના ઉપદેશની શરૂઆત કરી હજારો લોકો આ તથાગતનો ઉપદેશ સાંભળવા ભેગા થતા જેમને બુદ્ધનો ઉપદેશ પૂરેપૂરો ગળે ઊતરતો તેઓ ઘરબાર છોડી બૌદ્ધ ભિક્ષુ અથવા શ્રમણ થતા મોજશોખ પાછળ આખી જિંદગી ગાળવી અથવા શરીરને કષ્ટ આપવામાં જ સંતોષ માનવો આ બંને છેડા બુદ્ધ ભગવાનને પસંદ ન હતા તેમણે વચલો માર્ગ પસંદ કર્યો બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ બુદ્ધને, તેમના ધર્મને અને તેમણે સ્થાપેલા ભિક્ષુઓના સંઘને શરણ જઈ, કષાય

વસ્ત્રો ધારણ કરતા. ભક્ત લોકોએ એવા લોકોને રહેવા માટે મોટા મોટા વિહારો બાંધી આપ્યા હતા. એ ઉપરથી મિથિલા અને મગધ દેશનું જ નામ બિહાર પડ્યું છે.

તે વખતના અજાતશત્રુ નામના રાજાએ બુદ્ધનો ઉપદેશ સ્વીકારેલો. તે વખતના કર્મકાંડ ને યજ્ઞયાગ સામે બુદ્ધ ભગવાને એક ભારે વિરોધ ઉઠાવ્યો. ધર્મને નામે પશુઓને મારી સ્વર્ગ કે મોક્ષ મળે નહીં, તેમ જ ગમે તેટલા યજ્ઞ કરે તેથી કાંઈ કરેલા પાપથી પણ છુટાય નહીં, કરેલાં કર્મ તો ભોગવ્યે જ છૂટકો, એ તેમનો સિદ્ધાંત હતો. વળી જે કરે તે જ ભોગવે. બીજાના બલિદાનથી આપણે પુણ્ય નથી મેળવી શકવાના; પોતે પુણ્યકર્મ કરીએ, પાપકર્મ છોડી દઈએ, અહંકારનો ત્યાગ કરીએ એટલે બધું કુશળ મળી જાય એમ બુદ્ધે શીખવ્યું. એકબીજા સાથે લડીને વેર વાળનાર હિંસક દુનિયાને બુદ્ધ ભગવાને ઘોષણા કરી જણાવ્યું કે વેર વાળવાથી વેર વધે છે, ક્ષમા કરવાથી, પ્રેમથી જ વેર શમી જાય છે. વિજય એ શાંતિનો માર્ગ નથી, કેમ કે હારી ગયેલા માણસના હૈયામાં ખાર રહી જ જાય છે. પોતાનો આ શાંતિનો ઉપદેશ પોતાની ૮૦ વર્ષની ઉંમર સુધી દુનિયાને કરતા તેઓ ફર્યા અને આખરે કુશીનારા નામના ગામમાં એક ગરીબ ભક્તનું આતિથ્ય સ્વીકારી નિર્વાણ પામ્યા. તેમના શિષ્યવર્ગે તેમના શરીરના અવશેષ એટલે કે અસ્થિઓ અને રક્ષા આપસમાં વહેંચી લઈ તેના ઉપર મોટા મોટા સ્તૂપો બાંધ્યા. જે બુદ્ધે આખો સંસાર શૂન્ય છે, ક્ષણિક છે, દુઃખમય છે, એમાંથી છૂટી જવું એ જ નિર્વાણ છે એમ શીખવ્યું હતું તેના જ શરીરના અવશેષને માટે તેમના શિષ્ય- રાજાઓ આગળ ઉપર આપસમાં લડ્યા અને બુદ્ધનો ઉપદેશ એક કોરે મૂકી તેની મૂર્તિ બનાવી તેની જ પૂજા કરવા લાગ્યા. માણસ પોતાના સત્કર્મથી જ નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરી શકે એ બુદ્ધના ઉપદેશના બદલામાં બુદ્ધ જેવાં પુણ્યપ્રતાપી સત્ત્વોની કૃપાથી જ નિર્વાણ પ્રાપ્ત થઈ શકે એવી માન્યતા ફેલાઈ અને પોતાની ઇંદ્રિયો કાબૂમાં રાખવાને બદલે કેવળ પ્રાણીમાત્રની સેવા કરવાથી જ નિર્વાણ મળી શકે છે એમ લોકો માનવા લાગ્યા.

બૌદ્ધ લોકોએ બુદ્ધ ભગવાનનું ચરિત્ર અનેક રીતે વર્ણવ્યું છે. એમના જન્મ વિષે અનેક દંતકથાઓ લખાયેલી છે. જેમ હિંદુ ધર્મમાં અવતારની કલ્પના છે તેમ બૌદ્ધ લોકોમાં બોધિસત્ત્વની કલ્પના છે. એક જ જીવ અર્હતપદ પ્રાપ્ત કરવાની મહેચ્છાથી અનેક જન્મમાં અનેક જાતની પારમિતાઓ એટલે કે પ્રાવીણ્ય કેળવી અંતે બુદ્ધ થઈ જાય છે એવી માન્યતા બૌદ્ધ લોકોમાં દૃઢ થઈ. બુદ્ધ ભગવાને પોતાના પૂર્વજન્મની કેટલીક વાતો કહેલી તે ઉપરથી અનેક જાતની જાતકકથાઓ રચવામાં આવી અને બુદ્ધનો લીલાવિસ્તાર વધ્યો. બુદ્ધનું ઐતિહાસિક સાદું જીવન આ નવા ઉપજાવેલા અનેક જાતના ચમત્કારોમાં ઢંકાઈ ગયું અને બુદ્ધના ઉપદેશનું રહસ્ય તેના જીવનમાં જોવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. છતાં આવી જાતક કથાઓ અને બુદ્ધચરિત્રો ઉપરથી તે તે વખતની લૌકિક માન્યતાઓ અને ધાર્મિક કલ્પનાઓનો ઇતિહાસ આપણને મળે છે.

બુદ્ધ ભગવાને પોતાના સંઘને માટે દૂરદેશીથી અનેક ડહાપણભર્યા નિયમો ઘડી કાઢ્યા. સંઘમાં મતભેદ થાય ત્યારે કઈ રીતે વર્તવું, સંઘમાં સડો પેસી ન જાય એટલા માટે કઈ કઈ બાબતમાં સાવચેત રહેવુ વગેરે અનેક સૂચનાઓ આપી. નિયમોની અતિશયતા થઈ મૂળ ઉદ્દેશ તૂટી ન જાય એટલા માટે પોતાનો મત અનેક રીતે સ્પષ્ટ કર્યો. અને આવી તાલીમ નીચે તૈયાર થયેલા પોતાના શિષ્યોને ધર્મોપદેશ કરવાની રજા આપી. બુદ્ધ ભગવાનને તેમના વખતના જૂના વિચારના લોકો સામે લડવું પડતું એટલું જ નહીં પણ જૂના વિચારના લોકો જેમને નાસ્તિક કે પાખંડી કહેતા એવા પોતાના જ જેવા બીજા સુધારકો સામે પણ લડવું પડતું. આ બધાં કારણોને લીધે બુદ્ધનો ઉપદેશ ચોક્કસ શબ્દોમાં અને વ્યવસ્થિત રૂપમાં મૂકવામાં આવ્યો. સામાન્ય લોકોને માટે બુદ્ધ ભગવાને નીચેના નિયમ કહ્યા હતા :—

કોઈની હિંસા ન કરવી.
અન્યાયથી કશુ લેવું નહીં.
શારીરિક પવિત્રતા છોડવી નહીં.
અસત્ય ભાષણ કરવું નહીં.

ચાડી ખાવી નહીં.
કઠોર બોલવું નહીં.
નકામી લવરી કે નિંદા ન કરવી.
બીજાના દ્રવ્યનો લોભ ન રાખવો.
મનમાંથી ક્રોધ કાઢી નાખવો.
મિથ્યાદૃષ્ટિ એટલે નાસ્તિકતા રાખવી નહીં.

ભિક્ષુઓને માટે —

બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું.
માદક પદાર્થોનું સેવન ન કરવું.
બપોર પછી ન જમવું.
નૃત્ય, ગીત આદિ ઉદ્દીપક વસ્તુ ન જોવી કે સાંભળવી.
માલા, ગન્ધ વગેરે ન વાપરવાં.
ઊંચી કે સુંવાળી પથારી ઉપર ન સૂવું.
સોનું, ચાંદી વગેરેનો સ્વીકાર ન કરવો.

એવા વધારાના નિયમો બુદ્ધ ભગવાને ઘડી આપ્યા હતા.

આવા ભિક્ષુઓ આઠ મહિના દેશમાં બધે ફરી ધર્મોપદેશ કરતા અને ચોમાસામાં વિહારમાં એક ઠેકાણે બેસી ધર્મનું અધ્યયન અને ચિંતન કરતા. ધર્મોપદેશને માટે ફરતી વખતે લોકો પાસેથી સહેલાઈથી જે ભિક્ષા મળે તે જ ખાઈને ભિક્ષુઓ રહેતા.

બુદ્ધના સંઘમાં બધી ન્યાતના શિષ્યો આવી શકતા હતા. સ્ત્રીઓ માટે પણ બુદ્ધ ભગવાને એક જુદો સંઘ સ્થાપ્યો હતો. બુદ્ધના સ્ત્રીશિષ્યોમાં ક્ષેમા, ઉત્પલવર્ણા વગેરે મહાન ભિક્ષુણીઓ થઈ ગઈ છે. તેમણે સ્ત્રીવર્ગને જ નહીં પણ પુરુષવર્ગને પણ ઉપદેશ કરી તેમને સન્માર્ગ તરફ વાળ્યા છે. એમના જેવી ભિક્ષુણીઓને સ્થવિરા અથવા થેરી કહેતા.

બુદ્ધ ભગવાનનો સંઘ એ દુનિયાની પહેલવહેલી ધર્મ-પ્રચારકો (મિશનરીઓ)ની સંસ્થા કહેવાય

૪. બુદ્ધ અવતાર

ભગવાન બુદ્ધને આપણે શ્રીવિષ્ણુનો અવતાર માનીએ છીએ. મને થાય છે કે તથાગતને અવતાર માનવો જ હોય તો મહાદેવનો અવતાર કેમ ન માનીએ? તે ભવપાલક નથી, ભવરોગઘ્ન—ભવનાશક છે. પણ શાક્યમુનિને અવતાર માનવો એ જ મને પસંદ નથી. અવતાર એટલે શું? દુનિયાનું દુઃખ જોઈને, જ્ઞાનનો લોપ જોઈને, શુદ્ધ, બુદ્ધ, નિત્ય, મુક્ત, એવા પરમેશ્વર દુન્યવી રૂપ ધારણ કરી 'નીચે ઊતરે છે.' તે માણસોમાં રહીને માણસની પેઠે ભલે વર્તે: પણ તે માણસ નથી; તેની ન્યાત જુદી છે. તેના અનુગ્રહથી આપણો ઉદ્ધાર ભલે થાય, પણ તેનું અનુકરણ કરવાની આપણને ઇચ્છા થવાની નથી. આપણે કૃષ્ણના ઉપાસક બની શકીએ છીએ, પણ કૃષ્ણનું અનુકરણ તો ન જ કરીએ. ગૌતમ બુદ્ધ અવતાર ન હતા, માણસ હતા. દુનિયાનું દુઃખ જોઈને, સમ્યક્ જ્ઞાનનો અભાવ જોઈને 'તેઓ ચડ્યા.' સામાન્ય જીવ—પણ શ્રદ્ધાવાન જીવ—અનેક જન્મ સુધી ચડતા ચડતા બોધિસત્ત્વના બુદ્ધ થયા; મનુષ્યનાં દેવ બન્યા; શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત બન્યા; આર્ય હતા, અર્હત બન્યા. તેમનું જીવન અનુકરણીય છે. સીતા સાવિત્રીની પેઠે બુદ્ધ ભગવાને પણ માણસ ક્યાં સુધી ચડી શકે છે એ દુનિયાને બતાવી દીધું છે. શ્રદ્ધા અને કરુણાની તેઓ મૂર્તિ હતા. યમરાજને ત્યાં જનાર નચિકેતાની શ્રદ્ધા બુદ્ધ ભગવાનમાં હતી. ગુરુ પાસેથી બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવી નિર્ભય થયા પછી જનકરાજા રાજ્યસર્વસ્વ છોડવા તૈયાર થયા. ગુરુકૃપાથી જીવનનું સાર્થક્ય થશે એવો વિશ્વાસ હોવાથી ગોપીચંદે રાજ્યત્યાગ કર્યો. પણ શાક્યમુનિનો ત્યાગ એથી આકરો હતો.

'સાંસારિક જનોનું દુઃખ જોઈ મારું મન રડે છે, તેથી તે દુઃખ મટાડવાની દવા હોવી જ જોઈએ, અને તે છે, તેથી મારે તે મેળવવી જ જોઈશે;' એ શ્રદ્ધાથી—અંતઃશ્રદ્ધાથી—તેમણે રાજ્યત્યાગ કર્યો. આ વીરકર્મ મનુષ્યજાતિ છે ત્યાં સુધી ગવાશે. દરેક જમાનાના કવિઓ તે મહાભિનિષ્ક્રમણનો પ્રસંગ ગાઈ પોતાની વાણી પુનિત કરશે.

સિદ્ધાર્થનો ગૃહત્યાગ સફળ થયો અને આર્યાવર્તમાં ધર્મ-ચક્ર-પ્રવર્તન શરૂ થયું. બુદ્ધ ભગવાનનો ધર્મ ગૂઢવાદી નથી, 'મનવાદી' નથી, છતાં તે સામાન્ય નીતિધર્મ પણ નથી. તેમાં અહંકારનો નાશ ઉદ્દિષ્ટ છે અને નિર્વાણ એ તેનું પ્રાપ્તવ્ય છે.

બૌદ્ધ ધર્મનું સામાજિક સ્વરૂપ શું હતું અને તે ધર્મની આર્યાવર્ત ઉપર શી અસર થઈ એ વિષય અત્યન્ત મહત્ત્વનો છે, પણ વિદ્યાર્થીઓ મોટી ઉંમરે તેનો વિચાર કરી શકે.

બુદ્ધ ભગવાનનું ચરિત્ર વાંચીને કોઈ યુવાનને ગૃહત્યાગ કરવાનો વિચાર થાય એ સંભવિત છે. તેણે ધ્યાનમાં રાખવું કે જે મહાવીર હશે તે જ ત્યાગ કરી શકશે. સરસ્વતીચંદ્ર બનવામાં શ્રેય નથી. 'જો ત્યાગ કરો તો તે ત્યાગને લાયક બનો.'

એપ્રિલ, ૧૯૨૨

બોધિ-જયંતી

વૈશાખ પૌર્ણિમા **oll દિવસ**

ગૌતમ બુદ્ધને આ જ દિવસે જ્ઞાન થયેલું. દુનિયાનાં તમામ દુ:ખોનું ઓસડ દ્રવ્યમાં નથી, રાજસત્તામાં નથી, જબરદસ્તીમાં નથી, પણ જ્ઞાનમાં, કેળવણીમાં અને શુદ્ધ જીવનમાં જ છે, એ રહસ્ય મન પર ઠસાવવાનો આ દિવસ છે.

ઘણું કરીને આ તહેવાર ઉનાળાની રજામાં અલોપ થાય છે. માટે એ શાળામાં નહીં પણ સમાજમાં સર્વત્ર ઊજવાય એવી ગોઠવણ થવી જોઈએ.

બુદ્ધનાં ગૃહત્યાગ અને જ્ઞાનની શોધ વિષે આ દિવસે વિવેચન થાય. તે દિવસને શોભે એવું એકાદ નાટક ભજવાય.

જાતિભેદ અને ખાસ કરીને એમાં આવતું ઉચ્ચનીચપણું એ હિંદુ ધર્મનું ખરું લક્ષણ નથી એ પણ આજે સમજાવવું જોઈએ. અંતે બુદ્ધ ભગવાનના ઉપદેશમાંનો ઉત્તમ ભાગ હિંદુ ધર્મે પોતાનો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એ સમજાવવું.

ધમ્મપદમાંથી સારાં વચનો વિદ્યાર્થીઓને મોઢે કરવા આપવાં.

૧૯

મૃત્યુ સામે પ્રેમ

[જેઠ સુદ ૧૫]

વનવાસના કષ્ટ વેઠતી દ્રૌપદીને આશ્વાસન આપવા માટે ઋષિઓએ જે અનેક વાર્તાઓ કહી તેમાં સીતાની વાત, અને ત્યાર પછી સાવિત્રીની કથા કહેવામાં ઋષિઓએ કેટલું બધું ઔચિત્ય વાપર્યું છે! સીતા, સાવિત્રી અને સતી ઉમા એ આર્ય રમણીનો ત્રિવિધ આદર્શ છે.

મદ્રદેશના અધિપતિ અશ્વપતિને અપત્ય નથી. રાજા નગરવાસી તેમ જ ગ્રામવાસી લોકોને અત્યંત પ્રિય છે. અંતઃકરણનો ઉદાર, સત્યપ્રતિજ્ઞ, જિતેન્દ્રિય અને ક્ષમાશીલ એવા રાજાની પરંપરા અબાધિત રહે એવી ચિંતા પ્રજાને પણ હોય. રાજાએ અનેક જાતની કઠણ તપસ્યા કરી અને ઇન્દ્રિયોનું દમન કરી પરમાત્મશક્તિની આરાધના કરી.

જીવનકાર્ય એક જન્મમાં પૂરું નથી થતું. સમાજસેવા અને રાષ્ટ્રસેવા પેઢી દર પેઢી ચાલે, એ વંશપરંપરાગત કુલધર્મ થઈ જાય, ત્યારે જ ધાર્યું કામ ગણનાનું કુનનન અનંત ચાલે. એટલા માટે રાજાએ સંતતિની ઇચ્છા કરી. 'संतान परमोधर्मं' કુલધર્મ તો પુત્રો જ પાળે, પુત્ર વગર ગતિ નથી, એમ માની રાજાએ પુત્રની ઇચ્છા કરી. પણ પરમાત્માને બતાવવું હતું કે ધર્મનો ઉત્કર્ષ બતાવવા માટે પુરુષોની પેઠે સ્ત્રીઓ પણ સમર્થ થઈ શકે છે. પુત્ર માગનાર રાજાને એક કન્યારત્ન સાંપડ્યું. પુત્ર માટે ઝંખનાર માતાપિતાને જ્યારે કન્યાપ્રાપ્તિ થાય ત્યારે એના લાડ અને ઉછેર પુત્ર જેવા જ થાય તો તેમાં શી નવાઈ? સાવિત્રી એ જ રીતે સમ્ભારી. સ્વતંત્રતાના વાતાવરણમાં ઉછરી. દેવકન્યાને શોભે એવી ઉત્તમ કેળવણી એને મળી. પરિણામે દીકરી તેજસ્વિની થઈ. પવિત્રતા, નિર્ભયતા અને ઉચ્ચ

સંસ્કારિતાને લીધે જ્યાં ત્યાં છોકરીનું એવું તો તેજ પડવા લાગ્યું કે એની આગળ ભલભલા રાજપુત્રો ફિક્કા દેખાવા લાગ્યા. સાવિત્રીને લાયક આપણે છીએ એવો આત્મવિશ્વાસ એકકે રાજપુત્રમાં ન મળે. જે પ્રેમ કરવા આવે તે પૂજા જ કરતો થાય. છોકરી મોટી થઈ. બધી રીતે સંસ્કારસંપન્ન દેખાઈ. શરીરે પણ અંગેઅંગ પૂર્ણવિકસિત અને પ્રૌઢ. રાજાને વિચાર થયો કે વંશવિસ્તાર ન થાય તો આટલા બધા સંસ્કારની પરંપરા કેમ જળવાય? પિતાએ ઇરાદાપૂર્વક દીકરીને સ્વતંત્રતાની કેળવણી આપી હતી. તેથી વિશ્વાસપૂર્વક એણે સાવિત્રીને કહ્યું કે "ક્ષત્રિયોના રિવાજ પ્રમાણે રાજપુત્રોએ તારે વિષે માગું કરવું જોઈએ. પણ કોઈ હિંમત કરતું નથી. તને આપણા કુલવ્રતની ખબર છે. સર્વ શુભ સંસ્કારોથી તું યુક્ત છે. તું તારી મેળે તારો પતિ પસંદ કરી મને જણાવજે. હું વાતનો યોગ્ય વિચાર કરી તારા પસંદ કરેલા યુવાનને જ તને અર્પણ કરીશ. હુ ઇચ્છું છું કે તારી ઇચ્છા પ્રમાણે તું વર શોધી લે. આ માર્ગ રૂઢ ભલે ન હોય પણ ધર્મસંમત છે-એમ બ્રાહ્મણોએ મને કહ્યું છે. આ બાબતમાં હુ બેદરકાર રહું તો દેવો મને ઠપકો દેશે."

કન્યાએ પિતાના વૃદ્ધ મંત્રીને સાથે લઈ પ્રયાણ કર્યું. સાવિત્રીને લાયક વર સહેજે જડે એમ હતું જ નહીં. તે અનેક નગરોમાં, દેશોમાં અને વનોમાં ફરી. આમ યાત્રા કરતાં અત્યંત કીમતી કેળવણી પણ એને મળતી ગઈ. આખરે એને પોતાને લાયક પતિ જડ્યો. પિતાની સંમતિ વગર વાત તો થાય જ નહીં એટલે સાવિત્રી સીધી પાછી ઘેર આવી. પિતાને મળવા જાય છે ત્યા તો ત્રિલોકમાં જેમનો સંચાર અપ્રતિહત છે એવા ભગવદ્ભક્ત, જનહિતૈષી નારદમુનિને ત્યાં આવેલા જોયા. નારદનું આગમન એટલે ધાર્મિક તેમ જ લૌકિક જ્ઞાનની ઉજાણી; સુર અને અસુર, મનુષ્યો તેમ જ ગાંધર્વ-કિન્નરો બધા જ સર્વ-ભૂત-હિતે-રત એવા નારદને ચાહે. સાવિત્રીએ પિતાને અને બ્રહ્મદેવના પુત્ર નારદને નમસ્કાર કર્યા. નારદે કુશલ પ્રશ્ન પૂછ્યા: "કન્યા ઉંમરલાયક થઈ છે, એને ક્યારે પરણાવવાના છો?" રાજાએ પોતાનો આદર્શ જણાવી દીધો અને કહ્યું: "સાવિત્રી પોતાનો વર

ખોળવા ગઈ હતી તે હમણાં જ આવે છે. એની વાત આપણે સાંભળીશું." સાવિત્રીએ કહ્યું કે "શાલ્વદેશના દ્યુમત્સેન રાજાનું નામ પ્રખ્યાત છે જ. આજે એ રાજભ્રષ્ટ થઈ વનમાં વનવાસીની પેઠે રહે છે. એને આંખે અંધત્વ આવ્યું છે. રાજ્યભ્રષ્ટ થવાથી જે કષ્ટ વેઠવાં પડે છે તેમાં એણે દારુણ તપશ્ચર્યાનો ઉમેરો કર્યો છે, છતાં એની તિતિક્ષાનો ભંગ થયો નથી. એનો સુશીલ પુત્ર સત્યવાન એ જ મારે લાયક છે એમ મેં નક્કી કર્યું છે અને મારા મનથી હું એને વરી ચૂકી છું." નારદમુનિના મોઢામાંથી દુ:ખનો ઉદ્‌ગાર નીકળી ગયો. એ બોલ્યાઃ "ભૂંડું થયું." રાજાને થયું કે દીકરીએ સ્વયંવરમાં થાપ ખાધી છે. એટલામાં રાજાના મુખ પરની ચિંતા જોઈ નારદ બોલ્યા: "માતા અને પિતા અત્યંત સત્યનિષ્ઠ હોવાથી બ્રાહ્મણોએ દીકરાનું નામ સત્યવાન રાખ્યું છે. જંગલમાં રહ્યાં રહ્યાં એણે કેળવણી પણ સરસ મેળવી છે. માટીના ઘોડા અને જાતજાતનાં રમકડાં નાનપણમાં એવાં તો સરસ બનાવતો અને ચિત્રો પણ એવાં સરસ ચીતરતો કે એનું નામ ચિત્રાશ્વ પડયું છે."

"નાનપણના ગુણ મોટપણમાં ટકે જ છે, એની કયાં ખાતરી છે?" રાજાએ પૂછ્યું. "પણ એ રાજપુત્ર આજે કેવો છે? સત્યનિષ્ઠ, તેજસ્વી, બુદ્ધિમાન, ક્ષમાસંપન્ન, શૂર અને પિતૃભક્ત એટલા ગુણો એનામાં ન હોય તો મારી કન્યાએ પસંદગીમાં ભૂલ કરી છે એમ જ માનવું પડશે." નારદની વાગ્ધારા ચાલી. સત્યવાનનું સ્તુતિસ્તોત્ર ગાતાં એકે રાજર્ષિની ઉપમા બાકી ન રહી. સત્યવાન, રૂપવાન, ઉદાર અને પ્રિયદર્શન તો હતો જ. પણ રાજાને આવશ્યક એવા બધા જ ગુણો એની અંદર નારદે જોયેલા અને તેજસ્વિતાની સાથે સરળતા અને મર્યાદશીલતા એ વિશેષ ગુણ માટે શીલવૃદ્ધ અને આચારવૃદ્ધ લોકો એનાં વખાણ કરે છે એમ નારદે ઉમેર્યું.

"ત્યારે ભૂંડું શું થયું?"

કટાણું મોં કરી નારદે કહ્યું, "એ સર્વગુણસંપન્ન રાજપુત્રને હવે એક જ વર્ષ આયુષ્ય બાકી રહ્યું છે. એનું મરણ ટાળવાની શક્તિ કોઈની નથી એમ હું જોઉં છું." "ત્યારે આવો જમાઈ કોણ

પસંદ કરે?" રાજાએ એને નારદે કન્યાને ભલામણ કરી કે "બીજો વર શોધી કાઢવો એ જ યોગ્ય છે." શીલપરાયણ રાજકન્યાએ તે સૂચનાનો જરાયે આદર ન કર્યો. એણે કહ્યું કે "સજ્જનોનો એ માર્ગ નથી. જેને એક વાર હું વરી છું એ દીર્ઘાયુ હો કે અલ્પાયુ હો, સગુણ હો કે નિર્ગુણ, એને જ વરી છું, હવે બીજાને નહીં જ વરું. કોઈ પણ વસ્તુનો પ્રથમ મનમાં સંકલ્પ થાય છે. એ પ્રમાણે શબ્દમાં એ ઉચ્ચારાય છે, અને ત્યાર પછી એ પ્રમાણે કૃતિ થાય છે. મનના નિશ્ચય ઉપર વાણી અને કૃતિનો આધાર છે અને એ બન્નેની પ્રેરણા પણ એમાંથી જ થાય છે. માટે મન એ જ મારે મન પ્રમાણ છે. प्रमाणं मे मनस्ततः।" આવા ધાર્મિક નિર્ણય આગળ રાજા પણ શું કહી શકે અને નારદ પણ શું કહે? સાવિત્રીનો નિશ્ચય વધાવી લઈ મોઢામાંથી નીકળ્યા એવા આશીર્વાદ દઈ નારદ સંચાર કરવા ઊપડ્યા, અને રાજાએ દ્યુમત્સેનના આશ્રમ તરફ જવાની તૈયારી કરી.

પ્રથમ તો દ્યુમત્સેનને બધું આશ્ચર્ય જેવું જ લાગ્યું. રાજ્યભ્રષ્ટ થયેલા, અંધ, વનવાસી રાજાના પુત્રને સાવિત્રી જેવી ઉત્કૃષ્ટ અને તેજસ્વિની કન્યા આપવા એનો પિતા આવે છે એના કરતાં વધારે અદ્ભુત કયું? અશ્વપતિએ જવાબ વાળ્યો, "મારી કન્યા પણ જાણે છે અને હું પણ જાણું છું કે સુખ અને દુઃખ બન્ને અસ્થાયી છે. બંનેનો નાશ છે. સારા માણસે એનો વિશ્વાસ ન કરવો. ગૌરવની દૃષ્ટિએ આપણાં બંનેનાં કુળ સમાન છે, અને મારી દીકરીએ વિચારપૂર્વક પોતે જ આ સંબંધ પસંદ કર્યો છે."

આશ્રમમાં થઈ શકે એ ઢબે વિવાહ થઈ ગયા. સાવિત્રીએ પિતાને માઠું ન લાગે એટલા માટે પિતા હાજર હતા ત્યાં સુધી ઘરેણાં પહેર્યાં. અશ્વપતિ પાછા ફર્યા કે તરત જ સાવિત્રીએ બધાં ઘરેણાં ઉતારી ભગવાં લીધાં; અને શુશ્રૂષા, સદાચાર, નમ્રતા તથા ઇંદ્રિયદમન, એ પોતાનો આચારધર્મ બનાવી પ્રસન્નતાથી રહી બધાંને પ્રસન્ન કર્યાં. સાસુ, સસરા વગેરે સર્વ સંબંધીઓને તેમ જ પતિને પોતાના સદ્ગુણોથી સંતુષ્ટ કરી આશ્રમલક્ષ્મી જેવી ત્યાં એ શોભવા લાગી. સંસ્કારી, ધર્મપરાયણ અને જિતેંદ્રિય સ્ત્રીના સહવાસમાં

સત્યવાનનો આનંદ વધતો ગયો. સાવિત્રીને મેનાનો આનંદ તો હતો જ, પણ નારદે કેની આગાહી એ આનંદને ગાળીને ભસ્મ કરતી હતી. મહિનાઓ ગયા અને દિન રહ્યા. હવે તો ચાર જ દિવસ બાકી રહ્યા. સાવિત્રીએ આહાર અને નિદ્રાનો ત્યાગ કર્યો. દ્યુમત્સેન રાજા ગભરાયા. ત્રણ દિવસ સુધી ઊભા ને ઊભા જ રહેવાનું સાવિત્રીનું વ્રત હતું તે પાર કેમ પડે? સાવિત્રીએ જવાબ વાળ્યો કે, "તાત આપ ચિંતા ન કરો. મેં નિશ્ચયપૂર્વક વ્રત શરૂ કર્યું છે અને નિશ્ચય એ જ કાર્યસિદ્ધિનું કારણ છે. व्यवसायश्च कारणम्।

સુશીલ સાવિત્રીનો વિરોધ કોણ કરે? ત્રણ દિવસ એમ ને એમ નીકળી ગયા. છેલ્લી રાતે સાવિત્રીની એક એક ક્ષણ કેવી ગઈ હશે? સવાર પડતા વેંત સાવિત્રીએ નિત્યકર્મ પૂરું કરી પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં હવન કર્યું, વડીલોને નમસ્કાર કર્યા. બધાએ એને આશીર્વાદ આપી, ભોજન કરવા આગ્રહ કર્યો. સાવિત્રીને આહાર નિદ્રાદિ દેહધર્મ શી રીતે સૂઝવાના હતા! એણે નમ્રતાપૂર્વક સાસુ-સસરાને કહ્યું કે સૂર્યાસ્ત પછી અમુક ઇષ્ટ વસ્તુ પૂરી કરી પછી જ જમવાનો મારો સંકલ્પ છે. એટલામાં સત્યવાન ખાંધે કુહાડી મૂકી ફરો અને લાકડાં આણવા જવા લાગ્યો. સાવિત્રીએ કરગરીને કહ્યું કે એકલા ન જાઓ. હું તમારી સાથે આવું છું. આજે તમારાથી દૂર રહેવા મારો જીવ નથી ચાલતો. સાવિત્રીને ગાઢ જંગલમાં ફરવાનો મહાવરો ક્યાંથી હોય? અને આજે તો વળી એના ઉપવાસનો ચોથો દિવસ હતો. તે શી રીતે ચાલી શકે? એને રજા કોણ આપે? પણ સત્યવાનની 'ના' સાવિત્રીએ સાંભળી જ નહીં. આખરે સત્યવાને વાત માબાપ ઉપર ઢોળી. સાવિત્રીએ અત્યંત નમ્રતાથી પણ દૃઢતાથી પોતાની મનીષા સાસુ-સસરા આગળ રજૂ કરી. સાસુ-સસરાએ વિચાર કર્યો કે દીકરીએ આખા વર્ષમાં એક વાર પણ શી યાચના કરી નથી. આજે એને ના કેમ પડાય? એમણે આખરે રજા આપી.

બંને વનમાં ચાલ્યાં. વનવાસના કાવ્યમય જીવનમાં અરણ્યની શોભા ધ્યાન ખેંચે જ. રસ્તામાં મોર કળા કરતા હતા અને ટહુકતા

હતા. અનેક પ્રવાહો પોતાના નિર્મળ જળથી કલધ્વનિ કરતા હતા, અને જ્યાંત્યાં નાનાંમોટાં વૃક્ષો અસંખ્ય ફૂલોથી પ્રફુલ્લ થયાં હતાં. સત્યવાન દરેક રમણીય વસ્તુ તરફ સાવિત્રીનું ધ્યાન ખેંચતો જાય અને પોતાનો આનંદ દ્વિગુણિત કરતો જાય. સાવિત્રી પણ પતિના આનંદમાં ભળવા પૂરતો પ્રયત્ન કરતી હતી. ભાગ્યના પાસા પડવાને વખતે પોતે પતિ સાથે છે એટલું જ સમાધાન એને હતું; પણ પ્રતિક્ષણ એને મન કલ્પાંત સમી હતી: જાણે એના અંતઃકરણના એ ચીરા થઈ જતા હતા.

વનમાં પહોંચ્યાં અને સત્યવાન ફળો વીણવા લાગ્યો. એટલામાં સાવિત્રીએ સુગંધી ફૂલો ચૂંટી એની માળા બનાવી. જરૂર જેટલાં ફળો ભેગાં થયાં એટલે સત્યવાને કુહાડી લઈ સૂકાં લાકડાં કાપવાનું આરંભ્યું. એ કામ એને નવું ન હતું. સત્યવાનનું શરીર પણ કસાયેલું; પણ કોણ જાણે શાથી આજે એને આખા શરીરે પરસેવો છૂટ્યો. એ થાક્યો. એના માથામાં તીવ્ર વેદના શરૂ થઈ. એકધ્યાનથી પતિને નિહાળતી સાવિત્રીના લક્ષમાં એ વાત આવી. એણે પાસે આવી પ્રેમપૂર્વક પૂછ્યું: "આજે કાંઈક વિશેષ થાક લાગ્યો જણાય છે?" સત્યવાન તો પોતાનો થાક દબાવવા માગતો હતો. વેદના પણ છુપાવવાની જ તેની ઇચ્છા હતી; પણ જ્યારે સાવિત્રીએ અત્યંત પ્રેમથી સવાલ પૂછ્યો, ત્યારે એનું ચાલ્યુ નહીં. એણે કહ્યું: "હા, આજે કાંઈક થાય છે ખરું. માથામાં શૂળ છે અને અંતઃકરણમાં અસ્વસ્થ જેવું લાગે છે." જરાક રહીને કહે, "હવે તો ઊભું પણ રહેવાતું નથી. જરાક સૂઈ જાઉં તો સારું." સાવિત્રીએ ત્યાં જ જમીન પર બેસી સત્યવાનનું માથું પોતાના ખોળામાં રાખ્યું. સત્યવાનને કંઈક આરામ જણાયો. પણ સાવિત્રીને એ ઘડી પ્રલયકાળ જેવી ભાસવા લાગી. ભગવાન નારદે ભાખેલો પ્રસંગ નજીક આવ્યો છે એની એને ખાતરી થઈ. એનું હૃદય, મન અને આત્મા એની આંખમાં આવી સત્યવાન તરફ જોવા લાગ્યાં. ચાર દિવસના ઉપવાસને લીધે દૃષ્ટિ ક્ષીણ થવી જોઈએ, પણ સાવિત્રીની તપસ્યા જ એટલી ઉજ્જ્વલ કે એ જ ઘડીએ એને દિવ્ય દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ.

એણે જોયું કે સામેથી કોઈ ભવ્ય પુરુષ નજીક આવે છે. એણે લાલ કપડાં પહેર્યાં હતાં. માથા પર ચળકતો કિરીટ હતો. એ પુરુષ શરીરે કદાવર અને સુંદર હતો. તેજમાં જાણે પ્રતિસૂર્ય જ. એને શ્યામ કહેવા કરતાં ગૌર કહેવો એ જ વધારે બરાબર ગણાય. એના હાથમાં ભયંકર પાશ હતો. જોતાં આદર ઉપજાવે એવી એની ગંભીર આકૃતિ જોઈ સાવિત્રી કળી ગઈ. એણે ધીમે રહીને પતિનું માથું જમીન પર મૂકી દીધું, અને તે દિવ્ય પુરુષ પ્રત્યે આદર દર્શાવવા ઊભી થઈ. સાવિત્રીએ પૂછ્યું : "આપની કાયા માનુષી નથી, આપ કોઈ દૈવી પુરુષ છો, એટલું તો હું જાણી શકી છું. પણ આપ કોણ છો અને શા ઉદ્દેશથી આવ્યા છો એટલું કહેવાની કૃપા કરશો? તે દિવ્ય પુરુષે જવાબ આપ્યો, "હે સાવિત્રી, તું પતિવ્રતા છે અને તપોનિષ્ઠ પણ છે. તેથી જ તું મને જોઈ શકી અને તેથી જ તારી જોડે હું ભાષણ પણ કરું છું. હું પિતૃઓનો અધિપતિ યમ છું એમ જાણજે. તારા પતિનું આયુષ્ય નષ્ટ થયું છે તેથી એને લઈ જવા આવ્યો છું."

"ભગવન્ માનવીને લઈ જવાને તો આપના દૂતો આવે છે. આજે પોતે શા કારણે પધાર્યા છો?"

"અમને માણસની કદર હોય છે. આ તારો સત્યવાન ધર્મસંપન્ન છે, રૂપવાન છે અને ગુણનો તો જાણે મહાસાગર જ. એને લઈ જવાને મારે પોતે જ આવવું જોઈએ ને?" આમ કહેતાં કહેતાં યમરાજે સત્યવાનના શરીરમાંથી એનો જીવાત્મા પોતાના પાશ વડે ખેંચી કાઢ્યો. તરત જ સત્યવાનનું શરીર નિસ્તેજ થઈ ગયું, શ્વાસોચ્છ્વાસ બંધ થઈ ગયા. મુખ ઉપરની કાન્તિ ઊતરી ગઈ અને બધા અવયવો ઢીલા પડી ગયા. યમરાજે સત્યવાનના જીવાત્માને પોતાના તાબામાં લઈ દક્ષિણ દિશા તરફનો રસ્તો લીધો. યમનિયમથી સર્વ સિદ્ધિઓ પામેલી હોવાથી સાવિત્રી પણ યમરાજની પાછળ પાછળ ચાલી. એના હૈયામાં દુઃખનો મહાસાગર ઊછળ્યો હતો. સાવિત્રીને પાછળ પાછળ આવતી જોઈ યમરાજે હેતપૂર્વક કહ્યું : "સાવિત્રી, હવે તું પાછી જા, અને સત્યવાનનું ઔર્ધ્વદેહિક કર. પતિ જીવે ત્યાં

સુધી પત્ની એની સાથે રહે એ ધર્મનું તેં પૂરેપૂરું પાલન કર્યું છે. પતિના ઋણમાંથી તું મુક્ત થઈ છે. પતિ પાછળ જ્યાં સુધી જવું જોઈએ તેટલે તું જઈ ચૂકી છે. હવે પાછી જા."

"હું શી રીતે પાછી જાઉં? જ્યાં પતિ ત્યાં હું. સનાતન ધર્મે જ આ વ્યવસ્થા કરી આપી છે. તપ, ગુરુભક્તિ, પતિપ્રેમ, વ્રત અને આપનો અનુગ્રહ એને લીધે મારી ગતિ અકુંઠિત છે. હવે હું પતિને શી રીતે છોડી શકું? આપ મને પાછી ન જ વાળી શકો."

સાવિત્રીને ધર્મ અનુસાર બોલતી જોઈ યમ — ધર્મ સંતુષ્ટ થયા. એટલે સાવિત્રીએ આગળ ચલાવ્યું:

"ડાહ્યા લોકો કહે છે સાત પગલાં ચાલવાથી અથવા સાત શબ્દ બોલવાથી સજ્જન સાથે મૈત્રી બંધાય છે. એ મૈત્રીના અધિકારથી હું આપને કંઈક વીનવું છું તે કૃપા કરી સાંભળશો? જ્ઞાનસંપન્ન લોકો કહે છે કે, ચારે આશ્રમ ધર્માચરણને માટે યોગ્ય છે. અને ધર્માચરણ એ જ આત્મજ્ઞાનનું સાધન છે. સજ્જનો એમ પણ કહે છે કે ચારમાંથી ગમે તે એક આશ્રમનું ઉત્તમ રીતે પાલન થાય તો બાકીના આશ્રમના ધર્મ એની મેળે એની પાછળ પાછળ આવે છે. અને તેથી જ આશ્રમાંતર કરવાની કશી ઇચ્છા રાખવાની જરૂર નથી, એમ ધર્મજ્ઞ લોકોએ કહી રાખ્યું છે. એવી સ્થિતિમાં નિર્દોષ રીતે જ્યાં અમે ગૃહસ્થધર્મ ચલાવીએ છીએ ત્યાં એનો વિધ્વંસ શા માટે કરો? મારા પતિને શા માટે લઈ જાઓ?"

સાવિત્રીની આવી સંસ્કારી અને યુક્તિયુક્ત વાણી સાંભળી ધર્મજ્ઞ યમરાજને અત્યંત સંતોષ થયો. એમણે કહ્યું: "હે અનિંદિતે, આ સત્યવાનનું જીવિત છોડીને બીજું જે તું માગે તે તને હું આપીશ. પણ તું હવે પાછી જા. તને ગ્લાનિ થાય છે. હવે વધારે શ્રમ લઈશ મા."

"પતિની સંનિધ મને ગ્લાનિ? મારા પતિને જ્યાં તમે લઈ જશો ત્યાં હું આવી જ સમજજો. સજ્જનો સાથે એક વાર શ્રેષ્ઠ સમાગમ થાય તો તેને સંગત કહે છે. એવો સમાગમ વધે તો એને

મૈત્રી કરે છે. તમારા જેવા ધર્મરાજ સાથેનો સમાગમ નિષ્ફળ તો નહીં જ જાય."

"મારા અંતઃકરણને પસંદ પડે અને જ્ઞાની લોકોની બુદ્ધિને પણ વૃદ્ધિંગત કરે એવી હિતકારી વાણી તું બોલે છે. આ સત્યવાનના જીવિત વગર બીજો ગમે તે વર તું માગી લે. પણ હવે તું પાછી ફર. નકામો શ્રમ ન જ લે."

"આપે સર્વ પ્રજાને નિયમથી બાંધેલી છે. તેથી જ આપ ગમે તેને સ્વેચ્છાએ લઈ જઈ શકો છો. હું પણ એ જ નિયમને વશ થઈને પતિને અનુસરું છું. આપ મને શી રીતે પાછી કાઢી શકો? કોઈ પણ પ્રાણીના મન, વચન કે ક્રિયાથી દ્વેષ ન કરવો, દ્રોહ ન કરવો, ઊલટો એના પર અનુગ્રહ કરવો એ તો સજ્જનોનો સનાતન ધર્મ છે. સામાન્ય માણસોમાં પણ એ જ પ્રથા આપણે જોઈએ છીએ. જેઓ સામર્થ્યસંપન્ન છે તેઓ કેટલા મૃદુ અને ક્ષમાવાન હોય છે! સજ્જનો તો પોતાના શત્રુ ઉપર પણ દયા જ કરે છે."

"સાવિત્રી, તરસથી પીડાયેલા માણસને શીતળ જળ મળે એના જેવી ધર્મરહસ્ય પ્રકટ કરનાર તારી આ વાણી મને તૃપ્તિકારક લાગે છે. હે કલ્યાણિ, આ સત્યવાનના જીવિત સિવાય અન્ય ગમે તે વર તું માગી લે. અને પાછી જા. તું કેટલે દૂર આવી ગઈ!"

"મારા પ્રિય પતિની સંનિધ હોવાથી મને આ સ્થાન જરાય દૂર નથી, न दूरमेतन्मम भर्तृसंनिधौ । અને જ્યાં મન પહોંચી શકે તે દૂર કહેવાય ખરું? માર્ગમાં ચાલતાં ચાલતાં મારી કેટલીક વાતો તો આપ સાંભળો. ભગવાન સૂર્યનારાયણના આપ પ્રતાપશાળી પુત્ર છો. મૃત્યુલોકના સર્વ લોકો માટે આપે સરખો જ ધર્મ લાગુ કર્યો છે. એને અનુસરીને જ પ્રજાઓ ચાલે છે. માટે જ હે ઈશ્વર, લોકોમાં ધર્મરાજ એ નામથી આપની ખ્યાતિ છે. ખરેખર, ધર્મનિષ્ઠ સજ્જનો ઉપર માણસનો જેટલો વિશ્વાસ હોય છે તેટલો પોતાની જાત ઉપર પણ નથી હોતો. દરેક માણસ સજ્જનો પ્રત્યે પ્રેમ રાખે છે. સજ્જનો પ્રેમમૂર્તિ હોય છે, તેથી દરેકનો એમના પર વિશ્વાસ હોય છે."

"ભદ્રે, આવું ભાષણ તો અત્યાર સુધી મેં કોઈને મોઢે સાંભળ્યું ન હતું. સંતુષ્ટ થયો છું. એક આ સત્યવાનનું જીવિત છોડી બાકી ગમે તે માગી લે. હવે તારે કેટલે દૂર આવવું છે? તારા જેવી રાજકન્યાને આટલો શ્રમ યોગ્ય નથી."

સાવિત્રીએ આગળ ચલાવ્યું: "સજ્જનોનું ધર્માચરણ હમેશાં અફળ હોય છે. ધર્માચરણમાં તેઓ પાછી પાની કરતા નથી, અને ધર્માચરણમાં તેઓ દુઃખ પણ અનુભવતા નથી. સજ્જન સર્વદા નિર્ભય હોય છે. પોતાના સત્ય વડે તેઓ સૂર્યનું રક્ષણ કરે છે. પોતાના તપોબળ વડે તેઓ ભૂમિને ટકાવી રાખે છે. હે ધર્મરાજ, થઈ ગયેલા અને આજના વર્તમાન સર્વ લોકોને આધાર તો સજ્જનો-નો જ છે. શ્રેષ્ઠ લોકો આ જ રસ્તે ગયા છે એવું સ્મરણ કરી સજ્જનો પરકાર્યમાં રત રહે છે. અને બદલાની અપેક્ષા રાખતા નથી. સજ્જનોનો સમાગમ નિષ્ફળ જતો નથી. એમની પાસેથી મળેલું દ્રવ્ય નષ્ટ થતું નથી. આ નિયમ અબાધિત હોવાથી સજ્જનો એ જ વિશ્વના સંરક્ષણકર્તા છે."

"હે પતિવ્રતે, તેં ધર્મનું હાર્દ મારી આગળ ખોલ્યું છે. જેમ જેમ તારી પવિત્ર વાણી સાંભળતો જાઉં છું તેમ તેમ તારા પ્રત્યે ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ મારા હૈયામાં બંધાય છે, તારી ઇચ્છામાં આવે તે વર માગી લે."

સાવિત્રીનું કાજ સર્યું. એ ઉત્સાહથી બોલી: "ભગવાન, અત્યાર સુધી જાણે મારા પાપનું ફળ જ મારી આગળ ઊભું થતું હોય તેમ, 'સત્યવાનના જીવિતને બાદ કરીને,' એવું વચન મારે સાંભળવું પડતું. તે આપના આ વચનમાં નથી. હું ધન્ય થઈ ગઈ છું. સત્યવાન ફરી જીવતો થાય એ વર હું માગી લઉં છું. કેમ કે પતિ વિના જીવવું એ મરણ સમાન જ છે. પતિને છોડીને સુખની, લક્ષ્મીની અથવા સ્વર્ગની પણ મને ઇચ્છા નથી. પતિના વિયોગ સાથે જીવવું પણ મને ન ગમે."

જે ત્રિકાલમાં ન ટળે એવું હતું તે સાવિત્રીની ધર્મનિષ્ઠાથી અને એકનિષ્ઠ પ્રેમથી ટળ્યું. યમરાજે પોતાના પાશ છોડી દીધા;

અને તેઓ બોલ્યા 'હે દ્યુમત્સેનની કલ્યાણી સાવિત્રી, આ તારા પતિને મેં છોડી દીધો. હવે એ નીરોગી તારા મનોરથો પૂર્ણ કરનાર એવો ચારસો વર્ષ સુધી જીવશે અને તારી મદદથી એને ધર્મપ્રાપ્તિ થશે. સત્યવાન ધર્માચરણથી પૃથ્વીમાં સર્વત્ર પ્રખ્યાતિ પામશે, અને અનંત કાળ સુધી તારી કીર્તિ આ લોકમાં અમર થશે. તને પ્રિય એવો વર તો મેં તને આપ્યો. પણ એ પહેલાં ચાર વાર મેં તને વર આપવાનું કહ્યું છે તેના બદલામાં તું કાંઈ માગી ન લે ત્યાં સુધી હું તારા બંધનમાં જ છું. મને કૃપા કરીને વચનમુક્ત કર."

હવે તો સાવિત્રીને માગવા જેવું ઘણું સૂઝે તેમ હતું. એણે પોતાના સસરાને ફરી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય, એનું રાજ્ય એને પાછું મળે, પિતાને પુત્ર નથી તે પુત્રવાન થાય એવું એવું ઘણું માગી લીધું. માણસ પાસેથી માગવાનું હોત તો સંકોચ કરાય.

યમરાજ સત્યવાનને છોડીને પોતે પણ મુક્ત અને સંતુષ્ટ થયા અને એમણે પોતાના મંદિર તરફ પ્રયાણ કર્યું. સાવિત્રી પોતાના પતિનું શબ જ્યાં પડ્યું હતું ત્યાં પાછી આવી અને એણે પતિનું માથું ફરી ખોળામાં લીધું. એ પતિવ્રતાના હસ્તનો સ્પર્શ થતાં જ સત્યવાન સજીવન થયો અને આંખો ઉઘાડી અત્યંત પ્રેમથી સાવિત્રી તરફ જોવા લાગ્યો.

ઊઠતાં વેંત સત્યવાન બોલ્યો "હું કેટલો વખત સૂઈ રહ્યો? તેં મને વખતસર કેમ ન ઉઠાડ્યો? અને જે મને ખેંચીને લઈ ગયા હતા તે શ્યામવર્ણના પુરુષ ક્યાં છે?"

એ વખતે સાવિત્રી કેટલાં હર્ષથી બોલી હશે! મરી ગયેલા પતિને ફરી જીવતા થઈ પ્રેમવાણી બોલતા સાંભળી તેને કેટલો આનંદ થયો હશે! એ બોલી "આપ ઘણો વખત સૂતા. પ્રજાનું સંયમન કરનાર યમરાજ આપને છોડીને ચાલ્યા ગયા છે. હવે થાક ઊતર્યો હોય તો ઊઠો એ જ ઠીક છે. જુઓ, ચારેકોર અંધારું થતું આવ્યું છે."

સત્યવાન ઊઠ્યો. ઊઠીને આમતેમ જોવા લાગ્યો. ભુલાઈ ગયેલી વાત સાંભરતી હોય તેમ આખો વનપ્રદેશ જોઈને એણે કહ્યું "પ્રિયે, તારી સાથે ફળો વીણ્યાં અને લાકડાં તોડ્યાં અને પછી માથામાં

ભારે વેદના થવાથી હું સૂઈ ગયો એટલું સાંભરે છે. ત્યાર પછી કોણ જાણે શું થયું.. મને ખૂબ ચક્કર આવ્યા એટલામાં એક ભારે તેજસ્વી પુરુષ દેખાવા લાગ્યો. પછીનું કાંઈ યાદ આવતું નથી. શું એ બધું સ્વપ્નું હશે? તેં કાંઈ એવું જોયું?" સાવિત્રી પ્રસંગ સમજે એવી હતી. એણે કહ્યું: "આર્યપુત્ર, હવે બહુ મોડું થયું છે. પિતાશ્રી આપણી રાહ જોતા હશે. જુઓ, રાત્રે ફરનાર પશુઓના શબ્દો સંભળાય છે. શિયાળવાં રુએ છે. ઝાડનાં પાંદડાં પણ કેવો ઘોર અવાજ કરે છે! બધી વાત તમને કાલે કહીશ. અત્યારે તો ઘેર ચાલો."

સત્યવાન સાવ થાકી ગયો હતો. ચાલવું એને માટે મુશ્કેલ હતું. ચોમેર છવાયેલો અંધકાર જોઈ અને કેટલે દૂર જવાનું છે એનો વિચાર કરી એણે કહ્યું: "અત્યારે પાછા જવું મુશ્કેલ છે, અને અંધારામાં તને રસ્તો પણ નહીં જડે." સાવિત્રી સારી પેઠે મૂંઝાઈ. જવું ઠીક કે ન જવું ઠીક? પોતે નિર્ણય ન કરી શકી. એટલે એણે પતિને જ પૂછ્યું. એ પેલી પાર દાવાગ્નિથી દગ્ધ થયેલાં વૃક્ષોમાં કોક કોક ઠેકાણે અગ્નિ દેખાય છે. એમાંથી થોડોક દેવતા આણી હું લાકડાં સળગાવીશ એટલે એના અજવાળામાં આપણે જઈ શકીશું. અને જો મંદવાડની અસરથી આપને માટે ચાલવું અશક્ય હોય તો આપણે અહીં આખી રાત અહીં જ ગાળીશું. સવારે ઘેર જવાશે."

સત્યવાન પણ એ જ દુવિધામાં હતો. ચાલવા જેટલી શક્તિ ન હતી અને ઘેર ન જઈએ તો વૃદ્ધ માતપિતા કેવું કલ્પાંત કરી મૂકશે એનો એને ખ્યાલ હતો. એણે કહ્યું: "માતપિતા મને ન જુએ તો કેટલાં દુઃખી થશે! હું જ એમનો એકમાત્ર આધાર છું ને! કેવી ગફલત કે અત્યાર સુધી સૂતો રહ્યો! આ વેરી નિદ્રા પર મને ચીડ છે. અત્યાર સુધી પિતાશ્રીએ મારી શોધમાં કાંઈ ને કાંઈ કર્યું હશે. જો એમનું કાંઈ અનિષ્ટ થાય તો મારાથી જિવાય જ નહીં. અત્યારે ઘેર ગયે જ છૂટકો." પિતાશ્રીનું દુઃખ અને પોતાની નબળાઈનો વિચાર કરતાં સત્યવાન રડી પડ્યો. ધીરોદાત્ત પુરુષ રડી પડે છે ત્યારે અબળા જ એને સાંત્વન આપી શકે છે. નિરાવાન

સાવિત્રીએ મુગ્ધ પ્રાર્થનાનાં વેણ કાઢ્યાં. પતિની આંખમાંનાં આંસુ
લૂછી નાખી એ બોલી "જો અત્યાર સુધી મેં કાંઈ પણ તપ કર્યું
હોય, વિનોદમાં પણ અમંગળ ન બોલી હોઉં તો આજની રાત મારાં
સાસુ સસરા તથા પતિને સુખકર થાઓ!" ત્યાર પછી પ્રેમ-શાલિની
સાવિત્રીએ પોતાના કેશ બાંધી લીધા અને પતિનો હાથ ઝાલી એને
માંડમાંડ ઊભો કર્યો. વિનાની મોટી વીણેલાં ફળ તરફ સત્યવાનની
નજર ગયેલી જોઈ તેણે કહ્યું 'આ ફળિયો હું કાલે તડકાની રાખીશ
કાલે સવારે લઈ જઈશું. બાકી પણ ત્યાં અહીં જ પડ્યાં. આ
એની કુહાડી હું સાથ લઈશ." પછી એણે પતિનો હાથ પોતાના
ડાબા ખભા ઉપર રાખ્યો, અને પોતાનો જમણો હાથ એની કમરે
વીંટાળી એ ગજગામિની ધીમે ધીમે ચાલી. સત્યવાનને સાવિત્રીનો
આવી રીતે આશ્રય લેતાં સંકોચ થયો કે આનંદ થયો કોણ જાણે!
પણ એ બોલ્યો "હે બાલ, આ રસ્તે હું ઘણી વાર ગયો છું
એટલે રસ્તો મારો જાણીતો છે. હવે તો ચાંદરણું પણ પાંદડાંમાંથી
પ્રવેશ કરી કાંઈક માર્ગ દેખાડે છે. આગે ખાખરાની ઝાડી છે ત્યાં
જરા ચેતવા જેવું છે. ત્યાં બે રસ્તા આવે છે એમાંનો ઉત્તર તરફનો
રસ્તો તે આપણો. હવે ઝટ ચાલ. મને કાંઈક ઠીક લાગે છે. માત
પિતાને જલદી જઈને મળીશું."

* * *

અહીં દ્યુમત્સેનને એકાએક દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ, એટલે એ તો
આશ્ચર્યચકિત થયો. પણ એ આશ્ચર્ય લાંબા વખત સુધી ટક્યું નહીં.
સૂર્યાસ્ત થયો અને દીકરા તથા વહુને નહીં આવેલાં જોઈને ડોસાનું
આનંદાશ્ચર્ય ચિંતામાં આથમી ગયું. ઘરડે પગે એણે ચારે કોર શોધ
શરૂ કરી. કેટલીયે વાર પગમાં કાંટા વાગ્યા. અણિયાળા પથરાઓએ
ઘરડા શરીરમાં હજી લોહી છે કે નહીં એની તપાસ કરી. દર્ભના
ખૂંપરાને અનેક વાર લાલ અભિષેક થયા. પડોશના બ્રાહ્મણોએ આ
વૃદ્ધોની દયા ખાઈ પોતે પણ ખૂબ તપાસ કરી. ક્યાંય પત્તો ન મળ્યો
એટલે બધા પાછા આવ્યા. એક જણે ધૂણી સળગાવી. બીજા એકે
જૂના કાળની કેટલીક અદ્ભુત વાતો છેડી. પણ માબાપની ધીરજ

ખૂટી તે ખૂટી. તેમણે પોક મૂકીને રોવાનું શરૂ કર્યું : "હે પુત્ર, હે સાધ્વી વધૂ, તમે ક્યાં છો ?" સત્યવાદી બ્રાહ્મણોએ આશ્વાસન આપવા માંડ્યું. સુવર્ચા બોલ્યો : "તમારી સાવિત્રી તપ, ઇંદ્રિયદમન અને સદાચારથી યુક્ત છે. તેથી મારી ખાતરી છે કે સત્યવાન જીવતો છે." તપસ્વી ગૌતમ બોલ્યો : "મેં ચારે વેદનું સાંગ અધ્યયન કર્યું છે. બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી ગુરુ અને અગ્નિને સંતુષ્ટ કર્યા છે. એકલા વાયુનું ભક્ષણ કરી કેટલાયે ઉપવાસ કર્યા છે. એકેએક વ્રતનું એકાગ્ર અંતઃકરણ સાક્ષી પૂરે છે કે તમારો સત્યવાન જીવતો છે, એનું કુશળ છે. મારા વચન ઉપર ભરોસો રાખો." ગૌતમના શિષ્યને થયું કે આપણે પણ એમાં કાંઈક ઉમેરીએ. તે બોલ્યો : "અમારા ગુરુ મહારાજના મુખમાંથી નીકળેલું એક પણ વચન અત્યાર સુધી ખોટું પડ્યું નથી એટલે હું ખાતરીપૂર્વક કહું છું કે સત્યવાન જીવે છે." બીજા અનેક ઋષિઓએ પોતપોતાની ધારણા પ્રમાણે આશ્વાસન આપ્યું. છેલ્લે દાલ્ભ્ય ઋષિ બોલ્યા : "સાવિત્રી વ્રત કરીને કશું ખાધા વગર ગઈ છે એટલે તારો દીકરો જીવે છે એ વિષે શંકા જ નથી. અને રાજા, તારી દૃષ્ટિ તને પાછી મળી છે એ જ એનો પરચો છે." બે ઘટિકા સુધી આવી વાતો ચાલી. એટલામાં સાવિત્રી સત્યવાન બન્ને ઘેર આવી પહોંચ્યાં. બ્રાહ્મણોએ આનંદથી કહ્યું : "જો રાજા, તારો દીકરો ને તારી વહુ તને પાછાં મળ્યાં છે. તારી દૃષ્ટિ પણ તને પાછી મળી છે. હવે તારો અભ્યુદય નજીક આવ્યો સમજજે."

પછી તો બધે આનંદ આનંદ વ્યાપી રહ્યો. કેટલાયે સવાલો પુછાયા અને જવાબ અપાયા. ઋષિઓએ સાવિત્રીને આગ્રહ કર્યો કે બનેલી બધી બીના સવિસ્તર કહેવી જ જોઈએ. ગૌતમે કહ્યું : "સાવિત્રી, તને પ્રત્યક્ષ અને અતીન્દ્રિય બન્ને વસ્તુનું જ્ઞાન છે. તારા તેજથી તો તું કેવળ સાવિત્રી દેવતા જેવી છે. ગુપ્ત રાખવા જેવું કાંઈ ન હોય તો સકળ વૃત્તાંત અમને કહે." સાવિત્રીએ સુખથી મીઠું થયેલું પોતાનું દારુણ દુઃખ બધું વર્ણવ્યું. ત્યારે બધા ઋષિઓ એકે અવાજે બોલી ઊઠ્યા : "અમારા રાજાનું આખું કુળ સંકટરૂપી અંધારા ખાડામાં ડૂબતું હતું તે હે સાધ્વિ ! તેં પોતાનાં શીલ,

પોતાનાં વ્રત અને પુણ્ય વડે આજે તાર્યું છે." વાતો પૂરી થઈ એટલામાં રાત પણ પૂરી થઈ અને અરુણોદય સાથે દ્યુમત્સેન રાજાના રાજ્યના લોકોના પ્રતિનિધિ રાજાને પાછો બોલાવવા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. શત્રુને ત્યાં ભારે રાજ્યક્રાંતિ થઈ, શત્રુઓ મરાયા અને પ્રજાએ એકમતથી રાજા દ્યુમત્સેન જ અમારે રાજા જોઈએ એવો આગ્રહ રાખ્યો. એટલા માટે અમે તેડવા આવ્યા છીએ એમ સચિવોએ કહ્યું. અહીંની બધી વાતો સાંભળીને સચિવો પણ તપસ્વિની સાવિત્રીને પગે લાગ્યા.

નારદે ભાખેલાં સાવિત્રીનાં દુર્દૈવોથી દુઃખિત થયેલો સાવિત્રીનો પિતા ઘેર બેઠો આજે શી સ્થિતિમાં હશે? આ આનંદસમાચાર એને તરત પહોંચાડવાનું કોઈને તો સૂઝયું હશે જ.

વૈશંપાયન કહે છે: સાવિત્રીની આ પુણ્યકથાએ આજ લગી અસંખ્ય લોકોને આશ્વાસન આપ્યું છે અને હવે પછી પણ જે કોઈ સાવિત્રીનું આ ઉત્કૃષ્ટ આખ્યાન શ્રવણ કરી ધ્યાન ધરશે તેના સર્વ મનોરથ પૂર્ણ થશે અને એ દુઃખમુક્ત થશે.

૧૯૨૦

વટસાવિત્રી

જેઠ પૂર્ણિમા ૧ દિવસ

આ તહેવાર ઉનાળાની રજામાં જ ઘણુંખરું જવાનો. 'સતીના સત આગળ મોત પણ હારી જાય છે' એ બોધવાળી આ વાતમાં અસાધારણ કાવ્ય રહેલું છે. વટવૃક્ષની પૂજા કરવા કરતાં તે દિવસે સાવિત્રીની જ પૂજા કરવી એ વધારે યોગ્ય છે. સાવિત્રીની કથામાં સ્ત્રીઓનું સ્વાતંત્ર્ય અને સ્ત્રીધર્મનો સર્વોચ્ચ આદર્શ જોવા મળે છે. આ દિવસે સાવિત્રીનું ચરિત્ર અનેક રીતે ગાવું જોઈએ. છોકરીઓ આ તહેવારને વિશેષે કરીને ઊજવે.

સાવિત્રીની કથા મહાભારતમાં જેવી છે તેવી મેં ગુજરાતીમાં ટૂંકાવી છે તે 'મૃત્યુ સામે પ્રેમ' વાંચવી.

૨૦
આષાઢી મહા એકાદશી

અષાડ સુદ ૧૧ — ૯૧ાં દિવસ

આ દિવસથી ચાતુર્માસનો આરંભ થાય છે. ચાતુર્માસને અંગે કેટલાંક વ્રતો લેવાનો આ દિવસ છે. ચોમાસામાં હવા સારી નથી રહેતી. અમુક જાતનો સંયમ સ્વીકાર્યો હોય તો જ ચોમાસું નિર્વિઘ્ન અને સુખેથી પસાર થાય. ચોમાસામાં મુસાફરી અઘરી હોવાથી એક જ ઠેકાણે બેસી અધ્યયન કરવાનો જૂનો રિવાજ હતો.

આ દિવસનો કાર્યક્રમ કાર્તિકી એકાદશી જેવો જ રાખવો જોઈએ. માત્ર એમાં ઝાડોને પાણી પાવાનું ન હોય. આ દિવસે અથવા દિવાસાને દિવસે, જે દિવસે વધારે સગવડ પડે તે દિવસે, કાંતવાની હરીફાઈ ગોઠવવી, અને તેમ થાય તો તે દિવસ આખી રજાનો ગણવો. હવામાં ભેજ હોય છે ત્યારે વધારે સારી રીતે કંતાય છે.

ચોમાસામાં ગોશાળામાં મચ્છરનો ઉપદ્રવ ખૂબ હોય છે. માટે હવેથી રાત્રે ધુમાડો કરી જાનવરોનું રક્ષણ કરવું ઘટે છે.

૨૧
ગુરુ પૂર્ણિમા

[અષાડ સુદ ૧૫]

૧. આચાર્યદેવો ભવ

ગુરુદેવ! મનુ ભગવાને કહ્યું છે, અને અમારી પણ એ જ શ્રદ્ધા છે કે સાવિત્રી એટલે વિદ્યા એ અમારી માતા છે, અને આપ — આચાર્ય અમારા પિતા છો; અજ્ઞાન દશામાં જન્મેલા અમને જ્ઞાનના સંસ્કાર આપી આપે જ નવો જન્મ આપ્યો. તેથી અમે દ્વિજ બન્યા.

આપની આંખમાં પ્રેમનું જાદુ છે; આપના ચિત્તમાં જ્ઞાનનું કલ્યાણ છે; પ્રભુનું મંગળ હૃદય આપને મળ્યું છે; — તેથી જ તો આપ આવી નિઃસ્વાર્થ સેવા કરી રહ્યા છો.

મૂર્તિકાર જેમ પથ્થરમાં મૂર્તિને પ્રથમ નિહાળે છે અને પછી તેમાંથી તેને કોરીને પ્રકટ કરે છે, તેમ ગુરુદેવ! શિષ્યના પ્રાણની છૂપી સંપૂર્ણતા આપ અંતરદૃષ્ટિથી જુઓ છો, અને પોતાના અદ્ભુત કૌશલ્ય વડે તેને ખીલવો છો. જિંદગીની સફળતા અમને આપની કનેથી જ લાધે છે.

પંડે નિષ્કામ હોવા છતાં આપે પરમેશ્વર પાસે માગ્યું કે 'મારું જ્ઞાન સમૃદ્ધ હો, હું મોક્ષવિદ્યાનો ધારણકર્તા થાઉં; મારું શરીર નીરોગી અને સ્થિર રહો; મારી જીભ અમૃતસ્તોત્રી બનો; મારું અધ્યયન બહોળું વધો; મારું જ્ઞાન ફટાઈ ન જાઓ'

વળી આપની પ્રાર્થના છે કે 'પાણી જેમ તળાવ તરફ વહે, મહિનાઓ જેમ વર્ષ તરફ વળે, તેમ સહુ બ્રહ્મચારીઓ મારી પાસે આવો. તેમની શંકાઓ દૂર થાઓ; તેમનું જ્ઞાન વધો: તેમની વૃત્તિ સંયમશીલ બનો; અને આવા વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા કીર્તિ પ્રસરો કે અહીં જ્ઞાનની પરબ છે.'

આટલી વત્સલતા અમને બીજે ક્યાં મળવાની? અમે એક આપને જ ઓળખીએ છીએ; આપને શરણે છીએ; આપની આજ્ઞા જ અમને પ્રમાણ છે. त्वं हि न. पिता य. अस्माक अविद्यायाः पर पारं तारयसि । नम परम ऋषिभ्य. नमः परम-ऋषिभ्यः ।

ઓક્ટોબર, ૧૯૨૪

૨. વિશાળબુદ્ધિ વ્યાસ

કહે છે કે ખ્રિસ્તી ધર્મના સ્થાપક ભલે ઈશુ ખ્રિસ્ત હોય, પણ તેને વ્યવસ્થિત રૂપ-આપનાર, તેનો સંચારક અને પ્રચારક સંત પોલ જ હતો. વૈદિક ધર્મને લૌકિક રૂપ આપી તેનો સંચાર અને પ્રચાર કરનાર સમર્થ વ્યક્તિ શ્રી વ્યાસના નામથી ઓળખાય છે.

ખરું જોતાં વ્યાસ કોઈ વ્યક્તિ-વાચક નામ નથી. વ્યવસ્થા કરનારને વ્યાસ કહે છે. અવ્યવસ્થિત પડેલી વેદ સંહિતાના યોજનાપૂર્વક વ્યવસ્થિત ખંડ બનાવવાનું કામ શ્રી કૃષ્ણ-દ્વૈપાયને કર્યું; તેથી તેમને વેદવ્યાસ કહેવા માંડ્યા.

વેદની જેણે વ્યવસ્થા કરી તેનો વેદોનો અભ્યાસ ખૂબ ઊંડો હોવો જ જોઈએ. વૈદિક ધર્મની પરંપરાને ઉપબૃંહિત એટલે કે વ્યવસ્થિત અને વિસ્તૃત કરવા માટે વ્યાસજીએ ઇતિહાસ અને પુરાણોની રચના કરી.

ઉપનિષદોમાં ઋષિઓની જે ધર્માનુભૂતિ ગૂંથાયેલી હતી તેમાંથી પ્રાપ્ત થતા દાર્શનિક સિદ્ધાંતોને અલગ પાડીને તેમની વ્યવસ્થા કરવા માટે બાદરાયણ વ્યાસે બ્રહ્મસૂત્રોની રચના કરી. દર્શનશાસ્ત્રનો દુનિયાનો પહેલો વ્યવસ્થિત ગ્રંથ એ જ છે.

જ્યારે શિષ્યોએ આચાર ધર્મ પૂછ્યો ત્યારે જવાબમાં વ્યાસજીએ પોતાની એક નાનકડી સ્મૃતિ બનાવીને આપી દીધી. એ રીતે હિંદુ ધર્મની શ્રુતિ, તેની સ્મૃતિ, અને તેનાં પુરાણ ઇતિહાસના રૂપમાં વ્યાસનું નામ વણાયેલું છે.

મહાભારતની રચના તો વ્યાસની છે જ. પરંતુ કૌરવ પાંડવોના પિતા અને સલાહકાર એવા ધૃતરાષ્ટ્ર; પાંડુ અને વિદુર એ ત્રણેના જન્મદાતા પણ શ્રી વ્યાસજી જ હતા. એ ત્રણેના વંશો દ્વારા ભારતીય યુદ્ધ થયું જેનો અંત પણ વ્યાસજીએ જોયો અને અંતિમ સમયે તેઓ બધાને મળ્યા પણ ખરા.

શું વેદની વ્યવસ્થા કરનાર, બ્રહ્મસૂત્રના રચનાર, મહાભારતના નિર્માતા, અઢાર પુરાણ અને અઢાર ઉપપુરાણ રચનાર અને વ્યાસ-સ્મૃતિના લેખક એક જ વ્યક્તિ હતા? આપણે કેવી રીતે કહીએ કે તેઓ બધા એક જ દેહમાં રહેનાર વ્યક્તિ હતા? દરેકનો સમય જુદો જુદો હોઈ શકે છે. દેહ ભલે જુદા હોય, અને તે બધા દેહોને જન્મ દેનાર માબાપ પણ ભલે જુદાં હોય, પરંતુ હિંદુ ધર્મને મન તો એ બધા એક જ વ્યાસ છે. જેમની વિભૂતિ એક છે, જેમનો અધિકાર એક છે, જેમનું વિરાટ કાર્ય પણ એક છે તે સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ અને લોકદૃષ્ટિએ પણ એક જ વ્યક્તિ છે.

વ્યાસજીને જ આપણે હિંદુ ધર્મના પિતા માની શકીએ. 'વ્યક્તિનો મોક્ષ' અને 'સમાજનો ઉદ્ધાર' એ બંને આદર્શો પ્રત્યે અભેદબુદ્ધિથી જોનાર, અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ બંનેનો સમન્વય સાધનાર, અધ્યાત્મ-પરાયણ સમાજશાસ્ત્રી વ્યાસજીથી ચઢી જાય

એવો કોઈ થયો નથી. તેઓ નિયમ પણ કરી શકતા હતા, અને હિંમતપૂર્વક નિયમો માટે અપવાદો પણ ઉત્પન્ન કરી શકતા હતા. એટલા માટે હિંદુ ધર્મે એમને 'સત્યવાદી દક્ષ' કહ્યા છે. અને વ્યાસજીનું વૈદિક તેમજ લૌકિક જ્ઞાન એટલું અમર્યાદ હતું કે, સર્વજ્ઞ લોકોએ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક કહ્યું છે કે 'व्यासोच्छिष्टं जगत् सर्वम्' અને વ્યાસ-રચિત મહાભારતને 'सारं विश्वस्य' કહ્યું છે.

વ્યાસના દીક્ષાગુરુ નારદ હતા. એ બન્ને અનિકેતન (ઘર વગરના) હોવાથી જ સ્થિરમતિ થઈ શક્યા. તેઓ એક જગ્યાએ રહ્યા નથી. ત્રણે લોકમાં એમની ગતિ અનિરુદ્ધ હતી, અપ્રતિહત હતી. ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાન ત્રણે કાળ ઉપર એમનો પ્રભાવ પડ્યો છે. બળરામ અને પરશુરામ જેવા ચિરપ્રવાસી ભૂગોળ વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ એમની પાસેથી જ પ્રેરણા મેળવી હશે. ચિરપ્રવાસી પરિવ્રાજક હોવાને કારણે જ વ્યાસ અને પરશુરામ ચિરંજીવી બની ગયા. અશ્વત્થામા અને હનુમાન પણ સર્વગામી હોવાને લીધે જ ચિરંજીવી બન્યા. તૈત્તરીય આરણ્યકમાં કહ્યું છે કે વ્યાસજીએ મૃત્યુનો અર્થ સૌથી પહેલો જાણ્યો, એટલા માટે જ કદાચ મૃત્યુએ અભયદાન આપીને તેમને ચિરંજીવી બનાવ્યા હશે.

જો ખ્રિસ્તી, જરથુસ્તી અને મહંમદી ધર્મની પેઠે હિંદુ ધર્મને પણ વ્યક્તિપ્રધાન નામ આપવાની જરૂર પડત તો હું તેને વ્યાસધર્મ કહેત. વ્યાસજીનો હિંદુ ધર્મ ઉપર એટલો પ્રભાવ અને અધિકાર છે.

મુખ્ય વાત એ છે કે વ્યાસજીએ અનેક નિયમો કરવા છતાં હિંદુ ધર્મને બંધિયાર નથી બનાવ્યો. મોક્ષ જ જેનો આદર્શ છે, તે ધર્મ કદી બંધનપરાયણ નહીં હોઈ શકે. જેટલાં બંધનો છે તે બધાં વખત આવ્યે તોડવા માટે જ છે. કવચ તોડ્યા વગર પક્ષીઓનાં બચ્ચાં પણ પોતાનો જન્માધિકાર પામી શકતાં નથી. તો સંસ્કારો દ્વારા દરેકને દ્વિજ બનાવવાની અભિલાષા રાખનાર સનાતન ધર્મ પોતાના જ પ્રવાહને બંધનમાં નાખીને કેવો પતિત બનાવશે? પાણી વહેતું સારું, ધર્મનો પ્રવાહ પણ વહેતો રહીને જ શુદ્ધ રહે છે, એ જ દીક્ષા વ્યાસજીએ હિંદુ ધર્મને આપી છે. વ્યાસજીની એ

શિખામણ આપણે માટે પૂરતી છે, પૂર્ણ છે. સંપૂર્ણિમાને દિવસે વ્યાસજીનું સ્મરણ કરીને જ આપણે નિત્યનૂતન સનાતન ધર્મના નવા યુગનો આરંભ કરીએ.

જુલાઈ, ૧૯૪૭

ગુરુપૂર્ણિમા

અષાડ સુદ ૧૫ ૧ સમય

ગુરુપૂર્ણિમાનો તહેવાર જરૂર ઊજવવા જેવો છે. પણ ગમે તે માણસને ઈશ્વર સમજી આંધળી પૂજા કરવાથી ગુરુ કે શિષ્ય કોઈની ઉન્નતિ નથી. હિંદુ ધર્મમાં શ્રી વેદવ્યાસનું સ્થાન અસાધારણ છે. ગુરુપૂર્ણિમાને દિવસે વેદવ્યાસનું સ્મરણ કરી એનું કાર્ય સમજવા જેવું છે.

ઈશુખ્રિસ્તના જીવન, કથન તથા બલિદાન વિષે પણ કહેવાય.

શીખ ધર્મમાં બતાવેલું ગુરુનું રહસ્ય, તેના ગુરુઓનું તેજસ્વી જીવન વગેરે દત્તજયંતીના દિવસની જેમ આજે પણ કહી શકાય. આ વિષે 'દત્તજયંતી'માં (પા. ૩૧) ઉલ્લેખ કરેલો છે તે જુઓ.

આ દિવસે વિદ્યાર્થીઓ સંસ્થાને માટે વિશેષ કામ કરે, સેવા આપે. પોતાની સંસ્થા માટે ફંડ ભેગું કરી શકાતું હોય તો તેમ કરે.

૨૨૯

દિવાસો

અષાડ અમાવાસ્યા ૦॥ દિવસ

આ દિવસનું માહાત્મ્ય આપણે જાણતા નથી. આશ્રમમાં અત્યાર સુધી આપણે એને ઊજવી પણ શક્યા નથી. છતાં આપણે જાણીએ છીએ કે, ગ્રામવર્ગમાં આ ઉત્સવ ઘણો પ્રિય છે. એ દિવસે ઘણા લોકો ભેગા થાય છે, ચકડોળે રમે છે. ભર ચોમાસામાં ગામડાંના લોકો આ તહેવાર માટે જ શહેરમાં આવે છે. ગામડાંના લોકોનો ઉત્સવ જોવા જવાથી ઘણું જાણવાનું તો મળે જ છે. એ લોકો વચ્ચે કાંઈ કામ કરવું હોય તો આ દિવસનો ઉપયોગ થઈ શકે એમ છે.

નાગપંચમી

[શ્રાવણ સુદ ૫]

નાગપંચમીનો ઉત્સવ અમારા પ્રાંતમાં ભારે ધામધૂમથી ઊજવવામાં આવતો. જંગલમાંથી ચીકણી માટી આણીને રોટલી માટે લોટ કેળવાય છે તેમ અમે તેને રૂના પોલ સાથે કેળવીને તેને મોટી, ફેણવાળા નાગનો આકાર આપતા. એની પૂંછડીનો વળાંક એવો તો રૂપાળો બનાવતા! હવે નાગને બિહામણી આંખો જોઈએ જ. એટલે યોગ્ય ઠેકાણે બે ચણોઠીઓ બેસાડી દેતા! નાગને ઈશ્વરે બેવડી જીભ આપેલી હોય છે. એ બક્ષિસ કુદરતે મુત્સદ્દીઓને, વકીલોને અને કોરટમાં સાક્ષીદારનો ધંધો કરનારને આપી હોત તો ઘણી સગવડ થાત. બિચારા નાગને બોલવાનું જ નથી હોતું ત્યાં સાચા-જૂઠા માટે બે જીભો લઈને એ શું કરે? પણ કુદરતે એને બેવડી જીભ આપી છે એટલે અમે પણ દરોનાં બે પાનાં એના મોઢામાં ખોસી દેતા. એને જનોઈ પહેરાવતા અને પછી એની આગળ દૂધનુ પવાલું ધરી એની પૂજા કરતા. પછી તો સાચે જ એ કોઈ કલ્યાણકર્તા જેવો લાગતો.

પણ આ નાગપાંચમ પાછળ ઇતિહાસ શું છે? દરેક તહેવાર કે વ્રત પાછળ તેને લગતો ઇતિહાસ હોય જ છે. નાગપંચમી પાછળ એક નાની સરખી કરુણ લોકવાર્તા છે જ; પણ નાગપૂજા જે આટલી સાર્વત્રિક થઈ હતી તેની પાછળ તો એક મોટો મહાભારત ઇતિહાસ છે. મહાભારતના આદિ પર્વમાં જ તે છૂપી રીતે વણાયો છે.

જેમ આપણે ત્યાં એટલે કે બ્રાહ્મણોમાં ને આર્યોમાં ગોત્રપ્રવર હોય છે તેમ દ્રાવિડાદિ બીજી કોમોમાં દેવકો રહેતાં. અંગ્રેજીમાં દેવકને totem કહે છે. આજે કેટલીયે પહાડી જાતિઓ અને રાનીપરજો પોતપોતાનાં દેવકનાં નામથી ઓળખાય છે. મહાભારતકાળમાં

આર્ય અને નાગજાતિ વચ્ચે યુદ્ધો થતાં. આ નાગજાતિનો તક્ષક નામે રાજા હતો. એણે પરીક્ષિત રાજા ઉપર વેર વાળવા એની નગરીમાં ઘૂસી એનો વધ કર્યો. પછી તો એ બે કોમ વચ્ચે જીવલેણ યુદ્ધ ચાલ્યું જે આખરે એક અહિંસાપરાયણ આસ્તિક ઋષિએ મટાડ્યું. એ આસ્તિકનો પિતા આર્ય હતો ને માતા નાગકન્યા હતી. આવા આંતરજાતીય વિવાહ વગર એ કોમી ઝઘડો મટે એમ હતું નહીં. આ નાગ લોકો મોટા શૂર, કળારસિક, નગરરચનાકુશળ અને પુરોહિતનું કામ કરી શકે એટલા વિદ્વાન્ હતા. આર્યો અને નાગ લોકો વચ્ચે આંતરજાતીય વિવાહ થાય એટલે સુધી તેઓ એકબીજાના સહવાસમાં રહ્યા હતા. અંતે નાગજાતિ આર્યોમાં ભળી ગઈ અને એમના સંતોષને અર્થે આ તહેવાર આર્યોના તહેવારોમાં નાગપૂજા માટે અંકાઈ ગયો.

આર્યોએ પોતાની કુનેહથી એક આંતરજાતીય વિગ્રહ દૂર કર્યો એની નિશાની તરીકે આ નાગપંચમી તરફ આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

કોઈને વિષે બીક, ધાક, અથવા આદર હોય ત્યારે પણ ભોળો પ્રાકૃતિક માણસ પૂજાનો ઉપાય અજમાવે છે. હાલની નાગપૂજા નાગની બીકને લીધે પેદા થઈ હશે તેની ના નહીં પડાય. પણ હિંદુ લોકોએ અંતે એને પણ અહિંસાનું રૂપ આપ્યું લાગે છે. તે ગમે તેમ હોય, હિંદની સંસ્કૃતિ, પરંપરાથી આચરાતાં આવાં વ્રતાદિને લીધે અખંડિત રહી શકી છે. અને હિંદુ ધર્મે ઘણા જંગલી રિવાજોને sublimate કર્યા છે, ઉદાત્ત બનાવ્યા છે.

તા. ક. આ વિષય ઉપરનો મારો લેખ 'ઐતિહાસિક કલ્પના-તરંગ' ('કાલેલકરના લેખો' ભા. ૧, પૃ. ૧૧૬) જોઈ લેવો.

નાગપંચમી

શ્રાવણ સુદ ૫ — **૧ દિવસ**

મનુષ્યેતર સૃષ્ટિ સાથેનો સમભાવ, હિંસ્ર પ્રાણીઓ પ્રત્યે પણ અવેરવૃત્તિ અને અહિંસાનું અભયદાન એ ત્રણ વસ્તુઓ આ તહેવારમાંથી ઉપજાવી કાઢી શકાય. નાગપંચમીને દિવસે હીંચકે રમવાની પ્રથા સાર્વત્રિક છે. વેર ગયા પછી કરવામાં આવતા આનંદનું એ પ્રતીક છે.

એ પ્રથા રાખવા જેવી છે. નાગપંચમીને દિવસે જાતજાતની મહેની રમતો રમવાનો કાર્યક્રમ પણ રાખીએ.

બધા જ સરપો ઝેરી નથી હોતા. ઘણાં સરપો ખેતરોમાં રહી ખેતીને નુકસાન પહોંચાડનાર ઉંદરને ખાઈ જાય છે. એટલા માટે તેમને ક્ષેત્રપાળ કહેવામાં આવે છે. તેમને મારવામાં તો એનીઉં નુકસાન જ થાય છે. એ વાત પણ સમજાવવી.

૨૪
શ્રાવણી સોમવારો

બપોરની અડધી રજા

ઘણા લોકો શ્રાવણી સોમવારનું એકટાણું રાખે છે. એટલા માટે આ રજા રાખવાની જરૂર પડે છે. આ દિવસે મહિમ્ન આદિ અનેક સ્તોત્રો મોઢે કરવાનો કાર્યક્રમ રાખી શકાય. દરેક સોમવારની નોખી નોખી કથાઓ છે એનો સંગ્રહ કર્યો હોય તો સારું.

૨૫
શ્રાવણપૂર્ણિમા

૧ દિવસ

આ દિવસ રક્ષાબંધનનો છે. ભાઈબીજ જેમ શુદ્ધ નિષ્કામ પ્રેમનો દિવસ છે, તેવો આ દિવસ નથી. આ તો નિષ્કામ રીતે રક્ષ્યરક્ષક સંબંધ બાંધવાનો દિવસ છે. જેઓ જાતે પોતાનું રક્ષણ કરી શકતા નથી (અથવા કરવા ચહાતા નથી) એવા લોકો, તેમનો જેના પર પૂરેપૂરો વિશ્વાસ હોય એવા માણસ પાસેથી, રક્ષાની અપેક્ષા રાખે છે અને તેનું દ્યોતક તે રાખડી છે. બહેનો, બ્રાહ્મણો (!), ચારણો અને ગાયો એ ચારે વર્ગ રક્ષાના અધિકારી ગણાયા છે.

રાખડીને દિવસે આપણા હાથમાં કોઈ રાખડી બાંધે કે ન બાંધે, પણ રક્ષ્ય વર્ગના હિતનું ચિંતન આ દિવસે કરવું જ જોઈએ.

વિદ્યાર્થીઓ મજામાં આવીને પશુપંખીઓને અને પોતાના કરતાં નાનાંઓને ઘણી વાર કનડે છે. રાખડીને દિવસે એ સ્થિતિ સુધારવાનો તેઓ વિચાર કરે તો સારું. માત્ર એ વિચાર તે દિવસ પૂરતો જ ન હોવો જોઈએ. સમાજની ખોટી માન્યતાને લીધે, જડતાને લીધે અથવા તિરસ્કારને કારણે હરિજન વર્ગની કનડગત ઓછી નથી થતી. રાખડીને દિવસે હરિજનો ઉજળિયાત કોમના હાથને રાખડી બાંધતા થાય તો સહૃદય હિંદુઓ પર એની ભારે અસર થશે. સમાજમાં આ રિવાજ દાખલ કરવામાં શાળાઓ મદદ કરી શકે.

અને આ પ્રેમતંતુ તો હાથે કાંતેલા સૂતરનો જ હોઈ શકે છે. બજારુ સૂતર પ્રેમનું વહન શી રીતે કરી શકે?

શ્રાવણી પૂર્ણિમા દ્વિજ લોકોનો ઉત્સર્જન અને ઉપાકર્મનો દિવસ થઈ પડ્યો છે. કુંડળ ગયાં ને કાણ્યાં રહ્યાં એના જેવી આ સ્થિતિ છે. વિદ્યાધ્યયનની દીક્ષાનો આ દિવસ. પણ આજે તો ફક્ત જનોઈ બદલવામાં અને સાથવો અને પંચગવ્ય ભક્ષણ કરવામાં એની પરિસમાપ્તિ થાય છે. જનોઈ પહેરનાર વેદનું અધ્યયન કરતા નથી, અને પોતાની નાતમાં જનોઈ પહેરવાનો નવો રિવાજ દાખલ કરનાર પણ અધ્યયન વિષે આસ્થા રાખતા નથી. જનોઈને કારણે અથવા ગરીબોની રક્ષાને કારણે આ દિવસે ખૂબ સૂતર કંતાય તો શ્રાવણી પૂર્ણિમામાં કંઈ જીવ આવે. શ્રાવણી પૂર્ણિમાનો આખો દિવસ સૂતર કાંતી તે જો ગોરક્ષા માટે અર્પણ કરવામાં આવે તો યજ્ઞોપવીત અને રક્ષાબંધન બને કૃતાર્થ થશે.

જન્માષ્ટમી

[શ્રાવણ વદ ૮]

૧. લોકનાયક શ્રીકૃષ્ણ

કહે છે કે જેને કોઈનો આશ્રય નથી તેને મહાદેવ પાસે આશ્રય મળે છે. આંધળાં, પાંગળાં, અપંગ, ગાંડાં, એટલું જ નહીં પણ ભૂતપ્રેત, વિષધર સર્પાદિ પણ મહાદેવ પાસે આશ્રય મેળવી શકે છે. વિષ્ણુની કીર્તિ આવી નથી ગવાઈ, છતાં તે પણ દીનાનાથ છે કૃષ્ણાવતાર તો દીન, દૂબળાં અને દુખિયાંને માટે જ હતો. શ્રીકૃષ્ણ એ પ્રજાકીય અવતાર છે. દાશરથી રામને આપણે રાજા રામચંદ્ર કહીએ છીએ. શ્રીકૃષ્ણને રાજા શ્રીકૃષ્ણ કહીએ તો કાનને કેવું અડવું લાગે! શ્રીકૃષ્ણ જોકે હતા તો મોટા મોટા સમ્રાટોના પણ અધિપતિ છતાં તે પ્રજાકીય માણસ હતા.

બચપણમાં તેમણે ગોવાળિયાનો ધંધો કર્યો. મોટા થયા ત્યારે સારથિ બન્યા. રાજસૂય યજ્ઞ જેવા રાજદ્વારી ઉત્સવમાં પોતે એઠી પત્રાવળો ઉપાડવાનું કામ પોતાને માટે પસંદ કર્યું. આજે કયો લોકનાયક આટલું નિષ્પાપ યનસ્ર જીવન દાખવી શકે? શ્રીકૃષ્ણે ઇંદ્રનો ગર્વજ્વર હણ્યો, બ્રહ્માનો જ્ઞાનગર્વ શમાવ્યો, ધર્મશાસ્ત્રોની બધિયાર હવામાં ઊછરેલા ઋષિઓને પોતાનું રહસ્ય સમજાવ્યું, નારદનો મોહ ટાળ્યો, છતાં પોતે તો અંત લગી ગોપબંધુ જ રહ્યા. ગોપીજનવલ્લભ એ જ નામ એમને પસંદ પડ્યું; વનમાલા જ એમણે આભૂષણ તરીકે વહાલી કરી; સુદામાના તાંદુલ, વિદુરના ઘરનું ભાજીનું પાંદડું, અને દ્રૌપદીની સાદી પરોણાગતથી જ એમનું હૈયું ઠર્યું. કુબ્જાની સેવા સ્વીકારવામાં જ એમણે કૃતાર્થતા માની. એ તો ગરીબોના બેલી 'દીનન દુખહરન દેવ સંતન-હિતકારી.'

શ્રીકૃષ્ણે ગીતા ઉપદેશી. શા માટે? યુધિષ્ઠિરને સામ્રાજ્યપદ પાવવાને? ના ના, સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રા પણ પરમગતિ મેળવી

શકે એ આશ્વાસન આપવા માટે; 'અનન્ય ભક્તોનું યોગક્ષેમ હું પોતે ચલાવું છું' એવી ખાતરી આપવા માટે; દુરાચારી પણ જો પશ્ચાત્તાપ કરે અને ઈશ્વરભજન કરે તો તે મુક્ત થઈ જાય એવું વચન આપવા માટે; ભક્ત પોતાનું હૃદય શુદ્ધ કરે તો તેને બધી જાતનું પાંડિત્ય — બુદ્ધિયોગ પૂરો પાડવાની ખોળાધરી જાહેર કરવા માટે.

અને એ ગીતામાં ભગવાને ફિલસૂફી પણ કઈ ઉપદેશેલી છે? ભગવાન કહે છે, 'તમે જ્ઞાની ભલે થાઓ, પણ તમારાથી લોકસંગ્રહ છોડી ન શકાય. સાચા જ્ઞાની છે તેઓ તો सर्वभूतहिते रताः હોવા જ જોઈએ.'

શ્રીકૃષ્ણે અવતાર લઈને શું કર્યું? કૃત્રિમ પ્રતિષ્ઠા તોડી. અભિમાની પ્રતિષ્ઠિત લોકોને અવમાનિત કર્યા અને નિષ્પાપ હૃદયવાળા દીન જનોને શ્રેષ્ઠ કરી બતાવ્યા. ધર્મને પાંડિત્યની જાળમાંથી બચાવી ભક્તિના શુભ્ર આસન ઉપર બેસાડી દીધો. રાજા ઇંદ્રનો ગર્વ હરણ કરી, એનો કરભાર બંધ કરી પ્રજામાં ગોવર્ધનરૂપી દેશપૂજા દાખલ કરી. રાજાઓને નમ્ર કર્યા અને લોકોને ઉન્નત કર્યા. અને તેમ છતાં પોતે લોકોના સરદાર પણ ન બન્યા.

એક વખતે — ફક્ત એક જ વખતે, લોકોની શ્રીકૃષ્ણ ઉપરની શ્રદ્ધા ડગી હતી. લોકોએ માન્યું કે આપણી વચ્ચે શ્રીકૃષ્ણ છે માટે જ જરાસંધ ફરી ફરી આપણા ઉપર ચડાઈ લાવે છે. શ્રીકૃષ્ણે લોકમતને માન આપી મધ્યદેશનો ત્યાગ કર્યો અને સમુદ્રવલયાંકિત દ્વારિકામાં જઈ નિવાસ કર્યો. એમાં પણ લોકો ઉપર રીસ તો નહોતી જ. એ વખતે આયોનિયન લોકો હિંદુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરવાની તૈયારીમાં હતા. તેમનો વિરોધ કરવા માટે, તેમનો હુમલો અટકાવવા માટે પશ્ચિમ કિનારા ઉપર એક જબરદસ્ત લશ્કરી થાણું બાંધવાથી જ લોકોનું રક્ષણ થઈ શકે એમ હતું. શ્રીકૃષ્ણે દ્વારાવતીમાં જઈ રહી હિંદુસ્તાનના એ દ્વારનું રક્ષણ કર્યું અને આર્યાવર્તને સલામતી બક્ષી. આવા દીનનાથના, સદીઓથી ઊજવાતા, જન્મદિવસનું લોકસત્તાના આ દિવસોમાં બેવડું મહત્ત્વ છે.

૪-૯-'૨૧

૨. જન્માષ્ટમીનો ઉત્સવ

દેશની રાજદ્વારી સ્થિતિ વિષે એક વૃદ્ધ સાધુ જોડે મારે વાતચીત થઈ હતી. વાતચીત દરમિયાન રાજનિષ્ઠા વિષે હું કંઈક બોલ્યો. સાધુ એકદમ બોલી ઊઠ્યા, 'અરે, હિંદુસ્તાનમાં તો બે જ રાજાઓ થયા છેઃ મર્યાદાપુરુષોત્તમ શ્રીરામચંદ્ર અને જગદ્‌ગુરુ શ્રીકૃષ્ણ. હજુ આ બેનું જ આપણા લોકો ઉપર રાજ્ય ચાલે છે. રાજનિષ્ઠા તો એમની જ પ્રત્યે સંભવે છે. જમીન ઉપર કે પૈસા ઉપર રાજ્ય કરનાર ગમે તે હોય, પણ હિંદુઓનાં હૃદય ઉપર રાજ્ય ચલાવનાર આ બે જ છે.' મને એ વાત તદ્દન સાચી લાગી. ભજન પૂરું કરીને 'રાજા રામચંદ્ર કી જય' અથવા 'કૃષ્ણચંદ્ર કી જય' બોલાવીને લોકો જ્યારે જયજયકાર કરે છે ત્યારે જે ભક્તિનો ઊભરો ઊઠે છે તેવી ભક્તિ બીજા કોઈ માનવી વિષે ઉત્પન્ન થતી નથી.

શ્રીરામચંદ્રજીનું જીવન જેટલું ઉદાત્ત છે તેટલું જ સુગમ છે. રામચંદ્ર એ આર્ય પુરુષોનો આદર્શ પુરુષ—પુરુષોત્તમ છે. સમાજના નીતિનિયમોનું, રિવાજોનું તે પરિપૂર્ણ પાલન કરે છે, એટલું જ નહીં પણ કોઈ પણ પ્રજાસત્તાક રાજ્યના રાષ્ટ્રાધ્યક્ષને પણ દાખલો બેસે એવું માન શ્રીરામચંદ્રને લોકલાગણીને વિષે છે. મારું જીવન સમાજને માટે છે એવો નિશ્ચય શ્રીરામચંદ્રજીમાં દૃઢ છે.

શ્રીકૃષ્ણ પણ પુરુષોત્તમ છે, પણ તે ભિન્ન યુગનો પુરુષોત્તમ છે. જ્યારે સમાજધારણ પોતે જ આત્મિક ઉન્નતિની આડે આવે ત્યારે એનાં બંધનો તોડવાં અને નવીન નિયમો ઘડવા એ વૃત્તિ શ્રીકૃષ્ણમાં દેખાઈ આવે છે. છતાં શ્રીકૃષ્ણ અરાજક વૃત્તિના ન હતા. લોકસંગ્રહનું મહત્ત્વ તેઓ સારી પેઠે જાણતા. શ્રીકૃષ્ણે ધર્મને એક નવીન સ્વરૂપ આપ્યું. અને તેથી જ શ્રીકૃષ્ણના જીવનનો દરેક પ્રસંગ રહસ્યમય બન્યો છે. કોઈ વ્યાકરણકાર જેમ એક ગોરો સર્વવ્યાપી નિયમ બતાવ્યા પછી તેના અપવાદો એક સૂત્રમાં ગ્રથિત કરે તેમ શ્રીકૃષ્ણે જાણે પોતાના જીવનમાં માનવધર્મના બધા અપવાદો સૂત્રબદ્ધ કર્યા છે. ગોપીઓ સાથેનો અત્યન્ત શુદ્ધ, પવિત્ર પણ મર્યાદારહિત પ્રેમ,

દુરાચારી રાજા ગામો હોવા છતાં તેનો વધ. ભક્તની પ્રતિજ્ઞા સાચી કરવા પોતાની પ્રતિજ્ઞા તોડીને પણ યુદ્ધમાં શસ્ત્રગ્રહણ વગેરે સર્વ પ્રસંગોમાં 'તત્ત્વ જાળવવા ખાતર નિયમભંગ' કર્યાનાં દૃષ્ટાંત છે. શ્રીકૃષ્ણે આર્ય જનતાને વધારે અંતર્મુખ કરી, વધારે આત્મપરાયણ કરી ભોગ અને ત્યાગ, ગૃહસ્થાશ્રમ અને સંન્યાસ, પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ, જ્ઞાન અને કર્મ, ઇહલોક અને પરલોક ઇત્યાદિ સર્વ દ્વંદ્વોનો વિરોધ આભાસરૂપ છે, બધામાં એક જ તત્ત્વ રહેલું છે એમ પોતાના જીવનથી અને ઉપદેશથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. આર્ય જીવન ઉપર વધારેમાં વધારે અસર તો શ્રીકૃષ્ણની જ થઈ છે. છતાં એ અસરનું સ્વરૂપ કેવું છે એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. જેમ અત્યંત સરળ ભાષામાં લખેલી ભગવદ્ગીતાના અનેક અર્થ કરવામાં આવ્યા છે તેમ કૃષ્ણજીવનમાં રહેલું રહસ્ય પણ વિવિધ રીતે વર્ણવાતું આવ્યું છે. જેમ વાલ્મીકિરામાયણના રામચંદ્ર અને તુલસીરામાયણના રામચંદ્ર વચ્ચે મહદન્તર છે, તેમ મહાભારતનો શ્રીકૃષ્ણ, ભાગવતનો શ્રીકૃષ્ણ, ગીતગોવિંદનો શ્રીકૃષ્ણ, ચૈતન્ય મહાપ્રભુનો શ્રીકૃષ્ણ અને તુકારામ બુવાનો શ્રીકૃષ્ણ એક હોવા છતાં ભિન્ન છે. હાલના જમાનામાં પણ નવીનચંદ્ર સેનનો શ્રીકૃષ્ણ બંકિમચંદ્રના શ્રીકૃષ્ણથી જુદો છે. ગાંધીજીનો શ્રીકૃષ્ણ તિલકના શ્રીકૃષ્ણથી જુદો છે અને અરવિંદ ઘોષનો શ્રીકૃષ્ણ તો વળી સૌથી ન્યારો છે. આવા સુલભ અને દુર્લભ, એક અને અનેક, રસિક અને વિરાગી, બંડખોર અને લોકસંગ્રાહક, પ્રેમળ અને નિષ્ઠુર, માયાવી અને સરળ એવા શ્રીકૃષ્ણની જયંતી કેવી રીતે ઊજવવી એ નક્કી કરવું મહાકઠણ છે.

દુનિયાની દરેક સ્થિતિ શ્રીકૃષ્ણે ભોગવી છે, દરેક સ્થિતિને માટે શ્રીકૃષ્ણે આદર્શ બનાવેલો છે. શ્રીકૃષ્ણનું બાલપણ અતિ રમ્ય છે. ગાયો અને વાછરડાં ઉપરનો તેમનો પ્રેમ, વનમાળાઓનો તેમનો શોખ, મોરલીનો મોહ, બાલમિત્રો પરનો તેમનો સ્નેહ, મલ્લવિદ્યા વિષેનો તેમનો અનુરાગ બધું અદ્ભુત અને આદરણીય છે. નાનાં છોકરાંઓ જરૂર તેનું અનુકરણ કરે. સુદામાનું ચરિત્ર ધ્યાનમાં લઈને જન્માષ્ટમીને દિવસે આપણે આપણા દૂર રહેતા ગરીબ મિત્રોને બે

દિવસ માથે રહેવા માટે, શ્રીકૃષ્ણનું ગુણગાન કરીને રમવા માટે બોલાવીએ તો તે બહુ જ ઉચિત ગણાશે.

શ્રીકૃષ્ણના મનમાં મોટા કે નાનો, ગરીબ કે તવંગર, જ્ઞાની કે અજ્ઞાની, રૂપાળો કે વરવો કોઈ જાતનો ભેદ ન હતો. ગાયો ચારવા જાય ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ સહુ સાથીઓને કહેતા કે દરેક જણે ઘરમાંથી પોતપોતાનું ખાવાનું લેતા આવવું. પછી તેઓ બધા મળીને બધાનું ખાવાનું ભેગું કરીને પ્રેમથી વનભોજન કરતા. આજે પણ આપણે એક નિશાળના વિદ્યાર્થીઓ, એક ઓફિસમાં કામ કરનારા કારકુનો એક મિલના મજૂરો, એક ક્લબમાં રમનારા સદસ્યો ભેગા થઈને પોતપોતાને ઘેરથી ખાવાનું લઈને શહેર કે ગામડાની બહાર કોઈ વાવ ઉપર કે નદીને કાંઠે, ઝાડ નીચે વાતો કરતા અને ગાતા, રમતા કે ભજન કરતા દિવસ ગાળીએ એમાં કશુંયે ખોટું નથી. માત્ર આ વનભોજનમાં લાડુ, ભજિયાં કે ચેવડો ન ચાલે. કૃષ્ણાષ્ટમીને દિવસે મુખ્ય આહાર તો ગોરસનો જ હોય. દૂધ, દહીં, માખણ અને કંદ, મૂળ, ફળ એ જ આહાર તે દિવસને માટે યોગ્ય છે. ધર્મસંશોધક જગદ્‌ગુરુ શ્રીકૃષ્ણનો જે દિવસે જન્મ થયો તે દિવસે તો છોકરાંઓ આવો સાત્ત્વિક જ આહાર કરે. મોટેરાં ઉપવાસ કરે. ઉપવાસની પ્રાચીન પ્રથા છોડવી ન જોઈએ. એમાં ઊંડું રહસ્ય રહેલું છે ઉપવાસથી મન અંતર્મુખ થાય છે, દૃષ્ટિ નિર્મળ થાય છે, શરીર હલકું રહે છે. વારંવાર ઉપવાસ કરવાની ટેવ હોય તો ઉપવાસને દિવસે મન વધારે પ્રસન્ન રહે છે એવો અનુભવ ઘણાનો છે. ઉપવાસથી વાસના શુદ્ધ થાય છે, સંકલ્પશક્તિ વધે છે. શરીરમાં દોષ ન હોય તો ઉપવાસ કરવાથી ચિત્ત એકાગ્ર થાય છે અને ધર્મનાં ઊંડામાં ઊંડાં તત્ત્વો સ્પષ્ટ થાય છે. ઉપવાસ કરીને, બુદ્ધિયોગ હોય તો ધર્મતત્ત્વનું ચિંતન કરવું અને તેટલી શક્તિ ન હોય તેણે શ્રદ્ધાવાન લોકો જોડે ધર્મચર્ચા કરવી. તે પણ ન બની શકે તો ગીતાનું પારાયણ કરવું. નામસંકીર્તન, ભજન વગેરે કરવાં, સાત્ત્વિક સંગીત સાથે ભજનો ગાવાં. ઉપવાસને દિવસે વ્યવહારનાં કામો બનતાં સુધી ઓછાં કરી નાખવાં, પણ નવરાશનો સમય આળસ, નિદ્રા કે વ્યસનમાં ન ગાળવો. ઘણી વાર આપણને

સુંદર સુંદર ધાર્મિક વચનો, ભજનો, પદો જડી આવે છે, પણ તે લખી કાઢવાનો આપણને સમય નથી મળતો. આ દિવસે તે લખવામાં સમય ગાળવો એ ઠીક ગણાય.

સાર્વજનિક કાર્ય કરવાની શક્તિ જેમનામાં હોય તેમને માટે ગોપાલના જન્મોત્સવને દિવસે ગોરક્ષણની હિલચાલ કરવી એના કરતાં ઉત્તમ વસ્તુ કઈ હોઈ શકે? શ્રીકૃષ્ણના સાથીઓને જેટલું દૂધ અને ઘી મળતું તેટલું દૂધ અને ઘી જ્યાં સુધી આપણાં છોકરાંઓને ન મળે ત્યાં સુધી આપણે કૃષ્ણજન્મોત્સવ ઠીક ઊજવ્યો ન જ ગણાય. શ્રીકૃષ્ણ અપ્રતિમ મલ્લ હતા, ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને બ્રહ્મચર્ય પાળતા હતા, શ્રીકૃષ્ણ દીર્ઘાયુ હતા, માટે જ દરેક અખાડામાં જન્મોત્સવ ઊજવવો જોઈએ અને શ્રીકૃષ્ણના જીવનનો આ ભુલાઈ ગયેલો ભાગ ફરી પાછો સંભારવો જોઈએ. જેઓ પાંડિત્યમાં જ જીવન વ્યતીત કરવા માગતા હોય તેમને માટે સરસમાં સરસ કામ એ હોઈ શકે કે જેમ ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ઉપદેશ આપેલો છે તે જ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગે કાઢેલા ઉદ્‌ગારો મહાભારતમાંથી કે ભાગવતમાંથી, વિષ્ણુપુરાણમાંથી કે હરિવંશમાંથી જેટલા મળી આવે તેટલા બધા એકત્ર કરવા. પછી એવા ઉદ્‌ગારો અને શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રને અનુસારે ગીતાજીનો અર્થ બેસાડવો અને આ મહાન જગદ્‌ગુરુનું તત્ત્વજ્ઞાન (Philosophy of Life) શું હતું, એમનું રાજકારણ કેવું હતું તે નક્કી કરીને પ્રજાની આગળ મૂકવું.

સ્ત્રીઓ જન્માષ્ટમીનો દિવસ કેવી રીતે ઊજવે એ બહુ નાજુક પ્રશ્ન છે. ભક્તિના અતિરેકનું સ્વરૂપ પોતાના ભક્તિસૂત્રમાં નારદે વર્ણવેલું છે, તે ઉપરથી મનોવૃત્તિને ગોપી કલ્પીને પરબ્રહ્મ પરપુરુષ ઉપર તેઓ કેટલી આશક હતી એનું વર્ણન કેટલાક કવિઓએ એટલું બધું કર્યું છે કે શ્રીકૃષ્ણના જીવનનું પરિપૂર્ણ રહસ્ય પ્રજા લગભગ ભૂલી ગઈ છે. શ્રીકૃષ્ણને ગોપીજનવલ્લભ કહ્યા છે. શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીઓ વચ્ચેનો પ્રેમ કેટલો વિશુદ્ધ અને આધ્યાત્મિક બની ગયો હતો તેની કલ્પના જે હૃદયમાં આવી શકતી નથી તેઓએ કાં તો કૃષ્ણને ઉતારી પાડ્યો છે અથવા તે પ્રેમનું વર્ણન કરનાર કવિઓને

હલકી વૃત્તિવાળા ને અસત્યવાદી ગણી કાઢ્યા છે. કૃષ્ણગોપી વચ્ચેનો પ્રેમ વર્ણવવામાં કવિઓએ ભૂલ કરી નથી એમ મારું કહેવું નથી. હું તો એમ જ માનું છું કે સમાજની સ્થિતિ જોઈને કવિઓએ વધારે સાવચેતીથી તે પ્રેમનું વર્ણન કરવું ઘટતું હતું. મુસલમાની ધર્મમાં સૂફી પંથના મસ્ત કવિઓને અને ફકીરોને ચુસ્ત મુસલમાન રાજાઓ સજા કરતા ત્યારે કહેતા કે આ સાધુઓ જે કહે છે તે ખોટું નથી, પણ અનધિકારી સમાજમાં આવી રીતે રહસ્યમય વસ્તુઓ મૂકીને તેઓ સમાજને નુકસાન પહોંચાડે છે અને તેથી જ તેઓ શિક્ષાને પાત્ર છે. ગોપીઓનો પ્રેમ આપણે સમજી શકતા નથી એટલા માટે તે પ્રેમને હાલની આપણી નીતિની કલ્પનાઓ સાથે બંધ બેસે એવું સ્વરૂપ આપવાની જરૂર નથી. મીરાંબાઈએ ગોપીઓનો પ્રેમ કેવો હતો તે સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું છે. જ્યારે જ્યારે ધર્મ ઉપરથી લોકોની શ્રદ્ધા ઊઠી જાય છે ત્યારે ત્યારે તે શ્રદ્ધા ફરી સ્થિર કરવા માટે મુક્ત પુરુષો આ દુનિયામાં અવતાર લે છે; અને પોતાના પ્રત્યક્ષ અનુભવ પરથી અને જીવન પરથી લોકોમાં ધર્મ વિષે શ્રદ્ધા ઉપજાવે છે. તે જ પ્રમાણે ગોપીઓની શુદ્ધ ભક્તિ વિષે જ્યારે લોકોમાં અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે ગોપીમાંથી એક — વખતે રાધાજીએ — મીરાંનો અવતાર લઈ પ્રેમ-ધર્મ-સંસ્થાપના કરી. જો આપણે ઈશ્વર અને ભક્ત વચ્ચેનો આ અનિર્વચનીય પ્રેમસંબંધ સ્પષ્ટ કરી શકીએ તો તો ગોપીના પ્રેમનાં અથવા વિરહનાં પદો ગાવામાં હું કશો વાંધો જોતો નથી. મીરાંનો ત્યાગ આપણાથી ન જ થઈ શકે. જમાનો ખરાબ આવ્યો છે એટલા માટે શું મીરાંબાઈને આપણે ભૂલી જવાં? શ્રીકૃષ્ણ સાથે ફક્ત ગોપીઓને જ સંબંધ હતો એમ નથી. યશોદા બાલકૃષ્ણને પૂજતી. કુન્તી પાર્થસારથિને પૂજતી. સુભદ્રા અને દ્રૌપદી કૃષ્ણને બંધુરૂપે પૂજતાં. શ્રીકૃષ્ણનું સંપૂર્ણ જીવન આપણે આપણી સ્ત્રીઓ આગળ મૂકવું જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણ કેટલા સંયમી હતા, કેટલા નીતિજ્ઞ હતા, કેટલા ધર્મનિષ્ઠ હતા તે બધું સ્ત્રીઓને સ્પષ્ટ સમજાવવું જોઈએ, અને પછી જ ગોપીપ્રેમનો આદર્શ તેમની આગળ મૂકવો જોઈએ. પ્રેમ અને મોહ વચ્ચે સ્વર્ગ નરક જેટલો

જે ભેદ છે તે સ્પષ્ટ કરી બતાવવો જોઈએ. રાસલીલામાં ગોપીઓના મનમાં મલિન કલ્પના આવતાં વાર શ્રીકૃષ્ણ — અસંખ્યરૂપધારી શ્રીકૃષ્ણ એકદમ અદૃશ્ય થયા, ગોપીઓનું મન પવિત્ર થયું ત્યારે જ તેઓ ફરી પ્રગટ થયા, એવો સુંદર પ્રસંગ પુરાણોમાં — ભાગવતમાં વર્ણવેલો છે તેનું રહસ્ય દરેક જણે જાણવું જોઈએ. તે રહસ્ય કોઈ પણ માણસથી છૂપું રાખવામાં સલામતી નથી. અરધા જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થતા દોષો કાઢી નાખવાનો સાચો ઉપાય સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે, અજ્ઞાન નથી. પ્રેમને આપણે એના શુદ્ધ રસ્તે દોરવો જોઈએ. પ્રેમ દબાવ્યો દબાતો નથી, પણ દબાવવા જતાં વિકૃત થઈ જાય છે.

જન્માષ્ટમીને દિવસે આપણે સુદામાચરિત્ર ગાઈએ, શ્રીકૃષ્ણે ગોપીઓને કરેલો ઉપદેશ ગાઈએ. ઉદ્ધવ જોડે શ્રીકૃષ્ણે ગોપીઓને મોકલેલો સંદેશ ગાઈએ, ગીતાજીનું રહસ્ય સમજીએ, રાસ રમીએ, ગરબીઓ નાચીએ અને ઉપવાસ કરી શુદ્ધ વૃત્તિથી તેમની અંદર રહેલું રહસ્ય સમજીએ.

જન્માષ્ટમીને દિવસે જો આપણે ગાયની પૂજા કરીએ તો તેમાં કશું ખોટું નથી. ગાયની પૂજા કરવામાં આપણે પશુને પરમેશ્વર નથી ગણતા, પણ તે પૂજા દ્વારા પ્રેમ અને કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરીએ છીએ. નદીની પૂજા, તુળસીની પૂજા, ગાયની પૂજા બરાબર સમજીને જો આપણે કરશું તો તેથી અંતઃકરણની બારેમાં બારે કેળવણી મળશે, રસવૃત્તિ ખીલશે અને હૃદય પવિત્ર થઈ કેળવાશે. દરેક પૂજામાં સરખો ભાવ નથી રહેતો. પૂજા કૃતજ્ઞતાથી થઈ શકે છે, વફાદારીને લીધે થઈ શકે છે, પ્રેમને લીધે થઈ શકે છે, આદરબુદ્ધિથી થઈ શકે છે, ભક્તિથી થઈ શકે છે, આત્મનિવેદનવૃત્તિથી થઈ શકે છે અથવા સ્વસ્વરૂપાનુસંધાનથી થઈ શકે છે. આમ જોતાં ગાયની પૂજા કરવામાં એકેશ્વરવાદી કે નિરીશ્વરવાદીને પણ વાંધો ન હોવો જોઈએ. નિરીશ્વરવાદી ઑગસ્ટસ કૉન્ત ક્યાં માનવજાતિનું પૂતળું બનાવીને તેની પૂજા નહોતો કરતો? શ્રાવણ મહિનામાં ઘણુંખરી ગાયો વિયાય છે. ઘરની નાની નાની છોકરીઓ જો કૃતજ્ઞતાથી ગાય અને આમતેમ ફૂદતાં

નમણાં નાનકડાં વાછરડાંની હરિદ્રાકુંકુમથી પૂજા કરે તો કેટલી પ્રેમવૃત્તિ જાગ્રત થાય!

કન્યાશાળાઓમાં અનેક રીતે કૃષ્ણજયંતી ઊજવી શકાય. ઘરની અંદર જમીન ઉત્તમ રીતે લીંપીને સફેદ પથ્થરના લોટથી તેની ઉપર સાથિયા પૂરવાની હરીફાઈ કરાવી શકાય. છોકરીઓ ગરબીઓ ગાય, રાસ રમે, કૃષ્ણજીવનના જુદા જુદા પ્રસંગોનું ગદ્ય અને પદ્યમાં વર્ણન કરે, ઘેરથી ફળાહાર લાવીને નિશાળમાં સહુ મળીને ખાય. તે દિવસે નિશાળની છોકરીઓને પોતાની મહિયરોને પણ સાથે લાવવાની છૂટ હોય તો વધારે આનંદ આવશે અને વધારે કન્યાઓ શિક્ષણ તરફ આકર્ષાશે. ધાર્મિક શિક્ષણને જો પરિણામકારી કરવું હોય તો નિશાળને દરેક તહેવારને પ્રસંગે મંદિરનું સ્વરૂપ આપવું જોઈએ. જો આપણે મૂર્તિપૂજાથી બી ન ગયા હોઈએ તો જન્માષ્ટમીને દિવસે નિશાળમાં પારણું બાંધીને હાલરડાં ગાઈએ. આમાં કન્યાઓની માતાઓ પણ જરૂર ભાગ લેશે.

આજે કન્યાશાળાઓ સમાજનું અંગ બનેલી નથી, કન્યાશાળાઓએ સમાજમાં જડ ઘાલી નથી, અને તેથી કન્યાશાળા ચલાવનાર ઉત્સાહી દેશસેવકોનો અર્ધોઅધિક શ્રમ નિષ્ફળ જાય છે. જન્માષ્ટમી જેવા તહેવારો ઊજવવામાં સમાજની બધી સ્ત્રીઓ જો ભાગ લેતી થઈ જાય તો શિક્ષણ જોતજોતામાં સફળ થશે, શિક્ષણનો લાભ નિશાળમાં ભણનારી કન્યાઓને જ નહીં પણ આખા સમાજને મળશે અને આપણે શિક્ષણનું જે પવિત્ર કાર્ય કરીએ છીએ તેના ઉપર કૃષ્ણ-પરમાત્માની અમીદૃષ્ટિ વરસશે.

૩૦-૮-'૨૩

૩. પ્રતીક્ષા

જન્માષ્ટમી જેવા ઉત્સવો આપણે શા માટે વરસોવરસ ઊજવીએ છીએ? જે દિવસે આપણા હૃદયમાં શ્રીકૃષ્ણનો ઉદય થશે તે દિવસે જ આપણે માટે સાચી જન્માષ્ટમી હશે. ત્યાં સુધીની આવી જન્માષ્ટમીઓ અમસ્તી જ છે. આપણા હૃદયમાં કૃષ્ણજન્મ ક્યારે [illegible]

અખંડ એની પ્રતીક્ષામાં, એની ઇંતેજારીમાં રહેવું જોઈએ. એમ પણ કંઈક ખરું કે આવી ઇંતેજારી વગર હૃદયમાં કોઈ કાળે કૃષ્ણજન્મ થવાનો નથી.

ચોરો સામે આપણે ચોકી કરીએ છીએ એ પણ આખી રાત કરવી પડે છે. ચોર કંઈ કહીને આવે છે? એ તો ગમે ત્યારે આવે. સરહદ પર શત્રુના હુમલા સામે અખંડ ચોકીપહેરો રાખવો પડે છે. વરસો સુધી એ પહેરો એમ ને એમ રાખવો પડે તોયે શું? સરહદ પર ગફલતમાં ન જ રહેવાય. દરિયાઈ તોફાનમાં જહાજ ફૂટી જાય ત્યારે બચી જવા માટે બૂચની બંડીઓ (કૉર્ક જૅકેટ) પહેરીને લોકો દરિયામાં પડે છે. સંકટ પ્રસંગે ગભરાટ અને ક્ષોભમાં કશું સૂઝે નહીં એ બીકે ખલાસીઓ પાસે વખતોવખત એની કવાયત કરાવવામાં આવે છે, જેથી અણીને પ્રસંગે ભૂલ થાય નહીં. ભાઈ મેઘાણીએ એક બહારવટિયાની વાર્તા આપી છે. ઘરમાં મહેમાન ક્યારે આવે એની ખબર ન પડે. આતિથ્યમાં ચૂક્યા તો સત ગયું, એવા ખ્યાલથી ગમે ત્યાંથી ધન આણીને એ અખંડ રસોઈ તૈયાર રખાવતો. પેલી ગોપીચંદની મા મેનાવતી પણ ગોસાંઈ મહારાજ ક્યારે આવશે એ કહેવાય નહીં એટલા માટે ગરમાગરમ રસોઈ હાથમાં લઈને સવારથી સાંજ સુધી ઊભી જ રહેતી. ગફલત થાય અને એ જ ક્ષણે સ્વામી મહારાજ આવે તો? ઋષિઓએ શબરીને કહી રાખ્યું હતું કે શ્રીરામચંદ્ર આવીને તને દર્શન દેશે અને તારો ઉદ્ધાર કરશે. બાળપણથી માંડીને ઘડપણ સુધી આખો જન્મારો એણે રામની પ્રતીક્ષામાં ગાળ્યો. ઋષિનાં વેણ એળે જાય નહીં એટલો એને વિશ્વાસ હતો. શરીર થાક્યા છતાં રામદર્શનની આશાએ એ ટકી. અંતે એણે રામનાં દર્શન કર્યાં, રામનું સ્વાગત કર્યું, પછી જીવવા જેવું એને કશું લાગ્યું નહીં. એક આખી જિંદગી એણે ઇંતેજારીમાં ગાળી.

દર્શનના આનંદ કરતાં આ ઇંતેજારીની કૃતાર્થતા કંઈક વિશેષ છે. પ્રાપ્તિ કરતાં પ્રતીક્ષામાં જીવનનો રસ વધારે છે. શ્રદ્ધા, આકાંક્ષા, તપસ્યા, આશા, નિરાશા,—એ જ જીવનની મોંઘી મૂડી છે.

એ મોંઘી મૂડી કેળવવા માટે આવા ઉત્સવોનો ઉપયોગ છે.

દુનિયામાં રાક્ષસોનો રાફડો ફાટ્યો છે. ગરીબોનો કોઈ બેલી રહ્યો નથી. રાક્ષસો અનેક રૂપો ધારણ કરી પ્રજાને પીડે છે, દંભે છે, પાપને માર્ગે લોકોને લલચાવે છે અને ખાડામાં નાખે છે. માણસની શક્તિ, માણસની બુદ્ધિ બધી ખરચાઈ ગઈ છે. લોકો નિરાશ અને નાસ્તિક થવા લાગ્યા છે. એવે વખતે મંગલ હૃદયે એ કરુણામયની યાચના કરી કે 'હવે તારનાર તું જ છે.' અંતર્યામી જાગ્યા, અને યુગાવતાર પ્રગટ થયો. શ્રદ્ધાથી આ બધુ મનમાં આણી એકાગ્ર થવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ, એનું નામ તે જયંતીનો ઉત્સવ. ધરતીની તરસને લીધે જેમ આકાશના મેઘો પાનો છોડે છે તેમ આવી અકળામણ અને ઈંતેજારીની સાથે અવતારી પુરુષનું પ્રાકટ્ય થાય જ છે. એને હૃદયમાં સ્થાન દેવા માટે હૃદયનો પરિષ્કાર કરવો, હૃદય ઊટકીને સાફ કરવું, ત્યાં આસન પાથરી રાખવું અને એની રાહ જોયા કરવી, એટલા ખાતર આ ઉત્સવો છે. પાણી અને બરફ જેમ ભિન્ન નથી, પાણી અને વરાળમાં જેમ તાત્ત્વિક ભેદ નથી તેમ જ આ પ્રતીક્ષા અને એ પ્રાપ્તિ વચ્ચે ભેદ નથી. ભેદ હોય તો કેવળ માત્રાનો છે. દહાડેદહાડે એ માત્રા વધે અને વધતી રહે એટલા ખાતર આવા ઉત્સવો ગોઠવેલા હોય છે

૪. દિવ્ય જન્મ-કર્મ

આપણે સુખમાં હોઈએ કે દુઃખમાં, જાગતા હોઈએ કે સૂતેલા, સ્વતંત્ર હોઈએ કે પરતંત્ર, જાલિમ હોઈએ કે ગુલામ, ચંપીલા હોઈએ કે કુરાંપી, જન્માષ્ટમી તો વરસોવરસ આપણે ત્યાં આવવાની જ. સૂરજ ઊગે છે અને આથમે છે, ચંદ્રની વૃદ્ધિ થાય છે અને ક્ષય થાય છે, નદીનું પાણી વહે જાય છે, ઋતુચક્ર ચાલ્યાં જ કરે છે, ગ્રહણો થાય છે અને છૂટે છે, કાલપ્રવાહ વહેતો જાય છે, તેમ જન્માષ્ટમી નામ-સ્મરણ કરાવતી આવે છે અને નામસ્મરણ કરાવતી જાય છે. આપણે સ્વતંત્ર હતા ત્યારે પણ જન્માષ્ટમી આવતી; આપણે પડવા લાગ્યા ત્યારે પણ જન્માષ્ટમી આવતી; આપણે ફરી ઊઠવાનો પ્રયત્ન કરીએ

છીએ ત્યારે પણ જન્માષ્ટમી આવી જ છે. તમે તેનો ઉપદેશ સાંભળો કે ન સાંભળો, તે તો આવવાની ને જવાની. જેનું ધ્યાન જાગ્રત હશે તે તેનો ઉપદેશ સાંભળશે અને ધન્ય થશે.

જન્માષ્ટમી પુરાતન છે, સનાતન છે, નિત્યનૂતન છે, કેમ કે તે સંપૂર્ણ છે. જન્માષ્ટમી એ કૃષ્ણાવતારનો તહેવાર છે. કૃષ્ણચરિત્ર અદ્‌ભુત, વિવિધ અને સંપૂર્ણ છે—ક્ષીરસાગર જેવું છે. જેની પાસે જેટલી શક્તિ હોય તેટલું તેમાંથી તે ગ્રહણ કરી શકે છે. છતાં કોઈ એમ ન કહી શકે કે હું શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રનો પાર પામ્યો છું.

* * *

શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ કારાવાસમાં થયો. માતાપિતાના વિયોગમાં તેમને બાળપણ વિતાડવું પડ્યું. ગોપીઓ સાથે વિવિધ લીલા રમવામાં તેઓ મશગૂલ રહેતા એવો ચિતાર પુરાણકારોએ આપણને આપ્યો છે. પણ પોતાનાં માતાપિતા પરરાજ્યમાં બંદીવાન છે એ વાત શ્રીકૃષ્ણ ભૂલ્યા ન હતા. શ્રીકૃષ્ણે આખું નાનપણ ગોપીઓ વચ્ચે બેસી મોરલી વગાડવામાં ગાળ્યું ન હતું. કસરત કરી તેઓ મલ્લ-વિદ્યામાં પ્રવીણ થયા હતા. દુષ્ટોનું દમન કરવાનો વસ્તુપાઠ નાનપણથી જ તેમણે લીધો હતો. મથુરાના રાજ્યપ્રકરણથી તેઓ વાકેફ રહેતા. અનુકૂળ સમય જોઈ તેમણે કંસનું કાસળ કાઢ્યું, માતાપિતાને છોડાવ્યાં અને ત્યાર પછી જ ગુરુ પાસે ભણવા ગયા.

જે વડે માતાની મુક્તિ થાય, પિતાની મુક્તિ થાય તે વિદ્યા તેમણે પ્રથમ કેળવી. ત્યાર પછી આત્માની ભૂખ મટાડવા, જ્ઞાનની તરસ છિપાવવા અને વિદ્યાનંદ માણવા તેઓ સાંદીપનિના વિદ્યાપીઠમાં ઉજ્જૈન ગયા. 'પ્રથમ માતાપિતાની મુક્તિ, પછી વિદ્યા' આ હતો શ્રીકૃષ્ણનો જીવનમંત્ર. માતાપિતાની મુક્તિ પાછળ—સ્વદેશની મુક્તિ પાછળ જુવાનીના દિવસો ગાળવા પડ્યા એનો શ્રીકૃષ્ણને પશ્ચાત્તાપ કોઈ કાળે ન થયો. કર્તવ્યપાલનની ઉમંગથી શ્રીકૃષ્ણની બુદ્ધિ એટલી તીવ્ર થઈ હતી કે ગુરુ પાસે વિદ્યા ભણતાં, કાળ કે શ્રમ તેમને લાગ્યો જ નહીં. માતાપિતાને છોડાવ્યાં, વિદ્યા પૂરી કરી, ગુરુને લોકોત્તર દક્ષિણા આપી દીધી અને પછી શ્રીકૃષ્ણ પરણ્યા. અને પરણ્યા પછી આખી જિંદગી

નિરાસક્તવૃત્તિથી પરોપકાર કરવામાં ગાળી. જ્યારે બીજા બધા પોતાના રાજ્યનો અને પોતપોતાના ઉત્કર્ષનો વિચાર કરતા ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ આખા ભારતવર્ષના રાજકારણનો અને ધર્મસંસ્થાપનાનો વિચાર કરતા.

લોકસંગ્રહ એટલે લોકસંખ્યાનો સંગ્રહ એમ શ્રીકૃષ્ણ માનતા ન હતા, અને તેથી જ તેમણે ભયંકર મનુષ્યસંહાર જોતાં છતાં ધર્મને જ વળગી રહેવાની હિંમત બતાવી અને પોતે અપ્રતિમ મલ્લ હોવા છતાં અને દેશમાં આટલું બારે રાષ્ટ્રક્ષયકારી યુદ્ધ મચેલું હોવા છતાં અશસ્ત્ર અને અયુધ્યમાન રહી શક્યા. દુર્યોધન અને અર્જુન બન્ને શ્રીકૃષ્ણની મદદ માગવા આવ્યા ત્યારે તેમણે તે બન્ને રાજપુત્રો આગળ મૂકેલી પસંદગી અર્થપૂર્ણ છે — કાં તો નિઃશસ્ત્ર શ્રીકૃષ્ણને પસંદ કરો, કાં તો યાદવસેના પસંદ કરો. બન્નેએ મનગમતી પસંદગી કરી અને તેનું પરિણામ શું આવ્યું તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

* * * *

ભારતીય યુદ્ધ મહાન હતું, પણ કૃષ્ણચરિત્ર તેથીયે મહત્તર છે. મહાભારતમાં ગૌરીશંકર અને ધવલગિરિ જેવાં બે પ્રચંડ શિખરો ચળકે છે. આ બેના પ્રમાણમાં બીજાં બધાં ઉત્તુગ શિખરો પણ ટેકરી જેવાં દેખાય છે. આ બે શિખરો તે ભીષ્મ અને કૃષ્ણ. તે મહાન યુદ્ધમાં कर्तुम्, अकर्तुम् અને अन्यथाकर्तुम् શક્તિ આ બે જણની જ. બંને સરખા જ અનાસક્ત, સરખા જ ધર્મનિષ્ઠ, સરખા જ પરોપકારી અને સરખા જ યોગી. છતાં બન્નેમાં કેટલું અંતર ? બન્નેનાં સમાજશાસ્ત્ર જુદાં, બન્નેની રાજદ્વારી ફિલસૂફી જુદી અને બન્નેનાં જીવિતકર્તવ્ય જુદાં. ચાલતી રાજ્યવ્યવસ્થા ટકાવવી, તેની મારફતે જ બની શકે તેટલું લોકકલ્યાણ સાધવું અને વર્તમાનકાળને વફાદાર રહેવું એ ભીષ્મનો વિચાર. જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ અન્યાયના શત્રુ, પાપપુંજના અગ્નિ અને રૂઢિના વિધ્વંસક. તેમની દૃષ્ટિ ભવિષ્ય તરફ. રાજદ્વારી પ્રશ્નોમાં ભીષ્માચાર્ય ધારાધોરણને વળગનારા હતા, જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ જૂના સડી ગયેલા એકેએક ધારાધોરણના મકાનને પાડી દેવા નીકળ્યા હતા. તેથી ભીષ્માચાર્યે સત્તાનો પક્ષ લીધો અને શ્રીકૃષ્ણે સત્યનો.

સમાજશાસ્ત્રમાં પણ બન્નેમાં એ જ ભેદ હતો. ભીષ્માચાર્ય કહેતા, राजा कालस्य कारणम्—રાજા બનાવે તેવો જમાનો. શ્રીકૃષ્ણ કહેતા, રાજા શાનો જમાનો ઘડે? જમાનો તો હું પોતે જ છું અને એકેએક જૂની રૂઢિનો નાશ કરવાને અવતરેલો છું. कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धः। ભીષ્માચાર્ય ધર્મશાસ્ત્રથી હંમેશાં દબાયેલા રહેતા અને ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞાઓ સાચવવામાં જ કર્તવ્યની સંપૂર્ણતા સમજતા; આથી ઊલટું શ્રીકૃષ્ણ ધર્મની આજ્ઞા પાછળ રહેલું ધાર્મિક રહસ્ય સમજી લઈ તેને જ વળગી રહેતા.

* * *

છતાં શું આશ્ચર્ય! ભીષ્માચાર્યે પ્રતિજ્ઞાપાલન કરી ભારતવર્ષમાં રાજ્યક્રાંતિ થવા દીધી અને જે સમાજવ્યવસ્થાને તે વળગી રહેવા માગતા હતા તેનો જ તેમણે ભારતયુદ્ધ દ્વારા ઉચ્છેદ કર્યો. શ્રીકૃષ્ણે પ્રતિજ્ઞાભંગ કરી પોતાના ભક્તના પ્રાણ બચાવ્યા અને ભીષ્મને જશ આપ્યો.

* * *

શરીર જેમ અનેક નવાં નવાં વસ્ત્ર ધારણ કરે છે, આત્મા જેમ નવા નવા દેહ ધારણ કરે છે, તેમ ધર્મનો સનાતન આત્માએ પણ નવા નવા વિધિ શોધી કાઢવે જ છૂટકો. ઇંદ્રની પૂજામાં જ્યારે માલ ન રહે ત્યારે ગોવર્ધનની પૂજા જ ચલાવવી જોઈએ; અને યજ્ઞયાગની ધમાલ કરવા કરતાં શ્રીકૃષ્ણને શરણ જવું એ જ વધારે શ્રેયસ્કર છે એ જન્માષ્ટમી આપણને શીખવે છે.

શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર આપણે હજી ધ્યાનપૂર્વક જોયું નથી. શ્રીકૃષ્ણની નાનપણની લીલા અને મોટપણનું જગદુદ્ધારનું અવતારકૃત્ય એટલાં બધાં મોહક અને ઉદાત્ત છે અને શ્રીકૃષ્ણને અવતાર માની આપણે એટલા આશ્ચર્યમૂઢ થયા છીએ કે આ પુરુષોત્તમે આદર્શ માનવી તરીકે જે રીતે પોતાનું જીવન ગાળ્યું તે તરફ આપણું ધ્યાન જતું જ નથી. આજ સુધી આપણે જેટલાં નરરત્નોનાં ચરિત્ર વાંચ્યાં છે અથવા જોયાં છે તે બધાંથી શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર જુદું પડે છે. નાનપણમાં

શીંકા ઉપરના માખણનું નૈવેદ્ય આત્મદેવને સમર્પણ કર્યા પછી યશોદા માતા પકડશે એ બીકથી ગભરાયેલા શ્રીકૃષ્ણની નાટકી લીલા છોડી દઈએ તો શ્રીકૃષ્ણના આખા જીવનમાં દુઃખ કે ભયનો ક્યાંયે લવલેશ સરખો જડતો નથી. આટલું બધું વિવિધ ઘટનાઓથી પરિપૂર્ણ જીવન હોવા છતાં શ્રીકૃષ્ણ કોઈ કાળે દિઙ્મૂઢ થયા નથી, દુઃખથી દબાઈ ગયા નથી અથવા ઉદાસીનતાથી મોળા પડ્યા નથી. જેને આસક્તિ જ નથી તે ઉદાસીન શાનો થાય? જે બ્રહ્માનંદ જાણે છે તે શાને બીએ? જે સર્વ ભૂતોમાં પોતાને જ જુએ છે તેના મનમાં રાગ, દ્વેષ કે જુગુપ્સા ક્યાંથી હોય? એ જ શ્રીકૃષ્ણનું પૂર્ણત્વ છે. શ્રીકૃષ્ણને એક બ્રાહ્મણે લાત મારી તેને તેમણે અલંકારની પેઠે ધારણ કરી. ગાંધારીએ ઘોર શાપ આપ્યો તેને શ્રીકૃષ્ણે પોતાના અવતારકૃત્યના મદદગાર તરીકે વધાવી લીધો. અભિમન્યુ મરાયો, ઘટોત્કચ મરાયો, દ્રૌપદીના પુત્રોનો વધ થયો, અઢાર અક્ષૌહિણી સેનાનો નાશ થયો, મહાન મહાન આચાર્યો પડ્યા, યાદવકુળનો સંહાર થયો, પણ શ્રીકૃષ્ણ જેવા ને તેવા — અક્ષુબ્ધ, અવિચલિત, ગંભીર; જાણે પ્રલયકાળ પછીનો મહાસાગર.

* * *

ભારતીય યુદ્ધમાં સંગ્રામભૂમિ પર ઘાયલ થયેલા હજારો મુમૂર્ષુ યોદ્ધાઓ લોહીના કીચડમાં રોળાઈ ગયા છે અને તેમની વચ્ચે શ્રીકૃષ્ણની કારુણ્યમૂર્તિ દરેકના માથા પર પોતાનો શીતલ વરદ હસ્ત મેલતી ફરે છે એવું ચિત્ર કોઈ સમર્થ ચિત્રકાર કાઢી આપે? છેલ્લી ઘડીએ શ્રીકૃષ્ણનું દર્શન! એ અહોભાગ્ય જે જમાનાને મળ્યું તે જમાનો ધન્ય છે! તે વખતના કવિઓએ 'મરણોન્મુખ વીરોનો વિસામો આ મોરલીધર છે' એવા ભાવનાં ગીતો ગાયાં હશે!

* * *

ભારે સંકટ દેખાય ત્યારે મોખરે રહે અથવા એકલા જ આખું સંકટ માથે લે અને જ્યારે રાજ્યવૈભવ કે નામના મળવાનાં હોય ત્યારે શરમાળ વહુની પેઠે પાછળ પાછળ રહે, એ શ્રીકૃષ્ણનો સ્વભાવ કેટલો ઉદાત્તમધુર છે! ગોકુળમાં જેટલા રાક્ષસો આવ્યા તેટલા શ્રીકૃષ્ણે પોતે

માર્યો. યમુનામાં કાળિનાગ આવીને રહ્યો અને તેણે જ્યારે આખા વૃંદાવનમાં ત્રાસ ફેલાવ્યો ત્યારે પોતાનું શું થશે તેનો વિચાર કર્યા વગર શ્રીકૃષ્ણે કદંબના ઝાડ ઉપરથી સંકટના ધરામાં ભૂસકો માર્યો. ગોવાળ છોકરાઓ બધા ભયભીત થયા. કેટલાક ઘર ભણી દોડ્યા, કેટલાક ત્યાં ને ત્યાં જ મૂઢ બની થંભ જેવા ચોંટી રહ્યા. કોઈને કશું સૂઝયું નહીં. એકલા શ્રીકૃષ્ણે કાળિ સાથે યુદ્ધ કર્યું, તેને હરાવ્યો, નમાવ્યો અને જીવતદાન આપી છોડી દીધો. કંસવધમાં પણ આગળ અને જરાસંધના વધમાં પણ અગ્રેસર. જ્યાં જ્યાં સંકટ ત્યાં ત્યાં પોતે હાજર અને મોખરે.

* * *

ઇંદ્રે પ્રલયકાળનો વરસાદ મોકલ્યો ત્યારે પણ શ્રીકૃષ્ણે ગોવર્ધન ઉપાડી પ્રજાનું રક્ષણ કર્યું; પણ તેની સાથે પ્રજાને એ પણ બોધ આપ્યો કે દરેક માણસ જ્યારે ગોવર્ધન ઊંચકવામાં મદદ કરે ત્યારે જ પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ પોતાની આંગળી ઉઠાવે. શક્તિ પરમાત્માની પણ પ્રયત્ન તમારો.

* * *

જન્માષ્ટમીને દિવસે શ્રીકૃષ્ણ પાસે આપણે શું માગીએ? દરેક જણ પોતાની વૃત્તિ પ્રમાણે માગી લે. ભારતકાલીન પ્રમુખ વ્યક્તિઓએ શ્રીકૃષ્ણ પાસે શું શું માગ્યું હતું તે પાંડવગીતામાં શ્લોકાયું છે. કૃપણ કૃપણની પેઠે માગી લે, ભક્ત ભક્તહૃદયથી માગી લે, અભિમાની અભિમાનને છાજે એવાં વચનો કાઢે અને પોતાનું પાપ પણ પરમાત્મા પર ઢોળી દે. પણ માગવું હોય તો વીરમાતા, ધર્મમાતા, તપસ્વિની કુન્તીએ જે માગી લીધું તે જ માગવું જોઈએ ભાગવતમાં કુન્તીની પ્રાર્થના કેવા સુંદર શબ્દોમાં આપેલી છે! કુન્તી માતા કહે છે, 'હે ભગવન્! જેમાં તારું વિસ્મરણ થાય તે વૈભવ મારે નથી જોઈતો. જેનાથી હમેશાં તારું સ્મરણ રહે, તારું ચિંતન થાય, શરણાગતતા વધે એવી આપત્તિ અમને આપ. ભગવન્! અમને આપત્તિ આપ. आपदः सन्तु नः शश्वत्। કેમ કે,

विपदो नैव विपदः, संपदो नैव संपदः।
विपद् विस्मरणं विष्णोः; संपन् नारायण-स्मृतिः॥

પરમાત્માને ભૂલી જવો એ જ ભારે સંકટ અને નારાયણ-અખંડ સ્મરણ રહેવું એ જ સંપત્તિ, એ જ વૈભવ, એ જ શ્રેયપ્રેય એ જ સ્વરાજ્ય, સ્વારાજ્ય અને વિશ્વ-સામ્રાજ્ય.

૧૩-૮-'૨૨

૫. જન્માષ્ટમી

એનો એ જ સૂરજ રોજ રોજ ઊગે છે, છતાં દરરોજ નવો પ્રાણ, નવું ચૈતન્ય, નવું જીવન લઈ આવે છે. સૂરજ જૂનો જ છે એમ ધારી પક્ષીઓ નિરુત્સાહ નથી થતાં. કાલનો જ સૂરજ આજે આવ્યો છે એમ જોઈ દ્વિજગણો ભગવાન દિનકરનો પરિચયને કારણે નિરાદર નથી કરતા. જે માણસનું જીવન શુષ્ક થઈ ગયું છે, જેની આંખોનું તેજ ઊતરી ગયું છે, જેના હૃદયમાં લોહી ફરતું અટક્યું છે, તેને માટે જ સૂરજ જૂનો છે. જેનામાં પ્રાણનો કંઈ પણ અંશ છે તેને હિસાબે તો ભગવાન સૂર્યનારાયણ નિત્યનૂતન છે. જન્માષ્ટમી પણ દરવર્ષે આવે છે. દરવર્ષે આપણે એની એ જ કથા સાંભળીએ છીએ, એ ને એ જ રીતે ઉપવાસ કરીએ છીએ અને એ ને એ જ રીતે કૃષ્ણજન્મનો ઓચ્છવ કરીએ છીએ.

છતાં હજારો વર્ષો થયાં જન્માષ્ટમી દરવર્ષે તે જગદ્ગુરુનો નવો જ સંદેશો આપણને આપતી આવી છે. કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીના વક્ર ચન્દ્રની પેઠે એક પગ ઉપર ભાર મૂકી એક પગ વાંકો રાખી શરીરને કમનીય વાંક આપી બંકિમચંદ્ર મુરલીધરે જે દિવસે સંસારમાં પ્રથમ પ્રાણ ફૂંક્યો તે દિવસથી આજ સુધી દરેક નિરાશ્રિત માણસને આશ્વાસન મળ્યું છે કે, न हि कल्याणकृत् कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति।

જે માણસ સન્માર્ગે વળ્યો છે, ધર્મને વળગી રહે છે તેની બાપુ! કોઈ કાળે દુર્ગતિ નથી.

* * *

લોકોને લાગે છે કે ધર્મ એ દુર્બળ લોકોને માટે છે. બહુ બહુ તો વ્યક્તિ વ્યક્તિના સંબંધમાં તેની ઉપયોગિતા હશે. પણ રાજાઓ અને સમ્રાટો તો કરે તે ધર્મ. સામ્રાજ્યશક્તિ ધર્મથી પર છે.

વ્યક્તિનો પુણ્યક્ષય થતો હશે, પણ સામ્રાજ્ય એક અલૌકિક વસ્તુ છે. ઈશ્વરની વિભૂતિ કરતાં પણ સામ્રાજ્યની વિભૂતિ શ્રેષ્ઠતર. સામ્રાજ્ય જ્યારે હાથમાં વિજયપતાકા લઈને દુનિયા પર ફરી વળે છે ત્યારે ઈશ્વર દિવસના ચંદ્રમાની પેઠે ક્યાંય સંતાઈ રહે છે.

મથુરામાં કંસની ભાવના આવી જ હતી; મગધદેશમાં જરાસંધને આમ જ થતું; ચેદિદેશમાં શિશુપાલની એ જ મનોદશા હતી; જલાશયમાં રહેનાર કાલિનાગ આમ જ માનતો; દ્વારિકા ઉપર હુમલો કરનાર કાળયવનની ફિલસૂફી એ જ હતી; પ્રાગ્જ્યોતિષના મહાપાપી નરકાસુરને એ જ કેળવણી મળી હતી; અને દિલ્હીનો સમ્રાટ કૌરવેશ્વર પણ એ જ વૃત્તિમાં ઊછરેલો હતો. આ બધા મહાપરાક્રમી રાજાઓ અંધ કે અજ્ઞાન ન હતા. એમના દરબારમાં ઇતિહાસવેત્તાઓ, અર્થશાસ્ત્રવિશારદો અને રાજધુરંધર એવા અનેક વિદ્વાનો હતા. તેઓ પોતાનાં શાસ્ત્રો નિચોવી તેનો સાર કાઢીને પોતપોતાના સમ્રાટોને સંભળાવતા. પણ જરાસંધ કહેતો, 'તમારા ઇતિહાસના સિદ્ધાંતો ધર્યા રહે; મારો પુરુષાર્થ તો મારા બુદ્ધિબળથી અને બાહુબળથી એ તમારા સિદ્ધાંતો ખોટા પાડવામાં છે.' કાળયવન કહેતો, 'હું એક જ અર્થશાસ્ત્ર જાણું છું : બીજા દેશોને નિચોવીને એમનું ધન હરણ કરવું, ધનવાન થવાનો એ જ એકમાત્ર સીધો, સહેલો — અને તેથી સશાસ્ત્ર — માર્ગ છે.' શિશુપાલ કહેતો. 'ન્યાયઅન્યાયની વાત પ્રજાના આપસના વિખવાદમાં ચાલી શકે. અમે તો સમ્રાટ રહ્યા. અમારી જાતિ જ જુદી. ઇજ્જત અને મોભો એ જ અમારો ધર્મ.' કૌરવેશ્વર કહેતો, 'જેટલાં રત્નો છે તે બધાં અમારો વારસો; અમારી પાસે જ તે આવવાં જોઈએ. 'यत्नो रत्नभुजो वयम्' (કેમ કે અમે રત્નભોગી છીએ; રત્નનો ઉપભોગ કરવા માટે સરજાયેલા છીએ.) દુનિયામાં જેટલાં તળાવ હોય તેટલાં અમારા જ વિહારને માટે છે. સોયની અણી ઉપર રહી શકે એટલી ભૂમિ પણ અમે લડયા વગર કોઈને ન આપીએ.'

પક્ષપાતશૂન્ય નારદે કંસને ચેતવી દીધો હતો કે પારકા શત્રુ સામે તું ભલે ફાવ્યો હોય, પણ તારા સામ્રાજ્યની અંદર — રે,

તારા ઘરની અંદર જ — તારો શત્રુ પેદા થશે. જે સગી બહેનને તેં આશ્રિત દાસીની સ્થિતિએ મૂકી છે તેના જ પુત્રને હાથે તારો નાશ થવાનો, કેમ કે તે ધર્માત્મા હશે. તેનો તેજોવધ કરવાના તું જેટલા પ્રયત્નો કરીશ તેટલા બધાય તેને અનુકૂળ જ થઈ પડવાના. કંસે મનમાં વિચાર કર્યો, 'Forewarned is forearmed.' આટલી ચેતવણી વેળાસર મળી, ને પાણી પહેલી પાળ ન બાંધીએ તો આપણે ઇતિહાસજ્ઞ શાના? આપણે સમ્રાટ શાના? નારદે કહ્યું, 'આ તારી વિનાશ-કાળની વિપરીત બુદ્ધિ છે. હું કહી રહ્યો છું એ ઇતિહાસનો સિદ્ધાંત નથી, એ ધર્મની અનુભવવાણી છે; એ સનાતન સત્ય છે. વસુદેવ દેવકીનાં આઠ અપત્યોમાંથી એકને હાથે તું જરૂર મરવાનો. તારે માટે એક જ ઉપાય છે. હજી પશ્ચાત્તાપ કર અને શ્રીહરિને શરણે જા.' માની કંસે તિરસ્કારયુક્ત હાસ્યથી જવાબ આપ્યો, 'સમ્રાટો સમરભૂમિ ઉપર પરાજય પામ્યા વગર પશ્ચાત્તાપ કરતા નથી' 'તથાસ્તુ' કહી નિરાશ નારદ ચાલ્યા ગયા. કંસે વિચાર કર્યો, અત્યાર સુધીના સમ્રાટો ફાવ્યા નહીં એનું કારણ તેમની ગફલત; તેઓએ પૂરતા સાવધાન રહેવું ન જાણ્યું. હું પણ જો ગાફેલ બનું તો મારે પણ પરાજય સ્વીકારવો પડે. પણ તેનું કાંઈ નહીં. જે વીર છે તે હમેશાં જયને માટે મથે અને પરાજયને માટે તૈયાર રહે. હારી જઈએ તેમાં ખોટું નથી પણ ધર્મને નામે શરૂઆતમાં જ વશ થઈએ એમાં નામોશી છે. ધર્મનું સામ્રાજ્ય સાધુ-સંત-વેરાગી અને દેવબ્રાહ્મણોને મુબારક હો; હું તો સમ્રાટ છું. હું તો એક શક્તિને જ ઓળખું.

ક્રૂર થઈ કંસે વસુદેવનાં સાત નિરપરાધ અર્ભકોનાં ખૂન કર્યાં. કૃષ્ણજન્મ વખતે ઈશ્વરી લીલા ચાલી અને કૃષ્ણ-પરમાત્માને બદલે કન્યાદેહધારી શક્તિ કંસને હાથ આવી. કંસે તેને જમીન ઉપર પછાડી; પણ શક્તિથી કંઈ શક્તિ ઓછી જ મરવાની હતી? વસુદેવે શ્રીકૃષ્ણને ગુપ્તરૂપે ગોકુળમાં આણી રાખ્યા. પણ પરમાત્માને કશી જ વસ્તુ છાની રાખવી ન હતી. પરમાત્માને ક્યાં જાહેરાતની બીક હતી? ભોંઠા પડેલા કંસને શક્તિએ અટ્ટહાસ કરીને કહ્યું,

'તારો શત્રુ તો ગોકુળમાં દિન દુગુના ઔર રાત ચૌગુના વધે છે.' મથુરાથી ગોકુળવૃંદાવન બહુ દૂર નથીઃ ચારપાંચ ગાઉ પણ નહીં હોય. કૃષ્ણને મારવાના જેટલા સૂઝયા તેટલા પ્રયત્નો કંસે કરી જોયા પણ શ્રીકૃષ્ણનું મરણ શામાં છે એ જ તે સમજી શકયો નહીં. શ્રીકૃષ્ણ અમર તો હતા જ નહીં; તેમ મરણાધીન પણ હતા નહીં. ધર્મકાર્ય કરવા માટે તેઓ આવેલા. ધર્મનું રાજ્ય સ્થાપન ન થાય ત્યાં સુધી તે કેવી રીતે વિરામ પામે? કંસને થયું કે શ્રીકૃષ્ણને આપણા દરબારમાં બોલાવીને તેમનું મોત કરીએ, પણ ત્યાં જ તેની બાજી બગડી, કેમ કે કંસની પ્રજાએ પરમાત્મતત્ત્વ ઓળખ્યું અને પ્રજા પરમાત્માને જ અનુકૂળ થઈ ગઈ.

કંસનો નાશ જોઈ જરાસંધે ચેતવું જોઈતું હતું. પણ જરાસંધને થયું કે 'ના, કંસ કરતાં હું વધારે સાવચેત છું; મેં અનેક ભિન્ન ભિન્ન અવયવો સાંધીને મારું સામ્રાજ્ય-શરીર પ્રબળ કરેલું છે. મલ્લયુદ્ધમાં મારો બરોબરિયો કોણ છે? મારી નગરીનો કોટ દુર્ભેદ્ય છે. મને બીક શાની?' જરાસંધનાં પણ દાતણના જેવાં બે ફાચરાં થયાં. કાલિનાગ તો પોતાના જલસ્થાનને સલામતીનો નમૂનો માનતો હતો. એનું વિષ અસહ્ય હતું. ફુત્કારમાત્રથી જ મોટમોટી સેનાઓને મારી નાખે તેના વિષનું પણ કશું ચાલ્યું નહીં. કાળયવન ચડાઈ કરી આવ્યો, પણ સૂતેલા મુચકુન્દના ક્રોધાગ્નિથી વચમાં જ બળી મૂઓ. નરકાસુર એક સ્ત્રીને હાથે પરાભૂત થયો અને મરાયો, કૌરવેશ્વર દુર્યોધન દ્રૌપદીના ક્રોધવહ્નિમાં ભસ્મ થયો; અને શિશુપાલને તેણે કરેલી ભગવન્નિંદાએ જ મારી નાખ્યો.

ષડ્‌રિપુ જેવા આ ૭ સમ્રાટો મરી ગયા. સપ્તલોક અને સપ્તપાતાળ સુખી થયાં અને જન્માષ્ટમી સફળ થઈ. છતાં દરવર્ષે આટઆટલા કાળ આપણે એ ઉત્સવ શા માટે ઊજવીએ છીએ? એટલા જ માટે કે હજી આપણાં હૃદયમાંથી તેમ જ સામાજિક જીવનમાંથી ષડ્‌રિપુનો નાશ થયો નથી; તેઓ આપણને અત્યંત પીડે છે; આપણે લગભગ નાસીપાસ થઈએ છીએ. એવે પ્રસંગે આપણાં હૃદયમાં કૃષ્ણચંદ્રનો જન્મ થવો જોઈએ. 'જ્યાં પાપ છે

ત્યાં પાપપુંજહારી પણ છે.' એ આશ્વાસનનો આપણા હૃદયમાં ઉદય થવો જોઈએ. મધ્યરાત્રિના અંધકારમાં કૃષ્ણચંદ્રનો ઉદય થાય તો જ નિરાશ થયેલી દુનિયા આશ્વાસન લઈ શકે અને ધર્મમાં દૃઢ રહી શકે.

૪-૯-'૨૧

૬. નારીજીવન અને શ્રીકૃષ્ણ

સ્ત્રી અને પુરુષ મળીને કુટુંબ થાય છે. સ્ત્રી અને પુરુષ મળીને સામાજિક જીવનની શરૂઆત થાય છે. સ્ત્રી અને પુરુષ અનેક રીતે ભિન્ન હોવા છતાં એમનું સહજીવન અભેદ્ય છે.

માનવી જીવનનો — તમામ માનવી જીવનનો — આધાર સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધની સુંદરતા ઉપર નિર્ભર છે.

કોણ કહી શકે કે દુનિયાની અત્યાર સુધી ખીલેલી દસવીસ પ્રધાન સંસ્કૃતિઓમાંથી એક પણ સંસ્કૃતિએ એ સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધની સુંદરતા ખીલવવામાં અથવા જાળવવામાં સફળતા મેળવી છે? આજે તો સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધ એટલે એ બે જાતિ વચ્ચેનું લૈંગિક આકર્ષણ અને એમાંથી ઉત્પન્ન થતા સવાલોની ચર્ચા કે વ્યવસ્થા એટલું જ મનાય છે. પણ એ બહુ સંકુચિત અર્થ થયો. પુરુષોનું જીવન, એની આકાંક્ષાઓ અને એનો પુરુષાર્થ અનંતવિધ હોય છે. સ્ત્રીઓનું જીવન પણ એથી ઓછું સમૃદ્ધ નથી હોતું. પુરુષના જીવન કરતાં વખતે એ વધારે ઊંડું, વધારે વિવિધ અને વધારે ઉત્કટ હશે.

હવે આ બે પ્રકારની જીવનસમૃદ્ધિ પાસે પાસે આવે ત્યારે ફક્ત લૈંગિક આકર્ષણને કારણે જ એ આવે છે એમ માનવું એ તો સમજણશક્તિનું છીછરાપણું જ છે.

જે જે લોકોએ માનવી જીવનની જટિલતા અને એની સમૃદ્ધિ બંનેનું યથાર્થ દર્શન કર્યું છે, તેઓ બધા સ્વીકારે છે કે સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધનો માણસજાતે ઊંડો વિચાર કર્યો જ નથી. સ્ત્રીહૃદયનું ઊંડાણ અને પુરુષનાં પરાક્રમની ઉત્તુંગતા એ બેનો મેળ માણસ-જાત હજી સાધી શકી નથી. અને તેથી જ માનવી જીવન હજી સુધી

એક શોકાંતિકા જ નીવડયું છે. રવીન્દ્રનાથ જેવા જીવનદ્રષ્ટાને પણ અંતે કહેવું પડયું છે કે એક સંસ્થા તરીકે જોતાં લગ્નસંબંધ હજી સફળ નીવડયો નથી. સ્ત્રી–પુરુષ સમસ્યાનો સમાજે હજી પૂરો ઉકેલ આણ્યો નથી.

સામાજિક વ્યવસ્થાનું વિધાન કરી આપનાર દીર્ઘદર્શી સ્મૃતિકારોએ, સમાજ અને સ્થાપકોએ અને આજના કાયદા ઘડનારાઓએ સ્ત્રી–પુરુષના સહજીવન માટે જે અણઘડ વ્યવસ્થાઓ આજ સુધી સૂચવી છે તે તો આદર સાથે દરગુજર કરીએ. પણ સ્વતંત્રપણે જે લોકોએ સ્ત્રી–પુરુષ–સંબંધની ચર્ચા છેલ્લાં પાંચ હજાર વરસથી દેશદેશાંતરમાં ચલાવી છે, તેઓ એટલે કે કવિઓ, પુરાણકારો અને નવલકથાના લેખકો અખંડ ચર્ચા કર્યા ઉપરાંત કશું વધારે કરી શકયા નથી. એ કેટલી નિરાશા ઉપજાવનારી બીના છે એ તરફ પણ કોઈનું લક્ષ ગયું નથી. અને હવે તો જાણે ચર્ચા કર્યા જ કરવી, એની અંદર જ કૃતાર્થતા છે, એમ એ આખી ન્યાત અને એના અનુયાયીઓ માનતા થયા છે. સનાતની સમાજવ્યવસ્થાપકો અકળાઈને કહે છે કે ચર્ચા છેડો જ મા, એ ચર્ચા જ તમામ વિટંબણાઓનું મૂળ છે. એની સામે કવિઓ અને નવલિકો જોર જોરથી કહે છે કે 'ચર્ચા કરવાનો અમારો જીવનસિદ્ધ અધિકાર છે.' અધિકાર છે એ વિષે શંકા નથી. શંકા એટલી જ છે કે એ અધિકાર જીવનસિદ્ધ છે કે મરણસિદ્ધ ? કોઈ માંદા માણસ આગળ દેશદેશાંતરના વૈદો ભેગા થાય અને અવ્યવસ્થિતપણે એના મંદવાડની મીમાંસા કર્યે જ રાખે અને દવા તો કશી આપે કે સૂચવે નહીં, ત્યારે એ મરીજની જે હાલત થાય તે જ હાલત મનુષ્યસમાજની આ સવાલ પરત્વે થઈ છે.

દેશદેશાંતરના કવિઓએ સ્ત્રી–પુરુષ–સંબંધમાંથી ફલિત થતી જાતજાતની નિરાશાઓ અને એમની સુવાસ વર્ણવી નથી એમ નથી. સ્ત્રી–પુરુષ–સંબંધમાંથી ઉત્પન્ન થતી જીવનવીરતાનાં માહાત્મ્યો, કવિઓએ ગાયાં નથી એમ નથી. સ્ત્રી–પુરુષ–સંબંધની સુભગતા અને સુંદરતા ખીલવીને કેટલાક લોકોએ આ પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ

ઉતારી બતાવ્યું છે એનીયે ના નથી. સ્ત્રી–પુરુષ–સંબંધની નિષ્ઠાએ મનુષ્ય જીવનને પામરતામાંથી ઉગારી, ધવલગિરિના શિખર ઉપર પ્રસ્થાપિત કર્યું છે. એ વસ્તુનો સ્વીકાર કર્યા પછી પણ દુઃખ સાથે કહેવું પડે છે કે વ્યાપક સમાજની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં સ્ત્રી–પુરુષ-સંબંધનો પ્રશ્ન હજી અણઉકેલ્યો જ રહ્યો છે.

આવા મૂલગામી સવાલનો ઉકેલ આણવાનું કામ કોઈ શબ્દસ્વામી કે કલ્પનાવિહારીનું નથી. એ તો કોઈ ત્રિકાળદર્શી જીવનઉપાસક વીરનું જ કામ છે. એવો એક પ્રયોગવીર આપણે ત્યાં થઈ ગયો, જેની જયંતી આબાલવૃદ્ધ, સ્ત્રી–પુરુષો સૌ કોઈ સૈકાઓથી ઊજવતાં આવ્યાં છે.

શ્રીકૃષ્ણ આગળ અટપટા એવા કયા પ્રશ્નો નહોતા? જનતાને ત્રાહિ પોકારાવનાર પાંચ સમ્રાટોના સામ્રાજ્યનો નાશ એને કરવો હતો. તત્ત્વજ્ઞાનનાં ભિન્ન ભિન્ન દર્શનોના ઝઘડાઓ મટાડવા હતા. ઋષિઓએ ખીલવેલી તમામ જીવનદૃષ્ટિઓની એકાંગિતા દૂર કરવી હતી. બુદ્ધિબળ, બાહુબળ, ધનબળ અને સંઘબળને ઉતારી પાડી હૃદયબળની પ્રતિષ્ઠા વધારવી હતી. માનવી સંસ્કૃતિનો આખો પાયો કેવળ તાત્ત્વિક ચર્ચાથી નહીં પણ પ્રત્યક્ષ વ્યાવહારિક કાર્યો દ્વારા બદલવો હતો. ભારતીય સંસ્કૃતિના એકેએક અંગઉપાંગની નવેસર રચના કરવી હતી. આવાં આવાં મહાન કાર્યો જેણે પોતાને માથે લીધાં તેને માટે સ્ત્રી–પુરુષ–સંબંધનો પ્રશ્ન ન છેડવો. એ ક્ષેત્રમાં નવા નવા અખતરાઓ ન કરવા, સમાજનેતા અને ધર્મકાર તરીકેની પોતાની પ્રતિષ્ઠા જોખમમાં ન નાખવી એમાં જ ડહાપણ હતું. પણ મનુષ્ય-જાતિના સદ્ભાગ્યે શ્રીકૃષ્ણ જેવા પ્રયોગવીર પાસે એ એક જ ડહાપણનો અભાવ હોય છે. નાનપણમાં માતપિતાને બંદીખાનામાંથી છોડાવવાનું અઘરું કાર્ય નજર આગળ હોવા છતાં, જેણે ગાયોનો સવાલ પોતાનો કર્યો અને ગોપાલનું નામ મેળવી લીધું, એણે જ તમામ દુનિયાની અને અગણિત પેઢીઓની ટીકા વહોરી લઈને પણ સ્ત્રી–પુરુષ–સંબંધનો સવાલ પોતાનો કર્યો અને ગોપીજનવલ્લભનું નામ મેળવ્યું.

એવા એ શ્રીકૃષ્ણના જીવનમાં કઈ કઈ જાતની સ્ત્રીઓ આવી, અને શ્રીકૃષ્ણે એમના જીવનની કદર કઈ કઈ રીતે કરી એનું આજને દિવસે આપણે ચિંતવન કરીએ.

શ્રીકૃષ્ણનું દૈવ પણ કેવું વિચિત્ર કે એના જન્મ પહેલાં જ અને એને જ કારણે એની એક બહેન મરાઈ. 'કોઈ પણ જાતની ભૂલ ન જ થવા દેવાય. બંદોબસ્ત કરવો હોય તો તે અણીશુદ્ધ કરવો જોઈએ' એ સમ્રાટોના વ્યાકરણને અનુસરીને સમ્રાટ કંસે વસુદેવનાં તમામ બાળકોને મારી નાખવાનું નક્કી કર્યું એમાં એની હડફેટમાં એ કન્યા આવી. સ્ત્રીઘાત ન કરાય એ આર્ય નિયમને કોરે મૂકી કંસે એ નિર્દોષ બાળાનું ખૂન કર્યું. પણ એ ખૂન સાથે જ કંસને અનુભવ થયો કે અબળા બાળા પણ વિદ્યુતની શક્તિ ધરાવે છે. એ કન્યાએ મરતાં મરતાં કંસના હૈયામાં વહેમ અને બીકનો વજ્રઘાત કર્યો અને એ સ્વર્ગે ગઈ.

શ્રીકૃષ્ણજન્મની આગાહી ભલે નારદે કરી હોય પણ શ્રીકૃષ્ણ-જન્મની બીક તો કંસના હૃદયમાં એ બાળાએ જ વાવી દીધી. અને તે દિવસથી એ બાળાનાં વચન યાદ કરી કરીને કંસરાજા જળ, સ્થળ અને કાષ્ઠ-પાષાણમાં કૃષ્ણને જોતા થયો.

આમ શ્રીકૃષ્ણના આગમનનું સીધું સૂચન એક બાળાએ જ કર્યું. અને કૃષ્ણાવતારનું રહસ્ય પણ એ બાળાએ જ કંસને સમજાવ્યું. અબળાને મારી નાખવું સહેલું છે પણ એનું ચૈતન્ય અમર જ હોય છે, એમ શ્રીકૃષ્ણની એ ભગિનીએ કંસને પુરવાર કરી આપ્યું.

શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ થયો કારાગારમાં, બંદી માતપિતાને પેટે. એ માતાના દૂધનું એક ટીપું પણ શ્રીકૃષ્ણ પી ન શક્યા. છતાં એને બંદીવાસમાંથી છોડાવવાની પોતાની જવાબદારી શ્રીકૃષ્ણે એટલે સુધી માની કે એ માતાનો ઉદ્ધાર કર્યા પછી જ પોતાની કેળવણીનો વિચાર મનમાં આવવા દીધો.

'પ્રથમ કેળવણી, પછી માતાની સેવા' એ દુનિયાનું નક્કર ડહાપણ માતૃભક્ત શ્રીકૃષ્ણને સૂઝ્યું નહીં.

યશોદાના દૂધે શ્રીકૃષ્ણને દરેક જાતનો યશ આપ્યો. એ કથા એટલી બધી પ્રગટ છે કે એનું વિશેષ ચિંતન કરાવવાનું રહેતું નથી. માતા સાથેનો બાળકનો પહેલો સંબંધ બંડખોરનો હોય છે. બાળક જો જાતજાતના તોફાનથી માતાને હેરાન ન કરે તો માતાની વત્સલતા અણખેડાયેલી જ રહી જાય. માતા સાથે ચતુરાઈના દાવ ખેલી ખેલીને શ્રીકૃષ્ણે દામોદરનો ઇલકાબ મેળવ્યો.*

જગદ્‌ગુરુનું મિશન લઈને આવેલા બાળકને તોફાન કરવા ઉપરાંત પણ માતાની વિશેષ સેવા કરવાની રહે છે. એવી સેવા એણે ગીતાગાન પહેલાં જ ફક્ત મોઢું ઉઘાડીને કરી. પોતાના વહાલસોયા દીકરાના મોઢામાં વિશ્વરૂપનું દર્શન કરનાર માતાનું આશ્ચર્ય વાણીથી વ્યક્ત ન જ થાય'એમ સમજીને ગીતાનો અગિયારમો અધ્યાય લખનાર વ્યાસે ત્યાં મૌન ધારણ કર્યું છે. પોતાની માતાનો જ ગુરુ થનાર બીજો અવતારી પુરુષ દુનિયામાં થયો છે? કપિલદેવને અવતારી પુરુષ ગણીએ તો વાત જુદી.

સ્ત્રીજાતિ વિશ્વજનની છે માટે જ એ નિઃસંશય પૂજ્યપાત્ર છે. પણ સ્ત્રી કાંઈ જન્મે દેવી નથી હોતી. એનામાં આસુરીવૃત્તિ પણ પ્રગટ થઈ શકે છે અને પછી પોતાની જ વિકૃત મનોવૃત્તિને કારણે અથવા કોઈના કહેવાથી એ પૂતના પણ થઈ શકે છે.

અવતારી પુરુષને ક્ષણે ક્ષણે ઝેર પીવું જ પડે છે. સોક્રેટીસ જેવો કોઈ જીવનને અંતે એ પીએ. મહાદેવ જેવો કલ્પાંતના પ્રસંગે પીએ. શ્રીકૃષ્ણે જીવનના પ્રારંભમાં જ એ પીધું અને પચાવ્યું.×

---

* દામ એટલે દોરી અને ઉદર એટલે પેટ. શ્રીકૃષ્ણનાં તોફાનોથી અકળાયેલી યશોદા એને કોક વાર પેટ (કેડે) દોરી બાંધી ખાંડણિયા સાથે બાંધી રાખતી તે પરથી કૃષ્ણનું નામ દામોદર પડ્યું. એમાં પણ માતા ન ફાવી અને દીકરાએ આંગણાના બે ઝાડ વચ્ચે ખાંડણિયું ખેંચીને બન્ને ઝાડ તોડી પાડ્યાં એ વાત ભાગવતના વાચકો હજામ રીતે જાણે છે.

× ત્યાર પછી એ નાગર ગિરધરની એક શિષ્યાએ પણ એનું જ અનુકરણ કરી સ્ત્રીજીવન કૃતાર્થ કર્યું અને પોતાના ગીતો દ્વારા એ અમર થઈ.

સ્ત્રી પણ ઝેર પાઈ શકે છે એ વસ્તુસ્થિતિ શ્રીકૃષ્ણના જીવનમાં જાહેર થઈ એ બધી રીતે યથાયોગ્ય જ થયું. પ્રહ્લાદની પેઠે શ્રીકૃષ્ણે પણ પુરવાર કરી આપ્યું કે સમજણપૂર્વક પીધેલું ઝેર અમૃતરૂપ થાય છે.

જેમ પૂતનાએ શ્રીકૃષ્ણને ઝેર પાયું તેમ એને અમૃત પાનાર નીવડી એની સખી રાધા. પ્રેમધારા, જે ઘણી વાર નીચે વહે છે તેને ઊર્ધ્વગામી કરનાર તરીકે એ ધારાને રાધાનું નામ મળ્યું.

રાધા એ શ્રીકૃષ્ણની બાલસખી, પ્રેમના ક્ષેત્રમાં એની દીક્ષાગુરુ અને અધ્યાત્મની દૃષ્ટિએ એ એની જ ચિચ્છક્તિ છે. ત્રણે દૃષ્ટિએ શ્રીકૃષ્ણના જીવનમાં એનું સ્થાન અનેરું છે. જેમ રામ સાથે સીતાનું નામ અવિભાજ્ય છે તેમ જ કૃષ્ણ સાથે રાધાનું નામ અવિભાજ્ય થઈ ગયું.

અને ત્યાં જ અલ્પપ્રજ્ઞ કવિઓએ ખતા ખાધી. એમણે માની લીધું કે 'રાધાનો શ્રીકૃષ્ણ સાથેનો સંબંધ માનવી દૃષ્ટિએ તો મલિન જ કહેવાય. પણ શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યક્ષ પરમાત્મા; એને તો કશું પાપ ચોંટે જ નહીં. કાયદો ચાલુ કરનાર રાજાને હાથે જેમ ગુનો થઈ ન શકે તેમ પરમાત્માને હાથે જે કાંઈ થાય તે જ ઉત્તમ આચાર, એને અનાચાર કહેવાય જ નહીં. એ ન્યાયે જ એ સંબંધ શુદ્ધ હતો અથવા સ્પૃહણીય હતો એમ માનવું ઘટે છે.'

ખરું જોતાં રાધા અને કૃષ્ણનો સંબંધ તો પત્ની, માતા, પુત્રી, ભગિની, સખી ઇત્યાદિ તમામ સંબંધોનો નિચોડ કાઢી, એમાંથી તૈયાર કરેલા પ્રેમના સંજીવની રસાયણનો દ્યોતક હતો.

દરેક જાતના સંબંધનું વિશુદ્ધિકરણ એટલે કે દ્વૈતીકરણ થયા બાદ એ બધા સંબંધોમાં પોતપોતાની વિશિષ્ટ ખુમારી કાયમ રહ્યા છતાં એમાં તાત્ત્વિક ભેદ રહેતો નથી. એવા સંબંધને બહુ બહુ તો અભેદ ભક્તિનો સંબંધ કહેવાય પણ એ શબ્દ પણ અહીં અધૂરો જ લાગે છે. ભક્તિમાં જે ઉપાસ્ય–ઉપાસક ભાવ રહે છે તે રહ્યા છતાં કોણ ઉપાસ્ય અને કોણ ઉપાસક એ કહેવું મુશ્કેલ થઈ જાય છે. તેના જેવો એ સંબંધ હોય છે.

એ સંબંધને જો કોઈએ ન્યાય આપ્યો હોય તો તે મહારાષ્ટ્ર કવિ શ્રીજ્ઞાનેશ્વરે પોતાના અમૃતાનુભવના પ્રારંભના પ્રકરણમાં આપેલ છે.

રાધા સ્ત્રીજાતિની પરમ ઉન્નત સ્થિતિની પ્રતિનિધિ છે. રાધા એ શ્રીકૃષ્ણની સર્વોચ્ચ કૃતિ છે.

એ જ રાધાની કાચીપાકી વિભૂતિઓ તે વ્રજની ગોપીઓ છે. દરેક ગોપીમાં રાધા ઓછીવત્તી પ્રતિબિંબિત થયેલી આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

રાધા એ કોઈ અદ્વિતીય વ્યક્તિ નથી પણ તમામ સ્ત્રીજાતિની હરેક વ્યક્તિએ પોતાની આગળ અંતિમ અનુકરણ માટે રાખવાનો આદર્શ છે એમ બતાવવા માટે જ કવિએ રાધાની આસપાસ અનેક ગોપીઓની સૃષ્ટિ ઊભી કરેલી છે.

જીવનશુદ્ધિ અને પ્રેમની જીવનસમૃદ્ધિ એનું પ્રતીક તે શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલા છે. પોતાના પ્રસંગમાં આવેલી સ્ત્રીઓને 'આ તો કેવળ સ્ત્રી છે' એમ એમની અવગણના કર્યા વિના એમની પ્રેમશક્તિની મૂડીને આધારે દરેકને ઉપર ને ઉપર ચઢાવવાનો શ્રીકૃષ્ણે સફળ પ્રયત્ન કર્યો. શ્રીકૃષ્ણના અવતારકાર્યનું એ એક મહત્ત્વનું અંગ છે.

શ્રીકૃષ્ણને સિદ્ધાન્ન ખવડાવનાર ઋષિપત્નીઓ, અને સંભ્રમ સાથે શ્રીકૃષ્ણની મહેમાનગીરી કરનાર વિદુરપત્ની એ પણ બધી શ્રીકૃષ્ણનું સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યેનું અવતારકૃત્ય સમજનારી બહેનો જ હતી.

લિંગભેદને કારણે સ્ત્રી–પુરુષોમાં જે વિકાર પેદા થાય છે, આખા શરીરમાં જે કામુકતા પ્રસરે છે તેના ઉપર પ્રેમનો વિજય મેળવી જીવનને શુદ્ધ અને સમૃદ્ધ કરનાર શ્રીકૃષ્ણની દીક્ષાને કૃતાર્થ કરનાર હતી એ બહેનો.

દેવકી અને યશોદા પછી મુરબ્બી જેવી જો કોઈ સ્ત્રીઓ શ્રીકૃષ્ણના પ્રસંગમાં આવી હોય તો તે કુંતી અને ગાંધારી છે. ગાંધારીએ પોતાના દીકરાઓ પ્રત્યેના મોહને વશ થઈ કૃષ્ણને દારુણ શાપ આપ્યો પણ સ્થિતપ્રજ્ઞ અને પક્ષપાતરહિત એવા ધર્મકૃત્ શ્રીકૃષ્ણને કોઈ પણ શાપ શાપરૂપે લાગે જ નહીં. તેણે તરત જોઈ

લીધું કે ગાંધારીનો શાપ પણ પોતાના અવતારકૃત્યનો પોષક જ છે. એક ભક્તે કહ્યું છે: क्रोधोऽपि देवस्य वरेण तुल्यः। ભગવાનનો ક્રોધ પણ તેના વર જેવો કલ્યાણકારી હોય છે. એ જ પ્રમાણે ભગવાનને મળેલો શાપ પણ એના અવતારકાર્યને સાધક જ થાય છે. ભગવાન કોઈ કાળે કર્મના તંત્રને અધીન રહેતા નથી. એ તો એ તંત્રના સ્વામી હોય છે.

કુંતી માતા પણ યશોદાની પેઠે શ્રીકૃષ્ણને પોતાના દીકરા તરીકે માનતી હતી. જે યશ યશોદાએ શ્રીકૃષ્ણને આપ્યો તે જ યશ શ્રીકૃષ્ણે કુંતીને અર્પણ કર્યો અને એ દુઃખિનીને હિંદુસ્તાનના સમ્રાટની માતાની પદવી મેળવી આપી.

સત્યભામા અને રુક્મિણી એ બંને બે પ્રકારની પત્નીઓની પ્રતિનિધિ છે અને બંનેની કદર તો શ્રીકૃષ્ણે જ કરી. સત્યભામા માનિની હતી. પોતાના પ્રેમની પોતે જ કદર કરવાની અહંકારી વૃત્તિ એનામાં હતી. શ્રીકૃષ્ણે એનું યત્કિંચિત્ પણ અપમાન ન કરતાં અનેક રીતે એની ખુશામત કરી એના અહંકારનું પોષણ કર્યું. કેમ કે એ જાણતા હતા કે 'સ્વાભિમાની અહંકારવૃત્તિમાંથી વીરવૃત્તિ ઉગાડી શકાય. એ સાધનામાં અથવા એ શિક્ષણકાર્યમાં શ્રીકૃષ્ણ કેટલા સફળ થયા એ કામરૂપદેશ પર શ્રીકૃષ્ણ ચઢાઈ કરી ગયા તે વખતે પુરવાર થયું. અસંખ્ય રાજકન્યાઓને પોતાના બંદીખાનામાં પૂરી રાખનાર નરકાસુર સામે કટક લઈ જઈ એ રાજકન્યાઓને છોડાવી લાવનાર શ્રીકૃષ્ણે તે યુદ્ધનું સેનાપતિપદ સત્યભામાને જ આપેલ હતું.

કામરૂપદેશમાં સ્ત્રીરાજ્ય હતું. ત્યાં પોતે લડવા જાય એ કેટલું બેહૂદું છે તે સમજીને જ શ્રીકૃષ્ણે સત્યભામાને સેનાપતિપદે નિયુક્ત કરેલી હોવી જોઈએ.

પોતાની છોકરીઓને માતપિતા ગમે ત્યાં પરણાવી દે, કે છોકરીઓ પોતાની મેળે પોતાની પસંદગી કરી લે તે પ્રશ્નનો જવાબ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના અને પોતાની બહેનના વિવાહ પ્રસંગે પ્રત્યક્ષ આચરણ દ્વારા આપી દીધો.

સુભદ્રા તો એની સગી બહેન પણ સુભદ્રા કરતાં દ્રૌપદી એની વધારે માનીતી બહેન હતી. માનિની દ્રૌપદીનાં લોહી જેવાં આંસુ લૂછી કાઢવા માટે શ્રીકૃષ્ણે શું શું ન કર્યું? શ્રીકૃષ્ણના હૃદયમાં રાધા પછી જો કોઈ સ્ત્રીનું સર્વોચ્ચ સ્થાન હોય તો તે દ્રૌપદીનું હતું. ગાઢમાં ગાઢ સંબંધ પતિપત્નીનો જ હોઈ શકે એમ માનનારા પ્રેમચ્છીછરા લોકોએ જાણવું જોઈએ કે રાધા ને દ્રૌપદી બંને સાથેનો સંબંધ જ શ્રીકૃષ્ણને મન સર્વોચ્ચ સંબંધ હતો. દ્વૈત માનો તો દ્રૌપદીનું ધ્યાન કરો; અને અદ્વૈત માનો તો રાધાનું. શ્રીકૃષ્ણનો ચુકાદો આ છે.

શ્રીકૃષ્ણનો ગૃહસ્થાશ્રમ દીપાવ્યો રુક્મિણીએ પણ એમને દીકરી મળી ઉત્તરા. એને માટે પણ શ્રીકૃષ્ણે માનવી શક્તિ કરતાં વધારે શક્તિ પ્રગટ કરી. રાષ્ટ્રના ઉદ્ધાર માટે અને ધર્મની સંસ્થાપના માટે પણ જે અતિમાનુષી શક્તિ શ્રીકૃષ્ણે ન વાપરી તે ઉત્તરા જેવી પોતાની માનેલી દીકરી માટે વાપરી!

સ્ત્રીજાતિ માટે શ્રીકૃષ્ણે શું શું કર્યું તેનું તારણ કાઢતી વખતે શ્રીકૃષ્ણની વૃત્તિનો પરમ ઉત્કર્ષ બતાવવા માટે છેલ્લો કુબ્જાનો દાખલો લેવો જોઈએ. અહીં આપણે ભાગવતકારને પણ પ્રમાણ ગણી શકતા નથી. કુબ્જા ન્યાતે શૂદ્ર, પ્રતિષ્ઠામાં કેવળ દાસી. તેનું ચિત્ર ઉજ્જ્વળ રીતે કોણ રંગે! ભાગવતકારે એ ચિત્ર જેમતેમ પતાવી દીધું છે.

કૃમી-કીટ-પતંગ સિક્કે તમામ વિશ્વનો ઉદ્ધાર કરવા નીકળેલા શ્રીકૃષ્ણને મન કુબ્જા કોઈ નગણ્ય પ્રાણી નહોતી. ખરું છે કે એ શૂદ્રા હતી, દાસી હતી, એટલું જ નહીં પણ કુરૂપ, ત્રિવક્રા, કુબ્જા હતી. એનો પ્રેમ પાર્થિવ હતો. કુબ્જા હોવાને કારણે કોઈ એનો સ્વીકાર કરે એમ નહોતું. સ્ત્રીહૃદય અને સ્ત્રીશરીર અતૃપ્ત સ્થિતિમાં કેટલું ભૂખ્યું રહી શકે છે એની એ પ્રતિનિધિ હતી. શ્રીકૃષ્ણે એને ઓળખી પોતાના સર્વગ્રાહી સર્વ-સ્વીકાર-કારી પ્રેમથી અપનાવી એની વક્રતા દૂર કરી. એનું પ્રેમભક્તિનું સૌંદર્ય ઓળખી એની કુરૂપતા દૂર કરી અને એના તદ્દન પાર્થિવ પ્રેમનું અપમાન ન કરતાં એની ઊંચાઈ વધારી અને એને નિર્વિકારી પ્રેમનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો.

એ હતો પૂર્ણાવતારી શ્રીકૃષ્ણ જેણે — અર્ધી માનવજાતિ — સ્ત્રીનું મહત્ત્વ ઓળખ્યું અને એના ઉદ્ધાર માટે પોતાની તમામ પ્રતિષ્ઠા, તમામ શક્તિ ખર્ચી અને સૈકાઓ સુધીની ગેરસમજ અને નિંદા વહોરી લીધી. યુગાવતારનું એમનું મહાન કાર્ય એમની સ્ત્રીસેવામાં આડે ન આવ્યું.

શ્રીકૃષ્ણને પૂર્ણપણે ઓળખતાં આપણે કેટલા યુગો વિતાડીશું - તેની ખબર નથી. તેથી દર વર્ષે આપણી સ્થિતિ પ્રમાણે એમને ક્રમશઃ ઓળખવા પ્રયત્ન કરીએ.

ઑક્ટોબર, ૧૯૪૫

૭. રાજકારણી શ્રીકૃષ્ણ

જે લેખના અંતમાં સત્ય, અહિંસા, સર્વધર્મસમભાવ અથવા તો જુદી જુદી જાતિની એકતા આવે તે લેખ પ્રચાર કરવાની વૃત્તિથી લખેલો છે, લેખક ગાંધીજીના તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવા માટે પ્રવૃત્ત થયો છે, એમ માની લઈ તેને બાજુએ હડસેલી મૂકવાનું ઘણું સહેલું છે. આજકાલ કેટલીક સાહિત્યકલાપૂર્ણ જાહેરખબરોમાં પણ શરૂમાં એકાદ મજેદાર વાત, ઐતિહાસિક પ્રસંગ અથવા તાત્ત્વિક વિવેચન વાંચવા કયાં નથી મળતું?

લોકોની આવી વૃત્તિ જોઈને લેખકોને પોતાનું કથન ગોપ્યપણે, આડકતરી રીતે કહેવાનું મન થાય છે. સાહિત્યશાસ્ત્રે એને ઉચ્ચ કાવ્યનું લક્ષણ કહ્યું છે. ઉપનિષદો કહે છે કે દેવોને પણ સીધું કહીએ તો તેમનાથી ખમાતું નથી. પરોક્ષ રીતે ગોપ્ય રીતે કહીએ તો જ તેમને ગમે છે. (परोक्ष-प्रियाः भिव हि देवाः प्रत्यक्ष-द्विषः।) આવી શૈલીને એક કાળમાં વક્રોક્તિ કહેતા.

છેવટે અમુક અનુમાન આવવાનું છે એમ પહેલેથી ખબર પડે એટલેથી જ સામાન્ય માણસોએ આટલા બધા શું કરવા ભડકી જવું?

અને આ 'સામાન્ય માણસ' હમેશ જોતો આવ્યો છે કે જે વાતને તે 'જાણીએ છીએ' કરીને બાજુએ સેરવી દે છે તે જ

કોઈ કોઈ વાર અચૂકપણે મહત્ત્વની થઈ બેસે છે, બધી બાજુએથી તેને ઘેરી લે છે અને છેવટે આસપાસના વાતાવરણને જોરે તેને ચૂપચાપ સ્વીકારી લેવી પડે છે. આ 'સામાન્ય માણસ' સ્વભાવે એવો તો લવચીક અને સમજદાર હોય છે કે પોતે પરિસ્થિતિને વશ થઈને, અને સાવ લાચારીથી, પણ જો એક વાત સ્વીકારી લીધી તો પછી તે તેનો જ અભિમાની બની જાય છે અને તેનીયે વિરુદ્ધ કોઈને એક અક્ષર બોલવા દેતો નથી.

શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું જીવન નાનપણમાં મલ્લવિદ્યાથી શરૂ કર્યું. અનેક વીરપરાક્રમો કરી બતાવ્યાં અને છેલ્લે છેલ્લે જે ગૃહયુદ્ધનું પરિણામ હિંદુસ્તાનને હજારો વર્ષ સુધી ભોગવવું પડ્યું, અને આજે પણ ભોગવી રહ્યું છે તે યુદ્ધમાં તો તેમણે પોતાના હાથમાં શસ્ત્ર સરખાં ધારણ કર્યાં નહીં. આ વાત કાંઈ અહિંસાવાદીઓએ હમણાં હમણાંની યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી કૃષ્ણચરિત્રમાં ઘુસાડી દીધેલી નથી.

કંસ, ચાણુર, શિશુપાલ, વક્રદંત વગેરેનો નાશ કરનાર અને જરાસંધ, નરકાસુર વગેરેનાં સામ્રાજ્યો ધૂળભેગાં કરનાર શ્રીકૃષ્ણ પોતાનું મુખ્ય જીવનકાર્ય સિદ્ધ કરવાની વખતે જ હાથમાં શસ્ત્ર કેમ લેતા નથી, એનો ખુલાસો કોઈ સામાન્ય દાખલો ટાંકીને આપી શકાતો નથી.

માનવચિત્તનો અને સામાજિક વિકારનો ઊંડો અભ્યાસ કરીને શ્રીકૃષ્ણને જીવનરહસ્યનું કોઈ મહત્ત્વનું અંગ દૃષ્ટિગોચર થયું તેથી, અને પોતાના કાળના લોકોને ગળે તે ઊતરવાનું નથી, તેમનાથી તે જીરવી શકાવાનું નથી એવી નિરાશા થવાથી 'કંઈ નહીં'-તો આપણે તો એ તત્ત્વનો અમલ કરીએ, કે જેથી ભવિષ્યકાળે જગતમાં ગમે ત્યાં આપણા સમાનધર્મી જાગશે અને જે વાતને માટે આજનું જગત તૈયાર નથી તે જ વાત ભવિષ્યના 'સામાન્ય માણસ'ને ક્યારેક તો ગળે ઊતરશે,' એવી સાત્ત્વિક શ્રદ્ધા શ્રીકૃષ્ણે રાખી હશે એવું અનુમાન આપણે કેમ ન કરીએ?

એ જે હોય તે. દર વર્ષે જ્યારે જન્માષ્ટમી આવે છે અને આપણે પૂર્ણાવતાર શ્રીકૃષ્ણના જીવનનું ચિંતન કરીએ છીએ તે

વખતે તો ઓછામાં ઓછું જીવનની જુદી જુદી દૃષ્ટિથી શ્રીકૃષ્ણનો કાળ, તત્કાલીન સમાજ, અને તે સમાજમાં રહીને શ્રીકૃષ્ણે કરેલી માનવસેવાનો વિચાર જુદી જુદી બાજુથી કરવો જોઈએ.

શ્રીકૃષ્ણ સમજણા થયા ત્યારથી જ તેમના સોબતીઓએ તેમની આજુબાજુ ગુસપુસ શરૂ કરી હશે અને કેટલાક છોકરાઓએ તો તેમને ખીજવવા અને ઉતારી પાડવા ખાતર કહ્યું પણ હશે કે, "ભાઈ, નંદ ને યશોદા તારાં સાચાં માબાપ નથી. તારાં માબાપ તો પણે કંસની રાજધાનીમાં જેલમાં સબડે છે. નંદયશોદા તારા પર ગમે તેટલું વહાલ રાખે છતાં તું છતે માબાપે માબાપ વિનાનો છે." શ્રીકૃષ્ણને આ વાત કેટલી વસમી લાગી હશે! બાળપણમાં તેમને બીજું શું સૂઝે? તેમણે નક્કી કર્યું કે બીજી કોઈ વિદ્યા શીખતા પહેલાં માતપિતાને છોડાવવા માટે મલ્લવિદ્યા શીખવી જોઈએ. અને તે મલ્લવિદ્યા તેમને કામ આવી પણ ખરી. બળરામ અને શ્રીકૃષ્ણ શરીરનો પરસેવો સૂકવવા માટે સૂકું છાણ લગાડીને બની શકે ત્યારે કુસ્તી કરતા. આમ કરી તેમણે બંનેએ અપ્રતિમ સામર્થ્ય મેળવ્યું. એવો એક પણ મલ્લ કે મસ્ત હાથી નહોતો, જેને શ્રીકૃષ્ણે જેર ન કર્યો હોય. બળરામ શ્રીકૃષ્ણ કરતાં વધારે બળવાન બન્યો હતો પણ તેનામાં બુદ્ધિ ઓછી. શત્રુ માથે ચડી બેસે ત્યારે તેને નીચે પટકીને મારી શકાય છે એ વાત પણ શ્રીકૃષ્ણ સમજાવીને કહે ત્યારે જ તેના ભેજામાં ઊતરતી.

પોતાની માતાને ગુલામીમાંથી મુક્ત કર્યા પછી જ શ્રીકૃષ્ણને સાંદીપનિની યુનિવર્સિટીમાં શિક્ષણ માટે જવાનું સૂઝયું. માળવાની આ યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ કરતાં કરતાં શ્રીકૃષ્ણને હિંદુસ્તાનના સર્વ પ્રાંતની લોકસ્થિતિનું જ્ઞાન મળ્યું હશે. તેમનું મન હસ્તિનાપુરના રાજકારણ તરફ આકર્ષાયું

શ્રીકૃષ્ણ મૂળથી જ સામોપચારી. યુદ્ધને ટાળવા માટે તેમણે એકે પ્રયત્ન બાકી ન રાખ્યો. પણ આ યુદ્ધ અટકે એમ નથી એવું લાગતાં જ તેમણે યુદ્ધની તૈયારી પણ કમર કસીને કરવા માંડી. ક્યાંય પણ કોઈ જાતની ખામી રહેવા દીધી નહીં.

શ્રીકૃષ્ણના જીવનમાં બે વાત પ્રધાનપણે દેખાઈ આવે છે; 'ઝઘડો ટાળવો; અને તે ન જ ટળે તો બધી બુદ્ધિ વાપરીને યુદ્ધની પૂરેપૂરી તૈયારી કરવી; ક્યાંય ગફલત રહેવા દેવી નહીં' એ એક વાત અને જનતા જે કાંઈ નિર્ણય આપે તેને માથે ચડાવવો એ બીજી વાત.

શ્રીકૃષ્ણના યાદવોએ મગધ દેશના જરાસંધને અનેક વાર પાછો કાઢ્યો. પણ જરાસંધ ફરી ફરી વધારે ને વધારે તૈયારી સાથે ચડી આવવા લાગ્યો. યાદવો અંદર અંદર ગુસપુસ કરવા લાગ્યા કે 'આપણામાં આ કૃષ્ણ છે એટલે જ જરાસંધ એક પછી એક ચડાઈ કર્યા કરે છે. જરાસંધ અને કૃષ્ણ બન્ને મહત્ત્વાકાંક્ષી છે. એ લોકો કદી જંપીને બેસી શકવાના નથી. અને વચમાં નાહકનો આપણો કચ્ચરઘાણ નીકળી જાય છે. આ કૃષ્ણ આપણામાં ન હોત તો આપણે જરાસંધના ખંડિયા થઈને પણ સુખે રહ્યા હોત.'

તેમની વાતથી શ્રીકૃષ્ણને લાગી આવ્યું. પોતાના જ માણસો પર ચિડાવાનું શું? દેશત્યાગ કરવાથી સ્વજનોને સંતોષ થાય છે ને? ઠીક ત્યારે; આપણે અહીંથી દૂર ગયેલા સારા.

લોકોએ મારું અપમાન કર્યું, હવે તેમની ખો ભુલાવવી જ જોઈએ, લોકોને બતાવી દેવું જોઈએ કે હું ન હોઉં તો તેમના બૂરા હાલ થવાના છે;—આવો હીન વિચાર શ્રીકૃષ્ણના મનમાં પણ આવ્યો નહીં. તેમણે તરત જ બીજો મોરચો ખોલી દીધો. કાઠિયાવાડ તરફથી જે પરદેશીઓ આવતા હતા તેમનો કાયમનો બંદોબસ્ત કરવાનું કામ તેમણે હાથમાં લીધું. સમુદ્રકાંઠે એક ગેટ ઑફ ઇંડિયા હોય તો સારુ એમ નક્કી કરીને તેમણે દ્વારિકા બેટ પર ચાંપતો બંદોબસ્ત કર્યો. પાસપોર્ટ વિના કોઈ અંદર આવી ન શકે કે બહાર જઈ ન શકે એવો કડક નિયમ તેમણે કર્યો (न समुद्रः गच्छते कश्चित्)

એક વાર તો શ્રીકૃષ્ણને કર્ણાટક — કુન્તલ દેશ — સુધી હિજરત કરવી પડી હતી. ત્યાં જઈને પણ તેમણે પહાડ પર ચડીને આત્મ-રક્ષણ કેવી રીતે કરવું, શત્રુના સૈન્ય પર ઉપરથી મોટી મોટી શિલાઓ કેવી રીતે ગબડાવી દેવી એ અંગેની યુદ્ધનીતિ વિકસાવી.

જેમ શ્રીકૃષ્ણને સામોપચાર જ પસંદ હતો તેમ તેમને રાજા થવા પ્રત્યે ભારે સૂગ હતી. અને તેમના જેવા ક્લિશ્રુફ સમાજ-શાસ્ત્રીને તેવી સૂગ કેમ ન હોય ? કંસ, જરાસંધ, શિશુપાલ, વક્રદંત બધાએ અને નજર સામે જ દુર્યોધને શ્રીકૃષ્ણને રાજાઓ કેવા હોય છે એનું દર્શન કરાવ્યું હતું. જ્યાં બધા જ સરખા છે ત્યાં સારાનરસાની પંચાતમાં પડવા કરતાં જે કોઈને રાજા થવું હોય તેને સુખે થવા દેવો. પણ આપણે પોતે એ હલકા ધંધામાં કદી પડવું નહીં એમ શ્રીકૃષ્ણે પોતાની કારકિર્દીની શરૂઆતમાં જ નક્કી કરી નાખ્યું હતું.

શ્રીકૃષ્ણ પોતાના જમાનાના સર્વશ્રેષ્ઠ રાજકારણી પુરુષ હતા. મહાભારતના યુદ્ધમાં એક બાજુ ધર્મરાજ, અર્જુન અને ભીમ; અને બીજી બાજુ દુર્યોધન અને કર્ણ એ સર્વોચ્ચ પુરુષો દેખાતા છતાં અને યુદ્ધરૂપી નાટકનાં એ જ પ્રધાનપાત્રો હતાં એમ કવિઓએ બતાવ્યું છે તે છતાં દીર્ઘદૃષ્ટિ, અદમ્ય ઉત્સાહ, રાષ્ટ્રવ્યાપી સંરક્ષણ અને અખંડ પુરુષાર્થ એ બધી બાબતોમાં શ્રીકૃષ્ણ જ ભારતીય-કાલ-રૂપી હિમાલયના ગૌરીશંકર છે.

પણ કવિએ તેમના ચરિત્રની સ્વાભાવિકતા તદ્દન નષ્ટ કરી નાખી છે. ગ્રામસંસ્કૃતિમાં ઊછરેલા શ્રીકૃષ્ણનાં સ્વાભાવિક મસ્તી-તોફાનને કવિએ વેદાંતી લીલાનું રૂપ આપ્યું, પુખ્ત ઉંમરમાં કરેલી રાષ્ટ્રસેવાને અવતારકૃત્ય કહીને બાજુએ સેરવી દીધી, અને આજીવન ભારતીય સંગઠનનું જે કાર્ય શ્રીકૃષ્ણે કર્યું તેને છેક ગૌણ કરી નાખ્યું.

પાંચેય પાંડવ બલાઢ્ય ખરા, પણ તેમણે ભારતીય યુદ્ધની શી તૈયારી કરી હતી? જુગાર રમીને ધર્મરાજે રાજ્ય ખોયું, ઘેર આવેલા પરોણાને ગ્રામ્યપણે હસીને ભીમ અને દ્રૌપદીએ કૌરવો સાથે વેર ઊભું કર્યું, પોતાને ભાગે વનવાસ આવતાં ધર્મરાજ ચાર બ્રાહ્મણોને ભેગા કરીને ધર્મચર્ચામાં મગ્ન થઈ ગયા અને જાતજાતનાં અસ્ત્રો અને તેના મંત્રો સિદ્ધ કરવા માટે અર્જુન હિમાલયમાં જઈને તપ કરવા લાગ્યો. આવે વખતે દ્વારકાથી આસામ સુધી ઠેકઠેકાણેના રાજાઓને મળી કરીને અને તેના રાજકારણમાં જાતે ભાગ લઈને શ્રીકૃષ્ણે જ એક પ્રચંડ સંગઠન ઊભું કર્યું અને દુર્યોધનની સામ્રાજ્ય-

સઘર્ષનો સામનો કરવાની તૈયારી કરી આસામના બાણાસુર, ભગદત્ત, નગ્ન વગેરે રાજાઓ, સિધના જયદ્રથ જેવા, પંજાબના દ્રુપદ જેવા અનેક રાજાઓ સાથે શ્રીકૃષ્ણે જ સમસ્ત કરી હતી

યુદ્ધ શરૂ થતા પહેલા, તે ચાલુ હોય ત્યારે અને પૂરુ થતા પછી સધિ કરતી વખતે ઘણા લોકો એ યુદ્ધ શા માટે છે અને શા માટે કર્યું એ જ ભૂલી જાય છે પરિસ્થિતિ બદલાતી જાય તે પ્રમાણે જુદા જુદા શબ્દોમા યુદ્ધનો હેતુ જાહેર કરવો પડે છે ભારતીય યુદ્ધ શાને માટે છે એની સ્પષ્ટ કલ્પના માત્ર ભીષ્મ અને કૃષ્ણ એ બે જણને જ હતી અને તેમાય ત્રણે કાળની ચિંતા તો શ્રીકૃષ્ણે જ રાખી હતી

શ્રીકૃષ્ણને હાથે ગફલત થઈ હોય તો અશ્વત્થામાએ દ્રૌપદીના પાચેય પુત્રોને મારી નાખ્યા તે વખતે થઈ એમ કહેવુ જોઈએ જવા દ્યારી બને ગમે તેની હોય, શ્રીકૃષ્ણને એ સૂઝવુ જોઈતુ હતું કે નિરાશ થયેલો કૌરવ પક્ષ ધર્મ—અધર્મનો વિચાર બાજુએ મૂકીને ગમે તે ઘાતકી કામ કર્યા વિના રહેવાનો નથી

શ્રીકૃષ્ણે એકદર પાચ સામ્રાજ્યોનો નાશ કર્યો અને જનતાનો પુરસ્કાર કર્યો મથુરામા કસ રાજ્ય કરતો હતો જરાસધનું રાજ્ય દક્ષિણ બિહાર તરફ હતુ, શિશુપાલ અને દંતવક્ત્ર વરાડ અને મધ્ય દેશમા પોતાની હાક વગાડતા હતા નરકાસુરે આસામ પ્રાતમા હસ્તિ સૈન્યનો દોર જમાવ્યો હતો કાલયવન, મુચકુદ વગેરે લોકોએ કાઠિયાવાડમા ધમાલ મચાવી હતી અને દુર્યોધને તો દિલ્હીના તખ્ત ઉપર બેસીને બધે પોતાનો ધાક બેસાડ્યો હતો બળ, કળ, બધુ જ વાપરીને શ્રીકૃષ્ણે એ બધા સામ્રાજ્યોના ભુક્કા ઉડાવ્યા અને હિંદુસ્તાનને એકછત્ર રાજ આપ્યુ

આવા આ મન્ત્રવિદ્યાવિશારદ રાજકાજધુરધર, અપ્રતિમ સેનાની મુત્સદ્દીએ બરાબર ભારતીય યુદ્ધને ટાકણે જ હાથમા શસ્ત્ર ન લેવાનો નિર્ણય શા માટે કર્યો?

પોતાની આખી સેના દુર્યોધનના પક્ષમા મોકલીને શ્રીકૃષ્ણ એકલા જ પાડવોના પક્ષમા ગયા અને એ રીતે બને પક્ષને કોઈ

પણ જાતના પક્ષપાત વિના મદદ કરીને તેમણે પોતાની ન્યાયપ્રિયતા સિદ્ધ કરી એમ કહેવું જોઈએ. પણ એટલું કરવા છતાં ન્યાયનું પલ્લું પાંડવો તરફ નમેલું જોઈને તેમણે પોતે હાથમાં શસ્ત્ર ન લેવું એમ ઠરાવ્યું એ ખુલાસો આજ પણ પૂરતો સંતોષકારક લાગતો નથી.

પોતાના કાળનો સમાજ યુદ્ધપરાયણ છે, લડાઈ ન કરો એમ કહેવાથી તે કાંઈ સમજવાનો નથી; એવા સમાજને વાણીથી અહિંસાની દીક્ષા આપવી મિથ્યા છે; માત્ર આપણા પોતાના આચરણમાં અહિંસાનું પાલન કરીને જગતને જે કાંઈ બોધ અપાય તે આપવો એવું તો શ્રીકૃષ્ણે મન સાથે નક્કી નહીં કર્યું હોય?

એક જૂનો દાખલો લઈએ. શ્રી રામચંદ્રે પોતાના બાળપણમાં જ અનેક પત્ની કરવાનાં કેવાં માઠાં ફળ ભોગવવાં પડે છે તે પોતાના પિતાના જીવન પરથી જોયું. અને તેમાંથી જે કાંઈ બોધ લેવાનો હતો તે મૂગા મૂગા લઈ લીધો. આખા રામાયણમાં અનેક પત્નીત્વની કુપ્રથા સામે રામને મોઢે એક અક્ષર સુધ્ધાં નીકળેલો આપણને મળતો નથી. પણ રામે પોતા પૂરતું નક્કી કરી લીધું કે રાજપ્રકરણમાં જેમ એકવચની રહેવું, યુદ્ધકળામાં જેમ એકબાણી વીરની શૂરવીરતા મેળવવી, તેમ દાંપત્ય જીવનમાં પણ એકપત્નીવ્રતનું પાલન કરવું. પિતાના જીવન પર રામચંદ્રની એ મૂક ટીકા હતી. સીતાનો ત્યાગ કર્યા પછી રાજાના કર્તવ્ય તરીકે જ્યારે રામે અશ્વમેધ યજ્ઞ આરંભ્યો ત્યારે યજ્ઞને સાંગોપાંગ પાર પાડવા માટે પણ ઘરમાં નવી પત્ની ન લાવતાં તેમણે પોતાને પડખે સુવર્ણની સીતા જ બેસાડી. પિતાનું જીવન જોઈને રામચંદ્રે જેમ કાંઈ પણ બોલ્યા વિના પોતાના જીવનમાં સુધારો કરી લીધો તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે પોતાના જીવનના પૂર્વ ભાગમાં યુદ્ધમાર્ગી ક્ષાત્રધર્મનો પૂરેપૂરો અનુભવ લઈને નિશ્ચય કર્યો કે ધિક્કાર હજો આ ક્ષત્રિયના ધંધાને!

પણ પોતાના નવા જીવનસિદ્ધાંત વિષે શ્રીકૃષ્ણ કાંઈ બોલ્યા નહીં. ફક્ત મહાયુદ્ધ વખતે શસ્ત્ર ધારણ ન કરીને તેમણે એક નક્કર પાઠ આપી દીધો.

ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને યુદ્ધ ન ટાળવા વિષે ઠેકઠેકાણે ઉપદેશ આપ્યો છે ખરો, પણ ગીતા એમનું સમગ્ર જીવનદર્શન હોવાથી તેમાં ક્યાંય એમણે હિંસાને પ્રોત્સાહન આપ્યું નથી. આદર્શ પુરુષે કેમ વર્તવું એ વિષે કહેતી વખતે શ્રીકૃષ્ણે તે પુરુષે પક્ષપાતરહિત, અપેક્ષારહિત, ફલાશારહિત, વિગતજ્વર થઈને સ્વધર્મ-કર્મનું પાલન કરવું, અને અહિંસાપરાયણ થવું એમ જ કહ્યું છે.

ભારતીય યુદ્ધ પૂરું થયા પછી સ્વજનોમાં જ અંદર અંદર ઝઘડા ચાલતા જોવાનું શ્રીકૃષ્ણને નસીબે આવ્યું. સાત્યકિ જેવા ધર્મનિષ્ઠ અને ન્યાયપરાયણ સેનાપતિને પણ પોતાના જ લોકો સાથે લડતો જોવો પડ્યો અને શસ્ત્રયુદ્ધો કેવાં વિફળ હોય છે તેનું તેમને ફરી એક વાર દર્શન થયું. શ્રીકૃષ્ણનો અંત પણ તેમની અહિંસા પ્રત્યેની નિષ્ઠા જ બતાવે છે. જે શ્રીકૃષ્ણ 'એતાન્ન હન્તુમ્ ઇચ્છામિ ઘ્નતોઽપિ મધુસૂદન' એમ કહેનારા અર્જુનને હસ્યા હતા તે જ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના અંતકાળે તેમના પગમાં બાણ મારનાર વ્યાધને કાંઈ શિક્ષા કરી નહીં-

यदि माम् अप्रतीकारम् अशस्त्रम् शस्त्रपाणयः ।
धार्तराष्ट्राः रणे हन्युः तन् मे क्षेमतरं भवेत् ॥

એવી જ વૃત્તિ શ્રીકૃષ્ણે તે વખતે ધારણ કરી.

શ્રીકૃષ્ણે પોતાના આચરણ દ્વારા આ જે બોધ આપ્યો તે તેમના પછી સેંકડો વર્ષો બાદ બુદ્ધ અને મહાવીર એ બે અવતારી પુરુષોએ ઉજાળ્યો.

અને તે જ ઉપદેશને આજે કૃષ્ણ-ઉપાસક, ગીતાભક્ત, મહાત્મા ગાંધી ભારતની પ્રજાની મદદથી સંપૂર્ણતાએ પહોંચાડવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે અને માનવજાતિનો આજનો વિકાસ પણ અહિંસાને યુગધર્મ બનાવવા મથે છે.

મરાઠી પરથી. નવાકાળ, જાન્યુ. '૪૮

જન્માષ્ટમી

શ્રાવણ વદ ૮ ૧ દિવસ

જન્માષ્ટમી એટલે ગીતાગાયક, ગોપાલ, કૃષ્ણની જયંતી. આ દિવસે ગોસેવાનો વિચાર પ્રથમ થવો જોઈએ. ગૌશાળાને અંગે કંઈક સેવા આ દિવસે શોધી કાઢવી જોઈએ. બાળાઓ તો ગાયની પૂજા કરશે જ. આપણે ત્યાં હંમેશાં ચાલતું આવ્યું છે તેમ, બધા સાથે બેસી, વારાફરતી એક એક અધ્યાય બોલી, અઢારે અધ્યાયનો પાઠ આજે કરે. ગીતાશાસ્ત્રનું થોડું વિવેચન થાય. શ્રીકૃષ્ણે કંસ, જરાસંધ, શિશુપાળ, નરકાસુર તથા દુર્યોધન આ પાંચ સમ્રાટોનાં સામ્રાજ્યો તોડ્યાં તેનો ઇતિહાસ આજે રજૂ થાય. એમાંથી જ નાટ્યભાગ પણ મળે, જેમાંથી એકાદ નાટ્યપ્રયોગ રાખી શકાય. બપોરે વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો ફરવા જાય અને વન્ય ભોજન કરે. રાત્રે ભાગવતમાંથી એકાદ કથા ચાલે. આ તહેવારનું વિવેચન અનેક રીતે થયું છે એટલે અહીં વિસ્તાર નથી કરવો.

૨૭

ગણપતિ-ઉપાસના

[ભાદરવા સુદ ૪]

આપણો હિંદુ ધર્મ એ અનેક નાનામોટા અને જૂનાનવા સંપ્રદાયોનું મોટું અવિભક્ત કુટુંબ છે. માણસની શક્તિ અને વૃત્તિ પ્રમાણે એક જ સત્ય જુદી જુદી રીતે એને પ્રતીત થાય છે. તેમાં વળી અનુભવ ઉપરાંત માણસ પોતાની કલ્પના અને કાવ્યશક્તિનો ઉમેરો કરી એની વિવિધતા ઘણી વધારી મૂકે છે. કાળના પ્રવાહને લીધે માણસની માન્યતાઓમાં જે ફેરફાર થાય છે તે બધા ફેરફારોમાંથી કાલક્રમનું તત્ત્વ ભુલાઈ જવાથી અથવા ભૂંસાઈ જવાથી પણ અનેક ગોટાળા ઉત્પન્ન થાય છે. આમાંથી અનેક વિરોધો અને ગૂંચો પેદા થાય છે. પણ મનુષ્યપ્રાણી સ્વભાવે એવો તો પુરાણપ્રિય છે કે અકળાવનારા એ ગોટાળા પણ સાચવી રાખવાનું એને મન થઈ આવે છે; અને એ વૃત્તિમાંથી કંઈ લાભ નથી જ નીકળતો એમ નથી. ઇતિહાસ-દૃષ્ટિવાળા ડાહ્યા લોકોને એમાંથી ઇતિહાસ મળે છે, અને વિકાસનું તત્ત્વ જડે છે; જ્યારે જાડી બુદ્ધિવાળા સામાન્ય લોકો તો જેવું મેળવી શકાયું તેવું આશ્વાસન લઈને સંતોષ માને છે. વિવિધ વૃત્તિના લોકો, જ્યાં કશી એકવાક્યતા નથી ત્યાં પણ, આવી પરિસ્થિતિમાંથી જ એકતા અનુભવતા થાય છે!

આપણે ગણેશચતુર્થીનો જ ઉત્સવ લઈએ. ગણપતિની ઉપાસના એક યા બીજી રીતે વેદકાળથી ચાલતી આવેલી છે. પણ આજનો ગણેશપૂજાનો પંથ વૈદિક છે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. જેમ હિમાલયના પહાડમાં અનેક ઠેકાણેથી નાનાંમોટાં અનેક ઝરણાં નીકળે છે, અને સંયોગવશાત્ એક થઈને એક નદીનું નામ મેળવે છે, તેમ જ આ ગણેશભક્તિનું થયેલું લાગે છે. એની પૌરાણિક કથાઓ

જોવા બેસીએ તો તેમાં ક્યાંયે મેળ ખાતો નથી. જેમ આકાશના તારાઓમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી પૌરાણિક વાર્તાઓમાં અને કલ્પનાઓમાં મેળ જેવી વસ્તુ હોતી નથી, તેમ જ અહીં પણ થયેલું દેખાય છે.

અને ગણુપતિ પણ આકાશની કોઈ જ્યોતિમાંથી જ બનેલો કોઈ દેવ કેમ ન હોય? રંગે ગણુપતિ લાલ હોય છે. એને લાલ ફૂલ પસંદ પડે છે. તો એ આકાશનો મંગળ ગ્રહ જ કેમ ન હોય? ગણુપતિની કેટલીક ચતુર્થીઓને અંગારિકી ચતુર્થી કહે છે. અંગારક એટલે મંગળ. એ અંગારિકી ચતુર્થી જો મંગળવારે આવે તો એનું પુણ્ય વધારે ગણેલું છે. ગણુપતિને મંગલમૂર્તિ તો કહે જ છે. અહોમાં મંગળનું નામ મંગળ છે, પણ એ શુભ ગ્રહ ગણાતો નથી. ગણુપતિને વિઘ્નહર્તા—વિઘ્નનાશક તરીકે ઓળખાવ્યો છે, છતાં માનવ-ગૃહ્યસૂત્રમાં બનાવ્યું છે કે રુદ્ર તથા બ્રહ્મદેવે વિનાયકને ગણોનો ઉપરી નીમ્યો અને માણસના કાર્યોમાં વિઘ્ન ઉપસ્થિત કરવાનું કામ તેને સોંપ્યું! મહાભારતમાં શિવ, સ્કંદ, વિશાખ વગેરે દેવતાઓ જેમ બાળકોને પીડા કરે છે એમ વર્ણવ્યું છે, તેમ વિનાયક વિષે પણ છે.

જૂના કાળમાં દેવો વિષેની કલ્પના મિશ્ર હતી. દેવો એટલે શક્તિ. માણસને હેરાન પણ કરે અને મદદ પણ કરે. જેમ રાજાની ખુશામત કરીને માણસ એનો અનુગ્રહ મેળવી શકે છે, રાજાની મરજી ખફા થાય તો માણસનું સત્યાનાશ વળે છે, તેવી જ કલ્પના આ દેવો વિષે પણ હતી. ગણુપતિ પ્રથમ વિઘ્નકર્તા હશે; પાછળથી ભક્તોએ એને પલાળી વિઘ્નહર્તા બનાવ્યો હશે.

એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે ગજાસુરને મારવા માટે વિષ્ણુએ પાર્વતીને પેટે જન્મ લીધો, બીજે ઠેકાણે કહ્યું છે કે મહાદેવે ભૂલમાં પોતાના દ્વારપાળ એવા એક ગણુનું માથું ઉડાવ્યું. પોતાની ભૂલ ધ્યાનમાં આવતાં સાચા ગુનેગાર ગજાસુરનું માથું કાપી એ ગણુને ખભે બેસાડી દીધું. આ વાર્તામાં કોઈ અનાર્ય પૂજાનું વૈદિક પૂજામાં રૂપાંતર કર્યાનો ઉલ્લેખ વખતે હશે.

ગણુપતિ અથવા ગણેશ એ અનેક દેવોનો સરદાર હોવો જોઈએ. જૂના વખતમાં કેટલાંક પ્રજાસત્તાક રાજ્યો ગણુરાજ્ય તરીકે ઓળખાતાં

નથી પડતી. એ સામાન્ય પ્રજાનો દેવ છે તેથી? કેટલેક ઠેકાણે ગણપતિને બ્રહ્માના જ એક રૂપ તરીકે સમજાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે.

મહારાષ્ટ્રમા ગણપતિને મોરયા કહે છે એનુ મૂળ પૂના પાસેની એક સ્થાનિક દેવતામા છે. મોરગાવના સાધુ મોરયા ગોસાવી ગણપતિના ઉપાસક હતા. એને જ લોકોએ ગણપતિના અવતાર બનાવી દીધા! આજકાલ મહારાષ્ટ્રમા ઉત્સવ પ્રસગે કળાને નામે કોઈ કોઈ વાર ગણપતિની એવી તો છાકડી અને બેહૂદી મૂર્તિઓ બનાવે છે કે હિંદુ ધર્મની એના વિરોધીઓ પણ એના કરતા વધારે ભૂડી મશ્કરી ન કરી શકે આવી મૂર્તિઓ જોઈ ભક્તિભાવ કઈ રીતે જાગ્રત થવાનો હતો કે પુષ્ટ થવાનો હતો?

મૂર્તિવિધાનના ગ્રથોમા લખ્યુ છે કે પૂજાના મુખ્ય દેવોની મૂર્તિઓ શાસ્ત્રોક્ત 'ધ્યાન'મા વર્ણવ્યા પ્રમાણે જ પ્રસન્નગભીર બનાવવી જોઈએ. ક્ષુદ્ર દેવોની અને યક્ષકિન્નરોની મૂર્તિઓની બાબતમા જ ગમે તે છૂટ લઈ શકાય

હિંદુ ધર્મની ધાર્મિક માન્યતાઓમા એવો તો ચકરાવો બાઝી ગયો છે કે એમા એક વાર પ્રવેશ થયા પછી બહાર નીકળવુ સહેલુ નથી જૂના ધર્મકારોએ અને સમાજ વ્યવસ્થાપકોએ સમાજમા ઉચ્ચ વેદાતી વિચાર ધરાવનાર પડિતોથી માડીને ભૂત પ્રેત પિશાચાદિ કાલ્પનિક અને ભયાનક શક્તિઓની ઉપાસના કરનાર પ્રાકૃત લોકો સુધી બધાને સૂત્રબદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેમ કરવામા તેમણે જાણીબૂઝીને ધૂર્તતા વાપરી એમ કહેવુ એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અસત્ય જ લાગે છે. તદ્દન નિરાળી એવી બે વસ્તુઓ એકીવખતે એકસાથે સાચી તરીકે સ્વીકારવી પડે ત્યારે માણસનું કલ્પનાસમૃદ્ધ ભેજું એક યા બીજી રીતે એનો સમન્વય કરવાનો પ્રયત્ન કરે જ છે એમાથી એક કલ્પના સાચી અને બીજી જૂઠી એમ કહેવુ ધૃષ્ટતા ભર્યું કહેવાય પરમ સત્ય તો કોણ જાણે મનુષ્યબુદ્ધિથી કેટલું દૂર છે. હિમાલય આગળ ઊભો રહી દડો કાકરાને કહે કે તારા કરતા હુ હિમાલયને અધિક મળતો છુ, એના જેવી આપણી સ્થિતિ છે. એક કલ્પનાને જગલી કહીએ, બીજીને સુધરેલી કહીએ, અને કોઈ

કરીને અનુભવ કરીએ કે બંને સરખી જ ભ્રમાત્મક હતી; એવી સ્થિતિમાં લોકોની કલ્પનાઓ વખોડવા બેસવા કરતાં જીવનમાં સદાચાર, અનાસક્તિ અને નિર્ભયતા દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો લોકો એની મેળે કલ્પનાનું કાવ્ય સેવતાં છતાં એની અસર તળે દબાઈ ન જાય. જ્યાં જ્યાં વહેમો અને ભ્રમાત્મક કલ્પનાઓ માણસને દુરાચાર તરફ લઈ જાય છે ત્યાં ત્યાં લોકોને જાગ્રત કરતા જઈએ તો બાકીનું કામ એની મેળે સિદ્ધ થશે.

બીજી બાજુ આપણે લોકોને ભૌતિક શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતો અને પદ્ધતિઓથી વાકેફ કરવાની ઉતાવળ કરવી જોઈએ. ભૌતિક જ્ઞાન અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પરસ્પર વિરોધી નથી પણ પોષક છે. બંનેમાંથી સાચી ધાર્મિકતા જ જાગ્રત થવી જોઈએ. બંનેની ઉપાસના માનવ-કલ્યાણની દૃષ્ટિએ જ કરવી જોઈએ. અને ખરું કહીએ તો જ્ઞાન-દાતા, વિઘ્નહર્તા સાચા ગણપતિની એ જ સાચી ઉપાસના છે.

૧૪-૧૦-'૩૪

ગણેશચતુર્થી

ભાદરવા સુદ ૪ **૧ દિવસ**

જ્ઞાનસાધનનો દિવસ. આ દિવસે કોઈ પણ નવા શાસ્ત્રનો અભ્યાસ શરૂ કરાય. જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોની રૂપરેખા આપનાર વ્યાખ્યાનો આ દિવસે ગોઠવવાં જોઈએ. મોદકનું ભોજન આ દિવસ માટે રૂઢ પ્રમાણે છે જ. રામનવમી, જન્માષ્ટમી અને ગણેશચતુર્થી એ ત્રણ દિવસે સામાજિક ઉત્સવ ઊજવવાનો રિવાજ ઘણે ઠેકાણે રૂઢ છે. એને અંગે સમાજ ભેગો થાય છે. એનો લાભ લઈ ધર્મસંસ્કરણના અનેક પ્રશ્નો ચર્ચાય તો સારું. આ કામ સારુ ગણેશચતુર્થી વિશેષ અનુકૂળ દિવસ છે.

પજુસણ વિશે પણ વિવેચન થવું જોઈએ.

માનસશાસ્ત્ર ઉપર વિદ્યાર્થીઓ સમજી શકે એવા નિબંધો આજે વંચાય.

હતાં. એમની લોકસભાના દેવતા તરીકે ગણપતિને સ્થાપવામાં આવ્યો હશે. જેમ વ્યક્તિને આત્મા હોય છે તેમ સંગઠિત સમાજને —સમષ્ટિને પણ આત્મા હોવો જોઈએ. એ સામાજિક આત્મા તે જ ગણપતિ. ગણપતિની પૂજા કરવી એટલે સામાજિક જીવનને પોતાની નિષ્ઠા અર્પણ કરવી, એવો જૂના વખતનો ભાવ વખતે હશે.

એ ગમે તે હો, મહાદેવ અને વિષ્ણુ વચ્ચેનો વિરોધ ટાળવા માટે ગણપતિનો ઉપયોગ સરસ હતો. ગણપતિ શૈવ પણ છે અને વૈષ્ણવ પણ છે. કોઈ શુભ કાર્યની શરૂઆત કરવી હોય કે મકાનનો દરવાજો તૈયાર કરવો હોય, ત્યાં ગણપતિ બેસાડ્યા એટલે ઝઘડા ટળ્યા.

આપણે લખતાં શીખીએ છીએ ત્યારે અ, આ, ઇ, ઈ, થી શરૂઆત નથી કરતા. મહારાષ્ટ્રમાં અમે 'શ્રીગણેશ'થી શરૂઆત કરતા. આજે 'શ્રીગણેશ' નો અર્થ જ શરૂઆત એવો થયો છે. સંભવ છે કે આદ્ય લિપિકાર કોઈ ગણેશ નામનો યોજક હશે. એણે લિપિ શોધી કાઢી એટલે લેખનની શરૂઆત કૃતજ્ઞતાપૂર્વક એના નામથી જ થવી જોઈએ એવો રિવાજ પડચો હશે. વ્યાસજીએ મહાભારત પોતાના મગજમાં ગોઠવ્યું, પણ એ લખી કાઢનાર લહિયો કોઈ ન મળે. અંતે ગણેશજીએ એમની એ ભીડ ભાંગી. પુરાણોમાં કહ્યું છે કે ત્રિવિષ્ટપ (તિબેટ) માં 'લેખાઃ' નામના દેવગણો રહેતા હતા. તેઓ લેખનકળામાં પ્રવીણ હતા. તેમનો આગેવાન ગણપતિ હતો. શું આપણી લેખનકળા ફિનિશિયામાંથી ન આવતાં તિબેટમાંથી અહીં આવી હશે? દેવવાણીના ધ્વનિની વ્યવસ્થા કરનારી આપણી વર્ણમાળા શાસ્ત્રીય છે. વર્ણમાળાની યોજના આર્યબુદ્ધિની વ્યવસ્થા સૂચવે છે. આપણી લિપિમાળા તેવી લાગતી નથી. એ શાસ્ત્રશુદ્ધ નથી. એ કયાંક બહારથી આપણે ત્યાં આવેલી હોવી જોઈએ. એ તિબેટમાંથી આવી હોય તો આશ્ચર્ય નથી. લાંબા વખત સુધી બ્રાહ્મણો તો લેખનકળાની અવગણના જ કરતા આવ્યા. અંતે એમને પણ શ્રીગણેશનું શરણ લેવું પડયું.

બીજી એક કલ્પના છે કે ગણેશ એ ખરેખર ગણેશ નથી, પણ ગુણેશ છે. જ્યારે ઉપનિષત્કાલ પછી ત્રણ ગુણોની વ્યવસ્થા

ગોઠવાઈ ગઈ ત્યારે એ ત્રણ ગુણોના સ્વામી તરીકે ઈશ સર્વાં ગુણાંચા એવા ગણપતિને ગોઠવી દીધો હશે.

જ્યારે વેદાંતવિદ્યા લોકસુલભ થઈ ત્યારે ઘણા અનાર્ય દેવો અને એમની અનાર્ય પૂજાપદ્ધતિ રૂપક તરીકે ઓળખાવા લાગ્યાં. ૐકાર અથવા પ્રણવમાં સત્ત્વ, રજ, તમ એ ત્રણે ગુણો છે. એ ૐકારમાં હાથીની સૂંઢ જેવો આકાર છે. તે ઉપરથી ગણેશ અથવા ગુણેશ એ ગજાનન ગણાયો. એને માથે અર્ધચંદ્ર છે તે હાથીનો દાંત થયો. 'ગણપતિ એ જ્ઞાનનો, વેદાંતવિદ્યાનો સ્વામી થયો. મન માર્યા વગર વેદાન્ત જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર થાય નહીં', એટલે મનની દેવતા ચંદ્રનું દર્શન ટાળીને જ્ઞાનની આરાધના કરી હોય તો જ ચતુર્થી એટલે કે તુરીયાવસ્થા કૃતાર્થ થવાની. ગણપતિ ઉંદર ઉપર બેસે છે. ઉંદર એટલે કાળ. મનુષ્ય જીવનના ધાગા કરડી ખાનાર કાળ તે ઉંદર. એના પર જેની સવારી છે એવો ગણપતિ તે જ મોક્ષદાતા.

આમ જંગલી લોકોની અથવા અનાર્ય લોકોની કોઈ પશુ-પૂજામાંથી એક ઉપાસના ઉત્પન્ન થઈ, અને તે બદલાતાં બદલાતાં વેદાન્તવિદ્યા સુધી પહોંચી ગઈ, એવું પણ કેટલાકનું માનવું છે.

પણ આજે જ્યારે દર વરસે ચીકણી માટી આણી ઘેર ઘેર એના બનાવેલા ગણપતિ પૂજાય છે, ત્યારે શું એ ગણપતિના ઉપાસકના મનમાં એ બધી વેદાન્તવિદ્યા જાગ્રત હોય છે? જૂના વખતનો ગાણપત્ય સંપ્રદાય ભયાનક હતો. માણસની ખોપરીઓના આસન પર ગણપતિની સ્થાપના થતી. જારણ, મારણ, ઉચ્ચાટન વગેરે મેલી વિદ્યા ગણપતિની ઉપાસના સાથે જોડાઈ હતી. એ બધામાંથી આજે આપણે ઊગરી ગયા છીએ એ જ ગનીમત. ધર્મવ્યવસ્થાપકો કહે છે કે કળિયુગમાં બાકી બધા દેવો સૂઈ ગયા છે, કેવળ ચંડી અને વિનાયક — એટલે કે કાલી અને ગણપતિ — એ બે જ જાગતાં છે. એમ પણ કહ્યું છે કે દેવોમાં પણ ચાતુર્વર્ણ્ય છે. શંકર વર્ણે બ્રાહ્મણ, વિષ્ણુ ક્ષત્રિય, બ્રહ્મા વૈશ્ય, અને ગણપતિ શૂદ્ર છે. અને એમાં આશ્ચર્ય શું? શંકર અકિંચન અને તપસ્વી યોગી છે; વિષ્ણુ લક્ષ્મીપતિ, ઐશ્વર્યવાન, પ્રજાપાલક છે; બ્રહ્મદેવ તો નિર્માણકર્તા; ગણપતિ શૂદ્ર કેમ ગણાયો તેની ખબર

પરિસ્થિતિ ઊભી કરી? માણસ એક જ વાર નહાય અને ત્રણ વાર ખાય એટલે એનું મન વિકારી થવાનું જ. એ ત્રણ વાર ખાય એટલે ભૂખ કરતાં વધારે ખાય; એનો સ્વાદ પણ વધે; એ રીતે પણ એના વિકારો વધે. આમ લોકસંખ્યા પણ વધવાની અને એ બધા જ ગોઠવણ કરતાં વધારે ખાવા માંડે એટલે જોતજોતામાં દુકાળ પડવાનો. અને પછી માણસને થશે કે અમને ભગવાને આવો ધર્મ કેમ સુઝાડયો હશે? ધર્મનું પાલન કરતાં અમે જોખમમાં શી રીતે આવ્યા?

'તેં ભૂલ કરી છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત હવે તારે કર્યે જ છૂટકો. તારી કાંધ આપ અને માણસ માટે હળ ખેંચીને જમીન ખેડવા માંડ. તારી મહેનતથી માણસ ખેતી કરશે ત્યારે જ માંડ એને ખોરાક પૂગે પડશે.'

ત્યાર પછી બળદને માથે હળ ખેંચવાની જવાબદારી આવી ગઈ. અને માણસને જોઈએ તેટલો ખોરાક બળદની મહેનતથી જ પૂરો થાય છે. બળદ પાસેથી માણસ કામ લે છે એ માણસનો ગુનો ન કહેવાય. એ તો નંદીએ ભૂલ કરી એનું પ્રાયશ્ચિત્ત એની ન્યાત કરે છે!

આંબાજી આગળ પાડાઓ કેમ વધેરાય છે એની પણ આવી જ એક લોકવાર્તા છે.

પડોશના એક ગામમાં એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ શ્રોત્રીય અને શાસ્ત્રી તરીકે પંકાયેલો હતો. લક્ષ્મી કરીને એને એકની એક દીકરી હતી. અનેક બ્રાહ્મણપુત્રો એની પાસે ભણીને દશ ગ્રંથોમાં પારંગત થતા અને પોતપોતાના દેશમાં જઈ માન પામતા. હવે બન્યું એવું કે એ શ્રોત્રીયને બારણે એક અત્યંજ છોકરો રોજ વાસીદું વાળવા આવતો. કચરો વાળતો જાય અને વેદમંત્ર સાંભળતો જાય. બ્રહ્મચારીઓ અંદરઅંદર ચર્ચા કરે તે પણ એક ખૂણે બેસી એ સાંભળે. આમ કરતાં કરતાં અંત્યજ યુવાન પણ યથાકાળે દશ ગ્રંથમાં અને છએ દર્શનોમાં પારંગત થયો.

હવે એને થયું કે આટલી વિદ્યાને જોરે પેલી લક્ષ્મીને કેમ ન મેળવું? એ લક્ષ્મીના પિતા પાસે ગયો અને બ્રાહ્મણ તરીકે પોતાને

ઓળખાવી એણે લક્ષ્મી માટે માગણી કરી. લક્ષ્મીપિતાએ એ યુવાનની પરીક્ષા લીધી. જેમજેમ એ પ્રશ્ન પૂછતો ગયો તેમતેમ એ યુવાનની પ્રજ્ઞા, મેધા અને પ્રતિભાથી એ ચકિત થતો ગયો. એણે બહુ જ આદરપૂર્વક એ યુવાનને મધુપર્ક અર્પણ કર્યો અને શુભ મુહૂર્તે એને પોતાની કન્યા પણ આપી. સસરાને ત્યાં કાળમાં થોડા દિવસ રહી પત્નીને લઈને એ ઘેર આવ્યો. ત્યાં લક્ષ્મી શું જુએ છે? બારણે જ હાડકાંનો ઢગલો પડ્યો છે, ઘરમાં ખરીની દાબડીઓ ગોઠવાઈ છે, તેલ રાખવા માટે દીવાલ ઉપર એક શીંગડું ટંગાયું છે. ગભરાઈને એણે પૂછ્યું 'આ બધું શું છે?' હવે તો લક્ષ્મી પોતાની થઈ ગઈ છે એ વિશ્વાસે એણે એને સાચી વાત કહી દીધી. લક્ષ્મીને તો તમ્મર આવ્યાં. પાણી લાવવા લક્ષ્મીપતિ અંદર ગયો એટલામાં લક્ષ્મીએ ભાનમાં આવીને દોટ મૂકી અને પિતા આગળ આવીને એ ઊભી રહી. કયા શબ્દમાં પિતા આગળ પોતાની થયેલી આ દશા એ વર્ણવી શકે? એણે પિતાને પૂછ્યું 'પિતાજી, તમે ધર્મ જાણો છો? વટલાયેલું માણસ શી રીતે શુદ્ધ થઈ શકે?' વેદિયા પિતાએ તરત જ જવાબ આપ્યો: 'અગ્નિથી, બીજી રીતે નહીં'.' દીકરીને આટલો જવાબ બસ હતો. એણે ચિતા સળગાવી, અને એની અંદર કૂદી પડી પ્રાણ છોડ્યા. લક્ષ્મીનો પતિ હાંફતો હાંફતો એની પાછળ આવી પહોંચ્યો. એટલામાં ગામવાળાઓને એ આખી બીનાની ખબર પડી. તેઓ હાથમાં કુહાડીઓ લઈને દોડ્યા. હવે પોતે બચવા નહીં પામે એમ જોઈ અંત્યજે લક્ષ્મીની ચિતામાં જ ભુસ્કો માર્યો અને આ રીતે લક્ષ્મી અને લક્ષ્મીપતિ એક ભવમાંથી મુક્ત થયાં.

લક્ષ્મી મરીને પોતાના સતને કારણે ગ્રામદેવતા બની ગઈ અને પેલો અંત્યજ બીજે ભવે પાડો બની ગયો.

અને તેથી જ ગ્રામદેવતા લક્ષ્મીની આગળ પાડો વધેરવાની પ્રથા શરૂ થઈ ગઈ.

હવે વાત એમ છે કે માણસ પોતાના સ્વાર્થને માટે પોતાનું જીવન જેમ ફાવે તેમ ગોઠવી દે છે અને તેમ કરતાં ધર્મબુદ્ધિ જ્યારે

ચાર ભોંકવા માંડે છે ત્યારે તેને શાંત કરવા આવી આવી વાર્તાઓ જોડી કાઢે છે.

માણસને પોતાના સ્વાર્થ માટે બળદને ગુલામ કરી ખેતીમાં જોડવાનો કોઈ હક ન હતો. એ તો નરી જબરદસ્તી કહેવાય. બળદની ઉપયોગિતા એટલી બધી સિદ્ધ થઈ ગઈ છે કે બળદને મુક્ત કરવાનો ધર્મ માણસને ગળે ઊતરે જ નહીં; એટલે એણે આખી જવાબદારી બળદને માથે ટોળવા માટે મઝાની વાર્તા જોડી કાઢી.

દૂધ માટે ગાય અને ખેતી માટે બળદ એવી વ્યવસ્થા કરી માણસજાત સુખી થઈ અને પછી એને માંસાહાર છોડી દેવાનું સૂઝયું. માંસ, લોહી અને હાડકાંના નિચોડ રૂપે પૌષ્ટિક દૂધ માણસને મળ્યું અને ખેતીને કારણે અનાજનો પાક પણ વધ્યો, એટલે માંસાહાર કરવાની ગરજ માણસને ન રહી. ગાયબળદે આમ પોતાના ત્યાગથી, સેવાથી માણસ માટે અહિંસાધર્મ શક્ય બનાવ્યો.

પછી તો માણસને ભેંસના દૂધનો પણ લોભ લાગ્યો. ભેંસને દૂધ વધારે, અને એમાં માખણનો કસ પણ વધારે, એટલે માણસે ભેંસને પાળવાનું શરૂ કર્યું અને આશા રાખી કે જેમ બળદ પાસેથી કામ લેવાય છે તેમ પાડા પાસેથી પણ લેવાય. પણ પાડો તો કાદવમાં આળોટી જિંદગી પૂરી કરવાનો જ સ્વધર્મ ઓળખે. હવામાં ભેજ જરાક ઓછો થાય કે એના પ્રાણ કંઠે આવી જાય. એવા પ્રાણી પાસેથી નિયમિત કામ કેમ લેવાય? અને એ કામ ન આપે તો એને પાળે પણ કોણ? ભેંસના દૂધને કારણે માણસનો લોભ એવો તો વધ્યો કે ભેંસને પાળવાનું એનાથી છોડાય નહીં અને પાડો પાળવો પોષાય નહીં. માણસે નક્કી કર્યું કે હવે તો પાડાનો નાશ જ કર્યે છૂટકો. પણ નિરપરાધીની હત્યા કરતાં ધર્મબુદ્ધિ આડે આવે છે. એના ઇલાજ તરીકે ઉપર બતાવેલી વાર્તા જોડી કાઢી અને બિચારા હરિજનો પ્રત્યે જે સૂગ પોતાને મનમાં હતી તે એ રીતે પાડા સાથે જોડી દઈ એણે મનનો વસવસો મારી નાખ્યો. પણ તેમ કરતાં એણે પાડા પ્રત્યે, હરિજનો પ્રત્યે, અને પોતાની ધર્મબુદ્ધિ પ્રત્યે એમ ત્રેવડી હિંસા કરી એ એના ધ્યાનમાં ન આવ્યું.

આપણા રૂઢ ધર્મ પાછળ એવાં સાચાં તત્ત્વો ક્યાં છે તે શોધી કાઢવાં એ સમાજશાસ્ત્રનું કામ છે.

જૂન, ૧૯૩૯

ઋષિપંચમી

ભાદરવા સુદ ૫ ૧ દિવસ

ચાલતી પ્રથા પ્રમાણે આ સ્ત્રીઓનો તહેવાર થઈ પડ્યો છે, અને તે પણ આધેડ વયની સ્ત્રીઓનો. સાચું જોતાં ઋષિઓનું પૂજન દરેકે કરવા જેવું છે. ઋષિઓમાં સ્ત્રીઓ પણ છે અને પુરુષો પણ છે. તેમનાં જીવનચરિત્રો પુરાણ-ઇતિહાસમાંથી શોધી કાઢી ચર્ચવામાં આવે તો ધર્મજાગૃતિ થાય.

જાનવરો પાસેથી આપણે સ્વાર્થને લીધે મહેનત લઈએ છીએ. પણ એ લેવાનો આપણને હક નથી. જેટલે દરજ્જે ઢોર પાસેથી સેવા કરાવીએ છીએ તેટલે દરજ્જે આપણે દોષિત છીએ. એ ધ્યાનમાં રહે એટલા માટે, ઋષિપંચમીને દિવસે, ઢોરોની મહેનત વગર જે ખાદ્યપદાર્થો તૈયાર થઈ શકે છે અને મેળવી શકાય છે તેટલાથી જ આ દિવસે નભાવવું જોઈએ. પ્રૌઢ વિદ્યાર્થીઓ આ દિવસે જુદા જુદા ઋષિઓના ભિન્ન ભિન્ન ધર્મસિદ્ધાંતો પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી તારવી કાઢી સમજી લે. આજ સુધી આ કામ કોઈએ કર્યું નથી તેથી આ કેટલું મોટું છે અને મહત્ત્વનું છે તે ધ્યાનમાં ન પણ આવે. કરવાથી ખબર પડશે.

અન્યધર્મી સંતો અને ઋષિઓનાં જીવનચરિત્રોનો અભ્યાસ પણ આજથી આસ્થાપૂર્વક થાય.

૨૯

પજુસણ

ભાદરવા સુદ ૫

પજુસણની સમાપ્તિ પણ આ દિવસે થાય છે. તેથી કલ્પસૂત્રો-માંથી અમુક ભાગ પસંદ કરી વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવામાં આવે. પશુ, પક્ષી, કીટ, પતંગ, વનસ્પતિ બધાંમાં સરખો જ જીવ છે. બધાં પ્રત્યેનો આપણો વ્યવહાર વિચારપૂર્વક હોય, એ સિદ્ધાંત આજે વિશેષ રૂપે સમજાવી શકાય. સ્વપરભાવ દૂર કરવો એમાં જ ધર્મરહસ્ય રહેલું છે એ પણ સમજાવવું.

ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને ચોપડીઓ પૂરી પાડવા માટે આજે ફંડ ભેગું કરાય.

૩૦

રેંટિયાબારશ

[ભાદરવા વદ ૧૨]

૧

રેંટિયાબારશ એ પ્રજાકીય તહેવાર થઈ ચૂક્યો છે. સ્વરાજ્ય મળવાનું હશે ત્યારે મળશે. દાદાભાઈથી માંડીને લોકમાન્ય, દાસ અને લજપતરાય સુધીના દેશસેવકોએ અત્યાર સુધી એટલી બધી તપશ્ચર્યા કરી છે કે હવે સ્વરાજ્ય ન મળે તો જ આશ્ચર્ય. જો આપણે ભારે ભૂલો ન કરીએ, ફલસિદ્ધિને વખતે જ આડાઈ ન કરીએ, અને પોતપોતાને ફાળે આવતું રાષ્ટ્રકાર્ય ચીવટપૂર્વક અને વખતસર કરતાં ન ચૂકીએ, તો સ્વરાજ્ય ઘરની ગાયની પેઠે પોતાની મેળે ચાલતું આવવું જોઈએ. પણ એ પ્રજાનું જ સ્વરાજ્ય થશે કે કેમ, પ્રજા માટે એ પૂરેપૂરું આશીર્વાદરૂપ થશે કે કેમ, એ મોટો સવાલ છે. ખેડૂત જેટલું અનાજ દુનિયાને અર્પે છે તેટલાના પૂરા પૈસા ખેડૂતને નથી મળતા. વચલા લોકો જ એનો મોટો ભાગ ખાઈ જાય છે. એવું જ જો આપણુને મળનાર સ્વરાજ્યનું થઈ જાય તો તે રાષ્ટ્રીય આપત્તિ જ ગણાય. તેમ ન થાય, એક હાથે મેળવેલું આપણે બીજે હાથે ગુમાવી ન બેસીએ, સ્વરાજ્યનો અર્થ યાદવાસ્થળી ન થઈ જાય, એટલા માટે ગાંધીજીએ રેંટિયાધર્મ પ્રવર્તાવ્યો છે અને ખાદીનો આટલો આગ્રહ રાખ્યો છે.

સહરાના રણ વિષે એમ કહેવાય છે કે કોક કોક વાર ત્યાં આકાશમાંથી વરસાદની હેલી આવે છે, પણ રણની રેતીનો બફારો એટલો બધો હોય છે કે વરસાદ જમીન સુધી પહોંચતાં પહેલાં જ એની વરાળ થઈ આકાશમાં ઊડી જાય છે. આપણે જો ખાદીની દીક્ષા ન લઈએ તો આપણા સ્વરાજ્યનું પણ ગરીબોની દૃષ્ટિએ તેમ જ થવાનું.

કેટલાક કહે છે કે બહારથી ખાદી પહેર્યે શું થવાનું હતું? અંદરથી હૃદયપરિવર્તન થાય ત્યારે ખરું. વાત સાચી છે. પણ બાહ્ય આચરણની હૃદય પર અસર નથી પડતી એમ કોણે કહ્યું છે? ચોવીસે કલાક શરીર સાથે સંબંધ ધરાવતી ખાદી પોતાના મૂક પાઠ આપ્યા વગર રહેવાની નથી. ક્રિયાની શક્તિ કોઈ પણ કાળે શબ્દની શક્તિ કરતાં વધારે છે જ.

રેંટિયાબારશનું આ માહાત્મ્ય છે. રેંટિયાબારશ એટલે આમપ્રજા સાથેનું હૃદયનું ઐક્ય. રેંટિયાબારશ એટલે સ્વરાજ્યનિષ્ઠા. રેંટિયાબારશ એટલે નિર્વૈર સ્થિતિની સાધના. રેંટિયાબારશ એટલે રાષ્ટ્રીય સંગઠન.

આ રેંટિયાબારશ ઊજવવાની પદ્ધતિ કંઈક અંશે નિશ્ચિત થવી જોઈએ. છેલ્લાં સાત વરસમાં એનું સ્વરૂપ થોડુંઘણું તો નક્કી થયું જ છે. અત્યાર સુધી આપણે તે દિવસે 'હિંદ સ્વરાજ'નું પારાયણ કરતા. હવે એની સાથે કેટલાક લોકોએ આ દિવસની અંદર 'આત્મકથા'ના બને ભાગ વાંચવાની સૂચના કરી છે. આ હીરક મહોત્સવને માટે તે ભલે ઠીક હોય, દર વરસે 'આત્મકથા'નું પારાયણ સહેલું પડશે કે કેમ એ વિચારવા જેવું છે. 'મંગળપ્રભાત'નું વાચન વખતે વધારે બંધ બેસે.

રેંટિયાબારશને દિવસે અંત્યજો જોડેનું આપણું અનુસંધાન આપણે અનુભવવું જોઈએ. અંત્યજો સફાઈનું જે કામ કરે છે તે આ દિવસે જાતે કરીને કેટલાક લોકોએ એ બાબતમાં દિશા સુઝાડી છે. જે જે જગાઓ આપણે વાપરીએ છીએ તે તે બધી જાતે સાફ રાખી આપણે સામાજિક સ્વચ્છતાનો પાઠ લેવો જોઈએ અને ચાલતી પ્રથામાં સુધારો કરવો જોઈએ. દર વરસે આમ આગળ વધીએ તો આખા રાષ્ટ્રને સેંકડો વરસથી નથી મળી એવી કેળવણી વગર ખર્ચે અને ઓછે પ્રયત્ને મળશે.

પણ રેંટિયાબારશનું મુખ્ય કામ તો એના નામમાં જ સૂચવાયું છે. ઇંગ્લંડનો પ્રાણ જેમ એનાં વહાણો પર નિર્ભર છે તેમ આપણો રેંટિયા પર છે. એ રેંટિયો ચાલે તો આપણું ભાગ્ય ચાલે. રેંટિયો

થોભે તો આપણું ભાગ્ય થોભે. રેંટિયાબારશને દિવસે બધા રેંટિયો ફેરવે એ તો જરૂરી છે જ. એના ઉપરાંત નવા રેંટિયા ચાલતા કરવા, જેમને કાંતતાં નથી આવડતું તેમને કાંતતાં શીખવવું, જેમને પૂણી તૈયાર કરતાં નથી આવડતું તેમને તે શાસ્ત્રની દીક્ષા આપવી, એ રેંટિયાબારશનું મુખ્ય કામ છે. જેઓ રેંટિયા ચલાવવા ઇંતેજાર છે પણ રેંટિયો ખરીદવાની જેમની શક્તિ નથી એવાઓને રેંટિયા આપવા માટે ધનિકોએ કેટલાક પૈસા રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓને સોંપવા જોઈએ. રેંટિયો ચાલે એટલા માટે રેંટિયાને પ્રધાનપદ આપતી સંસ્થાઓને પણ ચાલતી કરવી અને ચાલતી રાખવી જોઈએ.

રેંટિયાનું મહત્ત્વ જાણવા છતાં અને ખાદી પહેરવા છતાં કેટલાયે લોકોએ હજી પરદેશી કાપડનો મોહ છોડ્યો નથી. આવી રીતે સંઘરી રાખેલું પાપ બાળી નાખવાનું કામ પણ આ દિવસે પ્રસન્ન મને કરાય. રેંટિયાબારશને દિવસે પરદેશી કાપડની જેટલી હોળી કરી શકાય તેટલા ગરીબોના આશીર્વાદ મળવાના છે. રેંટિયાબારશને દિવસે આજીવન શુદ્ધ ખાદી જ પહેરવાનો સંકલ્પ દેશની બહેનો અને ભાઈઓ કરે તો દેશની કેટલી બધી પ્રગતિ થાય! અને આત્મોન્નતિ તો છે જ.

તહેવાર એટલે માંદા પડાય એટલું ઘીગોળવાળું ગળ્યું ગળ્યું ખાવું અને એકબીજાને તેમ કરવા આગ્રહ કરવો એ ખ્યાલ આપણે છોડી દેવો જોઈએ. વિચાર કરી જોતાં જણાશે કે એમાં નથી સુખ, નથી સામર્થ્ય-વૃદ્ધિ કે નથી પ્રસન્નતા. એ અસંસ્કારી રિવાજ આપણે કાઢી નાખવો જોઈએ. અકરાંતિયાપણાનો વળી પ્રચાર કેવો? એના કરતાં આરોગ્ય અને પુષ્ટિ વધે, કામ કરવાનો ઉત્સાહ વધે, પોતાનાં શરીર અને મન પર બરાબર કાબૂ રહે એ જાતનો અને એ પ્રમાણમાં ખોરાક લેવાની શરૂઆત તે દિવસે કરવી જોઈએ.

રેંટિયાબારશ એટલે સ્વદેશીનો પ્રચાર. તે દિવસે રમતગમતમાં દેશીપણું ખાસ હોવું જોઈએ. દેશી સંગીત, દેશી ચિત્રકામ, દેશી ભાષા — એના પુનરુદ્ધાર માટે તે દિવસે કેટલાયે નવા નવા કાર્યક્રમો ગોઠવી શકાય. રેંટિયાબારશ એ રાષ્ટ્રીય એકતાનો તહેવાર છે. તે

દિવસે કોઈનો બહિષ્કાર ન હોય. બધી ન્યાતો, બધા ધર્મો અને બધા પંથનાં સ્ત્રીપુરુષો, બાળકો અને વૃદ્ધો એકત્ર સામાજિક જીવન અનુભવે. રેંટિયાબારશ એ આત્મશુદ્ધિનો તહેવાર છે: જીવનમાં ઘર કરી બેઠેલાં વ્યસનો કાઢી નાખવાનો પ્રયત્ન તે દિવસે સવિશેષ થાય. જેની શરૂઆત આડે દિવસે નથી થતી તે કરવાની શક્તિ તે દિવસના માહાત્મ્યને લીધે માણસમાં આવી પણ જાય. રેંટિયાબારશ એ દીનજનોનાં દુઃખ નિવારણ કરવાનો તહેવાર છે. તે દિવસે યથાશક્તિ સંકટનિવારણ ફાળામાં પોતાનો હિસ્સો આપવો જોઈએ. રેંટિયાબારશ એ સ્વરાજ્યનો તહેવાર છે. માટે તે દિવસે પારતંત્ર્યનો અંત કેમ આણાય એનું ઉગ્ર ચિંતન થવું જોઈએ.

૨૨-૯-'૨૯

૨. ગાંધીસપ્તાહ

ભાદરવા વદ ૧૨ અને બીજી ઓક્ટોબરે ગાંધીજીનો જન્મદિવસ ઊજવવામાં આવે છે. દેશી તિથિ અને આ તારીખ વચ્ચે જ્યારે અંતર ઓછું હોય છે ત્યારે એ એક સપ્તાહ તરીકે ઊજવાય છે. મિત્રોએ આ દ્વાદશીને 'મોહનદ્વાદશી' નામ આપ્યું. ગાંધીજીને આ નામ પસંદ ન પડ્યું. તેઓ તો પોતાની જયન્તી કોઈ ઊજવે એ જ નથી ઇચ્છતા. પરંતુ કોઈ પણ બહાને દરિદ્રનારાયણની સેવામાં લોકો શામિલ થતા હોય તો દરિદ્રનારાયણહિતૈષી એવા તેઓ આ તકને જવા દેવા ઇચ્છતા નથી. એ માટે ગાંધીજીએ એ દિવસનું નામ 'ચરખા-દ્વાદશી' રાખ્યું છે. ગુજરાતમાં એને રેંટિયાબારશ કહે છે. કેટલાક ખાદીભક્તો એ દિવસે ચોવીસે કલાક એક આસને રેંટિયો ચલાવતા. સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ આ તપશ્ચર્યા અનુકૂળ ન હોવાથી લોકો આઠથી સોળ કલાક સુધી કાંતવામાં દ્વાદશી અથવા બીજી ઓક્ટોબરનો દિવસ ગાળે છે. કેટલીએક સંસ્થાના સભ્યો ભેગા મળીને વારાફરતી કાંતી ચોવીસ કલાક અખંડ રેંટિયો ચલાવે છે. ખાદીવેચાણનું કામ તો આ સપ્તાહમાં ખૂબ જોરથી થાય છે જ. ઉત્સાહી વિદ્યાર્થી અને મધ્યમ વર્ગનાં સ્ત્રીપુરુષો ખાદી લઈને ઘેર ઘેર જઈ વેચાણ કરે છે અને ખાદીનો પેગામ પણ સંભળાવે છે.

ગાંધીજીનો પેગામ જેમાં સંપૂર્ણ રીતે મળી શકે છે એવા બે ગ્રંથોનું પારાયણ એ દિવસે કરનાર પણ ઘણા માણસો છે; 'હિંદ સ્વરાજ્ય' અને 'મંગળપ્રભાત' આ બંને પ્રબંધોમાં ગાંધીજીની કહેલી.બધી વાતો સૂક્ષ્મ રીતે આવી જાય છે. તેનું વિવેચન એ દિવસે ભાષણો દ્વારા કરવામાં આવે છે. આ સપ્તાહમાં કેટલાય સવર્ણ લોકો હરિજનસેવામાં ખાસ સમય આપે છે અને અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ માટે પોતાના ગામમાં ફરી વળી સફાઈકામ કરનાર દળનું પણ સંગઠન કરે છે. હરિજનસેવક સંઘ આ સપ્તાહમાં પોતાનું વાર્ષિક 'ફંડ' ઉઘરાવે છે. રાષ્ટ્રભાષાપ્રેમી લોકો આ સપ્તાહમાં હિંદી-હિંદુસ્તાનીનો સંદેશ ઘરઘર પહોંચાડવા સભાએ, સંભાષણ, ચર્ચા અને વાર્તાલાપનો કાર્યક્રમ યોજે છે.

રાષ્ટ્રીયતાનો સંદેશ મૂકભાવથી લોકોને સંભળાવવાની ઇચ્છા રાખનારાઓ આ સપ્તાહમાં ખાસ રાષ્ટ્રીય ધ્વજના રંગનાં ખાદીનાં ફૂલ ઘણા આદરપૂર્વક છાતીએ ધારણ કરે છે. ગૌસેવામાં રાષ્ટ્રનાં હિત અને ધર્મપાલન સમજનાર-લોકો આ સપ્તાહમાં ગાયનું જ દૂધ અને તેમાંથી બનતી દહીં, ઘી વગેરે વસ્તુઓ જ વાપરવાનું વ્રત લે છે.

આ બધી વાતો સારી છે જ અને વર્ષો થયાં આમ ચાલ્યું આવતું હોવાથી સપ્તાહના કાર્યક્રમમાં રાષ્ટ્રીય સંકલ્પશક્તિ પ્રતિષ્ઠિત થઈ છે.

એની સાથેસાથ આત્મશુદ્ધિની દૃષ્ટિથી બીજું ઘણુંયે આપણે કરી શકીએ. ગીતા, ધમ્મપદ, બાઇબલ, કુરાન, ગ્રંથસાહેબ, અવેસ્તા આદિ ધર્મગ્રંથોમાંથી ચૂંટેલા વચનોનું વાચન અને મનન જો એ દિવસે કરવામાં આવે તો સર્વ-ધર્મ-સમભાવની ભાવનાને દૃઢ કરવામાં ઘણી મદદ થશે. ગાંધીસપ્તાહના દિવસોમા ભિન્ન ભિન્ન ધર્મ, પંથ અને ફિરકાના લોકો જો એકઠા થઈને કોઈ સામુદાયિક કાર્યક્રમ રાખી શકે તો એથી ઉત્તમ બીજી કઈ વાત હોઈ શકે?

મનુષ્યસ્વભાવ જ એવો છે કે તેને સત્યનું અને તેની પ્રાપ્તિનું દર્શન એકાંગી થાય છે, એટલે જગતમાં પક્ષભેદ અને મતભેદ અને પંથભેદ રહેવાના જ. જે વ્યક્તિ નિસ્પૃહ, નિર્વૈર અને સત્યધર્મી છે

તે પોતાના સત્યદર્શનને નિષ્ઠાવાન તો રહેવાની જ, પરંતુ એ જ નિષ્ઠાને કારણે બીજાઓના સત્યદર્શન પ્રત્યે પણ તે પોતાનો આદરભાવ કાયમ રાખશે આ ભાવનાને વધારવા માટે ગાંધીસપ્તાહના દિવસોમા ભિન્ન પંથ, પક્ષ, દર્શન અને સાધનાવાળા લોકો જો પ્રેમાદરભાવથી એક બીજાને મળવાનો ઉપક્રમ રાખે તો એ પણ આ છિન્નભિન્ન રાષ્ટ્રની એક ભારે સેવા ગણાશે પરંતુ આમા કૃત્રિમતા અને દંભથી કામ ન થઈ શકાય સાચા હાર્દિક પ્રેમ અને આદરથી જ કામ થઈ શકે છે અને હાર્દિક પ્રેમાદર યોગ્ય સાધનો દ્વારા વધારવો શક્ય છે એવો ઘણા સાધકોનો અનુભવ પણ છે

ગાંધીજયન્તીનો દિવસ બહેનોએ ખાસ પોતાનો બનાવી લીધો છે સ્ત્રીજાતિ મોક્ષની, સ્વાતંત્ર્યની, બ્રહ્મચર્યની અને રાષ્ટ્રસેવાની સંપૂર્ણ અધિકારી છે, એ સિદ્ધાંત ગાંધીજીએ દેશના હૃદય ઉપર એવી દૃઢતાથી અંકિત કર્યો છે કે ગાંધીયુગ સ્ત્રી ઉદ્ધારનો યુગ કહેવાય છે આ સપ્તાહમા જો શિક્ષિત અને સંસ્કારી બહેનો પોતાની અશિક્ષિત બહેનોને કંઈ જ્ઞાન આપે અને એમની પાસેથી પ્રાચીન આર્યસંસ્કાર નમ્રતાથી શીખે તો સ્ત્રીજાતિનો ઉદ્ધાર ઘણી સરળતાથી થશે

ગાંધીજીએ એક ઘણું મોટું અને સૂક્ષ્મ રાષ્ટ્રકાર્ય ખાસ સ્ત્રી જાતિને જ સોંપ્યુ છે તે છે મદ્યપાનનિષેધ મદ્યપાનનિષેધ કોઈ મામૂલી વસ્તુ નથી સત્ત્વગુણ અને તમોગુણ વચ્ચેનું એ એક ઘનઘોર યુદ્ધ છે મદ્યપાન જેવા નરકાસુરને મહારવા સત્ત્વનિષ્ઠ સત્યભામાઓ જ સમર્થ છે

આવા સંગીન કાર્યક્રમની સાથે આપણે રાષ્ટ્રીય સંગીત, ચિત્રકલા, ઉત્સવનો સમારોહ, ગરીબોને અન્નદાન આદિ રોચક કાર્યક્રમોને પણ ભૂલવા ન જોઈએ સાત્ત્વિક નૃત્યકલા દ્વારા ને નાટ્યના અભિનય દ્વારા આપણે ભગવાનની ઉપાસના કરી શકીએ ગાંધી સપ્તાહ દ્વારા ગરીબોને જો આટલો વિશ્વાસ ન થાય કે પ્રત્યેક ખાદી ધારી અમારો સંકટનિવારક હિતકર્તા સેવક છે, તો એ ગાંધીસપ્તાહ નિષ્ફળ જ ગયું સમજવું ગાંધીજીએ સૌથી શ્રેષ્ઠ વાત એ શીખવી છે કે સત્યયુગ હો કે કલિયુગ, નિષ્કામ સેવા જ અલૌકિક શક્તિ

છે. આપણા રાષ્ટ્રના ગરીબોની સેવા કરીને જ આપણે સ્વાતંત્ર્યની શક્તિ મેળવી શકીશું.

આસુરી સંપત્તિનો આજ જેટલો ઉત્કર્ષ અને પ્રભાવ છે એટલો કદાચ ત્રણે યુગમાં કદી નહોતો થયો. હવે દૈવી સંપત્તિએ પણ એટલો જ, બલકે એથી અધિક, ઉત્કર્ષ અને પ્રભાવ બનાવવો જોઈએ.

આ સપ્તાહમાં ગાંધીજીના રાષ્ટ્રકાર્યના અને સામાજિક તથા વ્યક્તિગત જીવન સંબંધેના સિદ્ધાંતોના પ્રચાર માટે જેટલા સાર્વજનિક કાર્યક્રમોનું આયોજન આપણે કરી શકીશું તેટલું જ એ ઉપયોગી નીવડશે. આત્મદર્શનનો એક મહત્ત્વપૂર્ણ ઉપાય તે શ્રવણ અને કીર્તન છે. મહારાષ્ટ્રમાં ગણપતિઉત્સવમાં જેવી રીતે જ્ઞાનચર્ચા અને વિચાર-પ્રચારનું સત્ર યોજવામાં આવે છે એ જ પ્રમાણે આ સપ્તાહમાં ગાંધીજીનાં વિચાર, સિદ્ધાંત અને નીતિનું શ્રવણ અને કીર્તન સામુદાયિક રીતે થવું જરૂરી છે.

'રેંટિયાબારશ' આપણે માટે નવ-સંકલ્પ-પોષક અને પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યપ્રેરક બનો!

સં. ૧૯૯૪

રેંટિયાબારશ

ભાદરવા વદ ૧૨ — ૬ દિવસ

આ તહેવારનું નામ મોહનદ્વાદશી પાડ્યું હતું. પણ ગાંધીજીએ ભલામણ કરી છે કે, એ રેંટિયાબારશ તરીકે ઓળખાય.

આ દિવસે 'હિંદ સ્વરાજ'નું એક પારાયણ કરી, રેંટિયા વિષેના ગાંધીજીના કેટલાક લેખો વાંચી, આખો દિવસ કાંતવાપીંજવામાં ગાળવો જોઈએ. જેનાથી બની શકે તે ફળાહાર ઉપર રહે. આ દિવસના ઉત્સવમાં હરિજનોને ખાસ ભેળવવા જોઈએ. આ તહેવારનું પણ અહીં વિશેષ વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. અન્યત્ર કરેલું છે જ.

[ગાંધીજીના ધર્મવિચારો સમજવા માટે 'મંગલપ્રભાત'નું અધ્યયન વિવેચન આજે ખાસ થાય. એમનું ધર્મવિષયક લખાણ બે ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે તે જરૂર આજે શિક્ષકો અને પ્રૌઢ વિદ્યાર્થીઓ વાંચે.]

૩૧

નવરાત્રિ

[આસો સુદ ૧ થી ૯]

૧. નવરાત્રિ

મહિષાસુર સામ્રાજ્યવાદી હતો. સૂર્ય, ઇંદ્ર, અગ્નિ, પવન, ચંદ્ર, યમ, વરુણ વગેરે બધા દેવોનો અધિકાર અને ખાતાં તે પોતે જ ચલાવતો હતો. સ્વર્ગના દેવોને તેણે ભૂલોકની પ્રજા બનાવ્યા હતા. કોઈને પોતાને સ્થાને સલામતી લાગતી ન હતી. દેવો પરમાત્મા પાસે ગયા. પરમાત્માએ સૃષ્ટિની જે વ્યવસ્થા કરી હતી તે મહિષાસુરે કેટલી બગાડી નાખી છે એ બધુ કહી સંભળાવ્યું. બધુ સાંભળી વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, શંકર વગેરે સર્વ દેવોનાં શરીરમાંથી પુણ્યપ્રકોપ ઊછળ્યો અને તેની એક દૈવી શક્તિમૂર્તિ નિર્માણ થઈ. સર્વ દેવોએ આ સર્વ-દેવ-મયી શક્તિને પોતપોતાનાં આયુધની શક્તિથી મંડિત કરી. પછી આ દૈવી શક્તિ અને મહિષાસુરની આસુરી શક્તિ વચ્ચે ભીષણ યુદ્ધ જામ્યુ. કેટલા વરસ સુધી ચાલ્યું તે કોણ કહી શકે? પણ આશ્વિન માસની શુક્લ પ્રતિપદાથી દશમી સુધી એ યુદ્ધ ચાલ્યુ એમ મનાય છે અને તે પ્રમાણે દૈવી શક્તિના વિજયનો ઉત્સવ આપણે નવરાત્રિએ ઊજવીએ છીએ.

દૈવી શક્તિ એ પરમા વિદ્યા છે, બ્રહ્મવિદ્યા છે, આત્મતત્ત્વ, વિદ્યાતત્ત્વ અને શિવતત્ત્વનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. આ શક્તિ શઠ પ્રતિ દ્રુમંકરી છે, 'अहितेषु साध्वी' છે; વેરી પ્રત્યે પણ તે દયા પ્રગટ કરે છે. દુષ્ટ લોકોનો ખરાબ સ્વભાવ શાંત પાડવો એ જ આ દૈવી શક્તિનુ શીલ છે. दुर्वृत्तवृत्तशमन तव देवि! शीलम्।

અસુરો આ શક્તિને ન સમજી શક્યા. ભક્તો જ્યારે દૈવી શક્તિની જય બોલવા લાગ્યા ત્યારે અસુરો મૂંઝાઈ જઈ 'અરે આ શું? આ શું?' એની ચીસો પાડવા લાગ્યાં. આખરે અસુરોનો રાજા પોતે જ

લડવા લાગ્યો. તેણે અનેક જાતની નીતિ ચલાવી, અનેક રૂપો ધારણ કર્યાં, પણ આખરે નિઃશેષ-દેવ-ગણ-શક્તિ-સમૂહમૂર્તિનો જ વિજય થયો. પવન અનુકૂળ વાવા લાગ્યો, વરસાદે ભૂમિને સુજલા સુફલા કરી નાખી, દિશાઓ પ્રસન્ન થઈ અને ભક્તો દેવીનું મંગળ ગાવા લાગ્યા. દેવીએ ભક્તોને આશ્વાસન આપ્યું કે એવી જ રીતે ફરી જ્યારે જ્યારે આસુરી લોકોને લીધે ત્રાસ ફેલાશે ત્યારે હું પોતે અવતાર ધારણ કરી દુષ્ટાનો નાશ કરીશ.

એ મહિષાસુર દરેક માણસના હૃદયમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરવા મથે છે અને તે તે વખતે દૈવી શક્તિને તેનાં બધાં સ્વરૂપો ઓળખી તેનો સમૂળો નાશ કરવો પડે છે. દરેક હૃદયમાં આ યુદ્ધ કેટલાં વરસ સુધી ચાલે છે એ દરેક જણ પોતાનું અંતર તપાસી જાણી શકે છે. નવરાત્રના દિવસોમાં હૃદયમાં અખંડ દીપ પ્રજાળી આપણે તે દૈવી શક્તિની આરાધના કરવી જોઈએ, કેમ કે જ્યારે તે પ્રસન્ન થાય છે ત્યારે તે દૈવી શક્તિ જ આપણને મોક્ષ આપી દે છે.

सैषा प्रसन्ना वरदा नृणां भवति मुक्तये ।

૨૮-૯-'૨૨

૨. શારદાનું ઉદ્‌બોધન

કઈ નવમીને દિવસે સુરોએ શારદાનું ઉદ્‌બોધન કર્યું એ આપણે જાણતા નથી. પણ તે અત્યંત શુભ, સુભગ અને કલ્યાણકારી મુહૂર્ત હોવું જોઈએ. સમૃદ્ધિદાયી વર્ષા પછી જે શાન્તિ, જે નિર્મળતા, જે પ્રસન્નતા દગ્ગોચર થાય છે તેમાં જ દેવોને શારદાનું દર્શન થયું. ધરતીએ લીલો રંગ હજી છોડ્યો નથી, પરિપક્વ ધાન્ય સુવર્ણવર્ણ ખીલવી રહ્યાં છે, એવે પ્રસંગે દેવોએ શારદાનું ધ્યાન કર્યું. સજ્જનોના હૃદયસમા સ્વચ્છ જળમાં વિહાર કરતાં પ્રસન્ન કમળો અને આકાશમાં અનન્ત કાવ્યના ફુવારા છોડતો રસસ્વામી ચન્દ્ર એ બંને જ્યારે એકબીજાનું ધ્યાન ધરતાં હતાં ત્યારે દેવોએ શારદાનું આવાહન કર્યું. શારદા આવી અને પૃથ્વીના વદનકમળ પર સુહાસ્ય ફેલાયું. શારદા

આવી અને વનશ્રીનું ગૌરવ ખીલ્યું. શારદા આવી અને ઘેરઘેર સમૃદ્ધિ વધી. શારદા આવી અને વીણાનો ઝણત્કાર શરૂ થયો; સંગીત અને નૃત્ય સર્વત્ર ફેલાયાં.

શારદાનું સ્વરૂપ કેવું છે? બાલા? મુગ્ધા? પ્રૌઢા? કે પુરંધ્રી? શારદા મંજુલહાસિની બાલા નથી, મનમોહિની મુગ્ધા નથી, વિલાસચતુરા પ્રૌઢા નથી. તે નિત્ય-યૌવના પણ સ્તન્યદાયિની માતા છે. તે આપણી સાથે રમે છે, હસે છે, પણ તે આપણી સખી નથી; તે માતા છે. આપણે તેની સાથે બાલસહજ ગેલ કરીએ, પણ માતા આગળ ઊભા છીએ એ ભૂલી ન જઈએ. માતા એટલે પવિત્રતા, વત્સલતા, કારુણ્ય અને વિશ્રમ્ભતા. માતા એટલે અમૃતનિધાન. 'न मातुः परदैवतम्' એ વચન કોઈ ઉપદેશપ્રિય સ્મૃતિકારે કાઢેલું નથી; એ તો કોઈ માતુઃપુત્ર ધન્ય બાળકે કાઢેલું વચન છે.

ચરાચર સૃષ્ટિનું ઐક્ય અનુભવનાર આપણે આર્ય સંતાનો એક જ શબ્દમાં અનેક અર્થ જોઈએ છીએ. શારદા એટલે સરોવરમાં વિરાજતાં કમળોની શોભા. શારદા એટલે માણેકઠારી પૂનમ અને દિવાળીની કાન્તિ. શારદા એટલે યૌવનસહજ ક્રીડા. શારદા એટલે કૃષિલક્ષ્મી, શારદા એટલે સાહિત્યસરિતા, શારદા એટલે બ્રહ્મવિદ્યા, ચિચ્છક્તિ, શારદા એટલે વિશ્વસમાધિ. એવી એ આપણી માતા છે, આપણે શારદાના બાળક છીએ. કેટલી ધન્યતા! કેટલી સ્પૃહણીય પદવી! કેવડો અધિકાર! અને સાથે સાથે કેવડી મોટી દીક્ષા!

શારદાના સ્તન્યનો જે હોઠને સ્પર્શ થયો તે હોઠ અપવિત્ર વાણી ઉચ્ચારે નહીં, નિર્બળતાનાં વચનો કાઢે નહીં, દ્વેષને ઉદ્‌ગારે નહીં, પાપને શૃંગારે નહીં, પૌરુષને હણે નહીં અને મુગ્ધ જનોને છેતરે નહીં.

શારદાના મંદિરમાં સર્વોચ્ચ કળા હોય, કળાને નામે વિચરતી વિલાસિતા નહીં. શારદાના ભવનમાં પ્રેમનું વાતાવરણ હોય, માત્ર સૌંદર્યનું મોહન ન હોય. શારદાના ઉપવનમાં પ્રાણનું સ્ફુરણ હોય, વિરહના કે નિરાશાના નિશ્વાસ ન હોય. શારદાની લતાકુંજમાં વિશ્વપ્રેમનું સંગીત હોય, પરસ્પર અનુનયનું ઘેનું કલકૂજિત ન હોય.

શારદાના વિહારમાં સ્વતંત્રતાનાં ધીરોદાત્ત પગલાં હોય, ઉદ્દેશવિહીન અને સ્ખલનશીલ પદક્રમ ન હોય. શારદાના પીઠમાં બ્રહ્મરસનો પ્રવાહ હોય, વિષયરસનો ઉન્માદ ન હોય.

માતા શારદા! હૃદયમાં તારું અખંડ સ્મરણ રહે એવો આશીર્વાદ અમને આપ, અમે અધિકારી થઈએ ત્યારે અમને તારું દર્શન આપ. જો અમારું ધ્યાન અવિચલ રહ્યું, જો અમારી ભક્તિ એકાગ્ર અને ઉત્કટ થઈ તો અમને તારી દીક્ષા આપ, અને તારી અખંડ સેવાને લાયક બન્યા પછી તારી સેવાનો એકમાત્ર રસ અમને રહે એટલી ભિક્ષા આપ. તને કોટિશઃ નમન કરીએ છીએ.

या देवी सर्व-भूतेषु श्रद्धा-रूपेण संस्थिताः ।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नम. ॥

ઑક્ટોબર, ૧૯૨૪

સરસ્વતીપૂજન[૧]

આસો સુદ ૮, ૯ **૨ દિવસ**

આઠમ અને નોમ બે દિવસ આ ઉત્સવ ચાલે. એક દિવસ પુસ્તકાલયની ચોપડીઓ સાફસૂફ કરીને ગોઠવવી, સંસ્થાની તેમ જ પોતાની ખાનગી ચોપડીઓ ઢીલી થઈ હોય તો ઠીક કરવી, એવાં એવાં કામોમાં ગાળવો. શારદા મંદિર (પુસ્તકાલય) ઠીક ગોઠવ્યા પછી એને શણગારવું, અને ત્યાં શારદામાતાની પૂજા તરીકે સંગીતનો એક જલસો રાખવો.

બીજે દિવસ ખાસ ચિત્રકળા માટે રાખેલો હોય, આ દિવસે કાગળની કે બીજા પદાર્થોની જાતજાતની વસ્તુઓ તૈયાર કરવામાં આવે, પાટલા પર સાથિયા પૂરવામાં આવે. બની શકે તો ધાર્મિક અથવા બીજી ઉપયોગી ચોપડીઓનું દાન કરવામાં આવે.

૩૨

દશેરા

[આસો સુદ ૧૦]

૧. વિજયાદશમી

૧. સીમોલ્લંઘન પર્વ

આગ્રામાં મોગલ સમયની જે મોટી મોટી ભવ્ય ઇમારતો છે તેમાં એક વિશેષતા એ છે કે તેનો નીચેનો મજલો લાલ પથ્થરનો હોય છે અને ઉપરનો સફેદ પથ્થરનો. લાલ પથ્થરનું કામ જહાંગીરના વખતનું અને સફેદ પથ્થરનું શાહજહાંના સમયનું. દરેક ઇમારતમાં આવો કાળક્રમનો ઇતિહાસ વર્ણભેદથી મૂર્તિમંત દેખાય છે. કોઈ પણ જૂના મોટા શહેરમાં જૂની વસ્તી અને નવી વસ્તી પાસે પાસે આવેલી સ્પષ્ટ દેખાય છે. અથવા મોહન જો દડોની પેઠે વસ્તીના પડ ઉપર પડ બાઝેલાં પણ દેખાય છે. ભાષાની કહેવતોમાં પણ ભિન્ન ભિન્ન કાળનો ઇતિહાસ સમાયેલો હોય છે. આપણે ઘરમાં જમીન પર જે લાદીઓ જડીએ છીએ તે એક પથ્થર જેવી દેખાય છે ખરી, પણ તેમાં પણ દરેક પડમાં કેટલાય વરસોનું અને સૈકાઓનું અંતર હોય છે. નદીને કાંઠે દરવર્ષે કાંપના જે થર એક ઉપર એક જામે છે તેનો આખરે ધરતીની ભઠ્ઠીમાં એક પથ્થર બની જાય છે.

દશેરાનો તહેવાર પણ એક જ તહેવાર હોવા છતાં ભિન્નકાલીન ભિન્ન ભિન્ન પડોનો બનેલો છે. દશેરાના તહેવાર સાથે અસંખ્ય યુગોના અસંખ્ય પ્રકારના આર્ય પુરુષાર્થનો વિજય સમાયેલો છે

માણસ માણસ વચ્ચેની લડાઈ જેટલી મહત્ત્વની છે તેટલી જ અથવા તેના કરતાંયે વધારે મહત્ત્વની લડાઈ માણસ અને કુદરત વચ્ચેની છે. માણસનો કુદરત ઉપરનો મોટામાં મોટો વિજય તે ખેતી છે. ખેડેલી જમીનમાં નવ જાતનું ધાન્ય વાવી, તેને જળનું કૃત્રિમ સિંચન કરી તેમાંથી પોતાની આજીવિકા અને ભવિષ્યના સંગ્રહ

જેટલું અનાજ માણસ જે દિવસે મેળવી શક્યો તે દિવસ માણસને માટે ભારેમાં ભારે વિજયનો હતો. કેમ કે ત્યાર પછી જ સ્થિરતા-મૂલક સંસ્કૃતિ જન્મી. તે દિવસનું સ્મરણ હંમેશાં તાજું રાખવું એ કૃષિપ્રધાન આર્ય લોકોનું પ્રથમ કર્તવ્ય હતું.

વીસમી સદી એ ભૌતિક અને યાંત્રિક શોધોની સદી ગણાય છે, અને તે યથાયોગ્ય છે. પણ મનુષ્યપ્રાણીની હસ્તી અને સંસ્કૃતિને માટે જે મહાન શોધો કારણરૂપ થઈ છે તે બધી આદ્યયુગમાં જ થઈ છે. જમીન ખેડવાની કળા, સૂતર કાંતવાની કળા, દેવતા સળગાવવાની કળા અને માટીમાંથી પાકો ઘડો ઘડવાની કળા — આ ચાર કળા માનવી સંસ્કૃતિના આધારસ્તંભરૂપ છે. આ ચારે કળાનો ઉપયોગ કરીને વિજયાદશમીને દિવસે આપણે કૃષિમહોત્સવ ઉપજાવી કાઢ્યો છે.

નાનપણનો મારી સ્મૃતિમાં રહેલો પહેલો નવરાત્રિનો ઉત્સવ હજી મને સાંભરે છે. પ્રતિપદાને દિવસે શહેરની બહાર જઈ ખેતરોમાંથી સરસમાં સરસ સ્વચ્છ કાળી માટી મારા ભાઈ લઈ આવ્યા. હું પોતે નવ ધાન્યની યાદી લઈ તેમાંથી ઘરમાં જેટલાં ન મળ્યાં તેટલાં મારા નાનાને ત્યાંથી લઈ આવ્યો. મારી દાદીએ નાનકડા ધનુષ વતી રૂ પીંજી તેની ૯૬ આંગળની દિવેટ તૈયાર કરી. મારી બાએ સૂતર કાંતી (રેંટિયા ઉપર નહીં, પણ લોટા ઉપર) તે સૂતરની એક હજાર નાનકડી વાટો બનાવી. બજારમાંથી નાળિયેર અને પંચરત્ન હું લઈ આવ્યો. પંચરત્નમાં સોનું, મોતી, હીરો, પરવાળું અને લીલમ કે માણેક હતાં. આ પંચરત્નના કકડા બહુ જ નાના હતા. મારી ભત્રીજીએ બગીચામાંથી ફૂલો અને જાતજાતનાં પાંદડાં ભેગાં કર્યાં. પિતાશ્રીએ નાહીને દેવઘરમાં ગાયના છાણથી લીંપેલી જમીન ઉપર પેલી કાળી માટી પાથરી એનો સુંદર ચોરસ આકાર બનાવ્યો. આ અમારું ખેતર. આની વચ્ચોવચ એક લોટો મૂકી દીધો. આ લોટામાં પાણી ભરેલું હતું. અંદર એક આખી સોપારી, દક્ષિણા, પંચરત્ન વગેરે વસ્તુઓ નાખેલાં હતાં. ઉપર આંબાના ઝાડની એક નાની પાંચ પાંદડાંવાળી ડાળી રાખી તેના ઉપર એક નાળિયેર મૂક્યું હતું. સુંદર ઘાટવાળા લોટામાંથી બહાર

નીકળતાં કેરીનાં લીલાંછમ પાંચ પાંદડાં અને તેના ઉપર શિખર જેવા નાળિયેરનો આકાર જોઈ અમે ખુશ ખુશ થઈ ગયા. પૂજાની તૈયારી થઈ એટલે અમારા તે નાનકડા ખેતરમાં નવ ધાન્ય વાવવામાં આવ્યાં. તેના ઉપર પાણી છાંટવામાં આવ્યું. વચ્ચે મૂકેલા ઘટની ચંદન, કેસર અને કંકુથી પૂજા કરવામાં આવી. આ ઘટ ઉપર એક પુષ્પમાળા ટિંગાડવામાં આવી. યથાવિધિ સાંગ-ષોડશોપચાર પૂજા થઈ. ૯૬ આંગળ વાટવાળો દીવો સળગાવવામાં આવ્યો. પછી આરતી થઈ અને ઘરમાં સૌ કહેવા લાગ્યાં કે આજે અમારે ત્યાં નવરાત્રની ઘટસ્થાપના થઈ છે. પેલો નન્દાદીપ નવ દિવસ સુધી અખંડ બળતો રાખવાનો હતો. વચમાં હોલવાઈ જાય તો મહાઅશુભ. બીજે દિવસે પૂજામાં એકને બદલે બે પુષ્પમાળા ટિંગાડવામાં આવી. ત્રીજે દિવસે ત્રણ, એમ માળા વધતી ચાલી. ઉપર માળાઓ વધી અને નીચલા ખેતરમાંથી અંકુર ફૂટી નીકળ્યા. કેટલાક અંકુર તો પોતાનાં ફોતરાંની છત્રી બનાવીને જ બહાર નીકળ્યા હતા. અમને રોજ મિષ્ટાન્ન મળતું, પણ પિતાશ્રી એક જ વખત જમતા અને આખો દિવસ અબોટિયું પહેરીને પેલો નન્દાદીપ સાચવતા. 'વાટ તૂટે નહીં', તેલ ખૂટે નહીં' અને દીવો હોલવાય નહીં' એની સંભાળ રાખવી પડતી. રાત્રે પણ બે ચાર વાર ઊઠી તેલ પૂરવું, બહુ જ સંભાળથી ઉપર બાઝેલી મેશ ખંખેરવી વગેરે કામો કરવાં પડતાં.

નવ ધાન્યનો અંકુર પૂરેપૂરા ફૂટી નીકળ્યા તે વખતની ખેતરની શોભા અવર્ણનીય હતી. કેટલાંક ધાન્ય વહેલાં ઊગ્યાં, કેટલાંક મોડાં. વહેલાં કોણ છે ને મોડાં કોણ છે એ હું બરાબર ધ્યાનમાં રાખતો. બધા અંકુર સાવ સફેદ હતા, કેમ કે નવરાત્રનું આ 'ખેતર' ઘરની અંદર હતું, અને અજવાળા વગર લીલો રંગ આવે નહીં. પછી પિતાશ્રી ખેતર ઉપર હળદરનું પાણી છાંટવા લાગ્યા. મેં પૂછ્યું, 'હળદરનું પાણી કેમ છાંટો છો?' 'ઊગેલું અનાજ સોના જેવું દેખાય એટલા માટે.'

સાતમે દિવસે સરસ્વતીનું આવાહન થયું. ઘરમાં જેટલી ધાર્મિક અને સંસ્કૃત ચોપડીઓ હતી તે બધી એક રંગીન પાટલા

ઉપર મૂકી અમે તેમની પૂજા કરી. અમને ભણવામાંથી રજા મળી. આને અનધ્યાય કહે છે. સરસ્વતીનું આવાહન, પૂજન અને વિસર્જન એટલું ત્રણ દિવસમાં થયું. નવમે દિવસે ખંડેપૂજા થઈ. ખંડેપૂજા એટલે શસ્ત્રાસ્ત્રોની પૂજા. આ દિવસે હાથીઘોડા જેવાં યુદ્ધોપયોગી પશુઓની પણ પૂજા કરવામાં આવે છે. આ રીતે નવરાત્ર પૂરી થઈ અને દશેરા આવ્યા. દશેરાને દિવસે હોમ, બલિદાન અને સીમોલ્લંઘન એ મુખ્ય વિધિ હતા. વિદ્યારંભનો પણ તે દિવસ હતો.

વિજયાદશમીના તહેવારમાં ચાતુર્વર્ણ્ય એકત્ર થયેલું દેખાય છે. બ્રાહ્મણોનાં સરસ્વતીપૂજન અને વિદ્યારંભ; ક્ષત્રિયોનાં શસ્ત્રપૂજન, અશ્વપૂજન અને સીમોલ્લંઘન; અને વૈશ્યોની ખેતી; એ ત્રણે આ તહેવારમાં એકત્રિત થાય છે. અને જ્યાં આટલી ભારે પ્રવૃત્તિ હોય ત્યાં શૂદ્રોની પરિચર્યા તો સમાવિષ્ટ છે જ. ગામડાંના લોકો નવરાત્રના અનાજના સોના જેવા જવારા તોડી પાઘડીમાં ખોસી દે છે અને સુન્દર પોશાક પહેરી વાજતેગાજતે સીમોલ્લંઘન કરવા જાય છે ત્યારે જાણે આખા દેશનું પૌરુષ પરાક્રમ દાખવવા બહાર નીકળ્યું હોય એવું દૃશ્ય બની રહે છે.

દશેરાનો ઉત્સવ જેમ કૃષિપ્રધાન છે તેમ ક્ષાત્ર મહોત્સવ પણ છે. ભાડાના સૈનિકોને મરઘાની પેઠે લડાવવાની પદ્ધતિ જ્યારે ન હતી ત્યારે ક્ષાત્રતેજ અને રાજતેજ ખેડૂત લોકોમાં જ કેળવાતાં. ખેડૂત એટલે ક્ષેત્રપતિ—ક્ષત્રિય. આખું વરસ ભૂમિમાતાની જે સેવા કરે તે જ પ્રસંગ પડચે તેનું રક્ષણ કરવા નીકળી પડે. નદી, નાળાં, પહાડ, ટેકરી સાથે જેનો દિવસરાત્ર સંબંધ છે, ઘોડાબળદ જેવા પશુઓને જે કેળવી શકે છે, અનેક મજૂરોને જે આજીવિકા આપી શકે છે અને આખા સમાજને જે ખવડાવે છે તેની અંદર સેનાપતિના અને રાજત્વના બધા ગુણો કેળવાય એમાં આશ્ચર્ય શું? ખેડૂત તે જ રાજા અને રાજા તે ખેડૂત થવો જ જોઈએ.

આવી સ્થિતિ હોવાથી કૃષિનો તહેવાર ક્ષાત્ર તહેવાર થઈ ગયો એમાં ઐતિહાસિક ઔચિત્ય પૂરેપૂરું છે. ક્ષત્રિયોનું મુખ્ય કર્તવ્ય તો સ્વદેશરક્ષણ જ છે. પણ ઘણી વાર શત્રુ સ્વદેશમાં ઘૂસી દેશની

ખરાબી કરે એના પહેલાં જ તેનો દુષ્ટ હેતુ કળી જઈ પોતે જ સીમોલ્લંઘન કરી—પોતાની સીમ એટલે સરહદ ઓળંગી શત્રુના જ દેશમાં લડાઈ લઈ જવી એ સલાહભરેલું અને વીરોચિત ગણાતું.'

સહેજ વિચાર કરતાં જણાઈ આવશે કે આ સીમોલ્લંઘન પાછળ સામ્રાજ્યવૃત્તિ રહેલી છે. પોતાની સરહદ ઓળંગી બીજો દેશ તાબે કરવો, ત્યાંથી ધનધાન્ય લૂંટીને લઈ આવવું એમાં આત્મરક્ષણ કરતાં મહત્ત્વાકાંક્ષાનો અંશ વધારે છે. આવી રીતે લૂંટીને આણેલું સોનું પરાક્રમી પુરુષો પોતાની પાસે જ રાખે તો વર્તમાન યુગના ક્ષત્રપ્રકોપ (Militarism) સાથે વિટ્પ્રકોપ (Industrialism)ના મેળાપની ભયંકર સ્થિતિ ઊભી થાય. પ્રભુત્વ અને ધનિત્વ જ્યાં એકત્ર થયું ત્યાં સેતાનને જુદું આમન્ત્રણ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. એટલા માટે જ દશેરાને દિવસે લૂંટી આણેલા સોનાને બધા સ્વજનોમાં વહેંચી નાખવું એ તે દિવસનો મહત્ત્વનો ધાર્મિક વિધિ નક્કી કરેલો છે.*

સુવર્ણ વહેંચી નાખવાના આ રિવાજનો સમ્બન્ધ રઘુવંશના રાજા રઘુ સાથે જોડાયેલો છે.

---

* 'ક્ષત્રપ્રકોપ' અને 'વિટ્પ્રકોપ' એ બે નવા નામોની સાર્થકતા મારે સિદ્ધ કરવી જોઈએ. ચાતુર્વર્ણ્યનું સમતોલન અથવા સામંજસ્ય એ તો સમાજશરીરની સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે સમાજને માટે આ ચારે વર્ણની જરૂર સ્વીકારાયેલી છે. વ્યક્તિના શરીરમાં જેમ વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ ધાતુઓ પ્રમાણસર હોય ત્યારે જ શરીર નીરોગી રહે છે તેમ સમાજશરીરમાં ચાતુર્વર્ણ્ય પ્રમાણસર હોવું જોઈએ. શરીરમાં પિત્તનું પ્રાબલ્ય વધે તો તેને પિત્તપ્રકોપ કહે છે. પિત્તપ્રકોપથી આખું શરીર બગડી જાય છે એ જ પ્રમાણે વાતપ્રકોપ અને કફપ્રકોપ વિષે છે. સમાજશરીરમાં ક્ષાત્રવર્ગનો અતિરેક થઈ જાય અથવા પ્રાબલ્ય થઈ જાય ત્યારે તે સ્થિતિને ક્ષત્રપ્રકોપ કહેવો એ જ યોગ્ય છે. એ જ પ્રમાણે વિટ્પ્રકોપ અથવા વૈશ્યપ્રકોપ વિષે. શરીરનો નાશ થવાની ઘડી આવ્યે ત્રણે ધાતુનો પ્રકોપ થઈ જાય છે. એને ત્રિદોષ કહે છે. યુરોપમાં આજે ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર ત્રણે વર્ણનો સામટો પ્રકોપ ચોખ્ખો દેખાય છે અને ત્યાંના બ્રાહ્મણો આ ત્રણે વર્ગના કિંકર બની ગયા છે!

રઘુ રાજાએ વિશ્વજિત્ યજ્ઞ કર્યો. સમુદ્રવલયાંકિત પૃથ્વી જીત્યા પછી સર્વસ્વ દાન કરી નાખવું એનું નામ વિશ્વજિત્ યજ્ઞ. આવો વિશ્વજિત્ યજ્ઞ રઘુ રાજાએ પૂરો કર્યો ત્યાર પછી એની પાસે વરતન્તુ ઋષિનો શિષ્ય, વિદ્વાન તેજસ્વી કૌત્સ આવી પહોંચ્યો. કૌત્સે ગુરુ પાસેથી ચૌદ વિદ્યાઓ ગ્રહણ કરી હતી તેની દક્ષિણા તરીકે ચૌદ કોટિ સુવર્ણમુદ્રા ગુરુને આપવાની તેની ધારણા હતી. પણ સર્વસ્વનું દાન કર્યા પછી રહેલા માટીના વાસણથી જ રાજાને આદરાતિથ્ય કરતો જોઈ કૌત્સે રાજા પાસે કંઈ પણ માગવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. રાજાને આશીર્વાદ આપી તે જવા લાગ્યો. રઘુએ આગ્રહપૂર્વક તેને રોકી રાખ્યો અને બીજે દિવસે સ્વર્ગ ઉપર ચડાઈ કરી ઇંદ્ર અને કુબેર પાસેથી ધન લાવવાની ગોઠવણ કરી. રઘુરાજ ચક્રવર્તી હતો તેથી ઇંદ્ર અને કુબેર પણ તેના ખંડિયા રાજા હતા. બ્રાહ્મણને દાન કરવા સારુ તેમની પાસેથી કર ઉઘરાવતાં સંકોચ શાનો? રઘુરાજની ચડાઈની વાત સાંભળી દેવો ડરી ગયા. તેમણે એક શમીના ઝાડ ઉપર સુવર્ણમુદ્રાની વૃષ્ટિ કરી. રઘુરાજે સવારે ઊઠીને જોયું કે જોઈએ એના કરતાં ઘણું સુવર્ણ આવી ગયું છે. કૌત્સને તેણે તે ઢગલો આપી દીધો. કૌત્સ ચૌદ કરોડ કરતાં વધારે લે નહીં અને રાજા દાનમાં આપેલું બાકીનું ધન પાછું રાખે નહીં. આખરે નગરવાસી લોકો પાસે તેમણે તે ધન લૂંટાવ્યું. તે દિવસ આશ્વિન શુક્લ દશમીનો હતો, તેથી જ આજ પણ લોકો દશેરાને દિવસે શમીનું પૂજન કરી તેનાં પાંદડાં સોનું ગણીને લૂંટે છે અને એકબીજાને આપે છે. કેટલાક લોકો શમી નીચેની માટીને સુવર્ણ ગણી લઈ જાય છે.

શમીનું પૂજન પ્રાચીન છે. શમીના ઝાડની અંદર ઋષિઓનું તપસ્તેજ છે એમ મનાય છે. પ્રાચીન કાળમાં શમીના કકડા એકબીજા પર ઘસીને અગ્નિ પેદા કરતા હતા. શમીની સમિધો આહુતિમાં કામ આવે છે. પાંડવો જ્યારે અજ્ઞાતવાસમાં રહેવા ગયા ત્યારે તેમણે પોતાનાં હથિયારો એક શમીના ઝાડ ઉપર સંતાડી રાખ્યાં હતાં અને કોઈ ત્યાં જાય નહીં એટલા માટે એક હાડપિંજર ઝાડને થડે બાંધી રાખ્યું હતું!

રામચન્દ્રે રાવણ ઉપર ચડાઈ કરી તે વિજયાદશમીને મુહૂર્તે. આર્ય લોકોએ—હિન્દુ લોકોએ અનેક વાર વિજયાદશમીના મુહૂર્ત ઉપર જ ચડાઈ કરી વિજય મેળવ્યો છે. તેથી વિજયાદશમી એ રાષ્ટ્રીય વિજયનું મુહૂર્ત અથવા તહેવાર થઈ ગઈ છે. મરાઠાઓ અને રજપૂતો એ જ મુહૂર્ત ઉપર સ્વરાજની સીમા વધારવા શત્રુના મુલક ઉપર ચડાઈ કરતા. શસ્ત્રાસ્ત્ર સજ્જ કરી, હાથી ઘોડાની સવારી કાઢી સરઘસ વાજતેગાજતે શહેર બહાર લઈ જવાનો રિવાજ આજે પણ છે. ત્યાં શમીવૃક્ષનું તેમ જ અપરાજિતા દેવીનું પૂજન એ સીમોલ્લંઘનનો મુખ્ય ભાગ હોય છે.*

શમીની પેઠે અશ્મંતક વૃક્ષમાં પણ શત્રુનો નાશ કરવાનો ગુણ છે એમ મનાય છે. અશ્મંતક એટલે આપટાનું ઝાડ. શમી ન મળે ત્યારે આ ઝાડનું પૂજન થાય છે. આપટાનાં પાંદડાંનો આકાર સોનાના સિક્કા જેવો ગોળ હોય છે અને જોડેલા જવાબી કાર્ડ (reply card)ની માફક બે પાંદડાં જોડેલાં હોય છે તેથી તે વિશેષ સુંદર દેખાય છે.

દશેરાના દિવસ સુધીમાં ચોમાસું લગભગ પૂરું થયેલું હોય છે. શિવાજીના ખેડૂત સૈનિકો દશેરા સુધીમાં ખેતીની ચિન્તામાંથી મુક્ત થતા. ખેતીમાં કશું કરવાપણું ન રહેતું. એક જ લણણી બાકી રહેતી. પણ તે તો ઘરનાં છેરાછોકરાં અને ડોસાઓ સહેજે કરી શકે. એટલે સૈન્ય ભેગું કરી સ્વરાજ્યની સરહદ વધારવા માટે વહેલામાં વહેલું મુહૂર્ત દશેરાનું જ હતું, તેથી મહારાષ્ટ્રમાં દશેરાનો તહેવાર અત્યંત લોકપ્રિય હતો અને છે.

આપણે જોઈ શકયા છીએ કે વિજયાદશમીના એક તહેવાર ઉપર અનેક સંસ્કાર, અનેક સંસ્કરણો અને જાતજાતની માન્યતાઓના પડ બાઝેલા છે. કૃષિમહોત્સવ ક્ષાત્રમહોત્સવ બન્યો. સીમોલ્લંઘનનું

* મહિષાસુર નામના એક પ્ર[illegible]ત્યે કાળો કેર વર્તાવ્યો હતો. તેની સાથે શ્રીજગદંબાએ નવ દિવસ યુદ્ધ કરી વિજયાદશમીને દિવસે તેનો નાશ કર્યો એવી પુરાણોમાં કથા છે. તેથી જ અપરાજિતાનું પૂજન અને મહિષનું એટલે પાડાનું (!) બલિદાન કરવાનો રિવાજ પડયો છે.

પરિણામ દિગ્વિજય સુધી ગયું. સ્વસંરક્ષણ સાથે સામાજિક પ્રેમ અને ધનનો વિભાગ કરવાની વૃત્તિ દશેરા સાથે જોડાઈ ગઈ. પણ એક ઐતિહાસિક ઘટના દશેરા સાથે જોડવાની આપણે ભૂલી ગયા છીએ. તે જ આજના જમાનામાં વધારે મહત્ત્વની છે. દિગ્વિજય કરતાં ધર્મજય શ્રેષ્ઠ છે, બાહ્ય શત્રુને મારવા કરતાં, હૃદયસ્થ ષડ્રિપુને મારવામાં જ પુરુષાર્થ મોટો છે, નવ ધાન્યની લણણી કરવા કરતાં પુણ્યની લણણી વધારે ટકે છે, એવો ઉપદેશ આખી દુનિયાને આપનાર મારજિત્ લોકજિત્ ભગવાન બુદ્ધનો જન્મ વિજયાદશમીના શુભ મુહૂર્તે જ થયો હતો એમ હિંદુઓ માને છે. પંચાંગ પ્રમાણે વિજયાદશમીને દિવસે બુદ્ધ ભગવાનનો જન્મ થયો અને વૈશાખી પૂર્ણિમાને દિવસે બુદ્ધ ભગવાનને શાન્તિદાયી ચાર આર્ય તત્ત્વોનો અને અષ્ટાંગિક માર્ગનો બોધ થયો એ આપણે ભૂલી જ ગયા છીએ. વિષ્ણુનો ચાલુ અવતાર તે બુદ્ધ અવતાર છે. માટે વિજયાદશમીનો તહેવાર ભગવાન બુદ્ધના મારવિજયના સ્મરણથી આપણે ઊજવવો જોઈએ.

ઑક્ટોબર, ૧૯૨૨

૨. આ તે દશેરા?

शं नो अस्तु द्विपदे, शं चतुष्पदे ।* —વેદવચન

પોતાનાં બેપગાં અને ચોપગાં બાળકોને ભૂમિમાતાએ કહ્યું, 'મારું ઘાસ અનાજ તમારે માટે જ છે. એ જ મારું દૂધ. જે ધાવે તે પુષ્ટ થાય.'

બેપગાં માણસો તે મોટાં ભાંડુ. ચોપગાં પશુઓ તે નાનાં ભાંડુ. મોટાં નાનાંની સંભાળ રાખે; નાનાં મોટાંની આજ્ઞામાં રહ્યાં. બંનેએ મહેનત કરી, અને જ્યાં ત્યાં મલયજશીતલા અને સુજલા ધરતી સુફલા સસ્યશ્યામલા થઈ ગઈ. બધે આનંદ છવાયો.

માણસે કહ્યું, 'ચાલો આપણે વહેંચણી કરી ઉત્સવ કરીએ.' પશુઓએ કહ્યું, 'હા રતો, ઉત્સવ કરવો જ જોઈએ!'

* બેપગાંઓનું કલ્યાણ થાઓ; ચોપગાંઓનું પણ કલ્યાણ થાઓ.

માણસે અનાજ લીધું અને પશુઓ ઘાસ ચરવા લાગ્યાં ઉત્સવ શરૂ થયો. પણ ઉન્મત્તાવસ્થાથી ધર્મબુદ્ધિભ્રષ્ટ થયેલા માણસને એકાએક કાંઈક સૂઝ્યું. માણસે પશુને ખેંચ્યો, અને એની ગરદન પર છરી ચલાવતાં કહ્યું, 'ઉત્સવ'નો આ પણ એક આવશ્યક ભાગ છે!!

ધરતી મૂછ. આકાશ રડ્યું. દિશાઓ બોલી ઊઠી 'આ તે ઉત્સવ?'

દશેરા

આસો સુદ ૧૦ ૧ દિવસ

વીરત્વનો આ તહેવાર છે. કુસ્તી, ગજગ્રાહ, લકડીપટા વગેરે મર્દાની રમતો રમવાનો રિવાજ ચાલુ રાખવા જેવો છે. દશેરાને દિવસે શહેર બહાર જઈ ત્યાં સામાજિક ઉત્સવ કરવો જોઈએ. માણસ પોતાની કમાણીમાંથી બચાવી શકે તેટલા પૈસા દશેરાને પ્રસંગે સારા કામને માટે દાન કરે.

વરસ દરમિયાન કોઈ મહત્કૃત્ય કરવાનો સંકલ્પ દશેરાને દિવસે કરવો. આ સીમોલ્લંઘનનો દિવસ છે, તે દિવસે એકાદ ડગલું આગળ વધવું જોઈએ.

દશેરાને દિવસે એકલાં વાદ્યોનો જલસો રખાય. વિદ્યાર્થીઓ કવાયત શીખ્યા હોય તો તેનું પણ પ્રદર્શન આ દિવસે કરવા જેવું છે. ગરબા ગાવાની પ્રથા તો છે જ.

દશેરાની શરૂઆત માતૃપૂજામાંથી થઈ છે એ ભૂલી ન જવાય. દેવીપૂજાનું રહસ્ય આ દિવસે સમજાવવું જોઈએ.

અને ધર્મને નામે થતી પશુહત્યા તો કાઢી જ નાખવી જોઈએ.

૩૩

સાર્વભૌમ ધર્મ

[આસો સુદ ૧૫]

ઉનાળાના અસહ્ય તાપ પછી જ્યારે વૃષ્ટિ થાય છે ત્યારે બધે કાદવ કાદવ થઈ જાય છે. સૃષ્ટિ જ્યારે આખરે તૃપ્ત થાય છે ત્યારે જ એ કાદવ દબાવી કે સૂકવી જમીન અને જળાશયને અનાવિલ કરવા તરફ એનું લક્ષ જાય છે.

મહાન આપત્તિ સામે ઝૂઝનાં માણસને ધર્માધર્મનો બહુ ખ્યાલ નથી રહેતો. એ જોઈને જ ડાહ્યા લોકોએ જૂની શિખામણ આપેલી છે કે ગમે તેવા ધર્મનો આશ્રય કરી ભીડ ભાંગવી અને આપત્તિમાંથી ઊગરી ગયા પછી समर्थो धर्ममाचरेत्.

સ્વતંત્ર, સ્વાયત્ત થયા પછી સૂઝતો શાંતિનો, સમૃદ્ધિનો અને નિર્મળ પ્રસન્નતાનો જે સાર્વભૌમ ધર્મ તે જ શરદ છે.

એ જ ધર્મ જેણે પોતાનો હમેશનો નિરપવાદ ધર્મ કર્યો તે જ ધર્મરાટ્ થયો. ઉનાળામાંથી તેમ જ વરસાદમાંથી આબાદ રીતે જે પસાર થયા અને શરદની પ્રસન્નતાને પામ્યા તે જ જીવ્યા, તે જ જીત્યા.

માટે જ ઋષિઓએ પ્રાર્થના કરી:

अजिताः स्याम शरदः शतम्।

૧૯૩૫

શરદપૂર્ણિમા અથવા માણેકઠારી

૧ દિવસ

બ્રહ્માંડ પુરાણમાં કહ્યું છે કે, શરદપૂર્ણિમાને દિવસે શહેરના રસ્તાઓ સાફ કરી સુગંધી જલથી સંમાર્જિત કરવા, ઠેકઠેકાણે પુષ્પો પાથરવાં, અને ચંદરવા તાણવા. શરદપૂનમ એ કુદરતનું કાવ્ય અનુભવવાનો દિવસ છે. આ દિવસે લક્ષ્મી બધે ફરે છે. લક્ષ્મી

એટલે ધનદોલત નહીં, પણ નિસર્ગની શોભા, તારાઓ વચ્ચે વિરાજતા ચંદ્રની શોભા, અને એના ચાંદરણાની હૃદય પર થતી જાદુઈ અસર. માણેકઠારી- પૂનમ કળાનો દિવસ છે. આ દિવસે સુંદર પ્રદર્શનો ગોઠવવાં, જાતજાતનાં કાવ્યો રચવાં.

નવું અનાજ પાકયું હોય તેના પૌંઆ તૈયાર કરી નાળિયેરના કોપરા સાથે ખાવા. નાળિયેર એટલે કુદરતનું દૂધ. કુદરતનુ દૂધ ન મળે તો ગાય માતાનું દૂધ છે જ.

સમાજસેવકોએ નળરાજા તેમ જ યુધિષ્ઠિરની વાતો લોકોને આ દિવસે સંભળાવી દ્યૂતક્રીડાનો નિષેધ કરવો.

નાના મોટા બધા મળી ચાંદરણામાં અગરપાટા રમે. સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓ ગરબે રમે. વૃદ્ધ પુરુષો પોતાના જીવનના બોધરસિક પ્રસંગો વર્ણવે.

બની શકે તો રાત્રે બે વાગ્યે ઊઠી મધ્ય રાત્રિની નીરવ શાંતિમાં તારાઓનું દિવ્ય નીરવ સંગીત સાંભળવું. ચોમાસાના વાદળઘેર્યા આકાશ પછી આ પહેલવહેલી નિરભ્ર, નિર્મળ પૂનમ છે. જ્યોતિષીઓના કહેવા પ્રમાણે, આ દિવસે ચંદ્ર પૃથ્વીની વધારેમા વધારે પાસે આવે છે.

વૈદિક કર્મકાંડ ઉપરનો જેમનો વિશ્વાસ ઊઠી ગયો છે, તેમણે પણ વૈદિક બ્રાહ્મણોને બોલાવી તેમની પાસેથી મંત્રજાગર (પારાયણ) કરાવવા. વેદમંત્રોનુ શુદ્ધ, સસ્વર ઉચ્ચારણ આજકાલ સાંભળવા પણ મળતું નથી. જૂની સંસ્કૃતિનો એ અવશેષ ખાસ ટકાવવા લાયક છે. આ પૂનમે ગાયનનો જલસો તો થવાનો જ.

૩૪

ધનતેરશ અથવા ધણતેરશ

આસાં વદ ૧૩ — ૧ દિવસ

આ તહેવાર દિવાળીની તૈયારીનો છે. લોકવાર્તા પ્રમાણે યુવાનોના અપમૃત્યુથી છૂટેલી દયાનો આ તહેવાર છે. આ દિવસે રાત્રે કાગળની અથવા પાંદડાંની નાની મોટી હોડીઓ બનાવી, એમાં એક એક દીવો સળગાવી, નદીમાં એ દીવા વહેતા મૂકવા એ મુખ્ય આનંદ છે. જ્યાં નદી ન હોય ત્યાં તળાવમાં પણ દીપ તરતા કરી શકાય. માત્ર શાંત પાણીને જરા હલાવવું પડે. જુવાનોના અકાળ મૃત્યુની સંખ્યા સમાજમાં વધતી જાય છે. એનાં કારણો તપાસી તે દૂર કરવાની યોજના સમાજના આગેવાનો આ દિવસે વિશેષે કરીને ચર્ચે, અને એ બાબતમાં યુવાનોને જે બોધ આપવા જેવો હોય તે આપે.

ગાયોના ધણની પૂજા પણ આ દિવસને માટે કહેલી છે. તે વિષે જે કરી શકાય તે કરીએ.

૩૫

કાળીચૌદશ

નરક ચતુર્દશી **૧ દિવસ**

આ દિવસે ઉકરડા કાઢીને તેનું ખાતર ખેતરમાં નાખવું, અથવા ખાડામાં દાટી દેવું. ત્યાર પછી તેલથી માલિશ કરી ગરમ પાણીએ નાહવું. પહેલેથી તૈયાર કરાવી ધોળાયેલાં મકાન પર ચૂના હળદર કે બીજા રંગની આછી લીટીઓ દોરવી. દીવાલો ચિતરામણથી શણગારવી.

નરકાસુરની વાતો વંચાય.

૩૬

દિવાળી

[આસો વદ ૩૦]

૧. બળિનું રાજ્ય

બળિરાજાએ દાનનું વ્રત લીધું હતું. માગનાર જે કાંઈ માગે તે બળિરાજા તેને આપતો. બળિના રાજ્યમાં જીવહિંસા, સુરાપાન, અગમ્યાગમન, ચોરી અને વિશ્વાસઘાત આ પાંચ મહાપાપોનું નામ સરખું પણ ન હતું. સર્વત્ર દયા, દાન અને ઉત્સવ પ્રવર્તતાં હતાં. બળિએ આખરે વામનમૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણને સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું. બળિના આ દાનશૌર્યના સ્મારક તરીકે શ્રીવિષ્ણુએ બળિને નામે ત્રણ અહોરાત્રનો તહેવાર નક્કી કર્યો. એ જ આપણી દિવાળી. બળિના રાજ્યમાં આળસ, મલિનતા, રોગ અને દારિદ્રનો અભાવ હતો. બળિના રાજ્યમાં કે લોકોનાં હૃદયમાં અંધકાર ન હતો. સૌ પ્રેમથી રહેતા હતા. દ્વેષ, મત્સર કે અસૂયાનું કારણ જ ન હતું. બળિનું રાજ્ય એટલું બધું લોકકલ્યાણકારી હતું કે પ્રત્યક્ષ શ્રીવિષ્ણુ તેના દ્વારપાળ થઈને રહ્યા હતા. તેથી જ એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે બળિરાજાના સ્મારકમાં આ તહેવાર પહેલાં લોકોએ કાદવકીચડ અને ગંદકી કાઢી નાખવાં, જ્યાં જ્યાં અંધારું હોય ત્યાં દીપાવલિની શોભા કરવી, લોકોના પ્રાણ હરનાર યમરાજનું તર્પણ કરવું, પૂર્વજોનું સ્મરણ કરવું, મિષ્ટાન્નભક્ષણ કરવું, અને સુગંધી ધૂપ, દીપ, પુષ્પપત્રની સુંદરતા ભેગી કરવી. આ દિવસોમાં સંધ્યાકાળની શોભા એટલી બધી મનોહારી હોય છે કે યક્ષ, ગંધર્વ, કિન્નર, ઔષધિ, પિશાચ, મંત્ર અને માણસ એ બધાં જ ઉત્સવનું નર્તન કરે છે. બળિરાજાનું સ્મરણ કરી લોકો ચિત્રવિચિત્ર રંગથી સાથિયા પૂરે છે, સફેદ ચોખા ગોઠવી જાતજાતનાં સુંદર ચિત્રો બનાવે છે, ગાય બળદ વગેરે ગૃહ્ય પશુઓને શણગારી તેમનું સરઘસ

કાઢે છે, શ્રેષ્ઠ અને કનિષ્ઠ સઘળા એક થઈ યષ્ટિકાકર્ષણની રમત રમે છે. યષ્ટિકાકર્ષણ એ યુરોપિયન લોકોની દોરડું ખેંચવાની 'ટગ ઑફ વૉર'ની રમત જેવી એક રમત છે. આને જ આપણે 'ગજગ્રાહ'નું નવું નામ આપ્યું છે. જૂના વખતમાં રાજા લોકો દીપાવલિને દિવસે પોતાની રાજધાનીના બધા છોકરાઓને સાર્વજનિક આમંત્રણ આપતા અને તેમને રમાડતા.

સુગંધી દ્રવ્યનું મર્દન કરી નાહવું અને જાતજાતના દીવાઓ હારબંધ ગોઠવવા અને મિત્રો સાથે મિષ્ટાન્નનું ભોજન કરવું એ દિવાળીનો મુખ્ય ભાગ થયો છે. બળિરાજ્યમાં પ્રવેશ કરવો હોય તો દ્વેષ, મત્સર, અદેખાઈ, અપમાન વગેરે સર્વ ભૂલી જઈ બધા સાથે એકદિલ થઈ જવું અને આવી રીતે નિષ્પાપ થઈ નવા વર્ષમાં પ્રવેશ કરવો એ આપણો પ્રાચીન રિવાજ છે.

આ જ દિવસે સત્યભામાએ શ્રીકૃષ્ણની મદદથી નરકાસુરનો નાશ કર્યો હતો અને સોળ હજાર રાજકન્યાઓને મુક્ત કરી હતી.

દીપાવલિના ઉત્સવમાં સ્ત્રીઓની ઉપેક્ષા કરેલી નથી. સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેના સર્વ સંબંધોમાં ભાઈબહેનનો સંબંધ શુદ્ધ સાત્ત્વિક પ્રેમનો અને સમાનતાના ઉલ્લાસનો હોય છે. પતિપત્નીનો સંબંધ અથવા માતાબાળકનો સંબંધ જેવા બીજા સંબંધોમાં વ્યાપકતા સાત્ત્વિકતા અને ઉલ્લાસ ત્રણે ગુણોનો આટલો એકસામટો ઉત્કર્ષ દેખાતો નથી.

ધનતેરસથી ભાઈબીજ સુધીના પાંચે દિવસ સાથે યમરાજનું નામ જોડાયેલું છે. એનો ઉદ્દેશ શો હશે?

ઇંદ્રપ્રસ્થનો રાજા હંસ મૃગયાને માટે ફરતો હતો. તેનું હૈમ નામના એક નાનકડા રાજાએ આતિથ્ય કર્યું. તે જ દિવસે હૈમને ત્યાં પુત્રોત્સવ હતો. રાજા આનંદ કરે છે એટલામાં ભવિતવ્યતાએ આવીને કહ્યું કે વિવાહ પછી ચોથે જ દિવસે આ પુત્ર સર્પદંશથી મરી જશે. હંસ રાજાએ આ પુત્રને બચાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. યમુનાના એક ધરામાં એક સુરક્ષિત ઘર બાંધ્યું અને ત્યાં હૈમ રાજાને રહેવાને નોતર્યો. સોળ વરસ પછી રાજપુત્રનો વિવાહ થયો. ચોથે જ દિવસે આવા દુર્ગમ સ્થાનમાં પણ એક સર્પ પ્રગટ થયો

અને રાજપુત્ર મરાયો. આનંદની ઘડી અપાર શોકની થઈ ગઈ. ક્રૂર યમદૂતોને પણ આ કરુણ પ્રસંગે દયા આવી અને તેમણે યમરાજ પાસે માગી લીધું કે દીપાવલિના પાંચ દિવસમાં જેઓ દીપોત્સવ કરે તેમના પર આવો કરુણ પ્રસંગ ન આવે.

આ થઈ ધનતેરશની વાર્તા. કાળીચૌદશને દિવસે તો યમરાજનું અને ભીષ્મનું તર્પણ ખાસ કહેલું છે. દિવાળી તો અમાસનો દિવસ. તે દિવસે યમલોકવાસી પિતૃઓનું પૂજન અને પાર્વણ શ્રાદ્ધ કરવું જ પડે. પડવાને દિવસે યમરાજ સાથેની કંઈ વાર્તા નથી, પણ એમ માનવાને હરકત નથી કે યમરાજ પણ તે દિવસે નવા ચોપડા શરૂ કરતા હશે. જૂના વર્ષના મૃત્યુમાંથી જ નવું વર્ષ જન્મ લે છે એટલું તો ખરું જ. ભાઈબીજને દિવસે યમરાજ પોતાની બહેન યમુનાને ત્યાં જમવા જાય છે. દીપાવલિના સ્વચ્છંદ સાથે યમરાજનું સ્મરણ રાખવામાં ઉત્સવકારોનો ઉદ્દેશ ગમે તે હોય, પણ તેની અસર બહુ સારી થતી હશે એમાં કંઈ શક નથી. જેણે ઉત્સવમાં પણ સંયમ રાખ્યો હશે એ જ યમરાજના પાશમાંથી મુક્ત રહી શકશે. यमः संयमितो येन यमः तस्य कारोति किम् ।

નવેમ્બર, ૧૯૨૨

૨. દિવાળી

દીવાનખાનામાં એકાદ સુંદર વસ્તુ રાખવાનો રિવાજ દરેક ઘરમાં હોય છે. બહારનો કોઈ માણસ આવે એટલે સહેજે તે પર એની નજર જાય છે અને તે બોલી ઊઠે છે: કેવી મઝાની વસ્તુ! તમે આ ક્યાંથી મેળવી? પણ અજાયબઘર (મ્યુઝિયમ)માં તો જ્યાં જુઓ ત્યાં સુંદર જ સુંદર વસ્તુઓ હોય; જોઈને માણસ ખુશખુશ થઈ જાય; પણ સાથે સાથે એ તેટલો જ મૂંઝાય પણ ખરો! એને થાય કે આમાંથી શું જોવું અને શું ન જોવું?

આપણી દિવાળી ખરેખર તહેવારોનું એવું જ એક અજાયબઘર છે. અથવા એને બધા તહેવારોનું સ્નેહસંમેલન કહીએ તોપણ ચાલે. દિવાળીનો તહેવાર પાંચ દિવસનો ગણાય છે. પણ સાચું જોતાં છેક

નવરાત્રીના ગરબાથી તેની શરૂઆત થઈ જાય છે અને ભાઈબીજની ભેટમાં એનો આનંદ પરિસીમાએ પહોંચે છે.

શાસ્ત્રોમાં દરેક તહેવારનું માહાત્મ્ય અને કથા આપેલાં જ હોય છે. દિવાળી વિષે એટલી બધી કથાઓ છે કે 'દિવાળીમાહાત્મ્ય' લખવા જઈએ તો એક મોટું પુરાણ થઈ જાય. ધનતેરશની કથા જુદી, કાળીચૌદશની જુદી, અમાસ (દિવાળી)ની તો વળી ખાસ કથા છે. ત્યાર પછી નવું વર્ષ બેસે છે અને બીજને દિવસે દરેક ભાઈ પોતાની સગી કે માનેલી બહેનના ઘરનો અતિથિ બને છે. દિવાળી એ ગૃહસ્થાશ્રમી તહેવાર છે, જનતાનો તહેવાર છે. બળેવને દિવસે ધર્મ અને શાસ્ત્ર પ્રધાન હોય છે; દશેરાને દિવસે યુદ્ધ અને શસ્ત્ર પ્રધાન રહે છે; દિવાળીને દિવસે લક્ષ્મી અને મિષ્ટાન્ન પ્રધાનપદ ભોગવે છે; અને હોળી તો રમત અને રંગરાગનો તહેવાર છે. જેમ માણસોમાં ચાર વર્ણ છે તેમ તહેવારોમાં પણ આમ ચાર વર્ણ પડ્યા છે!

જૂના વખતમાં બળેવને દહાડે આપણા લોકો વહાણવટે નીકળતા અને દરિયાપારના દેશોની સફરે જતા. દશેરાને દિવસે રાજાઓ અને યોદ્ધાઓ પોતાની સરહદોના સીમાડા ઓળંગી શત્રુ ઉપર ચડાઈ કરવા નીકળતા. અને દિવાળીને દિવસે રાજાઓ અને વેપારીઓ બંન્ને સ્વદેશ આવી કૌટુંબિક સુખનો લહાવો લેતા.

પુરાણોમાં કથા છે કે નરકાસુર નામનો એક પરાક્રમી રાજા પ્રાગ્જ્યોતિષમાં રાજ્ય કરતો હતો. પ્રાગજ્યોતિષ એટલે હમણાંનો ભૂતાનની દક્ષિણે આવેલો આસામ સુધીનો મુલક. નરકાસુર બીજા રાજાઓ સાથે લડતો તે તો ઘડીભર નભાવી પણ લેવાય, પણ તે દુષ્ટે તો સ્ત્રીઓને પણ હેરાન કરવા માંડી. એના કેદખાનામાં સોળહજાર રાજકન્યાઓ હતી. શ્રીકૃષ્ણે વિચાર કર્યો કે આ સ્થિતિ આપણને નામોશી લગાડનારી છે. હવે નરકાસુરનો નાશ કર્યે જ છૂટકો છે. સત્યભામાએ કહ્યું, 'સ્ત્રીઓનો ઉદ્ધાર કરવા માટે તમે જાઓ છો! ત્યાં હું કેમ ઘેર રહું? નરકાસુર સામે હું જ લડીશ. તમે મદદમાં બસે રહેજો.'

શ્રીકૃષ્ણે કબૂલ કર્યું. તે દિવસે રથમાં સત્યભામા આગળ બેઠાં હતાં; શ્રીકૃષ્ણ પાછળ મદદમાં હતા. ચતુર્દશીને દિવસે નરકાસુરનો નાશ થયો, દેશ સ્વચ્છ થયો, લોકોએ આનંદ કર્યો. નરકાસુરનો કાળો કેર દૂર થયો એ બતાવવા ખાતર લોકોએ રાત્રે દીપોત્સવ કર્યો અને અમાસની રાત્રે પણ પૂર્ણિમાની શોભા આણી!

પણ એ નરકાસુર એક વાર માર્યો મરે એવો નથી. એને તો દર વર્ષે મારવો પડે છે. ચોમાસામાં બધે કાદવ થઈ જાય, એમાં ખરેલાં પાંદડાં, છાણું વગેરે પડે, જીવાત પડે અને ગામની આસપાસ આમ નરક ઊભું થાય. વરસાદ પછી ભાદરવાના તડકા તપે એટલે તે નરકની દુર્ગંધ હવામાં ફેલાય ને ઘણા લોકો માંદા પડે. માટે આરોગ્ય-વીરો પાવડા કોદાળી લઈ આ નરક સામે લડવા જાય, ગામની આસપાસના નરકનો નાશ કરે અને ઘરમાં આવી શરીરે તેલ ચોળી નહાય. ગૌશાળા તો સાફ કરેલી હોય જ. ત્યાંના મચ્છર હાંકી કાઢવા માટે રાત્રે ત્યાં પણ દીવો અને ધુમાડો કરે અને પ્રસન્ન થઈ મિષ્ટ પકવાનનાં ભોજન કરે.

* * *

દિવાળી પછી નવું વરસ બેસે છે અને નવું અનાજ ઘરમાં આવે છે. વેદકાળથી આજ સુધી હિંદુ ઘરોમાં આ નવાન્નનો વિધિ શ્રદ્ધાપૂર્વક પાળવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્રમાં આ દિવસે જમતા પહેલાં એક કડવા ફળનો રસ ચાખવાની પ્રથા છે. એનો ઉદ્દેશ એમ હશે કે કડવી મહેનત કર્યા વગર મિષ્ટાન્ન મળે નહીં. ભગવદ્‌ગીતામાં પણ લખેલું છે કે જે શરૂઆતમાં ઝેર જેવું અને અંતે અમૃત જેવું હોય એ જ સાત્ત્વિક સુખ. દક્ષિણ કોંકણમાં દિવાળીને દિવસે પૈંઆનું મિષ્ટાન્ન કરે છે અને જેટલા ઇષ્ટમિત્ર હોય તે બધાને તે દહાડે નોતરે છે. એટલે દરેક જણે દરેક ઇષ્ટમિત્રને ઘેર જવું જ જોઈએ. દરેકને ત્યાં ફળાહાર રાખેલો હોય છે. તેમાંથી એક કડકો ચાખી માણસ બીજે ઘેર જાય. વ્યવહારમાં કડવાશ આવી હોય, વેરવિખવાદ થયાં હોય, અમે તે બની ગયું હોય, પણ દિવાળીને દિવસે બધું મનમાંથી કાઢી નાખી ફરી હેતપ્રીતના સંબંધ જોડવાના. જેમ વેપારી દિવાળી પર

કુલ લેણદેણ પતાવી લઈ નવા ચોપડામાં બાકી નથી એંચના, તેમ દરેક જણ બેસતા વર્ષે હૃદયમાં કશાં વેરઝેર બાકી નથી રાખતો. જે દિવસે વસ્તીમાંથી નરક નીકળી જાય, હૃદયમાંથી પાપ નીકળી જાય, રાત્રીમાંથી અંધારું નીકળી જાય અને માથા પરનું કરજ દૂર થાય, તે દિવસ કરતાં વધારે પવિત્ર દિવસ બીજો કયો હોઈ શકે?

તા. ૩૦-૧૧-'૨૧

૩. મોતનો ઉત્સવ

જેની સૌને આના ખાતરી છે, જેને વિષે બિલકુલ શંકા નથી, એવી વસ્તુ જિંદગીમાં કઈ છે? એક જ: અને તે મોત.

રાજા હો કે રંક, ઘરડી કુબ્જા હો કે લાવણ્યવતી ઇન્દુમતી, વાઘ હો કે ગાય, બાજ હો કે કબૂતર, મોતનો ભેટો દરેકને થવાનો જ. હવે સવાલ એ છે કે આમ જેના આવવાની નિશ્ચિતિ છે પણ જેના આવવાની તિથિ નિશ્ચિત નથી એવા આ અતિથિનું સ્વાગત કઈ રીતે કરીએ?

આપણે જેવી રીતે તેને ઓળખીએ તેવી રીતે તેનું સ્વાગત કરવાના. મોતનું સ્વરૂપ ફણસ જેવું છે. ઉપર તો બધે જ કાંટા; અંદરનો સ્વાદ કોણ જાણે! મોત એટલે ઘડીકનો આરામ; મોત એટલે બે અંક વચ્ચેનો પડદો; મોત એટલે વાણીના અસ્ખલિત પ્રવાહમાં આવતાં વિરામ ચિહ્નો.

ઘરડો ઠૂંઠવાયેલો શિયાળો પ્રફુલ નવવસંતને આંગળીએ ઝાલી લઈ આવે છે એ કેમ ભૂલી શકાય? શિયાળાની કડકડતી ટાઢમાં જ વસન્તનો પ્રસવ છે એ વીસર્યે કેમ ચાલે?

દિવાળીને દિવસે વસન્તની અપેક્ષાથી, વસન્તની માર્ગપ્રતીક્ષાથી જો આપણે દીપોત્સવ કરી શકીએ, મિષ્ટાનભોજન કરી શકીએ, આનંદ મંગળ અનુભવી શકીએ, તો નવજીવનની તૈયારી કરી આવતા મોતથી આપણે રાજી કેમ ન થઈએ?

૮ દિવાળી આપણને શીખવે છે કે મોતના રોદણાં રોશો ના, મોતને વધાવી લો, મોતમાં જ નવયૌવન આપવાની, નવજીવન આપવાની શક્તિ છે. બીજામાં એ નથી.

દિવાળીનો તહેવાર એ મોતનો ઉત્સવ છે; મોતની વધામણી છે; મોત ઉપરની શ્રદ્ધા છે. નિરાશામાંથી ઉત્પન્ન થતી આશાનું સ્વાગત છે.

રુદ્ર તે જ શિવ: મોતનું બીજું રૂપ તે જીવન.

યમ પોતાની બહેનને ત્યાં જાય: મોત નિત્યનૂતનતાના ઘરમાં ઉત્સવ કરે એ કોને ન ગમે?

મોત અગ્નિ નથી, પણ તેજસ્વી રત્નમણિ છે.

ઑક્ટોબર, ૧૯૨૫

૪. નાના ભાઈ વગર દિવાળી!

દિવાળીને દિવસે ઘરનાં બધાં કુટુંબીઓ ભેગાં થાય છે.

દૂર દેશ ગયેલાં પણ બની શકે તો દિવાળીને ટાણે પાછાં ઘેર આવવાને આતુર હોય છે. દિવાળી એટલે મિષ્ટાન્નનો દિવસ. તે દિવસે બધાં ઇષ્ટજન ભેગાં થયાં ન હોય તો મિષ્ટાન્ન મિષ્ટ કેમ લાગે? ભાઈ રિસાઈ ગયો હોય તો તે દિવસે તેને મનાવીને ઘેર પાછો આણીએ છીએ. આપણે ભાઈને માઠું લગાડ્યું હોય તો માફી માગીને તેને પ્રેમની દોરીથી બાંધીને ખેંચી લાવીએ છીએ. દિવાળીને દિવસે એક પણ ભાઈ દૂર ન રહે એ આપણી મોટામાં મોટી ઇચ્છા હોય છે.

આપણે એક ભાઈને — અને તે પણ સૌથી નાના ભાઈને ક્યારનો દૂર રાખ્યો છે, જાણીજોઈને દૂર રાખ્યો છે, તેનો તિરસ્કાર કરીને તેને દૂર રાખ્યો છે. છતાં તે રિસાયો નથી. બિચારો કંઈક નિરાશ થયો છે, કંઈક આશાભરી નજરે ઘર તરફ જુએ છે. હજી તે પોતાનો ભાગ માગતો નથી, હક કરતો નથી. તમે રાખો તે સ્થિતિમાં રહેવાને તૈયાર છે; માત્ર તેને ઘરની અંદર સ્થાન જોઈએ છે. 'ભાઈ' કરીને આપણે તેને બોલાવીએ એનો જ તે ભૂખ્યો છે. એના વગર આપણી દિવાળી કેમ ઊજવાય? એના વગર મિષ્ટાન્નમાં રસ ક્યાંથી આવે? દિવાળીને દિવસે આપણે અન્નકૂટ ભલે કરીએ, પણ ઈશ્વર તેના ઊંચા શિખર તરફ જોતો નથી, પણ નાના ભાઈની પ્રેમભૂખી આંખમાંથી આપણા તરફ જુએ છે. નાના ભાઈને અહીં

સુધી આપણે 'ભાઈ' કહીને પ્રેમથી અંદર ન બોલાવીએ ત્યાં સુધી ઈશ્વરને ત્વમેવ માતા ચ પિતા ત્વમેવ કહેવાનો આપણને અધિકાર નથી.

ઑક્ટોબર, ૧૯૨૫

દિવાળી

અમાવાસ્યા **૧ દિવસ**

આ તહેવાર એટલો બધો જાગતો છે કે તેને વિષે ખાસ નવી સૂચનાઓ કરવાની જરૂર નથી. છોકરાઓ ઘેર જઈ માબાપને મળે. ઇષ્ટમિત્રો એકબીજાને મળી દિલસફાઈ કરે. પ્રિય વસ્તુ એકબીજાને ભેટ મોકલે.

દરેક જણ રાત્રે સૂતા પહેલાં આખા વર્ષના સંકલ્પોમાંથી કેટલું પાર પડાયું એ તપાસે. નવા વર્ષે જીવનમાં શું નવું દાખલ કરવા જેવું છે, જૂનામાંથી શું છોડી દેવા જેવું છે ઇત્યાદિ બધું વિચારીને સૂએ.

દિવાળી એટલે દીપાવલિ, દીપોત્સવી. આ દિવસે દીવાઓનો ઉત્સવ કરવો જ જોઈએ

અન્યધર્મી તહેવારો

૩૭

પ્રેમવીર બ્રહ્મચારી

[ડિસેમ્બર ૨૫]

પ્રેમમૂર્તિ, ભગવદ્‌ભક્ત, બ્રહ્મચારી ઈશુએ ઈશ્વરની એક અદ્‌ભુત વિભૂતિ વ્યક્ત કરી છે. બુદ્ધ ભગવાનની પેઠે ઈશુનું જીવન પણ કરુણ-ગંભીર અને ઉદાત્ત-કોમળ છે. એક સુતારનો અભણ છોકરો પોતાના જમાનાના સાધુપુરુષો અને ધર્માચાર્યો પાસે પ્રશ્નો પૂછી પૂછી સ્વતંત્રપણે ધાર્મિકતા કેળવતો ગયો અને કેવળ શ્રદ્ધા અને ઈશ્વરકૃપાથી ઈશ્વર-પરાયણ અનન્ય ભક્ત બન્યો. ઈશ્વર સર્વશક્તિમાન છે એમ તો બધા જ કહેતા હતા પણ ઈશ્વર ક્ષમાવાન છે એટલું જ નહીં પણ 'સર્વસહ' છે એ ઓળખનાર સત્પુરુષોમાં પણ ઈશુનું સ્થાન અનેરું છે. બ્રહ્મચર્યનું માહાત્મ્ય ઓળખીને એ રસાયણને સિદ્ધ કરનાર તપસ્વીઓ ઘણા થયા છે. પણ બ્રહ્મચર્ય જેમને સહજ સિદ્ધ હતું એવા સત્પુરુષોમાં પણ ઈશુ વિશેષ ભાવે તરી આવે છે, કેમ કે એને એ ઈશ્વરી પ્રસાદનો અહંકાર ન હતો, એ કહેતો કે બ્રહ્મચર્ય તો ઈશ્વરે જેને આપ્યું હોય તેને જ સહજ સિદ્ધ છે. બીજા લોકોએ તો લોઢાના ચણા જ ચાવવા રહ્યા. કોઈ બ્રહ્મચારીએ સ્ત્રીજાતિના ઉદ્ધાર માટે પોતાનું હૃદય નિચોવ્યું હોય તો તે ઈશુનું જ હૃદય હતું. આટલી ઉત્તમતા એમનો જમાનો જીરવી ન શક્યો એટલે જે ગુનાસર સૉક્રેટીસને દેહાંત-દંડ મળ્યો તે જ ગુનાસર પ્રભુ-પુત્ર ઈશુને ક્રૂસ ઉપર ચડવું પડ્યું. અનેક અવતારી પુરુષોએ પોતપોતાના શિષ્યોને અને ભક્તોને ભક્તિધર્મની દીક્ષા આપી છે. ઈશુએ પોતાના શ્રાવકોને અને અનુયાયીઓને આપેલા ઉપદેશમાંથી જે બેચાર સંઘરાયેલા છે. તેની અસર સેંકડો વર્ષ થયાં

કરોડો લોકો ઉપર થઈ છે. એવા કારુણ્ય-વીરને નામે એક નોખો ધર્મ સ્થપાય એ એક રીતે દુર્દૈવ જ કહેવાય. એના અનુયાયીઓએ નોખો ધર્મ સ્થાપી ખ્રિસ્તના ઉપદેશની વ્યાપકતા મર્યાદિત કરી છે એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. એ ગમે તે હો. બધા જ ધર્મના લોકોએ આજના કહેવાતા ખ્રિસ્તીઓ તરફ ન જોતાં ખ્રિસ્તના જીવન, ઉપદેશ અને બલિદાન તરફ જોવું જોઈએ. અને એ ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલનાર સંતોના જીવન તરફ જોવું જોઈએ.

એ જ દૃષ્ટિ બીજા બધા ધર્મો વિષે પણ રાખવી ઘટે છે.

તા. ૯–૬–'૩૮

નાતાલ

ડિસેમ્બર ૨૫ ૧ દિવસ

હિંદ દેવીના દરબારમાં દરેક ધર્મ, પંથ અને મતને સ્થાન છે. હિંદુ ધર્મને કોઈ ધર્મનો વિરોધ નથી. यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः એ વૃત્તિ હિંદુ ધર્મના હાડમાં છે.

ત્યાગી, બ્રહ્મચારી, ભગવદ્‌ભક્ત નિષ્ઠાવીર ઈશુ ખ્રિસ્તની જયંતી પણ આપણે જરૂર ઊજવીએ. આપણી ઢબે ઊજવીએ. હિંદુ-ધર્મમાં સદ્‌ગુરુની ઉપાસનાનો જે માર્ગ છે, यस्यदेवे परामक्तिः यथा देवे तथा गुरौ ની વૃત્તિ છે, તેનું જ એક સ્વરૂપ ખ્રિસ્તી ધર્મ છે. આ દિવસે ઈશુનું ગિરિપ્રવચન વંચાય. ઈશુના બલિદાનની વાર્તા વિદ્યાર્થીઓને વાંચી સંભળાવાય. આપણા પડોશમાં કોઈ દીન દુઃખિયાં કે માંદાં હોય તો તેમની સેવા કરીએ. જેની પાસે ઓછું હોય એને કંઈક આપીએ. ખ્રિસ્તી મિત્રોને મળવા બોલાવીએ. એમને ત્યાં જઈએ.

મહોરમ

શિયા અને સુન્ની વચ્ચે કયો મતભેદ છે, ઇસ્લામના ધર્મ-પુરુષોમાં હસન અને હુસેનનું કયું સ્થાન છે, તે બાબતમાં હિંદુઓ ભલે ઉદાસીન હોય, પણ એશિયાના પશ્ચિમ પ્રદેશોમાં, અરબસ્તાનની પુણ્ય ભૂમિમાં ધર્મને અર્થે કેવો અપૂર્વ આપભોગ આપવામાં આવ્યો અને પેગમ્બરનાં આજ્ઞા અને ઉપદેશને વફાદાર રહેવા ધર્મનિષ્ઠ મુસલમાનોએ શું શું જતું કર્યું, કેટલું સહન કર્યું અને આખી લડતમાં કેટલી બહાદુરીથી ક્ષાત્રધર્મના એકેએક અંગનું પાલન કર્યું એ બધું આપણે માટે મહત્ત્વનું છે. મહોરમનો તહેવાર એ ઇસ્લામી ભાઈઓ માટે એક શ્રાદ્ધનો દિવસ છે. અને ઇસ્લામના ભારેમાં ભારે શહીદોનું સ્મરણ કરાવવાની શક્તિ આ તહેવારોમાં છે. આપણા ઇસ્લામી ભાઈઓ મહોરમમાં એક જૂના કિસ્સામાંથી ધર્મનિષ્ઠા કેળવે છે, અને એટલે દરજ્જે ભારતવર્ષની ધર્મનિષ્ઠામાં વધારો કરે છે. હિંદુસ્તાન ધર્મભૂમિ છે. એની અંદર દરેક કોમ જેટલે દરજ્જે શુદ્ધ ધર્મનિષ્ઠા કેળવે તેટલે દરજ્જે આ ધર્મભૂમિની શક્તિ વધવાની.

તા. ૩-૯-'૨૨

મહોરમ

૧ દિવસ

ધર્મવીરોનો આ તહેવાર છે. તાજિયામાં આપણે ભલે ભાગ ન લઈ શકીએ; પણ ધર્મને નામે જે કોઈ પ્રાણાર્પણ કરવા તૈયાર થઈ જાય તેના જીવન અને મરણમાંથી આપણને જરૂર પ્રેરણા મળે એમ છે. ઇમામહુસેનની કથા, ખિલાફતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ-અને કરબલાનો ભીષણ પ્રસંગ છોકરાઓને આપણે સમજાવીએ. શિયા અને સુન્નીનો ભેદ પણ છોકરાઓ જાણે.

આ દિવસે મુસલમાન મિત્રોને ખાસ મળવા જમવા બોલાવીએ. એમને ત્યાં તે દિવસે મળવા જઈએ.

સંપનો તહેવાર

[બકરી ઈદ]

ઈશ્વરભક્તિ અને કૌટુંબિક મોહ એ બે વચ્ચે પરાપૂર્વથી યુદ્ધ ચાલતું આવ્યું છે. દરેક ધર્મમાં ધર્મપાલનને અર્થે કૌટુંબિક મોહનો નાશ કરનાર ભક્તોના અનેક દાખલાઓ છે.

એકાદશીવ્રતની એક કથા છે કે રાજા રુક્માંગદે પોતાની માનીતી રાણી મોહિનીને એક વરદાન આપ્યું હતું. રાજા પરમ વૈષ્ણવ હતો અને એકાદશીનું વ્રત કરતો. રાણીએ રાજા પાસે વરદાન માગ્યું, કાં તો વ્રત તોડી ભોજન કરો, કાં તો તમારા માનીતા પુત્રનો વધ કરો. વ્રત તોડવું રાજાને માટે અશક્ય હતું. પિતૃભક્ત પુત્રે રાજાને આગ્રહ કર્યો કે વચન પાળવા માટે મારો વધ કરો એ જ ઠીક; હું મરવા તૈયાર છું. રાજા શસ્ત્ર ઉગામે છે, પણ ભક્તવત્સલ ભગવાન વિષ્ણુ તેનો હાથ ઉપરથી જ ઝાલી લે છે.

સગાળશા શેઠે પણ અતિથિ ધર્મના પાલનને અર્થે કેલૈયા પુત્રને કુરબાન કર્યો હતો. સ્ત્રીપુત્રને વેચી નાખનાર હરિશ્ચંદ્ર અને સીતાનો ત્યાગ કરનાર રામચંદ્ર એ જ કોટિના માણસ થઈ ગયા. માલિકના પુત્રનું રક્ષણ કરવા ખાતર પોતાના દીકરાનું બલિદાન આપનાર પન્ના પણ એ જ ભક્તકોટિની હતી.

એવા જ એક ભક્તરાજના સ્મારક તરીકે મુસલમાન લોકોમાં બકરઈદનો તહેવાર પ્રચલિત થયો છે. તે તહેવાર મહમ્મદ પયગમ્બરે શરૂ કર્યો નથી. તે પયગમ્બર પહેલાંના ધર્મમાંથી લીધેલો હોઈ બહુ પ્રાચીન છે.

ઈશ્વરનિષ્ઠ ઇબ્રાહીમને બે પુત્ર હતા. તેમાંના નાનાનું નામ ઇસ્માઇલ. પિતાનું ઇસ્માઇલ પ્રત્યેનું વિશેષ વહાલ દેખી સેતાને ઈશ્વરને કહ્યું, 'જોઈ તારા ભક્તની ભક્તિ! તું જાણે કે એ તારો

ભક્ત છે, પણ તે તો પુત્રભક્ત છે. ને, તે પુત્ર પાછળ કેવો ગાંડો છે!' સ્વપ્નામાં આવી ઈશ્વરે ઇબ્રાહીમને કુરબાની કરવા કહ્યું. કુરબાનીનો કાયદો છે કે જે વસ્તુ આપણને અત્યંત પ્રિય હોય, જેને આપણે કીમતી ગણતા હોઈએ તેને કુરબાન કરવી. ઇબ્રાહીમે બીજે દિવસે ગાય કે બકરાની કુરબાની કરી. પણ રાત્રે પાછું તે જ સ્વપ્નું આવ્યું કે કુરબાની કર. તેણે વધારે બલિદાન આપ્યું, છતાં એનું એ જ સ્વપ્નું! તેણે નમ્ર થઈ ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરી અને પૂછ્યું, 'એ માલિક, તું કોની કુરબાની માગે છે?' ઈશ્વરે કહ્યું, 'તારા વહાલા પુત્રની.'

ભક્તશ્રેષ્ઠ ઇબ્રાહીમના હૃદયને આઘાત સરખો પહોંચ્યો નહીં. એણે ઈશ્વરને સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું હતું. બીજે દિવસે દીકરાને લઈને ભક્તરાજ કુરબાનીની જગાએ જવા નીકળ્યા. માને અને દીકરાને ઉશ્કેરવાનો સેતાને પ્રયત્ન કર્યો, પણ આ પ્રેમળ કુટુંબમાં ઈશ્વરભક્તિ એટલી દૃઢ હતી કે ત્રણમાંથી એકે મોહવશ ન થયું. પિતાએ પુત્રની ગરદન પર છરી મૂકી, પણ ઈશ્વરે તે રોકી અને ઇસ્માઇલના બદલામાં એક પશુની જ કુરબાની કબૂલ રાખી. ઇબ્રાહીમ, ઇસ્માઇલ અને ઇસ્માઇલની માતા ત્રણેની પરીક્ષા પૂરી થઈ અને સેતાન હજેત થયો.

એ ઇસ્માઇલના વંશમાં જ ઇસ્લામી ધર્મના નબી મહમ્મદ પયગમ્બરનો જન્મ થયો.

એવા એ અદ્ભુત પ્રસંગના સ્મરણમાં ઇસ્લામી ભાઈઓ બક-ઈદને દિવસે કુરબાની કરે છે. કૌટુંબિક મોહ તજી શુદ્ધ ઈશ્વરભક્તિ કરવી, કર્તવ્ય આગળ મોહને ફના કરવો એ જ ધાર્મિક તત્ત્વ આ તહેવારમાં રહેલું છે. તે તત્ત્વ જેટલું ઇસ્લામને પ્રિય છે તેટલું જ બીજા ધર્મોને પણ પ્રિય છે. સ્વાર્થ, મોહ, લોભ એ બધાનો નાશ કરવા ખાતર પોતાની અને પોતાની પ્રિય વસ્તુની કુરબાની કરવી એ જ સાચી ધાર્મિકતા છે. એ જ મહાન સત્ય છે. એના સ્મારકચિહ્ન તરીકે દરેક ધર્મમાં બલિદાનની પ્રથા પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવેલી છે. પણ જેમ જેમ આપણા જીવમાં દયા

વધતી ગઈ તેમ તેમ આપણે આ બલિદાનમાંથી એક એક બાજી વસ્તુ ઓછી કરતા આવ્યા નરમેધ છોડચો, અશ્વમેધ છોડચો, માંસનો ભોગ છોડચો અને આખરે પાડા કે બકરાને બદલે અડદના લોટનું પશુ બનાવી તેનું બલિદાન કરવા લાગ્યા આખરે કોળુ અને નાળિયેર વધેરીને જ આપણે સંતોષ માનવા લાગ્યા પણ બલિદાનની કલ્પના આપણે જાગ્રત રાખી છે જેઓ માંસાહારી છે તેઓ બલિદાનમાં પશુ અર્પણ કરે એ આશ્ચર્યકારક નથી આપણે પશુહત્યાનું પાપ ઓળખી માંસાહાર છોડચો તેથી પશુનું બલિદાન પણ છોડયુ

હિંદુસ્તાનમા દયાધર્મ છે જૈનોમાં છે તેમ જ બીજા હિંદુઓમાં પણ છે, અને હિંદુઓમાં છે તેમ જ મુસલમાનોમાં પણ છે એ દયાધર્મ ઉપર આપણે વિશ્વાસ રાખીએ તો તેની અસર સાર્વત્રિક થયા વગર ન રહે મુસલમાન ભાઈઓ હમેશ હિંદુઓની લાગણી દૂભવવા ખાતર જ ગોવધ કરે છે એ ખ્યાલ ભૂલભરેલો છે તે છોડી દઈએ એટલે આપણા કહ્યા વગર કોઈ જાતની શરત કર્યા વગર અથવા કાયદાઓ પસાર કર્યા વગર મુસલમાનો યથાકાળે ગોવધ છોડી દેશે મુસલમાન કોમમા ખાનદાની છે પડોશીધર્મનું પાલન કરવા ખાતર તેમણે આજ સુધીમાં અસંખ્ય વેળા પોતાનો જાન જોખમમા નાખ્યો છે અને અનેક વેળા સર્વસ્વ જતુ કરી ખુવાર થયા છે મુસલમાન લોકો પણ આપણી પેઠે જ ખેતી ઉપર નિર્વાહ કરે છે, આપણી પેઠે તેઓ પણ ઢોર ઉપર પ્યાર કરે છે ગોરાઓની પેઠે ગોમાંસ એ તેમણે હમેશના ખોરાકની વસ્તુ બનાવી નથી ગોરક્ષાની બાબતમા મુસલમાનો આપણા શત્રુ નથી, મિત્ર બની શકે છે આપણે ઇસ્લામ ઉપર વિશ્વાસ રાખીએ તો હિંદુસ્તાનમા જ નહી પણ ઇસ્લામી દુનિયામા પણ તેમની મદદથી આપણે ગોરક્ષા કરી શકીએ

બકરી-ઈદને તહેવારે એકના ઇબ્રાહીમ અને તેના સ્ત્રીપુત્રનું જ સ્મરણ કરવાનુ નથી. આજ સુધી ધર્મને નામે જેમણે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું છે તેના બધા ધર્મવીરોનું આ પવિત્ર દિવસે

આપણે સ્મરણ કરીએ. હિંદુઓ પણ બક્ર-ઈદને દિવસે આ ભક્તરાજનું સ્મરણ કરે તો તેમની ધાર્મિકતા વધ્યા વગર નહીં રહે અને બક્ર-ઈદનો તહેવાર હિંદુસ્તાનની રાષ્ટ્રીય એકતા વધેરવાને બદલે વધારશે. જેમ જિલ્હેજની દસમી તારીખ ઇબ્રાહીમની સ્મારક છે તેમ ખિલાફત અને સ્વરાજ માટે હિંદુ અને મુસલમાન એક થયા (હતા) તેનું પણ તે સ્મારક થશે. ઇબ્રાહીમ જેવા પવિત્ર પુરુષનો સ્મારક દિન હિંદુમુસલમાન વચ્ચેના ઝઘડાથી આપણે મેલો ન કરીએ એટલી કાળજી ધાર્મિક હિંદુમુસલમાનો જરૂર લેશે એવી આપણે આશા રાખીએ. એકબીજાના સાચા હૃદયની પિછાન થયા પછી ઝઘડાનું મૂળ જ રહેશે નહીં.

તા. ૬-૮-'૨૨

બકરી ઈદ

૧ દિવસ

અબ્રાહામના પ્રાચીન ધર્મનો આ તહેવાર છે. બલિદાનનો મહિમા સમજાવવા મુસલમાનોના નબી સાહેબે એનું મહત્ત્વ વધારી દીધું. પશુઓને મારવાના શોખથી આ તહેવાર નથી ગોઠવાયો; પણ પોતાને અત્યંત પ્રિય હોય તે વસ્તુ ઈશ્વરને અર્પણ કરવાની તૈયારી કેળવવા માટે આ તહેવારનું પ્રયોજન છે. એ દિવસની વાર્તા છોકરાઓને કહેવામાં આવે.

રાષ્ટ્રીય તહેવારો

૪૦

સ્વરાજ્યમહાવ્રત

[એપ્રિલ ૧-૧૪]

વ્રત હોય કે તહેવાર હોય તેની પાછળ કોઈ ને કોઈ મહાન સામાજિક અથવા આધ્યાત્મિક તત્ત્વ રહેલું હોય છે. ચૈત્રી પડવાને દિવસે દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં ભારે ઉત્સવ મનાય છે કેમ કે તે દિવસે શ્રી રામચંદ્રે વાલિનો પરાભવ કરી દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનને સ્વતંત્રતા અને નિર્ભયતા આપી. તે જ દિવસે પ્રજાઉદ્ધારક શાલિવાહને વિદેશી હૂણ અને શક લોકોના તાપમાંથી પ્રજાને મુક્ત કરી. અને તે કેવી રીતે? માટીનાં પૂતળાંઓમાં સંજીવની રેડી તેમને લડવૈયાઓ બનાવીને.

આજનો આપણો સ્વરાજ્ય-સપ્તાહ એવો જ એક મહાવ્રતનો દિવસ છે. સ્વરાજસ્થાપના થયા બાદ તે ઉત્સવનો દિવસ થશે, તેની પાછળ અનેક તારક તત્ત્વો રહેલાં છે. આ સપ્તાહમાં માટીના પૂતળા જેવી બનેલી પ્રજામાં સત્યાગ્રહ-સંજીવની રેડાઈ, જેથી પેટ ચાલતું રાષ્ટ્ર ઊભું થયું. આ જ સપ્તાહની પ્રેરણાને બળે સૈકાંઓથી પરસ્પર લડી હાડવેર કેળવતા હિંદુમુસલમાન એક થયા અને એ જ એકતાને લીધે આટલા દિવસ અશક્ય ભાસતું સ્વરાજ એકાએક પ્રકટ થયું હોય એમ દેખાવા લાગ્યું છે. નિરાશામાં જ ઊછરેલા અનેકોને તો એમ જ થઈ રહ્યું છે કે સ્વરાજ આટલું વહેલું સંભવિત જ કેમ થઈ શકે? પણ સ્વરાજ્યનું આગમન એટલું બધું પ્રત્યક્ષ છે કે તે માનવાની તૈયારી હોય કે ન હોય, તે માન્યા વગર છૂટકો રહ્યો નથી.

જેઓ આટલા કાળ અશક્ય અશક્ય કહેતા હતા તેઓ આજે આ બધી શી ઇંદ્રજાળ ઊભી થઈ છે એમ કહેવા લાગ્યા છે. પણ

એમાં ઇંદ્રજાળ શાની? કલાકે ચાળીસ માઈલના વેગથી ચાલતી રેલગાડીને જો પવનના દબાણથી એકદમ ઊભી કરી શકાય છે તો એક ઉન્મત્ત સલ્તનતને અસહકારને બળે ઠેકાણે લાવવી એમાં કઈ ઇંદ્રજાળ છે?

પોતાને પગે ચાલી આવતા આ સ્વરાજ્યને આપણે કેવી રીતે વધાવીશું? આપણું હૃદયમંદિર સ્વરાજ્ય દેવતાને વસવા જેટલું શુદ્ધ અને પવિત્ર છે કે કેમ એ આપણે તપાસવું જોઈએ, તેથી જ આ અઠવાડિયાને આપણે આત્મશુદ્ધિનું સપ્તાહ કહીએ છીએ.

આ સપ્તાહમાં આપણે સર્વ વ્યસનોનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કરીએ. સ્વરાજ્યફાળામાં યથાશક્તિ દ્રવ્ય આપીએ છીએ. આ કંઈ દાન નથી. સ્વરાજ્યનો એક મરજિયાત કરવેરો છે. સ્વરાજ્ય એટલે જબરાઈનો અભાવ. તેથી દરેક જણ પોતાની શ્રદ્ધા પ્રમાણે વધારેમાં વધારે કરવેરો આપી દે. રામરાજ્ય બીજું કેવું હોઈ શકે? સત્તાનો ઉપયોગ કર્યા વગર રાષ્ટ્રીય મહાસભા હિંદ ઉપર રાજ્ય ચલાવી રહી છે. રામરાજ્યમાં આથી વધારે શું હોય?

આજે આપણે હૃદયસ્થ પરમાત્માની પ્રાર્થના કરીએ કે હે હૃદયસ્થ દેવ! હે જનતારૂપી જનાર્દન! અમને સ્વરાજ્યના સાચા ઉપાસક બનાવ. સ્વરાજ્ય ઉપરની અમારી શ્રદ્ધા ચળે તે પહેલાં જ અમારા શરીરમાંથી અમારા પ્રાણ ચાલ્યા જાઓ! અમે આજ સુધી બહુ દુઃખ વેઠ્યું છે, તેથી કોઈના ઉપર દુઃખ ગુજારવાની અમને બુદ્ધિ ન થાઓ; આજ સુધી પરાધીનતામાં સડયા છીએ, તેથી કોઈનું સ્વાતંત્ર્ય ખૂંચવી લેવાની વૃત્તિ કે શક્તિ અમારામાં ન આવો. સામ્રાજ્યના અમર્યાદ મદના ભોગ થઈ પડયા છીએ, કોઈ કાળે ઐહિક સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની લાલસા અમારા હૃદયમાં ઉત્પન્ન ન થાઓ. સામ્રાજ્ય એક તારું જ સ્થપાઓ અને આટલી તપશ્ચર્યાથી પુનિત થયેલું આ રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ કોઈ કાળે કલુષિત ન થાઓ. અનંતકાળ આ સપ્તાહ સત્ય, અહિંસા અને સંયમના ઉત્સવરૂપે દુનિયામાં શાશ્વત થાઓ!

૧૨-૪-'૨૧

રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ

એપ્રિલ ૬ થી ૧૩ — **૮ દિવસ**

આ રાષ્ટ્રીય ઐક્યના પર્વને પ્રસંગે સૂતરને તાંતણે બધાં હૃદયો એકત્ર બાંધવાં, એ જ એકમાત્ર કાર્યક્રમ હોઈ શકે. હિંદુસ્તાનવાસી દરેકને માથે સમાન સંકટ ઝઝૂમે છે, એ વાત વિદ્યાર્થીઓના મન પર ઠસાવવી. અને આખું સપ્તાહ બની શકે તેટલું કાંતવામાં ગાળવું.

અમૃતસરથી માંડીને આજ સુધીનો મહાસભાનો ઇતિહાસ આજે વાંચી જવો અથવા એ વિષે વિવેચન કરવું.

૪૧

આઝાદીદિન

[ઑગસ્ટ ૧૫]

૧. ભગવતિ સ્વતંત્રતે !

स्वातंत्र्यात्सुखमूआप्नोति स्वातंत्र्याल्लमते परम् ।
स्वातंत्र्यान्निर्वृति गच्छेत् स्वातंत्र्यात्परमं पदम् ॥

બ્રહ્મજ્ઞાની અષ્ટાવક્ર મુનિએ સમ્રાટ જનકને બોધ આપતાં ઉપર પ્રમાણે તારું માહાત્મ્ય ગાયું છે. એ શ્લોકના સ્મરણ સાથે દેવિ ! આ સ્વાતંત્ર્યપર્વના પ્રારંભે તને નમન કરીએ છીએ. કેટલાક દેવોનું સ્મરણ કાર્યારંભ પૂરતું જ કરાય છે. કેટલાકોનું સ્મરણ સંકટ વખતે જ થાય છે. દુન્યવી પ્રવૃત્તિમાંથી પરવાર્યા પછી જ કેટલાકનું શરણ શોધીએ છીએ. પણ તારું સ્મરણ તો દેવિ! અખંડ રાખવાનું હોય છે. એક ક્ષણ માટે પણ તારું વિસ્મરણ થયું તો અનર્થોની પરંપરા માથે તૂટી જ પડી છે. જેમ પ્રાણને વીસરી ન શકીએ તેમ તને પણ વીસરી ન શકીએ. હે પ્રાણદેવતે! તું અમને એક ક્ષણ માટે પણ વીસરીશ નહીં. અમારી શક્તિ અમને અમારા આહારમાંથી નથી મળતી, પણ તારા આશીર્વાદમાંથી મળે છે. અમારી બુદ્ધિ અમારા ભણતર કે અનુભવમાંથી નથી કેળવાતી, પણ તારા અખંડ ધ્યાન દ્વારા જ એ કેળવાય છે. અમારે જોઈતી શાન્તિ બળિયાને શરણ જઈને અમે નથી મેળવવાના, પણ તારી અખંડ ઉપાસનાના તેજમાંથી નીકળતી સ્વાભાવિક પ્રભા દ્વારા અમે એ અનુભવવાના છીએ.

ખેતરો જેમ આકાશના વરસાદ ઉપર આધાર રાખે છે, માછલીઓ જેમ મહાસાગરના ઊંડાણનો જ આશ્રય શોધે છે, રાજહંસ જેમ માનસસરોવરમાં જ આલંબન મેળવે છે, તેમ અમે

પણ તારા જ વાતાવરણમા જીવીએ જે વિશ્વાસથી બાળક માને વળગે છે તે જ વિશ્વાસથી અમે તને વળગીએ

તારુ હૈયુ હેતાળ છે, પણ તારી મુદ્રા તો હમેશા ઉગ્ર જ હોય છે અમે મોહક રૂપના એના રમિયા ન જ થઈએ કે તારા ઉગ્ર રૂપ કે તારી ગભીર મુદ્રા પાછળનું તારુ પ્રેમાળ હૃદય સમજી ન શકીએ અમે તારા સતાન છીએ તારા પ્રેમના અધિકારી છીએ તારી દયાના યાચક નથી ભૂખમરણ, દુખ અને મરણ એ જ તારા લાડકોડ છે વૈભવ અને વિનાસ એ તારા અનુગ્રહની નિશાની નથી જ હૃદય શુદ્ધ અને નિર્ભય હશે, બુદ્ધિ નિસ્પૃહ અને તીવ્ર હશે, શક્તિ પરાક્રમ માટે ઉત્સુક હશે, અને આત્મા નિર્વિઘ્ન અને પ્રસન્ન હશે ત્યારે જ જાણી લઈશુ, કે તારો વરદ હસ્ત અમારે માથે છે

તને ભૂલીને અમે સ્થૈર્ય શોધ્યુ તને ભૂલીને શાન્તિ શોધી તારી અવગણના કરીને સમૃદ્ધિની પાછળ દોડયા તારી અવગણના કરી સુખની ઉપાસના કરી તારો સાક્ષાત્કાર અમે ખોઈ બેઠા અને તેમ કરી બીજુ જે જે શોધતા હતા તે કશુ મળ્યુ જ નહી શી રીતે મળે? અને મળે તોયે એ શી રીતે ભોગવી શકીએ? અમારુ સર્વસ્વ તુ જ છે તારા પ્રસાદ તરીકે જે મળે તેટલુ જ અમારુ એ નિશ્ચયમા હવે અમે દૃઢ રહીએ એટલુ એક વરદાન અમને આપ

શાન્તિ, સપત્તિ, સલામતી, કેળવણી સસ્કારિતા, રસિકતા, સત્તા, મહત્તા એ બધુ તારા વગર કૂચા છે તારા વગર એ બધા ગધાતા મડદા છે તને ભૂલીને એ વસ્તુને ન વળગીએ એટલી સકલ્પશક્તિ અમને આપ જે તારા ઉપાસક છે તે જ અમારા સગા છે તેમની અનત ખામીઓ ભૂલી જઈને તેઓ તારા ઉપાસક છે એટલા ખાતર જ તેમને ભાઈ ગણીશુ, તેમને સર્વસ્વ આપી દઈશુ તેમને સમાન ગણવામા મગરૂર થઈશુ પણ જેઓ તને નથી ઓળખતા તેમને અમે નહી ઓળખીએ માતા, પિતા, પતિ, સગા કે બધુ ગમે તે હોય જો તેઓ તારો દ્રોહ કરતા હોય તો એનાઓ સાથે અમારુ નહી બને, અમે એમને રસ્તે નહી જ ચાલીએ જેમ લોઢુ લોહચુબક તરફ દોડે છે અને એના સહવાસથી પોતે એ શક્તિ

મેળવે છે તેમ અમે પણ તારા જ આકર્ષણને વશ રહીએ અને બીજાઓને પણ તારી ઉપાસનામાં ખેંચીએ.

અમે જાણીએ છીએ કે જે તારા ચરણ તરફ લઈ જાય છે તે જ વિદ્યા છે, તારી પ્રાપ્તિ કરાવે તે જ ભક્તિ છે, તારો બોધ કરાવે તે જ જ્ઞાન છે. અમે જાણીએ છીએ કે જ્યાં ઇહલોક અને પરલોકનો સંયોગ છે તે પવિત્ર સ્થાને તારો અખંડ વાસ છે. એ સ્થાન સુધી પહોંચવાની હિંમત કરીને પણ તારું દર્શન કર્યા વગર હવે રહેવાના નથી. ઘણું ભૂલ્યા, ઘણું રખડયા. તારો ઘણો દ્રોહ કર્યો. હવે ક્ષમા કર. અનુગ્રહ કર. હવે જે સાધના યોગ્ય જણાય તેની અમને દીક્ષા આપ. નિન્દા, ઉપહાસ, વિડંબના, સર્વનાશ જે કંઈ સાધનાની દીક્ષા આપવી હોય તે આપ અને અમને તારા સાક્ષાત્કારના અધિકારી બનાવ. તારા અનન્ય ઉપાસક થઈ તારે ચરણે આવ્યા છીએ. હવે માથું નમે કે પડે તારા ચરણમાં જ. હવે બીજી કશી લાલસા રહી નથી.

તા. ૯-૨-'૩૦

૨. સિંહાવલોકન અને ધ્રુવાવલોકન

એમ જોવા જઈએ તો ૧૮૫૭માં સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ માટે કરવામાં આવેલા પ્રયત્નને હજી સો વર્ષ પણ પૂરાં થયાં નથી. શસ્ત્રયુદ્ધ વિના જ એક સૈકાની અંદર આપણે સ્વતંત્ર થયા છીએ. બીજી રીતે વિચારતાં '૫૭ના એ પ્રયત્ન પછી ૯૦ વર્ષ સુધી આપણે પારતંત્ર્યમાં રહી શકયા એ જ એક મોટું આશ્ચર્ય માનવું જોઈએ.

ધર્મને ખાતર પ્રાણ અર્પણ કરનારા હિંદુસ્તાનના લોકોએ આટલી સહેલાઈથી પોતાની સ્વતંત્રતા જતી કરી એ કંઈ નાનુંસનું આશ્ચર્ય ન કહેવાય. 'બંદૂકોના કારતૂસોને ચરબી લગાડેલી હોય છે' એટલા કારણસર બળવો કરનારાઓએ પા સૈકાની અંદર જ સરકારનો હુકમ થતાંની સાથે જ પોતાની પાસેનાં બધાં શસ્ત્રો આપી દીધાં. શસ્ત્રસંન્યાસ કરવાને આટલી સહેલાઈથી તૈયાર થનાર રાષ્ટ્રને બાયલાઓનું રાષ્ટ્ર કહીએ કે શું? હિન્દની જનતામાં મર્દાઈ જેવું કશું રહ્યું જ ન હતું એમ માનવું કે શું?

ના આપણું રાષ્ટ્રીય જીવન બહુ રાજકીય ન હતું રાજકીય વસ્તુઓનો વેપાર કરવાનું કામ રાજાનું, કે રાજાની ગાદી ચલાવનારા રાજપુરુષોનું જનતાને તેની સાથે ઝાઝી નિસબત ન હતી જે કોઈ રાજ્ય કરશે તે છેવટે નરકમા જશે, જે ધર્મનું પાલન કરે તે જ ખરો રાજા, પછી તે સ્વકીય હો કે પરકીય હો આવી આપણા લોકોની મનોવૃત્તિ હોય એમ લાગે છે.

રાજસત્તાની પકડ કેવી જબરી હોય છે તેની આપણા લોકોને ઝાઝી કલ્પના જ નહોતી અગ્રેજોએ એ ભાન આપણને કરાવ્યુ. તેમને અહી બધુ જ પોલુ દેખાયુ, એટલે તેમણે તેનો ફાવે તેમ ગેરલાભ લીધો રાજાઓએ પોતાનુ રાજપદ વેચી દીધુ, લોકોએ હથિયારો છોડી દીધા. પચાયતો નાશ પામી ઉદ્યોગ ધધાની પાયમાલી થઈ વેપારનો સાવ સકોચ થયો સામાજિક આગેવાનો પદચ્યુત થયા. કેળવણીની પરપરા તૂટી ગઈ ધર્મમા ચાલતી આવેલી નિર્વીર્ય રૂઢિઓને રક્ષણ મળ્યુ સમાજદ્રોહની પ્રતિષ્ઠા વધી સામાજિક જીવનની વચ્ચે અને લશ્કરની વચ્ચે સબધ ન રહ્યો, અને રાજ્ય ચલાવવાને આપણે નાલાયક છીએ એવો સિક્કો કપાળે ચોડ્યો ગમે તેટલા ઐતિહાસિક પુરાવાઓ રજૂ કરવા છતા એ વાત કેમે કરીને ખોટી પુરવાર થઈ નહી.

આવી રીતે ચોમેરથી હારેલો અને વેરણછેરણ થયેલો સમાજ જ્યારે જાગ્રત થયો ત્યારે 'સ્વતત્રતા એ જ માનવજીવનનો પ્રાણ છે' એ વાત તેને ગળે ઊતરી પરતત્રતાનું દુખ નરકયાતનાઓ કરતા પણ ખરાબ છે એની તેને ખાતરી થઈ

આમાથી ત્રણ ચળવળો પેદા થઈ એક રાજકીય, બીજી સામાજિક અને ત્રીજી ઔદ્યોગિક

આમાની ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિને ક્યાક વ્યક્તિગત સ્વાર્થે ઘેરી લીધી, ક્યાક કૌશલ્યનો અભાવ નડ્યો, અને ક્યાક વ્યવસ્થાશક્તિની ઊણપ મારક નીવડી. ઔદ્યોગિક ચળવળ આમ જનતાના ઉદ્ધારને માટે છે એ વાત જ લોકોના ધ્યાનમા આવી ન હતી આ દોષ હજુ પણ દૂર થયો નથી

સામાજિક ચળવળની બાબતમાં રૂઢિધર્મે સારી પેઠે નડચો. આંધળી રૂઢિ, ઉચ્ચનીચપણાની લાગણી અને સ્વ-પરભાવ એ ત્રણેએ મળીને માણસાઈનો નાશ કર્યો. આપણી સામાજિક ચળવળ છીછરી અને કેવળ દેખાવની નીવડી. આને પરિણામે સામાજિક સંગઠન ક્રમે કરીને મજબૂત થઈ શકયું નહીં. આ દોષ પણ હજી આપણને નડયા કરે છે.

રાજકીય ચળવળ ચલાવનારા આગેવાનો ખાનગી રીતે એમ કહેતા કે, શસ્ત્રહીન અને ધનહીન પ્રજા કદી માથું ઊંચું કરી શકે નહીં. પરમેશ્વર જ કોઈક સંકટ ઊભું કરીને 'આ લોકોને' સોંયભેગા કરે ત્યારે ખરું. તો જ આપણે આ લોકોની નાગચૂડમાંથી છૂટી શકીશું.

આપણા લોકોએ બળવાનાં અને દફેશન બનાવવાનાં કાવતરાંના ગુપ્ત પ્રયત્નો કરી જોયા, પણ સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિને માટે જેટલી તૈયારી જોઈએ તેના પ્રમાણમાં એ બધા પ્રયત્નો 'દરિયામેં ખસખસ' જેવા હતા.

લોકજાગૃતિ વિના કંઈ પણ થઈ શકે નહીં એ ઓળખીને અરજીએ અને વિનંતીઓ દ્વારા લોકજાગૃતિ કરવાનું અને જનતામાં અસંતોષ ચેતવવાનું કામ રાષ્ટ્રપુરુષોએ રાષ્ટ્રીય મહાસભા મારફત શરૂ કર્યું. આ પ્રવૃત્તિમાં એક પેઢી વીતવા પછી મહાત્મા ગાંધીએ એક મોટી શોધ કરી. અને તે એ કે, આપણા રાષ્ટ્રે હથિયારોનો જે ત્યાગ કર્યો હતો તે કેવળ કાયરતાથી નહીં પણ આપણા રાષ્ટ્રનું સામર્થ્ય જ શસ્રેતર ક્ષેત્રમાં રહેલું છે તેથી કર્યો હતો. આને પરિણામે જે વસ્તુનું ભાન લોકોને ન હતું તે ગાંધીજીએ તેમને કરાવી આપ્યું. અહિંસક પ્રતિકારનું સામર્થ્ય રાષ્ટ્રમાં સુપ્તપણે પડેલું હતું એટલે જ ગાંધીજી તેને જાગ્રત કરી શકયા. *

ધર્મનું હાર્દ સત્ય, અહિંસા, ત્યાગ અને બલિદાનમાં રહેલું છે એ વાત ગાંધીજીએ શોધી કાઢી. ધર્મને નામે ચોમેર પ્રવર્તેલી બધી રૂઢિઓને કોરે ઠેલીને, તેમ જ સાંપ્રદાયિક અભિમાનની જાળમાં ન ફસાતાં તેમણે સાચી ધાર્મિકતાનું 'ચયન' કર્યું અને એ શક્તિનો

ઉપયોગ સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ માટે શી રીતે કરવો તે તેમણે રાષ્ટ્રને શીખવી દીધુ

રાષ્ટ્રના મૂળભૂત સ્વભાવને અનુકૂળ એવી આ ઉપાય-યોજના હોવાથી થોડા જ પ્રયત્ન વડે કલ્પનાતીત ફળ આપણને મળ્યુ એમાય વળી આપણા પૂર્વજોએ ભવિષ્ય ભાખ્યુ હતું તે પ્રમાણે, રાજકર્તાઓ જગદ્વ્યાપી આપત્તિમા સપડાયા અને મારી પેઠે ક્ષીણવીર્ય થયા, અને હિન્દુસ્તાનને—રાજકીય તેજથી દીપી રહેના હિન્દને—પોતાના તાબામા રાખવા જેટલુ જોર તેમના કાંડામા રહ્યુ નહીં તેથી આજે આપણે સ્વતંત્ર થઈ રહ્યા છીએ આપણો રાજકીય પ્રયત્ન, મહાત્મા ગાધીની લોકોત્તર પ્રેરણા, તેમની બાહોશ આગેવાની અને જગતની પરિસ્થિતિ એ બધાના સયોગે કરીને આપણે આજે સ્વતંત્ર થઈએ છીએ

જાગેના હિન્દને પોતાના દોષો સ્પષ્ટપણે દેખાવા લાગ્યા છે અને અસહ્ય થયા છે અને એ દોષો દૂર કરવાનુ કામ કેટલું કપરુ છે તેનો પ્રત્યય થવાથી વિજયની ક્ષણે પણ રાષ્ટ્ર બેબાકળુ થયુ છે પણ આ જ ક્ષણે આપણે એ પણ ન ભૂલવુ જોઈએ કે, આજે જેટલી રાજકીય જાગૃતિ થઈ છે અને આગેવાનોમા તેમ જ જનતામા નિરોગ રાષ્ટ્રીય સદ્ગુણોનુ જેટલુ સવર્ધન થયુ છે તેટલું આટના વ્યાપક પ્રમાણમા ગયા દસ હજાર વર્ષમા નથી થયુ હોય એવુ ઇતિહાસ પરથી જણાતું નથી

આજે જ્યારે સમાજમાના દુર્ગુણો ડહોળાઈને સપાટી ઉપર આવ્યા છે તે વખતે પણ રાષ્ટ્રીય સામર્થ્યમા હિન્દુસ્તાન એશિયાની આગેવાની કરે છે એ વાત સ્પષ્ટ થઈ છે અને રાજકીય ધ્યેયવાદમા તો આખી દુનિયાનું નેતૃત્વ આજે હિન્દુસ્તાન પાસે આવ્યુ છે

આપણા ઋષિઓએ સાચુ જ કહ્યુ છે કે, धर्मस्य त्वरिता गति ।

પણ આપણે જે મેળવ્યુ છે તે ટકાવવુ શી રીતે એ સવાલ આજે સૌથી મહત્ત્વનો છે સામાજિક શુદ્ધિ અને સામાજિક સગઠનમા જે હ્રાસ રહી તેને લીધે સ્વાતંત્ર્ય-ઘરમા ચીરો પડ્યો છે આપણી ઔદ્યોગિક તૈયારીમા તત્ત્વનિષ્ઠા નથી, કૌશલ્ય નથી, પ્રામાણિકતા નથી

કે સંગઠન-ચાતુર્ય પણ નથી. તેથી આજના સ્વાતંત્ર્ય-પર્વમાં ભૂખમરો વેઠવાનો વારો આવ્યો છે. અને રાજ્ય ચલાવવા માટે જોઈતી સર્વાંગીણ દૃષ્ટિને અભાવે ડગલે ને પગલે ભૂલો થઈ રહી છે. તેમ છતાં જે પરમેશ્વરની કૃપાથી આપણે જેમતેમ કરીને અહીં સુધી આવી પહોંચ્યા છીએ તેની જ કૃપાથી આપણે બધાં સંકટોમાંથી સલામત પાર પડીશું, અને એ જ કૃપા આપણને દુનિયાની સર્વોત્તમ સેવાને માટે યોગ્ય બનાવશે એવી આસ્તિક શ્રદ્ધાથી આપણે આજનો સ્વાતંત્ર્યદિન ઊજવીએ, અને નમ્રતાથી વિશ્વસેવાની દીક્ષા લઈએ.

તા. ૧૫-૮-'૪૭

૩. સ્વાતંત્ર્યલક્ષ્મીનું મનન

જે સાલમાં અને જે મહિનામાં કોંગ્રેસનો જન્મ થયો, તે જ સાલમાં અને તે જ મહિનામાં થોડા દિવસ પહેલાં મારો જન્મ થયો! પૂનામાં કોંગ્રેસ ભરાઈ ત્યારે મારા બાળ-કાનોએ કોંગ્રેસનું નામ સાંભળ્યું! ૧૯૦૬ની સાલમાં હિંદુસ્તાનના સ્વાતંત્ર્યપ્રીત્યર્થે આયુષ્ય અર્પણ કરવાની મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી. ૧૯૧૪માં પહેલી કોંગ્રેસ મુંબઈમાં જોઈ. નાગપુરની કોંગ્રેસમાં સભાસદ થઈને 'સામ્રાજ્યના છત્ર હેઠળનું સ્વરાજ' એ ધ્યેય રદ કરવા માટે હાથ ઊંચો કર્યો. ૧૯૨૨-૨૩ની સાલમાં પહેલી વાર જેલમાં જઈ સ્વાતંત્ર્યનો પહેલો અનુભવ લીધો. ૧૯૪૨ની સાલમાં ઑગસ્ટની આઠમી તારીખે રાત્રે મહાત્માજીને મોઢે, આખા રાષ્ટ્રની સાથે દીક્ષા લીધી, કે આજથી આપણે સ્વતંત્ર છીએ. અત્યારે ૧૯૪૭ની સાલમાં ૧૫મી ઑગસ્ટે હું મુક્તકંઠે ગાઈશ—

सर्वं प्रयत्नें, आम्हां देखतां, वसुंधरा सुंदरा
लेवी श्रीमत् स्वातंत्र्याचा भुवन-रुचिर- चिजवरा.

"અમારા બધાના પ્રયત્ને કરીને આ સુંદર વસુંધરા શ્રીમતી સ્વતંત્રતાની ત્રૈલોક્યસુંદર દામણી અમારા દેખતાં જ ધારણ કરે છે."

અને પછી દશે દિશાઓ ગાજી ઊઠશે—

आणिक गंधर्वमुखीं जिकडे तिकडे हि तननननम् तननम्.

"અને પછી ચોમેર ગંધર્વોને મોઢે તનનનમ્ તનનમ્ સંભળાવા માંડ્યું."

આવા આ મંગળ પ્રસંગે એક જ વિચાર મનમાં ઘોળાય છે —અખંડ જાગૃતિ સિવાય અને અમર્યાદ ઉદારતા સિવાય આ રાષ્ટ્ર ટકવાનું નથી. લોકશાહીનું રાજ્ય ટકાવવું સહેલું નથી હોતું. લોકરાજ્ય સ્થાપનારા અને ટકાવનારા આપણા પૂર્વજોએ લખી રાખેલું છે—

सर्वे महत्त्वं इच्छन्ति कुलं तद् अवसीदति ।
सर्वे यत्र विनेतारः राष्ट्रं तद् नाशमाप्नुयात् ॥

"બધા જ જ્યાં મોટાઈ ઇચ્છતા હોય છે તે કુટુંબ બેસી જાય છે. બધાને જ જ્યાં નેતાગીરી માણવાની ચળ હોય છે તે રાષ્ટ્ર નાશ પામે છે."

લોકશાહી ટકાવવી હોય તો લોકોમાં કયા કયા ગુણ પચેલા હોવા જોઈએ તેનું સવિસ્તર વર્ણન શાક્યકુળના રાજપુત્ર ગૌતમે — બુદ્ધ ભગવાને — આપી રાખેલું છે. સ્વરાજ્ય ટકે એવી ઇચ્છાવાળા લોકોએ તે શોધી કાઢીને વાંચવું અને તેનું મનન કરવું.*

આપણે સ્વતંત્ર થયા, સ્વર્ગ હાથમાં આવ્યું, એમ માનીને આપણે સ્વર્ગીય ઉપભોગોની પાછળ ન પડી જઈએ એટલા માટે પરમેશ્વરે આપણા સ્વાતંત્ર્યને ખાસું મોટું બાકું કરી મૂકેલું છે. તે ઉપરથી આપણી આ પછીની સાધના સ્પષ્ટ થઈ ગઈ છે. જાતિ,

---

*ઉપર જેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તે નિયમો બતાવનો ખંડ નીચે ઉતાર્યો છે:

મગધદેશની ઉત્તરે વજ્જી નામના મહાજનોનું બળવાન રાજ્ય હતું. એમને લિચ્છવી પણ કહેતા. એ રાજ્ય મહાજનસત્તાક હોઈ શાક્યોનાં રાજ્યોની પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલતું હતું. હવે મગધરાજ અજાતશત્રુ એ વજ્જીઓ ઉપર ખૂબ દાઝે બળતો હતો. વજ્જીઓનો નાશ કરવા તે તત્પર થઈ રહ્યો હતો. એક દિવસ તેણે પોતાના વસ્સકાર નામના અમાત્યને કહ્યું કે "હે બ્રાહ્મણ, તું બુદ્ધ પાસે જઈને એમ કહે કે મગધરાજ વજ્જીઓનો ઉચ્છેદ કરવા ઇચ્છે છે. એ સંબંધે બુદ્ધનો શો મત છે તે મારે જાણવું છે."

અજાતશત્રુની આજ્ઞા પ્રમાણે વસ્સકાર બ્રાહ્મણ ગૃધ્રકૂટ પર્વત પર બુદ્ધ રહેતા હતા ત્યાં ગયો, અને પોતાના રાજાનો મનોરથ તેણે બુદ્ધને જણાવ્યો. તે વેળાએ આનંદ ભગવાન બુદ્ધને પંખો નાખતો હતો: તેની તરફ વળીને

ધર્મ, ભાષા, અધિકાર, સંપત્તિ, બુદ્ધિમત્તા, એ બધાંના અભિમાનથી સંકુચિત ન બનતાં બધાએ એકમેકનો સ્વીકાર કરવો

બુદ્ધ બોલ્યા, "આનંદ, આજ સુધી વજ્જીઓ વારંવાર એકત્ર થઈ રાજકારણનો વિચાર કરે છે કે?"

"હા ભગવન્" આનંદે ઉત્તર આપ્યો.

"આનંદ, વજ્જીઓ જ્યારે એકત્ર થાય છે અને પછી જ્યારે ઘેર જાય છે ત્યારે તેમનામાં એકસરખો સંપ હોય છે કે?"

"હા ભગવન્, એમ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે."

"પોતાના કરેલા કાયદાનો વજ્જીઓ ભંગ કરતા નથી ને?, કિંવા કાયદાનો મનમાનતો ગમે તેવો અર્થ કરતા નથી ને? તે કાયદાને અનુસરીને વર્તે છે ને?"

"હા ભગવન્, વજ્જીઓ કાયદાસર વર્તે છે, એમ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે."

"વૃદ્ધ રાજકારણી પુરુષોને વજ્જીઓ માન આપી તેમની સલાહ વારંવાર લે છે કે?"

"હા ભગવન્, વજ્જીઓના રાજ્યમાં વૃદ્ધ રાજકારણી પુરુષોનું સારુ સન્માન થાય છે, એમ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે."

"તે પોતાના રાજ્યમાં વિવાહિત કે અવિવાહિત સ્ત્રીઓ પર બળાત્કાર કરતા નથી ને?"

"ભગવન્, વજ્જીઓના રાજ્યમાં સ્ત્રીજાતિનું માન બરાબર સચવાય છે, એમ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે."

"વજ્જીઓના શહેરમાંનાં કે શહેર બહારનાં જે દેવસ્થાનો છે, તેમની તેઓ યોગ્ય સંભાળ લે છે ને?"

"હા ભગવન્, પોતાનાં દેવસ્થાનોની યોગ્ય સંભાળ તેઓ લે છે, એમ મેં સાંભળ્યું છે."

"આનંદ, પોતાના રાજ્યમાં આવેલા અર્હંત સુખેથી રહે અને ન આવેલા અર્હંતોને પોતાના રાજ્યમાં આવવાનું ઉત્તેજન મળે, એ માટે વજ્જીઓ અર્હંતોને કોઈ પણ પ્રકારે ત્રાસ પહોંચવા દેતા નથી ને?"

"ભગવન્, વજ્જીઓ સાધુસંતો તરફ ઘણો આદર રાખે છે, અને તેમનું યોગ્ય પાલન કરે છે, એમ મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે."

બુદ્ધે વસ્સકાર બ્રાહ્મણને કહ્યું, "હે બ્રાહ્મણ, હું એક વખત વૈશાલીમાં રહેતો હતો, તે વખતે મેં અભ્યુન્નતિના આ સાત નિયમો વજ્જીઓને

જોઈએ તેમ ન કર્યું તો મળેલુ સ્વાતંત્ર્ય જોતજોતામા નાશ પામી જશે.

ઑગસ્ટ, '૪૮

આઝાદીદિન

ઑગસ્ટ ૧૫ **૧ દિવસ**

આપણો આઝાદીદિન દુનિયાના ઇતિહાસમા અદ્વિતીય એવો કરુણભવ્ય દિવસ છે. લોહીનુ એક ટીપુ રેડચા વગર અને જાતિઓ પ્રત્યે છાટાભાર દ્વેષ વધાર્યા વગર આપણે આઝાદ થઈ શકચા એ આ દિનની ભવ્યતા છે. અને એ આઝાદી સાથે દેશના ભાગલા પડચા તથા અદર અદર વેરઝેર વધ્યા એ એનો કરુણ ભાગ લગભગ અસહ્ય નીવડચો છે અને એ કરુણ હિસ્સામાથી જ ભારતની આઝાદીના સર્જક મહાત્મા ગાધીજીનુ બલિદાન નીપજ્યુ છે.

તેથી આઝાદીદિન પરમ ઉત્સવનો દિન હોવા છતા એ દિનની ઉજવણીમા મોજમજા અને ગાનતાન ન હોઈ શકે

આ દિવસે કોંગ્રેસનો ઇતિહાસ અને એમા ગાધીજીની અહિંસાએ ભજવેલો ફાળો એનુ વિવેચન મુખ્યત્વે આવે શ્રી દાદાભાઈ નવરોજી અને લોકમાન્ય તિલકથી માડીને જે જે રાષ્ટ્રપુરુષોએ આઝાદી મેળવવા માટે અનવરત તપસ્યા કરી હોય અથવા ઉજ્જવળ આપભોગ આપ્યો હોય તેમનુ ચરિત્રકીર્તન એ આ દિવસનો એક મુખ્ય ભાગ થવો જોઈએ સ્વરાજ્ય એટલે સર્વરાજ્ય, સ્વતત્રતા એટલે સર્વોદય એ વસ્તુનુ વિવેચન પણ આજને દિવસે વિસ્તારપૂર્વક કરવુ જોઈએ. સ્વતત્રતા એ કેવળ રાજકીય, સામાજિક અથવા આર્થિક હાલત કે આદર્શ નથી પણ એ જીવનના અગત્યગમા નિપજતી આધ્યાત્મિક સ્થિતિ છે એ વસ્તુ પર ભાર મૂકવો જોઈએ

કરી આપ્યા છે આ સાત નિયમોને અનુસરીને જ્યા સુધી વજ્જીઓ વર્તશે ત્યા સુધી તેમની ઉન્નતિ જ છે અવનતિ થનાર નથી '

—મહાપરિનિબ્બાન સુત્ત—દીઘ૦ વગ્ગ-૨

અને જ્યાં સુધી દુનિયામાં એક પણ દેશ, કોમ, વર્ગ કે વ્યક્તિ પરતંત્ર દશા ભોગવે છે ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાને ખરેખર આઝાદ થયું નથી, એ વસ્તુ પર પણ ભાર મૂકતાં ભૂલવું ન જોઈએ.

આઝાદીને દિને, આઝાદી વિષેની આપણી કલ્પના વધુ ને વધુ ઉજ્જ્વળ કરતી પ્રતિજ્ઞા લેવી જ જોઈએ અને ભિન્ન ભિન્ન દેશના લોકો કઈ રીતે આઝાદ થતા ગયા એનું પણ વિવેચન આ દિવસે થાય તો સારું. એક આખા દિવસનો આ તહેવાર છે અને તે પ્રમાણે એનો કાર્યક્રમ અનેકાનેક વસ્તુઓથી ભરેલો હોવો જોઈએ.

હિંદુસ્તાન માટે પૂ. ગાંધીજીએ કેવો સર્વાંગીણ આદર્શ રજૂ કર્યો છે એનો ચિતાર આ દિવસે જનતા આગળ રજૂ થવો જોઈએ.

ગોખલેજીને શ્રદ્ધાંજલિ*

[ફેબ્રુઆરી ૧૯]

આજનો દિવસ શ્રાદ્ધનો છે. શ્રાદ્ધ એટલે શ્રદ્ધા વડે ભૂતકાળને જીવતો રાખવાનો એક અદ્‌ભુત ઉપાય. ગોખલેજી આ લોક છોડી ગયા તેને આજ સાત વર્ષ થયાં છે, છતાં હજુ આપણે તેમની પાસેથી પ્રેરણા લઈએ છીએ, સ્ફૂર્તિ લઈએ છીએ, અખંડ સેવાની દીક્ષા લઈએ છીએ અને આ રીતે તેમને આપણે આપણામાં જીવતા રાખીએ છીએ. ૧૯૧૫ના ફેબ્રુઆરીની ૧૯મી તારીખ સુધી તેઓ પોતાના પ્રાણે જીવતા હતા, આજે તેઓ આપણા પ્રાણે જીવી શકે છે. આપણામાં જેટલો પ્રાણ હશે તેટલા જ તેઓ જીવશે. ગોખલેજીના જીવને આપણામાં જે જીવન રેડ્યું તે જો આપણામા જીવશે તો ગોખલેજી હજીયે જીવશે. તે જીવન આપણામાં વધશે તો ગોખલેજી ચડશે. અને જ્યારે તે જીવન આપણામાંથી સમૂળું ખૂટશે ત્યારે જ ગોખલેજી ગુજરી જશે. આજે આપણે અહીંયાં ભેગાં થઈ ગોખલેજીનું શ્રાદ્ધ કરી રહ્યાં છીએ. તે દ્વારા આપણે કહીએ છીએ કે ભારતસેવક ગોખલે ઘણું જીવો.

કોઈ પણ માણસનું જીવન જુઓ, તેમાં ફેરફાર થતા જ જાય છે. જીવન એટલે જ પરિવર્તન. જીવન એટલે જ પ્રગતિ. પ્રતિવર્ષે, પ્રતિદિવસે અને પ્રતિક્ષણે માણસનો અનુભવ વધતો જાય છે, માણસની દૃષ્ટિ વિશાળ થતી જાય છે અને માણસનું જીવન વિકસતું જાય છે. વિદ્યાર્થી ગોખલે કરતા અધ્યાપક ગોખલે આગળ વધ્યા, અર્થશાસ્ત્રી ગોખલે કરતાં નામદાર ગોખલે શ્રેષ્ઠ નીવડ્યા, નામદાર ગોખલે કરતાં રાષ્ટ્રનાયક ગોખલે શ્રેષ્ઠ થયા.

* ૧૯૨૨ની ગોખલેજયંતી નિમિત્તે મુંબઈમાં ભગિની સમાજ આગળ અર્પેલી શ્રદ્ધાંજલિ.

આમ ગોખલેજીની શ્રેષ્ઠતા દહાડે દહાડે વધતી જ ગઈ છે. સામાન્ય લોકો માને છે કે મૃત્યુ સુધી જ માણસ વધે છે, પણ એમાં ભૂલ છે. જીવતા ગોખલેજી કરતાં રાષ્ટ્રના હૃદયમાં વસતા આજના ગોખલેજી અનેક દરજ્જે શ્રેષ્ઠ છે. જીવતા ગોખલે સૂતા હતા, કામ કરી થાકતા હતા, કંટાળતા હતા, વખતે ચિડાતા પણ હતા, પણ આજના ગોખલે — હૃદયસ્થ ગોખલે આદર્શ છે, આજની તેમની દેશસેવા અમર્યાદ અને અખંડ છે અને દહાડે દહાડે તે ચડતી જશે અને વિશુદ્ધ થતી જશે.

આ શક્તિ કોની છે? આ શક્તિ શ્રાદ્ધની છે. શ્રાદ્ધ એટલે સ્મૃતિ નથી, શ્રાદ્ધ એટલે ઇતિહાસનું અધ્યયન નથી. શ્રાદ્ધ એ અમૃતસંજીવની છે. સ્મૃતિ દુઃખરૂપ હોય છે અને દુઃખની પેઠે જ તે અલ્પજીવી હોય છે. જેમ દુઃખનો અંત આવે છે તેમ સ્મૃતિ પણ ભૂંસાતી જાય છે. દુઃખ જેમ આપણને દુર્બળ કરે છે તેમ સ્મૃતિ પણ આપણને કરુણાર્દ્ર કરી નાખે છે. ઇતિહાસની પણ એ જ દશા છે. ઇતિહાસ ચાલતો નથી, વધતો નથી. ઇતિહાસની સ્થિરતા મારક હોય છે. ઇતિહાસમાં જીવન નથી હોતું. ઇતિહાસ એ પૂતળું છે, છબી છે. નવ વર્ષની બાળા જ્યારે પ્રસન્નતાથી હસે છે ત્યારે તેમાં કેટલું અપૂર્વ ચૈતન્ય, માધુર્ય અને પાવિત્ર્ય હોય છે! પણ એ જ હાસ્યની છબી પાડો કે મૂર્તિ બનાવો અને જુઓ. એની સ્થિરતા જ બધું મારી નાખે છે. ઇતિહાસનું પણ એમ જ છે. ઇતિહાસ સત્યનું વર્ણન સ્થિર કરવા જાય છે અને તેમાં જ તે અસત્યરૂપ બની જાય છે. ઇતિહાસ એ સત્યનું પ્રેત છે. ઇતિહાસ વ્યક્તિનું અને રાષ્ટ્રનું સ્વરૂપ સ્થિર કરી એક રીતે એને નિર્જીવ કરી નાખે છે.

શ્રાદ્ધ એથી જુદી જ વસ્તુ છે. શ્રાદ્ધ મૃત વ્યક્તિને અમર કરે છે. રામાયણ મહાભારત ઇતિહાસ નથી પણ શ્રાદ્ધ છે. તેથી જ તે રાષ્ટ્રીય ગ્રંથો યુગે યુગે રાષ્ટ્રમાં પ્રાણ રેડતા આવ્યા છે. ઇતિહાસમાં એ શક્તિ નથી. આપણે વાર્ષિક શ્રાદ્ધ દ્વારા પૂજ્ય વ્યક્તિને દહાડે દહાડે વધારે રાષ્ટ્રીય બનાવીએ છીએ. સને ૧૮૬૬થી ૧૯૧૫ સુધી

જીવતા ગોખલેજી કેવા હતા તેનો યથાર્થ ચિતાર ઇતિહાસ ભલે ચીતરી રાખે, આપણને તેની દરકાર નથી. જે ગોખલે આજે આપણા હૃદયમાં છે તેનું જ આપણે દર્શન કરીએ, તેનું જ સ્મરણ કરીએ, તેની જ પાસેથી દેશસેવાની દીક્ષા લઈએ. તે વખતના ગોખલે આપણને કહેતા હતા કે 'વધારે પૈસા આપવા પડે તોપણ સ્વદેશી કપડાં જ વાપરો.' તે જ ગોખલે આજે હૃદયમાં પ્રવેશ કરી આપણને કહે છે કે 'પૈસાનો વિચાર કરો જ મા, ખાદી જ વાપરો.' હૃદયસ્થ ગોખલે કહે છે કે હું અર્થશાસ્ત્રનો અધ્યાપક હતો, પણ આજે તમને કહું છું કે ધર્મશાસ્ત્ર આગળ અર્થશાસ્ત્ર શૂન્ય છે. જે ધર્મશાસ્ત્રને વશ રહે છે તે જ સાચું અર્થશાસ્ત્ર. ખાદી વાપરનાર હિંદુસ્તાનનું કોઈ કાળે આર્થિક અકલ્યાણ થવાનું નથી; કેમ કે ખાદીમાં ધર્મ રહેલો છે.

સરયૂ નદીને કાંઠે રહેતા રામે શું કર્યું, તેનું જીવન કેવું હતું તે આપણે બરાબર જાણી શકતા નથી; આપણને તેની ગરજ પણ નથી. પણ વાલ્મીકિના પ્રતિભાસ્રોતમાં જન્મેલા અને આર્યાવર્તના હૃદય પર રાજ્ય કરતા રાજા રામચંદ્રને જ આપણે જાણવા માગીએ છીએ; ઐતિહાસિક રામ કરતાં વાલ્મીકિના રાષ્ટ્રીય રામે જ ભારતવર્ષનું વધારે કલ્યાણ કર્યું છે. વિરહી દુષ્યંત જેમ શકુંતલાની ભાવગમ્ય છબી ચીતરતો હતો અને શકુંતલાનું જેમ જેમ ધ્યાન વધે તેમ તેમ 'यद्यत्साधु न चित्रे स्यात्क्रियते तत्तदन्यथा' એમ કહી ફેરફાર કર્યે જ જતો હતો છતાં તે શકુંતલાની જ છબી રહેતી, તેમ જ આપણે રાષ્ટ્રીય પુરુષોનાં શ્રાદ્ધમાં કરીએ છીએ — તેમની રાષ્ટ્રીય આવૃત્તિ કાઢીએ છીએ.

આમ કરવામાં જેટલો લાભ છે તેટલું જોખમ પણ છે જ. પવિત્ર પુરુષની સ્મૃતિ એ એક વારસો છે. તે આપણે વધારી શકીએ છીએ તેમ બગાડી પણ શકીએ છીએ. મોંઘા વારસા સાથે જબરદસ્ત જવાબદારી પણ આપણી ઉપર આવી પડે છે અને તે જવાબદારીનું ભાન જ આપણને પ્રેરક અને તારક થવું જોઈએ.

આજના શ્રાદ્ધને દિવસે ગોખલેજી વિષે મારે કંઈ કહેવું જોઈએ, પણ સાચું કહું તો મેં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અથવા અભ્યાસની દૃષ્ટિએ ગોખલેજીનું જીવન જોયું કે વાંચ્યું નથી. ગોખલેજીને મેં ઘણી વાર જોયેલા પણ નહીં. કોઈ ફિરસ્તાનું દર્શન થાય તેમ એમને હું બે ચાર વાર જ જોવા પામ્યો હતો. તે વખતની સ્મૃતિ શ્રદ્ધાની ભૂમિમાં મેં સંગ્રહી રાખી છે — ના, સંગ્રહી નથી રાખી, વાવી દીધી છે. એ બીજને વખતોવખત સિંચન મળ્યું છે અને તેથી તે બીજ અંકુરિત થઈ અનેક રીતે ફૂલ્યું છે, ફાલ્યું છે.

ગોખલેજીનું પ્રથમ દર્શન — અવ્યક્ત દર્શન — મને ફર્ગ્યૂસન કૉલેજ મારફત થયું. જ્યારે હું તે કૉલેજમાં ગયો ત્યારે ગોખલેજી ત્યાં ન હતા, પણ ત્યાંનું વાતાવરણ ગોખલેમય હતું. બધે ગોખલેની છાપ દેખાતી હતી.

ફર્ગ્યૂસન કૉલેજ એટલે વાદવિવાદનું કુરુક્ષેત્ર. પૂનામાં જેટલા પક્ષો છે તેટલા જ અથવા તેથીયે વધારે પક્ષો ફર્ગ્યૂસન કૉલેજના વિદ્યાર્થી વસતિગૃહમાં જોવામાં આવે છે. જ્યારે હું પહેલવહેલો ફર્ગ્યૂસન કૉલેજમાં ગયો ત્યારે મારી દશા પહેલી વાર શહેરમાં આવનાર ગામડિયા વિદ્યાર્થી જેવી હતી. છાત્રાલયમાં દરેક પક્ષના હિમાયતીઓ મારી પાસે આવે અને મને મારા મતો નક્કી કરવામાં 'મદદ' કરે. પૂનામાં કોઈ પણ માણસ પક્ષરહિત ન રહી શકે. ત્યાંનું વાતાવરણ એવા માણસને સાંખી જ ન શકે. ફર્ગ્યૂસન કૉલેજના છાત્રાલયમાં મેં ગોખલેજીની નિંદા અને સ્તુતિ બંને એટલાં બધાં સાંભળેલાં કે કશા નિર્ણય પર આવવું મારે માટે અશક્ય હતું. મારા મનમાં એટલું નક્કી થયું કે ગોખલેજી ગમે તેવા હો, પણ જાણવા જેવી વ્યક્તિ તો છે જ. નિંદા અને સ્તુતિએ પરસ્પર વિઘાતક કામ કર્યું તેથી હું છૂટો રહ્યો. મનમાં એટલો ભાવ રહ્યો હતો કે ગોખલેજી ભારે દેશસેવક છે છતાં તેમણે ગોરા સિપાહીઓની પેલી માફી માગી એ તો એમના પર કલંક જ છે. પુરાવો ન મળ્યો તેથી શું? જ્યાં સુધી મનની ખાતરી છે ત્યાં સુધી આપણે માફી શા માટે માગીએ?

મારો આ અભિપ્રાય ઘણાં વર્ષ સુધી રહેલો. આજે તે નથી. જાહેર જીવનનું સ્મૃતિશાસ્ત્ર હવે હું વધારે સમજતો થયો છું.

કૉંગ્રેસ વતી વિલાયતમાં છપાતું 'ઇંડિયા' પત્ર હું કૉલેજમાં ધ્યાનપૂર્વક વાંચતો; તેથી ગોખલેજી વિલાયતમાં ભાષણો આપતા, મદ્યપાનનિષેધની યોજના ઘડતા, પોતાના દેશ માટે કૅનેડાના જેવું સેલ્ફ-ગવર્નમેન્ટ માગતા તે બધી વસ્તુઓથી હું વાકેફ રહેતો, અને તેથી ગોખલેજી વિષે મનમાં ધીમે ધીમે શ્રદ્ધા પેદા થતી ગઈ અને સાથે સાથે એક વિશિષ્ટ મૂર્તિ પણ પેદા થતી ગઈ. આખરે એક દિવસ ઊગ્યો અને મેં સાંભળ્યું કે, આજે ગોખલેજી કૉલેજમાં આવવાના છે. કયો પ્રસંગ હતો તે તો હું ભૂલી ગયો છું. ગોખલેજીની પ્રસન્નગંભીર મૂર્તિ વ્યાસપીઠ ઉપર ઊભી થઈ. એમની ભાષામાં અથવા એમના અવાજમાં શાસ્ત્રોક્ત વક્તાનો ચમત્કાર કે ચળકાટ ન હતો, પણ તેમની ભાષામાં સંસ્કારિતા, દેશકલ્યાણ અને દેશસેવાની લાગણી ઓતપ્રોત હતાં. તેમના અવાજમાં અંતરની ઉત્કટતાનું ગુંજન હતું. ઉદાત્ત વાતાવરણમાં હમેશાં વિહરતી આ વિભૂતિ છે એમ સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. અને વળી ફર્ગ્યૂસન કૉલેજ તો તેમને જ હાથે ઊછરેલું ગોકુળ; એટલે તેમના ઉપદેશમાં અધિકાર અને વાત્સલ્ય સરખાં જ સમાયેલાં હતાં. તે દિવસનું વ્યાખ્યાન તો હું ભૂલી ગયો છું, પણ વ્યાખ્યાનની અસર કાયમ છે. એક જ વસ્તુ હજી સ્પષ્ટ યાદ છે. તેમણે કહેલું: 'તમે જાણો છો કે દર વર્ષે આયપતવેરો લેનાર અમલદારો તમારે બારણે આવે છે અને સરકારનો કર તમારી પાસેથી ઉઘરાવી લઈ જાય છે. આજે દેશને નામે એવો જ એક ટૅક્સગૅધરર — કર વસૂલ કરનાર હું તમારે બારણે આવી ઊભો છું. મારે સેંકડે પાંચ ટકાનો કર જોઈએ છે. પણ તે પૈસાનો નહીં, નવજવાનોના શ્રદ્ધાવાન જીવનનો. આ મહાવિદ્યાલયમાં ભણનાર જુવાન વિદ્યાર્થીઓમાંથી પાંચ ટકા વિદ્યાર્થીઓ દેશસેવાને અર્થે પોતાની જિંદગી અર્પણ કરે એમ હું ઇચ્છું છું. એમ થાય તો જ મને સમાધાન થાય.' કેટલી મહત્ત્વની માગણી, છતાં કેટલી થોડી! તે દિવસે મારા

હૃદયમાં નવો પ્રકાશ પડ્યો, વિચારને એક નવી દિશા મળી અને કંઈક અંશે હું દ્વિજ બન્યો.

એ જ અરસામાં ગોખલેજી બનારસમાં મહાસભાના અધ્યક્ષ થયા. બનારસની ભોળી પ્રજાએ 'પૂનેકા રાજા' કહી તેમનું સ્વાગત કર્યું. તે વખતનું ભાષણ એટલું બધું સંપૂર્ણ હતું કે અનેક વાર મેં વાંચ્યું તોયે સંતોષ ન થયો. ત્યાર પછી બંગભંગ સામેની હિલચાલ વધી. સ્વદેશી, બહિષ્કાર, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને સ્વરાજ્યની ચતુર્વિધ હિલચાલ જોરથી જાગી ઊઠી. એની અંદર હું તણાયો. બિપિનચંદ્ર પાલ અને અરવિંદ ઘોષે હૃદયમાં સ્થાન લીધું અને ગોખલેજીની છાપ ભૂંસાઈ ગઈ. હું એ પણ ભૂલી ગયો કે દેશસેવાની જ્યોત મારામાં ગોખલેજીએ જ પ્રથમ સળગાવી હતી. ત્યાર પછી સુરતમાં જાદવા-સ્થળી થઈ. તે વખતનાં બન્ને પક્ષનાં છાપાંઓ વાંચી હું નિરાશ થયો. બન્ને પક્ષનાં છાપાંમાં એટલી બધી ક્ષુદ્રતા જોવામાં આવતી કે એને દુર્ગંધની જ ઉપમા આપી શકાય. ત્યાર પછી રાજકારણ વિચિત્ર રીતે વહેવા લાગ્યું. સરકાર ગાંડી થઈ અને આપણા બન્ને પક્ષો ઈર્ષ્યા, અસૂયા અને હિંસાથી તરબોળ થઈ ગયા. એની અસર પણ મારા ઉપર ખૂબ થઈ. રાષ્ટ્રીય પક્ષનાં તત્ત્વો મને પસંદ હતાં, અરાજક લોકોનો યુક્તિવાદ મને યથાર્થ લાગતો, છતાં નરમ પક્ષના આગેવાનો વિષે જે નિંદાપ્રચુર બીભત્સ લેખો અને ચિત્રો આવતાં તેની તો મને સૂગ ચડતી. અસૂયાવૃત્તિ સમાજમાં એટલી બધી વધી કે ગોખલેજીને 'હિંદુ પંચ' પત્ર સામે નાલેશીની ફરિયાદ કરવી પડી. મહાન ગોખલે 'હિંદુ પંચ' જેવા ક્ષુદ્ર પત્ર સામે નાલેશીની ફરિયાદ કરી માફી મંગાવે એ તો મને બિલકુલ રુચ્યુ નહીં. બ્રિટિશ સોલ્જરોની ગોખલેજીએ માફી માગી એમાં તેમની મહત્તા વધી એ આજે મને સમજાય છે. પણ 'હિંદુ પંચ' પાસે માફી મગાવવામાં ગોખલેજીએ કશું મેળવ્યું નહીં એમ હું માનું છું. પણ એમાં ગોખલેજીના કરતાં મારા જેવાનો જ વાંક વધારે જોઉં છું. ગોખલેજીની અઘટિત નિંદા સાંભળી અકળાઈ જતા મારા જેવા ઘણા હશે. પણ અમે મૂંગા રહ્યા. અમે જો તે વખતે જાહેરમાં એવી નિંદાનો નિષેધ કર્યો

હોત તો ગોખલેજીને પોતાના સમાજ વિષે આટલું બધું નિરાશ ન થવું પડત.

એ જ અરસામાં મુંબઈમાં પ્રભુ જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓએ એક કળાપ્રદર્શન ગોઠવ્યું હતું અને ગોખલેને હસ્તે તે ઉઘાડવાનું હતું. કળા વિષે પણ તેમણે વિચાર કરી રાખેલો. હું તેમનું તે ભાષણ સાંભળવા ગયો અને ગોખલેજીને ત્યાં મેં પહેલવહેલા મરાઠીમાં બોલતા સાંભળ્યા. તે જ વખતે મનમાં વિચાર આવ્યો કે આ રાષ્ટ્રપુરુષ લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલ કરતાં સમાજમાં અને અંગ્રેજી કરતાં મરાઠીમાં કામ કરે તો એની દેશસેવા વધે અને કીર્તિ પણ વધે. પણ લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલમાં સંગીન કામ કરનાર લોકો ઓછા હતા તેથી જ મને લાગ્યું કે ગોખલેજીને કાઉન્સિલમાં પોતાનો વધારે વખત આપવો પડ્યો હશે.

અંત્યજોદ્ધાર વિષેનું એમનું એક ભાષણ એ જ અરસામાં મેં મુંબઈના ટાઉન હૉલમાં સાંભળેલું. ત્યાર પછી દેશમાં અરાજક વધ્યું, લોકમાન્ય માંડલેની જેલમાં 'ગીતારહસ્ય' લખતા હતા અને દેશમાં ગ્લાનિ પ્રસરેલી હતી. હું ગુજરાતમાં આવ્યો અને થોડા દિવસ સુધી અધ્યાપનમાં મશગૂલ રહ્યો. ગોખલેજી ક્યાં છે, શું કરે છે એ હું જાણતો પણ ન હતો. રામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી વિવેકાનંદ, ભગિની નિવેદિતા વગેરેના ગ્રંથોમાં જ મને વધારે રસ પડતો. ૧૯૧૧ કે -૧૨ માં ભગિની નિવેદિતા વિદેહ થયાં એ વખતે ગોખલેજીની શ્રદ્ધાંજલિ પ્રગટ થયેલી. તે નાનકડી છતાં એટલી સુંદર હતી કે મારી શ્રદ્ધા ફરી જાગ્રત થઈ. ન્યાયમૂર્તિ રાનડે વિષેનાં તેમનાં ભાષણો અને લેખોનું સ્મરણ થયું અને ગોખલેજી વિષેનો આદર મારા અંતરમાં ફરી જાગ્યો. ગોખલેજીનો હું વધારે અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. વિદ્યાર્થી અને રાજકારણ, હિંદુમુસ્લિમ ઐક્યનો પ્રશ્ન, દુનિયાની સમસ્ત પ્રજાઓની કૉંગ્રેસ આગળનું તેમનું ભાષણ વગેરે વાંચી મારી ખાતરી થઈ કે ગોખલેજી દસપાંચ વર્ષનો વિચાર કરનાર 'પૉલિટિશ્યન' નથી, પણ રાષ્ટ્રહિતનો દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરનાર એક રાષ્ટ્રોદ્ધારક છે. ખાસ કરીને હિંદુમુસલમાનની એકતા વિષે જે નીતિ એમણે સ્વીકારી હતી

ા જોઈને જ તેમના ધ્યેયની અને તેમની દીર્ઘદૃષ્ટિની મને ખાતરી થઈ. હિંદુમુસલમાનનું ઐક્ય એ જ હિંદી રાજ્યપ્રકરણનો પાયો છે એ તેઓ જોઈ શક્યા હતા. એ એક જ કામ માટે પણ હિંદુસ્તાને ગોખલેજી પ્રત્યે કૃતજ્ઞ રહેવું લાજમ છે.

દેશનું રાજકારણ પાયાશુદ્ધ અને આધ્યાત્મિક કરવાનો તેમનો આગ્રહ હતો. દેશની સ્થિતિ જોતાં ગોખલેજીને એમ લાગ્યું કે જ્યાં સુધી દેશસેવાનો જ અહર્નિશ વિચાર કરનાર અને પોતાની આખી જિંદગી દેશસેવાને જ અર્પણ કરનાર લોકોનો વર્ગ દેશમાં પેદા ન થાય ત્યાં સુધી દેશનું રાજકારણ રખડવાનું જ. દુનિયાદારીમાં પણ ભળીશું અને નવરાશના વખતમાં દેશસેવા પણ કરીશું એ વૃત્તિથી દેશસેવા થઈ ન શકે, એ વસ્તુ અનુભવથી તેઓ બરાબર જોઈ શક્યા હતા. બીજી એક વસ્તુ જે હિંદી સ્વભાવમાં—હિંદી સંસ્કૃતિમાં અનાદિકાળથી છે તે તેમણે વિશેષ આગ્રહપૂર્વક દેશસેવામાં દાખલ કરી અને દેશ આગળ વિશેષ રૂપે મૂકી દીધી. તે વસ્તુ તે ગરીબાઈનું મહત્ત્વ. દેશસેવામાં પૈસાની જરૂર છે, પૈસા વગર કરેલું કામ અટકી રહે છે, સદુપયોગ કરીએ તો અમુક દરજ્જે સંપત્તિ આશીર્વાદરૂપ થઈ શકે છે એ બધું સાચું છે. છતાં દેશસેવક પોતે જેટલે દરજ્જે નિર્ધન રહે તેટલે દરજ્જે તેની દેશસેવા વધારે સંગીન થવાનો સંભવ હોય છે. આ વાત ગોખલેજી પૂરતી જાણતા હતા. બાવાવેરાગી થઈ યાત્રા કરતા ફરવું એ પ્રમાણમાં સહેલું છે, પણ સમાજમાં ભળવું, સમાજને સાથે લઈ દેશોન્નતિનાં કાર્યો કરવાં, દેશની આગેવાની કરવી અને તે સાથે દારિદ્યનું વ્રત લઈ ઓછામાં ગુજરાન ચલાવી દ્રવ્યલોભને એક કોરે મૂકી દઈ નિઃસ્પૃહતા કેળવવી એ વાત અઘરી છે. વિદ્વાન છતાં નમ્ર, ગરીબ છતાં તેજસ્વી અને તપસ્વી છતાં દયાળુ એવા લોકો જ સમાજ ઉપર અને ખાસ કરીને હિંદી સમાજ ઉપર પ્રભુત્વ મેળવી શકે છે. ધન મેળવવાની શક્તિ હોય છતાં જે માણસ ગરીબાઈ પસંદ કરે છે, લાખો રૂપિયા હાથમાં છતાં જે માણસ પૈસાથી મળતી સગવડો ભોગવવાની લાલચમાં પડતો નથી તે જ માણસ સમાજની સાચી સેવા કરી શકે છે અને પોતે સ્વતન્ત્ર રહી શકે છે. ગરીબાઈનો આદર્શ

ન હોય તો દેશસેવક જોતજોતામા પૈસાનો સેવક, પૈસાદારનો આશ્રિત અને દેશહિતનો બેવફા થઈ જવાનો હમેશા ડર રહે છે

ગરીબાઈના આદર્શ સાથે જો અખડ ઉદ્યોગનુ વ્રત ન હોય તો ગરીબાઈ જડતાનું સ્વરૂપ પકડે. તમોગુણી ગરીબાઈ કશા કામની નથી માણસ સમાધાન રાખી પોતાના સ્વાર્થ કે એશઆરામ માટે ભલે મહેનત ન કરે, પણ એણે મહેનત તો કરવી જ જોઈએ સકામ હો કે નિષ્કામ પણ કર્મ તો કરવુ જ જોઈએ કર્મ ન કરીએ તો આપણને જીવવાનો હક ન રહે મહેનત કરવાની તક ન મળવી એ ઈશ્વરનો ભારેમા ભારે શાપ ગણાય ઉદ્યોગ એ ઉદરનિર્વાહને માટે જ છે એમ નથી ઉદ્યોગ એ જીવનનો આનદ છે, કાયિક, વાચિક અને માનસિક શક્તિઓ ખીલવવાનું સાધન છે અને પવિત્રતાની તેમ જ મોક્ષની તે સાધના છે એમ હું માનું છુ નવરાશનો વખત ગાળવાનો ઉપાય અથવા નામના મેળવવાનો એક પ્રકાર છે એમ માની કોઈ પણ વ્યક્તિ કે સસ્થા અખડ દેશસેવા કરી જ ન શકે દેખાવને માટે કરેલું કામ ભભકદાર ભલે હોય, પણ તે ઝાઝા વખત સુધી ટકી શકતું નથી

દેશસેવા કરવાનો મુખ્ય ઉપાય એક જ છે કે આપણે આપણુ પોતાનું જીવન નિષ્પાપ કરીએ, સમાજમા આપણે જે દુખો જોઈએ છીએ તેમાના અર્ધા કરતા વધારે તો માણસે પોતે પેદા કરેલા હોય છે દરેક જણ જો પોતાની જિદગી સુધારવાનો પ્રયત્ન કરે તો સમાજસેવકોનું ઘણુ કામ ઓછુ થઈ જાય, અને બીજી રીતે જોતા આપણે પોતે નિષ્પાપ ન બનીએ ત્યા સુધી આપણને સમાજસેવાનો અધિકાર અથવા સામર્થ્ય ન જ પ્રાપ્ત થઈ શકે એ જોઈને જ ગોખલેજીએ ભારતસેવક સમાજની યોજનામા અને કાર્યપદ્ધતિમા સાદાઈ, ગરીબાઈ, આજ્ઞાધારકપણુ વગેરે વ્રતો ખાસ રાખ્યા છે

ગોખલેજી દક્ષિણ આફ્રિકા ગયેલા તેનો અહેવાલ તો બધા જાણે છે. તે વખતે જનરલ સ્મટ્સ અને ગોખલેજી વચ્ચે જે વાતચીત થયેલી તે વિષે જ્યારે ગેરસમજ પેદા થઈ ત્યારે વિલાયતના પગોને પણ આપણા ગોખલે જ વધારે વિશ્વાસપાત્ર આપ્ત લાગ્યા એ જોઈને

મારું હૈયું અભિમાનથી ફુલાઈ ગયું અને ગોખલેજીના નિર્મળ ચારિત્રની જ આ અસર છે એવી ખાતરી થઈ. દક્ષિણ આફ્રિકાનું કામ વધ્યું. મહાત્માજીએ ત્યાં જંગનો પોકાર કર્યો અને હિંદુસ્તાનમાં દેશભક્ત ગોખલેએ આ યજ્ઞને માટે બ્રાહ્મણોચિત ભિક્ષા માગવાનું શરૂ કર્યું એ અપૂર્વ પ્રસંગ હજી સ્મૃતિમાં તાજો જ છે.

તે યજ્ઞ પૂરો થયો. ગાંધીજી હિંદુસ્તાનમાં પાછા આવ્યા અને કવીન્દ્રને મળવા શાન્તિનિકેતનમાં પધાર્યા. ગાંધીજીનું સ્વાગત ચાલતું હતું એટલામાં તાર આવ્યો કે ગોખલેજી મૃત્યુલોક છોડી ગયા. શાન્તિનિકેતનના એક આંબાના ઝાડ નીચે અમે કેટલાક જણ ગાંધીજીની આસપાસ બેઠા હતા. ગાંધીજીની આંખમાં આંસુ તો ન હતાં, પણ આંસુ કરતાં મૃદુ અને ગંભીર શ્રદ્ધાનો સાગર છલકાતો હતો. તેમણે ગોખલેના જીવનની ધાર્મિકતા અમને સમજાવી. રાજ્યપ્રકરણ માટે પણ આપણાથી ખાનદાની ન છોડાય એ ગોખલેજીનો આગ્રહ એમણે અમને સમજાવ્યો અને તે જ ક્ષણે ગોખલેજીની શ્રદ્ધાનિર્મિત મૂર્તિ મારા હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ. હું ગોખલેજીનો અનુયાયી નથી, એમનો શિષ્ય નથી, પણ એમના શિષ્યનો શિષ્ય છું, ગોખલેજીનો પૂજક છું અને ગોખલેજીને સમજવાનો પ્રયત્ન કરું છું. ગોખલેજીના સાચા અનુયાયીઓની દેશસેવા, ધર્મનિષ્ઠા અને નીડરતા જોઈ ધ્યાનમાં ગોખલેજીની મૂર્તિ વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ અને દૃઢ થતી જાય છે. તે મૂર્તિનું જ આજે હું શ્રાદ્ધ કરું છું અને તે મૂર્તિ પાસેથી આશીર્વાદ માગું છું.

ભગિની સમાજ એ એ મૂર્તિનું એક મંદિર છે એમ જાણી હું અહીં શ્રદ્ધાંજલિ લઈ આવ્યો છું. ગોખલેજીની દેશભક્તિ એમની દેશસેવા કરતાં મોટી હતી. પચાસ વર્ષ કરતાં પણ ઓછી જિંદગીમાં તેમની દેશભક્તિને સંપૂર્ણ અવકાશ ક્યાંથી મળે? શિક્ષણ અને રાજકારણ એ બે જ દિશામાં તેમણે કંઈક દેશસેવા કરી. જે કરી તે અપૂર્વ અને ઉજ્જ્વલ કરી. પણ તેટલાથી જ તેમને સંતોષ ન હતો. તેઓ હમેશાં કહેતા કે કામના ડુંગર પડ્યા છે, તે ઉપાડવા હજારો દેશસેવકોની જરૂર છે. સ્ત્રીશિક્ષણના મહત્ત્વના વિભાગની

ગોખલેજીની દેશભક્તિ ભગિની સમાજ મારફતે કાર્યમાં પરિણત થાય છે, માટે જ હું આ મંદિરમાં શ્રાદ્ધ કરવા આવ્યો છું. આ તક મને આપી એ આપ સહુનો પ્રસાદ ગણું છું

૧૯-૨ '૨૨

ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે

ફેબ્રુઆરી ૧૯

દેશસેવક, અધ્યાપક, અર્થશાસ્ત્રી, અને પ્રજાના રાજદરબારી પ્રતિનિધિ તરીકેની ગોખલેની સેવા ભુલાય એવી નથી હિંદુસ્તાનની આર્થિક સ્થિતિ વિષેની એમની મીમાંસા હજીયે તાજી છે ફરજિયાત અને મફત પ્રાથમિક કેળવણી દેશમાં દાખલ કરવાના અને મીઠાવેરો કમી કરાવવાના એમના પ્રયત્નથી ગરીબો સાથેનું એમનું અનુસંધાન સ્પષ્ટ થાય છે હિંદસેવક સમાજ સ્થાપન કરી રાજદ્વારી હિલચાલને એમણે દીક્ષાનું રૂપ આપ્યું ગરીબાઈમાં ઊછરેલા છતાં તેઓ દેશને કાજે પ્રસન્નતાથી ગરીબાઈને જ વળગી રહ્યા આ બધી વસ્તુઓ આજે પણ વિદ્યાર્થીવર્ગના મન પર ઠસાવવા જેવી છે ગાંધીજીનો એમની સાથેનો સબંધ પણ વિદ્યાર્થીઓ જાણે એ જરૂરનું છે ન્યાયમૂર્તિ રાનડેની ગોખલે પર ખૂબ છાપ હતી એટલે એમનું (રાનડેનું) જીવનચરિત્ર પણ આ દિવસે કહેવું

દાડીકૂચને લીધે મીઠાવેરા ઉપર થયેલા પરિણામ વિષે પણ કહી શકાય

૪૩

રાષ્ટ્રમાતા કસ્તૂરબા*

[પુણ્યતિથિ : ફેબ્રુઆરી ૨૨]

૧. નિષ્ઠામૂર્તિ બા

મહાત્મા ગાંધી જેવા મહાન પુરુષની સહધર્મચારિણી તરીકે પૂજ્ય કસ્તૂરબા વિષે રાષ્ટ્રને આદર થવો સ્વાભાવિક છે. દર વર્ષે અથવા વખતોવખત કૉંગ્રેસના રાષ્ટ્રપતિ બદલાય છે, પણ રાષ્ટ્રે મહાત્માજીને 'બાપુજી' એ નામથી રાષ્ટ્રપિતાના સ્થાને કાયમના સ્થાપ્યા છે. અને તેથી જ કસ્તૂરબા તે 'બા'ના એકાક્ષરી નામથી રાષ્ટ્રમાતા થયાં છે.

પરંતુ મહાત્માજીના સંબંધને લઈને જ નહીં પણ પોતાના આંતરિક સદ્દગુણ અને નિષ્ઠાના પરિબળને લીધે પણ કસ્તૂરબા રાષ્ટ્રમાતા થયાં છે. શું દક્ષિણ આફ્રિકામાં, શું હિંદુસ્તાનમાં, સરકાર સાથે લડાઈ આપતી વખતે જ્યારે જ્યારે ચારિત્ર્યની, તેજ પ્રગટ કરવાની પાળી આવી ત્યારે ત્યારે કસ્તૂરબા તે દિવ્ય (કસોટી)માંથી યશસ્વી રીતે પાર ઊતર્યાં છે.

અને તેથીયે વિશેષ તો, ઝપાટાથી બદલાતા આજના યુગમાં પણ આર્ય સતી સ્ત્રીનો જે આદર્શ હિંદુસ્તાને હૃદયમાં જતન કરી રાખ્યો છે તે આદર્શની જીવંત પ્રતિમા રૂપે રાષ્ટ્ર કસ્તૂરબાને ઓળખે છે.

આવી ત્રિવિધ લોકોત્તર યોગ્યતાને લઈને કસ્તૂરબાની પૂજા આખું રાષ્ટ્ર આજે કરે છે.

પૂજ્ય કસ્તૂરબા અશિક્ષિત હતાં. તેમનું ભાષાજ્ઞાન સામાન્ય ગામડિયાના જ્ઞાન કરતાં અધિક હતું એમ કહી શકાય નહીં. દક્ષિણ આફ્રિકામાં જઈને રહેવાને કારણે તેમને થોડુંક અંગ્રેજી સમજાતું

---

* તા. ૨૨ ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૭ના રોજ સ્વ. શ્રી કસ્તૂરબાની ચોથી પુણ્યતિથિ નિમિત્તે જિન્ના હૉલમાં મુંબઈની સર્વ સ્ત્રીસંસ્થાઓ તરફથી ભરાયેલી સભા સમક્ષ કરેલું પ્રવચન.

અને પચીસ-ત્રીસ અંગ્રેજી શબ્દો પણ બોલતાં આવડતા હતા. મિ. ઍન્ડ્રુઝ જેવા પરદેશી પરોણા ઘેર આવ્યા હોય ત્યારે એટલા શબ્દોની મૂડી ઉપર તેઓ પોતાનું કામ ગબડાવતાં હતાં. અને ક્યારેક તો એમના એ સંભાષણમાંથી વિનોદ પણ ઉત્પન્ન થતો.

કસ્તૂરબાને ગીતા ઉપર અસાધારણ આસ્થા હતી. કોઈ પણ શીખવનાર મળ્યો એટલે તેઓ ભારે ભક્તિપૂર્વક ગીતા શીખવા બેસતાં. પણ એમનું ગાડું ક્યારેય ઝાઝું આગળ ગયું નથી. તોપણ આગાખાન જેલ–મહાલ–માં પણ તેમણે ફરી ફરી ગીતાના પાઠ લેવાનો પ્રયત્ન ચાલુ રાખ્યો હતો.

તેમની નિષ્ઠાને પાત્ર એવો બીજો ગ્રંથ તે તુલસીરામાયણ. ભારે મુશ્કેલીથી મળતા બપોરના અર્ધા કલાકમાં મોટા મોટા ટાઈપોમાં છાપેલા તુલસીરામાયણના દોહા ચશ્માં ચઢાવીને વાંચતાં બેઠેલાં તેમને જોઈને ભારે ગમ્મત આવતી. કસ્તૂરબાને રામાયણ સુધ્ધાં ઠીક રીતે ક્યારેય વાંચતાં આવડયું નહીં. પણ ભલે તેમને રાષ્ટ્રીય સંત તુલસીદાસે કરેલું સતી સીતાનું વર્ણન ઠીક ઠીક સમજાયું નહીં, છતાં તેમને પ્રત્યક્ષ સતી સીતા થતાં તો આવડયું.

જગતમાં અમોઘ એવી બે શક્તિઓ છે: એક છે શબ્દ, અને બીજી છે કૃતિ. શબ્દોએ સારી પૃથ્વી હલમલાવી મૂકી છે એમાં શંકા નથી; પણ અંતિમ શક્તિ કૃતિની જ છે. મહાત્માજીએ આ બંનેય શક્તિઓની અસાધારણ ઉપાસના કરી છે. પૂજ્ય કસ્તૂરબાએ આ બંને પૈકી અધિક શ્રેષ્ઠ શક્તિની નમ્રપણે ઉપાસના કરીને સંતોષ માન્યો અને જીવનસિદ્ધિ પણ મેળવી.

દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારે એમને તુરંગમાં પૂર્યાં. કસ્તૂરબાએ પોતાનો બચાવ પણ કર્યો નહીં, ન તો એકાદું સણસણતું નિવેદન બહાર પાડયું. 'મહાત્માજીની હું ધર્મપત્ની નહીં એવું ઠેરવનારો કાયદો મારે તોડવો જ જોઈએ' એમ કહીને તે સીધાં જેલમાં ગયાં. ત્યાં તેમની તેજસ્વિતા તોડી નાખવાના સરકારે પ્રયત્ન કર્યા, પણ સરકારની તે વખતની જિદ જ તૂટી ગઈ.

દાક્તરોએ તેમને ધર્મવિરુદ્ધનો ખોરાક લેવાનું કહ્યું ત્યારે સુધ્ધાં તેમણે ધર્મનિષ્ઠા ઉપર વ્યાખ્યાન આપ્યું નહીં, માત્ર એટલું જ કહ્યું, ' મારે અખાજ ખાઈને જીવવું નથી. મોત આવે તો છો આવે.'

કસ્તૂરબાની કસોટી કેવળ સરકારે જ કરી એમ નથી. ખુદ મહાત્માજીએ જ કેટલીય વાર એમને 'મને છોડ!' 'મારા ઘરમાંથી ચાલી જા!' 'મારા કહ્યા પ્રમાણે તારે ચાલવું જ પડશે!' —એમ કહી કહીને સતાવ્યાં છે. છતાં તે વખતે પણ એમણે હાર કબૂલી નથી. સતીનું કર્તવ્ય પતિને અનુસરવાનું છે એવી એમની નિષ્ઠા હોવાને કારણે મનમાં કોઈ પણ શંકા ટકવા ન દેતાં, તે ધર્મની બાબતમાં પતિનું અનુસરણ કરતાં રહ્યાં.

કસ્તૂરબાનાં પ્રથમ દર્શન મને શાંતિનિકેતનમાં થયાં. ૧૯૧૫ની શરૂઆતમાં જ્યારે મહાત્માજી ત્યાં આવ્યા હતા ત્યારે સ્વાગતનો સર્વ સમારંભ સમાપ્ત થયા પછી સૌએ સૂવાની તૈયારી કરી. આંગણાની વચ્ચે એક ચોતરો હતો. મહાત્માજી બોલ્યા: ' આપણે બંને આની ઉપર જ સૂઈએ.' પાસે પાસે પાથરણાં બિછાવી બાપુ અને બા સૂતાં અને અમે સર્વ મંડળી આંગણામાં આસપાસ પોતપોતાની પથારી કરીને સૂઈ ગયા. તે દિવસે મને થયું કે આપણને આધ્યાત્મિક માબાપ મળ્યાં.

મને તેમનાં છેવટનાં દર્શન સરકાર તેમને બિરલા હાઉસમાંથી પકડી લઈ ગઈ તે વખતે થયાં હતાં. સરકારે સવારે મહાત્માજીને પકડ્યા તે વખતે કસ્તૂરબાને કહેવામાં આવ્યું કે, 'તમારી ઇચ્છા હોય તો તમે પણ સાથે ચાલો.' બા બોલ્યાં: ' પકડતા હોય તો આવું. એમ ને એમ આવવાની તૈયારી નથી.' ઊલટું મહાત્માજી જે સભામાં બોલવાના હતા તે સભામાં જવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. પતિના પકડાયા પછી તેમનું કામ આગળ ચલાવવાની જવાબદારી બાએ અનેક વાર બજાવી હતી. સંધ્યાકાળે તે વ્યાખ્યાન માટે નીકળ્યાં. સરકારના અમલદારોએ આવીને તેમને કહ્યું કે, ' માતાજી, સરકારનું કહેવું છે કે આપ કષ્ટ ઉઠાવો નહીં, ઘેર જ રહો. સભામાં જવાની તરખડમાં શીદ પડો છો?'

બાએ તેમને દેશસેવાનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું નહીં, દેશદ્રોહ કરનારા કૂતરાઓ—કહીને તેમની નિર્ભર્ત્સના પણ કરી નહીં. તેમણે એક જ વાક્યમાં સરકારની સૂચનાનો જવાબ આપ્યો: 'સભામાં જવાનો મારો નિશ્ચય છે, અને હું જઈશ જ.' આગાખાન પૅલેસમાં ખાવાપીવાની તકલીફ ન હતી. જગ્યા હવાવાળી હતી. મહાત્માજીનો સહવાસ હતો. પણ કસ્તૂરબાને પોતે કેદમાં છે એ વિચાર જ અસહ્ય નીવડતો. 'નથી જોઈતો અહીંનો આ વૈભવ, આપણી સેવાગ્રામની ઝૂંપડી જ સારી,'—આમ તેઓ વારંવાર કહેતાં. સરકારે શરીરથી તેમને ગોંધી રાખ્યાં, પણ તેમના આત્માથી એ સહન થયું નહીં. પાંજરામાંનું પક્ષી જે પ્રમાણે પ્રાણત્યાગ કરીને બંધનમુક્ત થાય, તે જ પ્રમાણે સતી કસ્તૂરબાએ સરકારની તુરંગમાં પોતાનો દેહ છોડચો અને સ્વતંત્ર થયાં. તેમના આ મૂક પણ તેજસ્વી બલિદાનને લીધે સામ્રાજ્યના પાયા હાલ્યા અને તેની હિંદુસ્તાનમાંની સત્તા નબળી પડી. કસ્તૂરબાએ પોતાની કૃતિનિષ્ઠા વડે બતાવી આપ્યું કે શબ્દ અને સાહિત્યના ડુંગર કરતાં કૃતિનો એક કાંકરો અધિક મૂલ્યવાન છે અને અધિક પાણીદાર છે. શબ્દશાસ્ત્રમાં નિપુણ હોય એવા લોકોને કર્તવ્યાકર્તવ્યની હમેશાં જ વિચિકિત્સા કરવી પડે છે. કૃતિનિષ્ઠ હોય તેમને આવી દુવિધા ક્યારેય નડતી નથી. કસ્તૂરબાની સમક્ષ તેમનું કર્તવ્ય એકદમ દીવા જેવું ચોખ્ખું રહેતું. ક્યારેય કોઈ પણ ચર્ચા થવા લાગતી એટલે મારાથી આ જ થાય અને આ ન થાય—એવાં બે વાક્યમાં જ તેઓ નિર્ણય દઈ દેતા.

આશ્રમમાં કસ્તૂરબા સૌનાં માતા હતાં. સત્યાગ્રહાશ્રમ એટલે તત્ત્વનિષ્ઠ મહાત્માજીની સંસ્થા. ઉગ્રશાસન મગનલાલભાઈ તે સંસ્થા ચલાવતા. આવે ઠેકાણે પ્રેમ અને વાત્સલ્યની વિશેષ આર્દ્રતા મળતી તો તે કસ્તૂરબા પાસેથી જ. ઘણી વાર તો, બા આશ્રમના નિયમ સુધ્ધાં અભરાઈએ ચડાવતાં. આશ્રમમાંનાં બાળકો જ્યારે ભૂખ્યાં થતાં ત્યારે એમની દાદ બા જ સાંભળતાં. નિયમનિષ્ઠ લોકોએ બાની વિરુદ્ધ ઘણી વાર તકરાર કરી જોઈ. છેવટે મહાત્માજીને હાર ખાઈને ઠેરવવું પડ્યું કે પોતાના નિયમ બાને લાગુ પડતા નથી.

આશ્રમમાં મોટા મોટા નેતાઓ આવો, કે નાના અમથા કાર્યકર્તાઓ આવો, તેમને ખાવાપીવાની પૂછગાછ અત્યંત પ્રેમપૂર્વક કોઈ કરે તો તે કસ્તૂરબા જ. અને એમને આળસનું તો કદી નામ જ નહીં. જીવલેણ માંદગીમાંથી ઊઠયાં હોય છતાં અંગમાં થોડીક શક્તિ આવતાં જ, આશ્રમના રસોડે જઈ તે કામે લાગવાનાં. છેક છેવટે છેવટે એમના હાથપગ થાક્યા હતા. શરીર ખખળી ગયું હતું, મોઢામાં એકે દાંત બચ્યો ન હતો, આંખો નિસ્તેજ થઈ ગઈ હતી. ત્યારે પણ તેઓ સ્વયંપાકઘરમાં જઈ પહોંચતાં અને થઈ શકે એટલું કામ આસ્થાપૂર્વક કરવાનાં જ. એમને મળવા જાઉં અને એ કાંઈ ખાવાનું આપે ત્યારે નાના બાળકની પેઠે હાથ આગળ કરતાં મને અસાધારણ ધન્યતાનો અનુભવ થતો.

તે ભલે અશિક્ષિત હતાં; સંસ્થા ચલાવવાની જવાબદારી કે મહત્ત્વાકાંક્ષા ભલે તેમને ન હતી, પણ દેશમાં શું ચાલી રહ્યું છે તેની સૂક્ષ્મ માહિતી તે પ્રશ્નો પૂછીને અથવા વર્તમાનપત્રો ઉપર નજર ફેરવીને મેળવી લેતાં.

એ ત્રણ વાર મહાત્માજી જેલમાં હતા ને કસ્તૂરબાને રાજકીય પરિષદો કે શિક્ષણસંસ્થાઓનું અધ્યક્ષસ્થાન લેવું પડયું હતું. તેમનાં અધ્યક્ષીય ભાષણ મારે લખી આપવાનાં થતાં. મેં તેમને કહ્યું, 'હું મારો પદરનો એક પણ મુદ્દો ભાષણમાં લાવીશ નહીં. તમે બોલશો તે જ ઠીક ઠીક ભાષામાં સજાવી દઈશ.' થોડીક હાના કર્યા પછી તે ભાષણના મુદ્દા બોલે, તે વખતે તેમની એ શક્તિ જોઈને હું પણ ચકિત જ થઈ જતો.

અધ્યક્ષીય ભાષણ કોઈનીય પાસેથી લખાવી લેવાં સહેલાં છે, પણ પરિષદ સમાપ્ત થયા પછી ઉપસંહાર કરવો તે તો પોતાની પ્રત્યુત્પન્ન મતિના જોર ઉપર જ કરવાનો રહે છે. પ્રત્યેક વખતે કસ્તૂરબાએ કરેલો ઉપસંહાર, ભલે એકદમ સહેલી ભાષામાં, પણ પરિપૂર્ણ નીવડતો. એમના એ ભાષણમાં પરિસ્થિતિની સમજ, ભાષાની સાવધાની અને ખાનદાનીની મહત્તા ઉત્કટપણે દેખાઈ આવતી.

આજના સમયે સ્ત્રીજીવન સંબંધે આપણો આદર્શ આપણે ઘણો જ બદલ્યો છે. આજે કોઈ સ્ત્રી કસ્તૂરબાની જેમ અશિક્ષિત રહે અને કોઈ મહત્ત્વાકાંક્ષાનો ઉદય તેનામાં દેખાય નહીં તો આપણે તેનું જીવન યશસ્વી કે કૃતાર્થ થયું એમ કહેવાના નથી. આમ હોવા છતાં પૂજ્ય કસ્તૂરબા મૃત્યુ પામતાંની સાથે આખા દેશે સ્વયંસ્ફૂર્તિથી તેમનું સ્મારક કરવાનું ઠરાવ્યું અને સહેજે એકકો ન થાય એવો પ્રચંડ નિધિ એકઠો કરી બતાવ્યો. એટલા ઉપરથી જ સિદ્ધ થાય છે કે આપણો પ્રાચીન તેજસ્વી આદર્શ આજેય દેશમાન્ય છે. આપણી સંસ્કૃતિનાં મૂળ આજેય સારી રીતે મજબૂત છે.

આ બધી મહત્તા કસ્તૂરબામાં આવી ક્યાંથી? એમની જીવનસાધના કયા પ્રકારની હતી? શિક્ષણ દ્વારા બહારથી એમણે કાંઈ જ લીધું ન હતું. એમનામાં ખરેખરા એટલે કે આર્ય આદર્શને શોભતા કૌટુંબિક સદ્ગુણો જ હતા. અસાધારણ સંધિ મળતાં અને તેટલી જ અસાધારણ કસોટી આવી પડતાંની સાથે જ એમણે પોતાના સ્વભાવસિદ્ધ કૌટુંબિક સદ્ગુણોને વ્યાપક કર્યા અને તેના જોર ઉપર જ પ્રત્યેક વખતે જીવનસિદ્ધિ મેળવી. સૂક્ષ્મ પ્રમાણમાં અથવા નાના પાયા પર જે શુદ્ધ સાધના કરવામાં આવે છે તેનું તેજ એવું લોકોત્તર હોય છે કે કેવડોય મોટો પ્રસંગ હોય અથવા વ્યાપક પ્રમાણમાં કસોટી થાય છતાં ચારિત્ર્યવાન મનુષ્યે પોતાની શક્તિનો ફક્ત ગુણાકાર જ કરવાનો હોય છે.

સતી કસ્તૂરબા માત્ર સંસ્કારબળે પાતિવ્રત્યને, કુટુંબવત્સલતાને અને તેજસ્વિતાને વળગી રહ્યાં અને એટલા જોર ઉપર મહાત્માજીના માહાત્મ્યને તે પહોંચી વળ્યાં. આજે હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, શીખ, બૌદ્ધ, ખ્રિસ્તી, સૌ ધર્મના લોકોનો બનેલો આ વિશાળ દેશ અત્યંત નિષ્ઠાથી કસ્તૂરબાની પૂજા કરે છે અને સ્વાતંત્ર્ય પૂર્વેની શિવરાત્રિના દિવસે તેમનું સ્મરણ કરીને પોતાની તેજસ્વિતાને પાણી ચડાવે છે.

તા. ૨૫-૨-'૪૭

૨. વાત્સલ્યમૂર્તિ બા*

આજે કસ્તૂરબાદિન છે. વરસ પછી વરસ પસાર થઈ ગયાં અને બાની પાછળ બાપુજી પણ ગયા. આ ઝૂંપડીમાં બાપુજી રહેતા, અહીં ફરતા અને પ્રાર્થના કરતા. તથા આ સામે તે જ ઝૂંપડી છે કે જેમાં કસ્તૂરબા રહેતાં તે બધું તમારી નજરમાં આવી શકે નહીં. પણ અમારા જેવા ઘણા દિવસ બાદ આશ્રમની મુલાકાત લે છે ત્યારે એ બધું તાજું થાય છે. આજે તુલસીરામાયણ સાંભળતાં બાનું ચિત્ર નજર સમક્ષ ખડું થાય છે.

બાની સૌમ્યતા બહારના લોકોએ જોઈ નહીં પણ ચન્દ્રકિરણની શીતલતા તો અહીંના લોકોએ અનુભવી છે. છેવટનાં વરસોમાં બાની આંખોનું તેજ ઘટયું હતું પણ પ્રેમ અને વાત્સલ્ય વધી ગયાં હતાં. બાના જીવનની તેજસ્વી ક્ષણ મેં જોઈ છે. મેં તેમની આંખોમાં પૂરું તેજ તે દિવસે જોયું. ૧૯૪૨માં બિરલા હાઉસમાંથી બાપુજીને પકડયા ત્યાર બાદ દાદરના શિવાજી પાર્કની જાહેર સભામાં ન જવાને સરકારે તેમને સમજાવ્યાં. પણ તેઓ તો બાપુનું કામ કરવાને તૈયાર હતાં. પોલીસ તરફની તેમની દૃષ્ટિ પ્રેમભરી હતી. દ્વેષનું નામ ન હતું છતાં દૃઢતા પૂરેપૂરી હતી. તેઓ ગિરફતાર થયાં. આ હતું મારું તેમનું અંતિમ દર્શન.

તેમનું પહેલું દર્શન પણ ધન્ય હતું. તેમાં મને ઉચ્ચ જીવનની ઝાંખી થઈ અને દીક્ષા પણ મળી ગઈ. દક્ષિણ આફ્રિકામાં વિજય મેળવી બાપુ હિંદ આવ્યા તે વખતે કેટલાક આશ્રમવાસીઓને અહીં મોકલેલા. કાંગડી ગુરુકુળની મુલાકાત લઈ તેઓ શાંતિનિકેતન આવ્યા. શાંતિનિકેતનમાં રહી હું અવૈતનિક કામ કરતો હતો અને ત્યાંના કાર્યને બધી રીતે જાણવા ઇચ્છતો હતો. ત્યાં રહ્યો એટલે હું પણ સંસ્થાનો જ થઈ ગયો. વૈદિક વિધિ પ્રમાણે અમે મહાત્માજીનું સ્વાગત કર્યું. રાતના તેમની સૂવાની વ્યવસ્થા સંબંધે અમે વિચાર કરતા હતા ત્યાં એમણે

* સેવાગ્રામમાં આપેલું વ્યાખ્યાન.

બગીચામા આવેલી ખુલ્લી વેદી ઉપર બાની અને પોતાની પથારી જોડાજોડ કરવા કહ્યુ આ સૂચનાથી મારા જેવાને આશ્ચર્ય પણ થયુ જોકે તેમના સાથીઓ કે બાને માટે એમા નવાઈ જેવુ કઈ જ ન હતું રાષ્ટ્રની સેવા અને ધર્મની સાધના માટે બાપુએ બ્રહ્મચર્ય વ્રત લીધુ હતુ તેમનો સબધ નિર્વિકારી હતો ભાઈબહેન, પિતાપુત્રી અને પતિ પત્ની એ બધા સબધોની એકતા આમા આવી જાય છે બાપુ 'બા' કહી બોલાવતા તેમા ઘણાને નવીનતા લાગતી પણ નવીનતા શી હતી? દેવદાસ, પ્રભુદાસ વગેરે બોલાવતા તેમ તેઓ પણ બોલાવતા મારા ઘરમા બધા જ મને 'કાકા' કહીને બોલાવતા એટલે મારે માટે એમા નવાઈ ન હતી તે રાત્રે બા અને બાપુની આજુબાજુ, તેમને કેન્દ્રમા રાખી એક કુટુબની જેમ અમે પરિધિમા સૂતા ધીમે ધીમે આખુ વિશ્વ તેમનુ કુટુબ થઈ ગયુ સાબરમતી આશ્રમમા એક પ્રાર્થનામદિર બાધવાની વાત એક વખતે ચાલતી હતી બાપુજી તો સર્વધર્મસમભાવ અને સમભાવમા માને તેમણે ચાર દિશાઓની દીવાલવાળા, તારા મડિત આકાશના ઘુમ્મટવાળા અને ચદ્રમાના દીપવાળા સૌથી વિરાટ મદિરની કલ્પના મૂકી. તે જ પ્રમાણે તેમનુ કુટુબ પણ વિશાળતમ થતુ ગયુ ગાધીજીને સારો દેશ 'બાપુ' કહેવા લાગ્યો અને બાએ માતાનું સ્વાભાવિક સ્થાન લઈ લીધુ

બા ખરેખર વાત્સલ્યમૂર્તિ હતા બધાની ખાવાપીવાની સગવડ ઉપર ધ્યાન રાખતા. આશ્રમના બાળકો ભૂખ લાગતી કે બા પાસે આવતા. બા તેમના હાથમા કઈ ને કઈ મૂકતા અને બાળકો રાજી થઈ દોડી જતા આશ્રમમા તો બાપુની કડકાઈ ખૂબ રહેતી સ્વ મગનભાઈની કડકાઈ પણ ખરી અને આશ્રમજીવન માટે તે જરૂરી પણ હતી આ કડકાઈમાથી બાનો વાત્સલ્યપ્રેમ તેમને બચાવતો બધાને ખવડાવ્યા પહેલા તેમણે કદી ખાધુ નથી

શ્રી રાજાજીએ બાને માટે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે 'She was born to be a queen' તેઓ રાણી થવા જન્મ્યા હતા તેમનામા હૃદયની ઉદારતા હતી અને તેમનો ખાનદાનીનો ખ્યાલ ઉચ્ચ હતો

બાપુની વિભૂતિ સાથે તેમની વિભૂતિ પણ વધતી ગઈ. તેઓ એક આદર્શ આર્ય પત્ની હતાં. છતાં પતિ કહે તે જ કર્યે જવું એવો ગુલામોનો આદર્શ તેમનો નહોતો. આવા સમર્થ પતિથી પોતાનું વ્યક્તિત્વ અલગ રાખી શક્યાં. બાપુએ પોતે તેમને વિષે 'આત્મકથા'માં લખ્યું છે. શરૂઆતમાં બાપુએ તે જમાનાના ખ્યાલ પ્રમાણે પતિ તરીકે માલિકની ભાવનાથી કામ લેવા માંડેલું. 'પૂછયા વિના બહાર ન જવું, બીજા કોઈની સાથે વાત ન કરવી' — એવા હુકમ બાપુ કાઢતા. પણ બા માનતાં નહીં. બાપુ કહે છે તેમ તેમને દબાવવાનો પ્રયત્ન તો કર્યો પણ તેમનું કંઈ ચાલ્યું નહીં. બા તો પોતાની રીતે જ ચાલતાં. આમ કરવામાં બાની તેજસ્વિતા હતી. વળી તે વખતે બાપુનો સ્વભાવ ક્રોધી. તેઓ સામાન્ય માનવીમાંથી જ ધીમે ધીમે મહાત્મા અને મુક્તાત્મા થયા.

આશ્રમમાં પણ ઝઘડા તો ચાલતા. પણ દબાવવાથી માને એવાં બા નહીં. કોઈ પણ વાત મનમાં બેસે નહીં ત્યાં સુધી સૌમ્યતાથી પણ દૃઢતાથી તેનો વિરોધ કરતાં રહે.

અહીં મને શ્રી રામકૃષ્ણ અને શારદામાતાનું સ્મરણ થાય છે. રામકૃષ્ણ તો જાતનું ભાન ભૂલી મંદિરમાં બેઠા ઈશ્વરમાં લીન હતા. પોતે પરણ્યા છે તેની પણ તેમને યાદ રહી ન હતી. શારદામાતાને પતિની સ્થિતિની ખબર પડી એટલે ચાલતાં ત્યાં આવ્યાં અને પગે લાગ્યાં. રામકૃષ્ણે તેમના માથા ઉપર પણ ફૂલ ચડાવ્યું, અને પરિચય માગ્યો. શારદામાતાએ પોતાની પત્ની તરીકે ઓળખ આપી અને વધારામાં કહ્યું કે, તમારી સાધનામાં અવિદ્યા કે બાધા નહીં થાઉં પણ મદદરૂપ થઈશ. આ વાત તેમણે બરાબર પાળી. કદાચ કોઈ વખત રામકૃષ્ણનું મન નબળું થયું હશે પણ શારદામાતાનું તો સદા નિર્વિકાર રહ્યું. તે જ પ્રમાણે બા પણ બાપુની સાધનામાં મદદ કરતાં રહ્યાં. બંને વચ્ચે મતભેદ રહેતા. ઝઘડા થતા. કોચરબમાં આશ્રમ હતો ત્યારે બાપુ મુંબઈથી થાકીને આવે તોપણ અમુક પ્રશ્નો અંગે મોડી રાત સુધી ચર્ચા ચાલે. બાએ સામાન્ય ખોરાક તજીને ફળાહાર ચલાવ્યો.

બન્ને વચ્ચે પ્રેમ હતો એટલે આ વાત સમજી જાય કે તરત પ્રસન્ન થાય અને માને તે પૂરા દિલથી

રાજકીય કામમા પણ બા બરાબર ભાગ લેતા વર્તમાનપત્રો દ્વારા બધા સમાચાર મેળવતા કેટલીક વખતે કોઈ પરિષદ કે સભાના પ્રમુખ પણ તેમને બનવુ પડતું. તેની જગાઓએ તેઓ જે ભાષણ આપતા તે વિષે લોકોનો સામાન્ય ખ્યાલ એવો છે કે 'એ તો કાકાએ લખી આપેલા' છતા તેમ ન હતુ. અલબત્ત લખી તો હુ આપતો પણ તેમને જે કઈ કહેવુ હોય તેના મુદ્દાઓ તો તે જ લખાવતા. હુ તેમને શબ્દોમા બરાબર ગોઠવી આપતો આ તો સભાની શરૂઆતના ભાષણમા બની શકતુ. પણ ઉપસહારનુ ભાષણ તો તેમને જ કરવાનુ રહેતુ સભાની આખી કાર્યવાહી ધ્યાનમા રાખી બા તેમની મીઠી, મધુરી, ભોળી અને તેજસ્વી ભાષામા આ કામ સરસ રીતે કરતા.

બાપુ નિર્વિકારી અને નિર્મોહી હતા. તેમને માટે બધા બાળકો સમાન હતા. બાને તેમ ન હતું પણ તેમા જ તેમની ખૂબી હતી બાપુ મધ્યાહ્નના સૂર્ય હતા તો બા સવાર અને સાજનો સૂર્ય હતા તેનો પણ એક જાતનો રાગ – રગ હોય છે શ્રી દેવદાસ અને તેના બાળકોને તેઓ મળતા ત્યારે તેઓ સ્વાભાવિક પ્રેમ બતાવતા તે અવર્ણનીય અને અલૌકિક દૃશ્ય થઈ પડતું

બાપુજીએ બ્રહ્મચર્યનુ વ્રત લીધુ બાને માટે તે સ્વાભાવિક હતુ બાપુજીને બા તરફથી વધારે પોષણ મળતું હતું આશ્રમના કાણ જીવન વિષે અને બાની મુસ્કેલી વિષે શ્રી લીલાવતી મુનશીએ બાપુને પત્ર લખેલો તે વાચીને કોઈના પણ કહ્યા વિના જવાબમા તેમણે જે પત્ર લખેલો તે સભારવા જેવો છે તેમણે લખ્યુ કે "બાપુ જે કઈ કરે છે તે મારા કલ્યાણની સાધના જ છે તેનો મને વિશ્વાસ છે હુ ભણીગણી ભયે નથી પણ તેથી મારી રક્ષા કરનાર તમે કોણ ?"

હમણા તુલસીરામાયણ વચાયુ, તે ઉપરથી બા પ્રાર્થના સમયે કેવા તન્મય બની જતા તે યાદ આવે છે આશ્રમમા કોઈ પણ સસ્કૃત

જાણનાર આવે તો ગીતા કે રામાયણ સમજવા તેમની પાસે વિદ્યાર્થી-ભાવે પહોંચી જતાં. છેવટે તેમને આગાખાન મહેલમાં રહેવાનું થયું, ત્યાં બધી સુખસગવડ હતી. પણ બંધન તો હતું જ. તેમનું મન આશ્રમમાં હતું. સોનેરી પાંજરામાં પંખી ઝૂરી ઝૂરીને પ્રાણ ત્યાગે તેમ ત્યાં આશ્રમના વિરહમાં બાએ દેહ છોડ્યો. તેથી તેઓ અહીં જ, સામેની ઝૂંપડીમાં છે એમ મને લાગે છે. અને અમને ખાધુંપીધું કે નહીં તેની ખબર પૂછતાં તથા આશીર્વાદ આપતાં બાનું ચિત્ર હું હમણાં પણ જોઉં છું.

તા. ૨૨-૨-'૪૮

કસ્તૂરબા પુણ્યતિથિ

ફેબ્રુઆરી ૨૨ ૧ દિવસ

કસ્તૂરબાદિનને દિવસે કસ્તૂરબાનું પુણ્ય ચરિત્ર અને એમને નામે સ્થપાયેલા ટ્રસ્ટની પ્રવૃત્તિનું વિવેચન તો હોવું જ જોઈએ. પૂજ્ય કસ્તૂરબાનાં નાનાં નાનાં અનેક ચરિત્રો લખાયાં છે. પૂજ્ય બાપુજીના ચરિત્રથી બાનું ચરિત્ર નોખું પાડી જ ન શકાય. પૂજ્ય બાનું અવસાન પણ એક રીતે બલિદાન જ કહેવાય. પૂજ્ય બાપુજીના બલિદાન પછી બાપુ અને બાનાં જીવન અને મરણ બન્ને એવાં તો ઓતપ્રોત જણાયાં છે કે બાનું ચરિત્ર નોખું કરવું એ ખાદીના કકડામાંથી વાણાના ધાગા અલગ ખેંચી કાઢવા જેવું થઈ જાય છે. માટે આ દિવસે બાના ચરિત્રનું નોખું વિવેચન ન કરતાં સારા લોકકવિઓએ બાપુબાનું જીવન લોકભોગ્ય ઢાળમાં લખી કાઢવું જોઈએ અને એ ગીતમય જીવન જ આ પ્રસંગે ગવાવું જોઈએ.

પૂજ્ય કસ્તૂરબાએ આર્ય સ્ત્રીઓનો ભોળો પણ ઉજ્જ્વળ આદર્શ સહયોગથી જીવી બતાવ્યો. આજે આપણે દબાયેલી નારીને મુક્ત કરી તેની આગળ એક નવો જ તેજસ્વી આદર્શ મૂકીએ છીએ. એ બે આદર્શની તુલના અને સમન્વય કરતી વિવેચના સાથે કસ્તૂરબાદિનને સ્ત્રીજાગૃતિના દિન તરીકે આપણે ઊજવીએ. જૂના આદર્શની સ્વાભાવિકતા અને ભવ્યતા અને નવા આદર્શની અનિવાર્યતા તેમ જ સમૃદ્ધિ બન્નેનો સાક્ષાત્કાર પ્રજાને થવો જોઈએ. સતી

સાવિત્રી, દમયંતી, સીતા, દ્રૌપદી, મૈત્રેયી, ઊર્મિલા, ઝાંસીની લક્ષ્મીબાઈ, ચાંદબીબી વગેરે અનેકાનેક સ્ત્રીવિભૂતિનાં ચરિત્રકીર્તન આ દિવસે કરાય, અને એમાંથી નારી-આદર્શના ભિન્ન ભિન્ન પહેલુઓ ભેગા કરી ભવિષ્યના આદર્શનું સંપૂર્ણ રત્ન રજૂ કરાય.

કસ્તૂરબાનુ પ્રિય પુસ્તક તુલસીરામાયણ આ દિવસે ન ભૂલીએ. એમાંથી સીતા, મંદોદરી, ઊર્મિલા, કૌસલ્યા આદિનાં વર્ણનો એકત્ર આણી શકાય. કન્યાશાળાઓમાં આ તહેવાર આખા દિવસનો મનાય. શિવરાત્રિને દિવસે જ જો કસ્તૂરબા દિન પળાતો હોય તો બધી શાળાઓમાં તે આખા દિવસનો તહેવાર મનાય. એમાં એક કલાક કસ્તૂરબાસ્મરણ માટે અપાય. અને પૂજ્ય ગાંધીજીના બલિદાનને દિવસે જે વિવેચન થાય તેમાં કસ્તૂરબાની વિભૂતિનો ઉલ્લેખ જરૂર આવે.

૪૪

ત્યાગી દેશબંધુ

[જૂન ૧૬]

'પોતાનું અમૃત દેવોને પાઈ પાઈને ક્ષીણ થયેલો કૃષ્ણપક્ષનો ચન્દ્રમા શુક્લપક્ષના ચન્દ્ર કરતાં વધારે સુંદર દેખાય છે', એવું કાલિદાસનું વચન છે. દેશબંધુ ચિત્તરંજન દાસ એ સુંદરતાને પહોંચ્યા. વિદ્યાર્થી દશા પૂરી કરી જ્યારે તેઓ ધંધામાં પડ્યા ત્યારે તેમના પર પિતાના વખતનું ભારે કરજ હતું. અવિશ્રાન્ત મહેનત કરી તેમણે તે ફેડ્યું. આ કરજને લીધે તેમને ઘણું ખમવું પડ્યું હતું. જાહેર કામમાં તેઓ ભાગ લઈ શકતા ન હતા. ઋણમુક્ત થયા પછી શુક્લપક્ષના ચન્દ્રની પેઠે તેમની સમૃદ્ધિ વધી. હમેશાં દાન કરતાં છતાં તેમની આવક વધતી જ ગઈ. જે દિવસે તેમણે પોતાનું આલીશાન મકાન પૂરું કર્યું હશે તે દિવસે તેમને કેટલો આનંદ થયો હશે?

પણ દેશબંધુની દેશલાગણી દાનથી તૃપ્ત થાય એવી ન હતી. તેમને ત્યાગધર્મનો રંગ લાગ્યો. તેમણે પોતાની વકીલાત છોડી દીધી; પોતે ગરીબ બન્યા, અને ગરીબોની સેવા કરવાની તેમણે દીક્ષા લીધી. આજે તેમનું તે ઘર કોરટે લિલામમાં કાઢ્યું છે. દેશબંધુ કમાણીનો વિચાર રાખે તો એક ક્ષણમાં પોતાની મિલકત બચાવી શકે. પણ તેમને ત્યાગધર્મની લગની લાગી. ઘર બાંધતાં તેમણે જે આનંદ અનુભવ્યો તેથીયે વધારે આનંદ ઘર હાથમાંથી જતાં તેમને થતો હશે.

આવા પુણ્યપુરુષોના ત્યાગથી જો હિંદી સમાજની આત્મશુદ્ધિ ન થાય તો તેને માટે કઈ આશા રાખી શકાય? પ્રાચીન કાળથી શિબિ અને હરિશ્ચન્દ્ર જેવા ત્યાગવીરોએ ચલાવેલી પરંપરા હિંદુસ્તાનમાં હજી કાયમ છે; પણ તેની સાથે સાથે જો દાન ઉપર પરિપુષ્ટ થનાર અને શુદ્ધ સ્વાર્થીને અથવા પામરને છાજે એવા મોહને માટે મલિન

જીવન ગાળવાની પરંપરા પણ આપણે ચાલતી રાખીશું તો ઇશ્વરની દયા પણ ખૂટી જશે અને તેના મહાન કોપને આપણે જાગ્રત કરીશું.

૨૫–૧–'૨૩

દેશબંધુ પુણ્યતિથિ

જૂન ૧૬ **૧ સમય**

દેશબંધુ એટલે બંગાળની ખાનદાની અને બંગાળનું હૃદય. એમણે જાણે વિશ્વજિત યજ્ઞ જ કર્યો હોય એવું એમનું જીવન હતું. દેશભક્તોની સેવા અને ભક્તિ કરવી એ એમના જીવનનો સૂર હતો. આટલો બોધ દેશબંધુના જીવનમાંથી વિદ્યાર્થીઓને કાઢી આપવો. ગ્રામસંગઠન અને સ્ત્રીઓનો ઉદ્ધાર એ વિષે આ દિવસે વિવેચન કરવું. એમનાં રચેલાં કેટલાંક ભજનો પણ આ દિવસે ગવાય. સાગર સંગીત એ એમનું કાવ્ય આજે વંચાય.

૪૫

દાદાભાઈ નવરોજી

જૂન ૩૦ ૧ સમય

મહાસભાના ઇતિહાસમાં દાદાભાઈનું નામ હિંદના દાદા તરીકે અમર થયું છે. હિંદુસ્તાનનો મુખ્ય રોગ એનું વધતું જતું દારિદ્ય છે, એનું કારણ અંગ્રેજોનું રાજ્ય છે અને એનો ઉપાય સ્વરાજ્ય છે, એટલું સપ્રમાણ સિદ્ધ કરી દાદાભાઈએ દેશને જાગ્રત કર્યો. 'ઘણી વાર બળવા કરવાનું મન થાય છે' એમ પ્રમુખસ્થાનેથી કહી દેશની દુર્દશા દૂર કરવાનો ઉપાય કેટલો તાકીદનો છે એ એમણે બતાવ્યું. આ રીતે સ્વદેશી અને અસહકારનો જાણે એમણે પાયો જ નાખ્યો. એ માટે દાદાજયંતી ઊજવવી જોઈએ. દાદાભાઈનું આખું જીવન સાદું, નિર્મળ અને અસાધારણ ઉદ્યમી હતું, એ વિષે પણ ખૂબ કહી શકાય.

સ્વ. લોકમાન્ય તિલક

[ઑગસ્ટ ૧]

ઈ. સ. ૧૮૫૭ના નિષ્ફળ પ્રયત્ન પછી અંગ્રેજોની સત્તા આ દેશમાં ઠીક જામી ગઈ, કેમ કે કુસંપને લીધે દેશનું શારીરિક બળ છિન્નભિન્ન થયું હતું. શરીરબળના આ યુદ્ધમાં શૌર્યને અભાવે નહીં પણ વ્યવસ્થા અને સંપને અભાવે દેશ હાર્યો, પણ હિંદી રાષ્ટ્ર અને હિંદી સંસ્કૃતિ અંગ્રેજોને વશ થઈ નથી અને થનાર નથી એવું હિંદી લોકોને તેમ જ અંગ્રેજ સરકારને અખંડ સ્મરણ અને ખાતરી રખાવનાર જે કેટલીક વ્યક્તિઓ આ દેશમાં પેદા થઈ તેમાંનો એક વિક્રમવીર આ લોક છોડી ગયો છે. સત્તાવનની સાલનો સ્વતંત્રતાનો મહાપ્રયત્ન થયો તે વર્ષે બાળ ગંગાધર એક વર્ષના બાળક હતા. જે કેળવણીને લીધે અંગ્રેજો જીત મેળવી શક્યા તે કેળવણી લઈને તેમની સાથે લડવાનો વિચાર રાખનાર વ્યક્તિઓમાં તેઓ અગ્રેસર નીવડ્યા. જાહેર જીવનમાં એમના સાથી અને ગુરુ વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપળૂણકર અંગ્રેજી સાહિત્યને 'વાઘણનું દૂધ' કહેતા. એનું પાન કરીને રાજકર્તા સાથે પ્રજાહિતને માટે લડવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો.

પહેલેથી જ સ્વદેશસેવાનાં સ્વપ્ન ઘડનાર બાળ ગંગાધરના જીવનમાં, તેઓ વીસમે વર્ષે બી. એ. પાસ થયા, પછી એલ. એલ. બી. થયા, વગેરે વિગતો બહુ મહત્ત્વની નથી. સત્તાવનની સાલના અનુભવથી એટલું નક્કી થયું હતું કે પ્રજાશરીર દુર્બળ બન્યું છે. તેને સબળ કરવાનો — લોકજાગૃતિ કરવાનો એક માત્ર ઉપાય રાષ્ટ્રીય કેળવણી છે એ નિર્ણય નાનપણમાં જ તિલકે ચિપળૂણકર, નામજોશી આગરકર વગેરે મિત્રો સાથે કરેલો. વિષ્ણુશાસ્ત્રી સ્વાભિમાનની મૂર્તિ હતા; સ્વધર્મ, સ્વદેશ અને સ્વભાષા વિષે તેમને અત્યંત આદર અને અભિમાન હતાં. તેથી જ સરકારી નોકરીનો રસ્તો છોડી

લોકશિક્ષણના કાર્યમાં તેમણે પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું હતું. દેશમાં તેજસ્વી કેળવણીનો પ્રચાર થાય, લોકોને નિર્દોષ સાહિત્ય વાંચવા મળી જાય, દેશહિતના પ્રશ્નોની ચર્ચા થાય, એટલું જ નહીં પણ લોકોની અભિરુચિ ધર્મને હાનિકર ન થાય એ ઉદ્દેશથી 'ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ' નામની શાળા, 'નવીન કિતાબખાના' નામની પુસ્તકોની દુકાન, 'નિબંધમાલા' નામનું એક તેજસ્વી માસિક અને 'ચિત્રશાળા' નામનું પૌરાણિક અને હિંદુ જીવન વિષેનાં ચિત્રો છાપવા માટેનું એક કલાગૃહ, એટલાં વિષ્ણુશાસ્ત્રીએ સ્થાપન કર્યાં. આગરકર એટલા જ દેશાભિમાની હતા, પણ સંસારસુધારા કરવાની એમની વૃત્તિ વધારે તીવ્ર હતી. આ લોકોએ લોકશિક્ષણનું કાર્ય શરૂ કર્યું. તિલક ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલમાં ગણિત શીખવતા. આગળ જતાં આ મિત્રમંડળે એક કૉલેજ સ્થાપન કરી, જેનું નામ 'મહારાષ્ટ્ર કૉલેજ' રાખવાનો પ્રથમ વિચાર હતો, પણ પછી તેને 'ફર્ગ્યૂસન કૉલેજ' નામ આપવામાં આવ્યું. સાથે સાથે તિલક એક 'લૉ ક્લાસ' પણ ચલાવતા. દેશભક્તોનું આ યુવક મંડળ બધા પ્રશ્નો ઉપર ચર્ચા કરતું. પણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું કામ હાથમાં લીધા પછી અનના સુધી બીજી પ્રવૃત્તિમાં ન પડવું જોઈએ એ વૃત્તિ તિલકની હતી. વિદ્યાર્થી જીવનમાં એમની અધ્યયનની એકાગ્રતા અને અધ્યાપનની એમની રુચિ તથા કળા જોતાં એ વૃત્તિ સ્વાભાવિક હતી; અને એ જ કારણસર ડેક્કન સોસાયટી 'જેસ્યુઇટ' સંસ્થાની ઢબે ચલાવવી અને તેની અંદર કામ કરનાર વ્યક્તિઓએ પોતાનું સર્વસ્વ સંસ્થાને જ અર્પણ કરવું એ આદર્શને વિષે એમનો આગ્રહ રહેતો. આગરકર એ વિચાર સાથે સંમત થઈ શક્યા નહીં. મતભેદ વધ્યો અને તિલકે ફર્ગ્યૂસન કૉલેજ છોડી. જન્મસિદ્ધ અધ્યાપકના જીવનમાં પરિવર્તન થયું અને પત્રકાર બનીને લોકશિક્ષણનું વ્યાપક કાર્ય હાથમાં લઈ તેઓ લોકમાન્ય થયા.

તિલકે 'કેસરી' પત્ર હાથમાં લીધું અને અંગ્રેજીમાં 'મરાઠા' પણ ચલાવવા લાગ્યા. 'કેસરી'માં મનભેદ ઉત્પન્ન થયો તેથી આગરકરે 'સુધારક' પત્ર શરૂ કર્યું. આ બે પત્રોએ સંસારસુધારા

વિષે અને હિંદુ સમાજવ્યવસ્થામાં સરકારને ક્યાં સુધી માથું મારવા દેવું એ વિષે અનેક વર્ષો સુધી ચર્ચા કરીને મહારાષ્ટ્રને સારીનરસી પણ ભારેમાં ભારે કેળવણી આપી. 'કેસરી'માં ફૂટ પડી એના પહેલાં જ આ યુવક મંડળ ઉપર ભારે આફત આવી પડી. શિવાજી મહારાજના વંશજ કોલ્હાપુરના મહારાજને ગાંડા ઠરાવીને મદ્રાસ મોકલવામાં આવ્યા ત્યારે આ દેશાભિમાની નવયુવકોનો પુણ્યપ્રકોપ ભભૂકી ઊઠ્યો. તેમણે 'કેસરી'માં એ પ્રકરણમાં ઊંડા ઊતરીને લખાણો લખ્યાં, જેને પરિણામે 'કેસરી' ઉપર મુકદ્દમો ચાલ્યો. આ મુકદ્દમા દરમિયાન વિષ્ણુશાસ્ત્રી ૩૨ વર્ષની કાચી ઉંમરે ગુજરી ગયા, અને આગરકર તથા તિલકને ૧૦૧ દિવસની સરકારની પરોણાગત સ્વીકારવી પડી. પૂનામાં પ્રજામત કેળવીને સરકાર આગળ મૂકવાના ઇરાદાથી મહામતિ રાનડે જેવાઓએ 'સાર્વજનિક સભા' સ્થાપી હતી. સાર્વજનિક સભા એ કૉંગ્રેસની જનની ગણાય છે. એની અંદર પણ સરકાર સાથે કેટલો સહકાર કરવો એ વિષે મતભેદ થયો અને તિલકના વિચારો જેમને પસંદ ન હતા તેઓએ 'ડેક્કન સભા' કાઢી. આવી રીતે પૂનામાં તીવ્ર મનભેદો જાગવા લાગ્યા, પણ તેને પરિણામે પૂનાના રાજકીય વાતાવરણનો પારો ચડેલો રહેવો લાગ્યો. આજે પણ રાજકીય ચર્ચામાં અને અંગ્રેજોની નીતિ વિષે સાશંક રહેવામાં આખા દેશમાં પૂના અગ્રેસર શહેર રહ્યું છે.

તુરંગમાંથી બહાર આવ્યા પછી તિલકે પોતાનો સઘળો જીવ 'કેસરી'માં પરોવ્યો. મરાઠી ભાષા ઘડીને એને સમૃદ્ધ બનાવવી, આધુનિક જમાનાના બધા વિચારો અને રાજકીય સિદ્ધાન્તો મરાઠી ભાષા દ્વારા જનસમુદાયને સમજાવવા, લોકલાગણીની બધી છટાઓ તેમાં વ્યક્ત કરવી અને રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનો પ્રાણ ભાષામાં ઉત્પન્ન કરવો એ ઉદ્દેશથી દર અઠવાડિયે તેમણે લખવા માંડ્યું. તે વખતના 'કેસરી'એ રાજકીય મહારાષ્ટ્ર ઘડ્યું છે એમ કોઈ કહે તો તે અયોગ્ય ન ગણાય. લોકમાન્યના 'કેસરી'ની ભાષા આડંબર વિનાની, સીધી પણ પ્રૌઢ રહેતી. તેનું લખાણ વિષયનો પરિપૂર્ણ કાબૂ બતાવનારું, મુદ્દાસર અને જુસ્સાદાર રહેતું. 'કેસરી'

જ્યારે કોઈ પ્રતિપક્ષીની સામે અખાડામાં ઊતરે ત્યારે તેમની ભાષાનો જુસ્સો સોળે કળાએ પ્રકાશતો. જુસ્સા સાથે કટુતા અથવા ઝેર નહોતાં એમ નહીં, પણ તેમાંયે ગાંભીર્ય ઘણું જાળવેલું રહેતું. પ્રતિપક્ષીનો પરાજય કરવા માટે 'કેસરી' જે ઝેર વાપરે તે ઘણા લોકોની સૌમ્ય અભિરુચિને ભારે પડતું લાગે અને તિલકની ભાષામાં વિનય નથી હોતો, આદર નથી હોતો એવી ટીકા ઘણાએ સકારણ કરી. તિલકનો જવાબ એક જ રહેતો : 'લડવૈયો બીજું કરી જ ન શકે. જો મારે નિવૃત્તિમાં જ સમય ગાળવો હોત તો હું બધી જાતની ઉદારતા બતાવત. પણ જેને કાર્ય કરવું છે તેણે તો પ્રસંગોપાત્ત પ્રખર થવું જ જોઈએ.' 'કેસરી'ના જેટલું વ્યવસ્થિત, પ્રતિષ્ઠિત અને લોકપ્રિય વર્તમાનપત્ર હિંદુસ્તાનમાં તે વખતે બીજું ભાગ્યે જ હશે. મહારાષ્ટ્રનું જાહેર જીવન, હિંદુસ્તાનની જાગૃતિ, એશિયાની ભવિતવ્યતા, યુરોપનું રાજકારણ અને દુનિયાની પ્રગતિ વિષે 'કેસરી'માં હમેશાં વિદ્વત્તા અને માહિતીથી ભરેલા પ્રૌઢ લેખો આવતા. 'કેસરી' અત્યંત નિયમિત છાપું છે. એની બધી ગોઠવણ અને વ્યવસ્થા તિલકે જાતે કરી હતી. એમ કહેવાય છે કે દુનિયામાં જ્યાં જ્યાં મરાઠી ભાષા બોલાય છે અથવા વંચાય છે ત્યાં ત્યાં 'કેસરી' પહોંચે છે.

પણ 'કેસરી' એ જ તિલક મહારાજનું એકમાત્ર કાર્યક્ષેત્ર ન હતું. એક તરફ સરકાર સામે અને બીજી તરફ સંસારસુધારાવાળાઓ સામે એમને લડવું પડતું. તિલક ખરું જોતાં પુરાણપ્રિય ન હતા. અનેક સંસારસુધારા તેમને અગત્યના લાગતા. છતાં તેમણે ઘણા સુધારાઓનો વિરોધ કર્યો અને તેથી ગેરસમજ ઉત્પન્ન થઈ. લોકો એમને કુધારક માનવા લાગ્યા. તેમની માન્યતા એવી હતી કે સંસારસુધારા એ હમેશનું કામ છે અને તે ધીમે ધીમે થવું જોઈએ. ખાસ કરીને જ્યારે વિદેશી રાજ્ય હેઠળ પ્રજા આત્મવિશ્વાસ ખોઈ બેસે છે અને જ્યારે આપણી સંસ્કૃતિ ઉપર પરધર્મી પાદરીઓના દિનરાત પ્રહારો ચાલુ છે ત્યારે સમાજને સ્વાભિમાનશૂન્ય અને હતોત્સાહ બનાવવો એ ભૂલ છે. વળી સંસારસુધારાની પાછળ પડીશું તો શિક્ષિત અને અશિક્ષિત વચ્ચે અંતરાય આવશે, તડ પડશે અને રાજ્યપ્રકરણમાં

આપણે વધારે નિર્બળ થઈશું. માટે સમાજ ઉપર હુમલા કરીને નહીં, પણ ધીમે ધીમે સમાજને વશ કરીને થઈ શકે તેટલા સુધારા કરવા ઘટે. સરકારની શક્તિથી અંજાઈ જઈને આપણે એની આગળ નરમ બનીએ છીએ, તો પછી શ્રદ્ધા અને આદરપૂર્વક સમાજ સામે પણ આપણે કેમ નરમ ન બનીએ ? આવા વિચારોને લીધે તેઓ 'કેસરી'માં બનતા સુધી સંસારસુધારાનો પ્રશ્ન છેડતા જ નહીં. એટલામાં 'સંમતિ વયનું બિલ' આવી પડયું. બિલનું તત્ત્વ તિલકને માન્ય ન હતું એમ નથી. છતાં તેમણે એ બિલનો સખત વિરોધ કર્યો. તેમનું કહેવું એ હતું કે અંગ્રેજ લોકો પારકા છે; એ જાણી જોઈને આપણી સાંસારિક બાબતોમાં વચ્ચે પડતા નથી; ભલે ઉદાસીનતાનું હોય તોપણ ધાર્મિક અને સામાજિક બાબતોમાં આપણને સ્વરાજ છે, એ શા માટે આપણે હાથે કરીને ખોવું? આપણે જો આપણે જ હાથે સરકારને આપણા ઘરની અંદર પ્રવેશ કરવા દઈશું તો આપણાં સ્વમાન અને સ્વાતંત્ર્ય ઘટશે અને આપણે વધારે દુર્બળ તેમ જ પરાધીન બનીશું. જૂના ઘણા રિવાજો તેઓ પાળતા ન હતા. પંક્તિભેદમાં હાલમાં લેવાતી બધી છૂટ તેઓ લેતા. તેમનું જીવન અત્યંત સાદું અને પવિત્ર હતું અને છતાં ધાર્મિકતાનો તેમાં આડંબર બિલકુલ ન હતો. સમાજનો અને ધર્મનો અધિકાર માનવા ખાતર વિલાયત જઈ આવ્યા પછી એમણે પ્રાયશ્ચિત્ત પણ લીધેલું, જોકે વિલાયતમાં એમણે ખાવાપીવામાં સંપૂર્ણ શુદ્ધિ રાખી હતી. રાજકીય ઉત્સવોમાં મુસલમાનો અને ખ્રિસ્તીઓની સાથે બેસીને એમણે ભોજન કર્યું હતું. અંત્યજોને અસ્પૃશ્ય ગણવા એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા ક્યાંયે નથી એમ એમણે જાહેર કરેલું. એમના કેટલાક દિલોજાન મિત્રો સંસારસુધારામાં આગેવાન હતા.

સને ૧૮૯૬માં મુંબઈમાં પ્લેગ ફાટી નીકળ્યો અને પૂનામાં પણ તેણે પ્રવેશ કર્યો. આ આપત્તિ અણધારી અને તદ્દન નવી હોવાથી લોકો ગભરાઈ ગયા. સરકારને પણ પ્લેગ સામે શાં પગલાં લેવાં એ સૂઝયું નહીં, અને તેથી 'સેગ્રીગેશન' 'ક્વોરેન્ટીન' વગેરે સખત ઉપાયો લેવામાં આવ્યા. વળી તેનો ઠીક અમલ કરવા માટે

લાગણી અને સભ્યતા વગરના ગોરા સિપાઈઓની યોજના થઈ. પ્લેગના ત્રાસ કરતાં આ સોલ્જરોની ઝડતીનો કેર લોકોને વધારે અસહ્ય થઈ પડ્યો અને સર્વત્ર હાહાકાર વર્તી ગયો. જેને જેમ ફાવ્યું તેમ સૌ નાઠું. પણ તિલકે આવે પ્રસંગે પૂના છોડ્યું નહીં. ગામમાં રહીને એક તરફથી લોકોને મદદ કરવા લાગ્યા અને બીજી તરફથી સરકારની, ઉપાય કરતાં અપાય કરનારી વિવેકશૂન્ય સખતાઈ-થી થતો પ્રજાક્ષોભ 'કેસરી' દ્વારા વ્યક્ત કરતા ગયા. તિલકે માત્ર ક્ષોભ વ્યક્ત કર્યો, પણ સરકારને લાગ્યું કે એમણે એ નિર્માણ કર્યો. લોકક્ષોભની સીમા પ્લેગ અમલદાર રૅન્ડ સાહેબના ખૂનમાં થઈ. સરકારે પોતાની પ્લેગનીતિ બદલી ખરી, પણ ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરી લોકોને દબાવવામાં મણા ન રાખી. પૂનાના સરદાર નાતુ બંધુઓને સરકારે નજરકેદ કર્યા, અને 'કેસરી' ઉપર રાજદ્રોહનો મુકદ્દમો ચલાવ્યો. કેટલાક મિત્રોએ તિલકને માફી માગવાની સલાહ આપી, પણ તેમણે કહ્યું, 'સાચી દાનતથી મેં જે કર્યું છે તેને માટે માફી શાની માગું? જેમ ખલાસીનું કામ કરે તે કોઈક દિવસ સમુદ્રમાં ડૂબે પણ ખરો; એ જ રીતે દેશસેવા કરવી હોય તો જેલજાત્રાનો પ્રસંગ પણ આવે. આ તો અમારા ધંધાને લગતાં જોખમો છે. માફી માગીને હું દેશની કશી સેવા ન કરી શકું. વળી મારું સત્ત્વ જાય, પછી મારામાં શું રહ્યું!' સરકારે એમને દોઢ વર્ષની સજા કરી, એટલું જ નહીં પણ મૂળ કાયદામાં ફેરફાર કરી રાજદ્રોહવાળી કલમ વધારે સખત કરી. એમ કહેવાય છે કે જેલમાં ગયા ત્યારે પહેલે દિવસે એમને એટલું સખત કામ આપવામાં આવેલું કે ઘંટી ચલાવતાં ચલાવતાં તેઓ બેભાન થઈ ગયા. પણ શુદ્ધિમાં આવ્યા કે તરત પાછા કામે વળગ્યા. એમણે રાહત ન માગી. રાહત માગવી એ એમને નામોશીભરેલું લાગતું. એક વર્ષને અંતે તેઓ છૂટચા ત્યારે એમના શરીરનું વજન બહુ જ ઘટી ગયું હતું; પણ પ્રજામાં એમનું વજન એટલું જ વધી ગયું હતું. ઘેર આવતાં વાર પાછું 'કેસરી' હાથમાં લીધું અને 'पुनश्च हरिः ॐ' કરીને લખવા લાગ્યા.

તેઓ જેલમાં હતા તે દરમિયાન પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃત પંડિત મેક્સમૂલરના હાથમાં તેમણે લખેલું 'ઓરાયન' અથવા 'મૃગશિરસ્' નામનું પુસ્તક આવ્યું. 'ઓરાયન'ની અંદર જ્યોતિષ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી વૈદિક કાળનિર્ણયની ચર્ચા હતી. ચોપડી જોઈને મેક્સમૂલર ચકિત થયા, મુગ્ધ થયા અને આવા અગાધ પાંડિત્યવાળા વિદ્વાન પાસે પોતે કરેલું ઋગ્વેદનું ભાષાન્તર અભિપ્રાયને માટે મોકલવાનું તેમને મન થયું. પણ ખબર પડી કે ગ્રંથકર્તા તો જેલમાં છે! એમણે પ્રથમ તો જેલમાં તિલકને પુસ્તકો મળે, વાચનાનો સમય અને દીવાબત્તી મળે એવી ગોઠવણ સરકાર પાસે કરાવી. પછી એમની દરમિયાનગીરીને લીધે સરકારે તિલકને છ મહિના વહેલા છોડવા પડ્યા. જેલમાં વેદનું નિરીક્ષણ કરતાં એમને સૂઝી આવ્યું કે આર્યોનું મૂળ રહેઠાણ ઉત્તર ધ્રુવ તરફ હોવું જોઈએ, અને આર્ય લોકો સુમેરુની આસપાસ રહેતા હતા એવો ઉલ્લેખ વેદમાં મળી આવે છે એમ એમને લાગ્યું. જેલમાંથી છૂટ્યા પછી તાઈમહારાજ કેસ જેવો માથું ખાઈ નાખે એવો મુકદ્દમો ચાલુ હતો, છતાં તે જ અરસામાં 'આર્કટિક હોમ ઇન ધિ વેદઝ' એટલે 'આર્યોનું વેદકાળમાં સુમેરુ તરફનું રહેઠાણ' એ નામનો વિદ્વત્તા અને શોધખોળથી ભરેલો ગ્રંથ તેમણે બહાર પાડ્યો. તેને લીધે તેમની કીર્તિ યુરોપના વિદ્વાન મંડળમાં ફેલાઈ. 'આર્કટિક હોમ' ગ્રંથ લખતી વેળાએ પારસી લોકોના ધર્મગ્રંથોનું એમણે અધ્યયન કર્યું. પછી ઈરાન, મેસોપોટેમિયા, ખાલ્ડિયા, સીરિયા, અસીરિયા વગેરે દેશોના પ્રાચીન ઇતિહાસ અને તેમની સંસ્કૃતિ તરફ તેમનું લક્ષ ગયું અને વૈદિક સંસ્કૃતિ સાથે તેમનું કેટલું સામ્ય છે તે તેમણે કેટલાક વિદ્વન્માન્ય નિબંધોમાં બતાવી દીધું. કેટલાક લોકો તો એમની વિદ્વત્તા જોઈને એમને વીનવતા કે તમે રાજપ્રકરણી ઝઘડાઓ છોડી દો અને વિદ્વત્તાથી દુનિયાની બારેમાં બારે સેવા કરી શકો છો તે કરો. તેઓ કહેતા, 'મારે એ સ્વચ્છન્દ કરવો નથી. દેશને માટે લડવું એ જ મારું કર્તવ્ય છે. વિદ્વત્તાનું કામ કરનાર પંડિતો હિંદુસ્તાનમાં અગણિત નિર્માણ થશે. આર્યબુદ્ધિ વંધ્યા થઈ નથી.'

એમના એક સ્નેહીએ એમને પૂછ્યું, 'સ્વરાજ્ય થશે ત્યારે તમે કયા ખાતાના મંત્રી થશો?' એમણે કહ્યું, 'મને રાજ્યપ્રકરણનો કંટાળો છે. ન છૂટકે આમાં પડયો છું. સ્વરાજ્ય મળ્યું એટલે હું તો મારે ગણિતનો અધ્યાપક થઈ જઈશ અને નિરાંતે વિદ્યાનંદનો લહાવો લઈશ.'

જ્યાં સુધી પોતાના દેશબંધુઓને પેટપૂરતું ખાવા નથી મળતું ત્યાં સુધી વિદ્યાનંદ જેવો સાત્ત્વિક આનંદ પણ એમને હરામ લાગતો. તેઓ હમેશાં કહેતા, ' स्वराज्याची चळवळ हा पोटापाण्याचा प्रश्न आहे.' તેથી સરકારે જ્યારે જમીન મહેસૂલના કાયદામાં ફેરફાર કર્યો અને અનાદિકાળથી વંશપરંપરાગત ચાલતો આવેલો જમીનનો માલિકીહક ભૂમિનાં બાળ પાસેથી છીનવી લઈને સાત સમુદ્ર પારથી આવેલી સરકારને હિંદુસ્તાનની ભૂમિની માલિક ઠરાવવામાં આવી અને હિંદી ખેડૂતને માત્ર તેના ભાડૂતની સ્થિતિમાં મૂકયો ત્યારે તિલકે સરકારને મહેસૂલ નહીં આપવાની લડત ચલાવવાનો નિશ્ચય રાખ્યો હતો; પણ તે વખતે પ્રજા એટલી ચડેલી ન હતી.

એ જ અરસામાં મુંબઈમાં અને પૂનામાં હિંદુ-મુસલમાન વચ્ચે નજીવા કારણસર ઝઘડો થયો અને ભારે મારામારી થઈ. પૂનામાં ઘણાં વર્ષોથી હિંદુઓ મહોરમમાં ભાગ લેતા હતા તે બંધ થયા. રમખાણમાં વાંક બન્નેનો હતો એ તિલકે સ્વીકાર્યું હતું, પણ વધારે વાંક મુસલમાનોનો હતો એ એમણે જાહેર કર્યું. તેથી તિલક મુસલમાન કોમની સામે છે એવો વહેમ કેટલાક મુસલમાનોના મનમાં પેસી ગયો, પણ તે ખોટો હોવાથી કાળે કરીને નીકળી ગયો. તિલક મુસલમાનની વિરુદ્ધ છે એ અમારી માન્યતા ભૂલભરેલી હતી એમ ખિલાફત ડેપ્યુટેશનવાળા સૈયદ હુસેને જાહેર રીતે સ્વીકાર્યું છે, કેમ કે લખનૌની કોંગ્રેસમાં હિંદુ-મુસલમાન વચ્ચે વિરોધ અને શંકા ન રહે એટલા માટે જે અધિકારવિભાગ કરવામાં આવ્યો તેમાં મુસલમાનો જેટલું માગતા હતા તેટલું બધુંયે આપવાની સલાહ તિલકે પોતે આગેવાનોને આપી. 'પ્રથમ દેશનો વિચાર થવો જોઈએ; હું હિંદુ છું કે મુસલમાન એ ભેદ દેશહિતનો વિચાર કરતાં મનમાં ન આવવો

જોઈએ', એ એમનું તે વખતનું પ્રસિદ્ધ વાક્ય છે. પૂનામાં હિંદુ-મુસલમાન વચ્ચે જે અણબનાવ ઉત્પન્ન થયો તે ધર્મ વિષેની સંકુચિત કલ્પનાને લીધે થયો હતો એ જોઈને તેમ જ હિંદુઓને પણ મહોરમને બદલે ઉત્સવ કરવાનું કાંઈક સાધન મળે એ હેતુથી એમણે ગણેશ ઉત્સવ શરૂ કર્યો. ગણપતિ ઉત્સવમાં સ્વયંસેવકોના અને બીજા નવયુવાનોના મેળાઓ ભજન ગાય, વિદ્વાન નેતાઓ ધાર્મિક, સામાજિક અને કોઈક વાર રાજકીય વિષયની ચર્ચા કરે અને આવી રીતે લોકોને જમાનાને અનુકૂળ કેળવણી મળે. જેમ ગણેશ ઉત્સવથી ધાર્મિક જાગૃતિ થઈ તેમ દેશાભિમાન અને સ્વાભિમાન જાગ્રત કરવા માટે તિલકે ગણેશ ઉત્સવ પહેલાં જ જે શિવાજીઉત્સવ શરૂ કરેલો તેથી પણ લોકજાગૃતિ ખૂબ થઈ. આ બન્ને હિલચાલને લીધે સ્વદેશીનો પ્રચાર મહારાષ્ટ્રમાં ખૂબ થયો અને શિક્ષિત અશિક્ષિત વચ્ચેનો ભેદ ઓછો થતો ગયો. શિવાજી ઉત્સવને લીધે જ જૂનો ઇતિહાસ તપાસવાની વૃત્તિ વધી અને કેટલાક વિદ્વાનોનું 'ભારત ઇતિહાસ સંશોધક મંડળ' તૈયાર થયું.

૧૯૦૪માં યુનિવર્સિટી ઍક્ટ પસાર થયો અને સરકારે કેળવણી ખાતું—ઉચ્ચ કેળવણી સુધ્ધાં—પોતાના અંકુશ તળે વધારે આણ્યું. ૧૯૦૫માં બંગભંગ થયો. બંગાળીઓએ અરજીઓ, સભાઓ વગેરે જેટલું થઈ શકે તેટલું કર્યું અને આખરે સ્વદેશી અને બહિષ્કારની મહારાષ્ટ્રી ચળવળ ઉપાડી લીધી. સ્વાભાવિક રીતે જ બંગાળી લોકોને પહેલવહેલી સહાનુભૂતિ મહારાષ્ટ્ર તરફથી મળી. સરકાર તો એમ જ માને છે કે અત્યાચારનો ઉપદેશ પણ બંગાળને પૂના તરફથી મળ્યો છે. સ્વદેશી, બહિષ્કાર અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આ ત્રણ ઉપાયોથી સ્વરાજ મેળવવું છે એ રાષ્ટ્રીય મૂલમંત્ર બધે ફેલાયો. તિલકે આને 'સ્વરાજ્યાચી ચતુઃસૂત્રી' કહી છે.

બંગાળના રાષ્ટ્રીય આગેવાનો સ્વરાજનો અર્થ 'પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય' કરતા અને બહિષ્કારનો અર્થ પણ 'અંગ્રેજી રાજ્ય અને અંગ્રેજ રાષ્ટ્ર સાથે પરિપૂર્ણ અસહકાર' એવો કરતા. તે ઉપરથી ઘણા નરમ આગેવાનોને એમ લાગ્યું કે કૉંગ્રેસને માટે એક નવસૂત્ર (creed)નું

બંધન રાખવું જોઈએ. તિલકને લાગ્યું કે આવું બંધન એક રીતે અત્યાર સુધી સૌ સ્વેચ્છાએ માનતા આવ્યા જ છે, છતાં સોગન સાથે સહી કરીને તે સ્વીકારવામાં એક જાતની માનહાનિ છે અને દેશના બધા પક્ષોને કોંગ્રેસમાં સ્થાન લેવા દેવામાં એ અગવડરૂપ થાય માટે તેમણે તે પસંદ કર્યું નહીં. આને કારણે સુરતમાં કોંગ્રેસના ભાગલા પડ્યા.

બંગભંગને લીધે સ્વાવલંબનનો માર્ગ સ્વીકારનાર પ્રજા ઉપરનો એક તરફથી કોંગ્રેસનો અંકુશ દૂર થયો તે જ વખતે બીજી તરફ સરકારે દંડનીતિ અખત્યાર કરી. એને પરિણામે બંગાળામાં યુરોપનું આસુરી હથિયાર એટલે કે બોમ્બ અવતીર્ણ થયું. આ પરિસ્થિતિને માટે 'દેશનું દુર્દૈવ' એ મથાળા નીચે એક અગ્રલેખમાં તિલકે સરકારની દુષ્ટ નીતિને જ જવાબદાર ગણી. મહારાષ્ટ્રમાં બંગાળા વિષે સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ હતી, પણ તિલકના દૂરંદેશી ધોરણને લીધે અત્યાચારની પ્રવૃત્તિ રોકાઈ હતી. એ જ અરસામાં સ્વદેશી અને બહિષ્કારની ચળવળ સાથે મદ્યપાનનિષેધની ચળવળને જોર આપીને પ્રજાનું જીવન વિશુદ્ધ કરવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો. તે પણ સરકારને ગમ્યો નહીં. દારૂનાં પીઠાં આગળ લોકોને ઉપદેશ કરનાર સમાજ-સેવકોને સરકારે દબાવી દીધા. તિલકે મદ્યપાનનિષેધની ચળવળ મુંબઈના મિલમજૂરોમાં પણ ચલાવી તેથી ઘણી જ લોકજાગૃતિ થઈ. લોકમાન્ય મિલમજૂરોને કહેતા કે 'તમે અજ્ઞાનમાં અને વ્યસનમાં શા માટે સબડો છો? તમારું જીવન સુધારો તો મુંબઈમાં તમે ત્રણ લાખ છો, મુંબઈ તમારી છે. જીવન સુધારો, સંપ કરો અને કાલની સ્થિતિ જાણી લો.' આ શુદ્ધ હિલચાલ પણ સરકારને ભારે લાગી. તિલકને લીધે મહારાષ્ટ્રમાં અત્યાચાર આવતો અટક્યો હતો, પણ સરકારને એથી ઊલટું જ ભાસ્યું. દેશના તેમ જ સરકારના દુર્ભાગ્યે તિલકના 'દેશનું દુર્દૈવ' એ લખાણમાં સરકારને રાજદ્રોહ જડ્યો. 'જે દેશ ઉપર પ્રેમ કરવાનો તમે દાવો કરો છો તે દેશમાંથી તમને ૭ વરસ બહાર રાખવામાં જ એ દેશનું ભલું છે' એમ કહીને હાઈકોર્ટે તેમને દેશનિકાલની સજા કરી! 'વ્યક્તિઓનું અને રાષ્ટ્રનું ભાગ્ય આ ન્યાયમંદિર કરતાં વધુ ઉચ્ચ

શક્તિના હાથમાં રહે છે, જે સિદ્ધાંતને માટે હું લડું છું તેનો ઉત્કર્ષ મારા છૂટાપણાના કરતાં મારા કારાવાસથી જ કરવાની એ જગન્નિયન્તાની ઇચ્છા હશે' એમ કહીને તે મહાત્માએ પોતાને થયેલી સજા સ્વીકારી લોકમાન્યની આ તપશ્ચર્યાથી સ્વરાજ્યનો મંત્ર દરેક હિંદવાસીના હૃદયમાં સ્ફુરવા લાગ્યો છ વરસની આ તપશ્ચર્યાનું બીજું ફળ 'ગીતારહસ્ય' એ સાહિત્યરત્ન છે

સરકારે તિલકને સજા કરીને જે પરિણામ લાવવાની ઇચ્છા રાખી હતી તેથી ઊલટું પરિણામ આવ્યું તિલકની પ્રેરણા અને અંકુશ નષ્ટ થતાં જ મહારાષ્ટ્રના નવયુવકો નિરંકુશ થયા અને જે અત્યાચાર તિલકને લીધે અટક્યો હતો અને જે અત્યાચાર તિલકને સજા કરીને સરકાર અટકાવવા માગતી હતી તે જ અત્યાચાર મહારાષ્ટ્રમાં ફાટી નીકળ્યો નાશિકમાં કાવતરું ઊભું થયું કલેક્ટર જેક્સનનું ખૂન થયું અને અનર્થપરંપરાનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. લગભગ પૂરે છ વરસે ઉંમરમાં વૃદ્ધ, શરીરે ક્ષીણ, છતાં ઉત્સાહમાં તરુણ એવા લોકમાન્ય કર્મયોગનો સંદેશો લઈ પાછા આવ્યા એ સંદેશો હિંદુસ્તાનની લગભગ બધી ભાષાઓમાં ફેલાયો કર્મયોગના એ આચાર્યે 'સ્વરાજ્યસંઘ'ની સ્થાપના કરી અને દેશમાં સ્વરાજ્યની હિલચાલ શરૂ થઈ રાષ્ટ્રમદથી અંધ થયેલા યુરોપિયન રાષ્ટ્રોમાં યુદ્ધ શરૂ થયું અને હિંદુસ્તાન અણીને પ્રસંગે વફાદાર રહેશે કે નહીં એની સામ્રાજ્યને બીક લાગી તે વખતે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સાથે રહેવામાં હિંદુસ્તાનનું હિત છે એમ જાહેર કરી તિલકે સામ્રાજ્યની ભારેમાં ભારે સેવા કરી છતાં શંકાખોર સરકારને તિલકનાં ભાષણોમાં રાજદ્રોહ જ દીસી આવતો ફરી એક વાર સરકારે તિલક ઉપર નોટિસ કાઢી, પણ આ વખતે હાઈકોર્ટને તિલકના નિર્દોષપણાની ખાતરી થઈ અને તેઓ છૂટ્યા

ત્યાર પછીનો ઇતિહાસ સાવ તાજો છે મૈન્યભરતી વિષેના એમના પ્રયત્નો, પંજાબ દિલ્હી તરફ જવાની એમને થયેલી મનાઈ, મોન્ટેગ્યુની મુલાકાત વિલાયત જવાની મનાઈ—પણ આખરે મળેલી

પરવાનગી, વિલાયતમાં કરેલું કામ વગેરે સર્વ વસ્તુઓ હજુ ગઈ સાલના જેટલી તાજી છે. તિલકની આખી જિંદગી લડવામાં જ ગયેલી છે. એક પત્રકારે કહ્યું છે તે પ્રમાણે ' મૃત્યુએ જ તેમને પુરેલી શાંતિ આપી.' તેમનું ખાનગી જીવન સાદું અને પવિત્ર હતું. તેમની રાજકીય પ્રવૃત્તિ જોશભરી અને લડાયક હતી. અખાડામાં ઊતરે ત્યારે કોઈ પાસેથી દયા માગે નહીં, કોઈના ઉપર દયા કરે નહીં; છતાં એમના મનમાં દ્વેષ આમરણ ટકતો નહોતો. આગરકર સાથે વિરોધ કર્યો પણ એમની અંતકાળની સેવા કરવા પોતે હાજર હતા. ભાંડારકર ઉપર પ્રહાર કરતા, પણ ભાંડારકરની કદર કરીને તેમની સાથે શિષ્યભાવ પણ રાખતા. ગોખલે જોડે એમને કોઈ દિવસ બન્યું નહીં, પણ ગોખલેએ ૧૯૦૪–૫માં વિલાયતમાં હિંદની જે સેવા બજાવી તેની કદર કરવા માટે પૂના શહેર તરફથી તેમને સાર્વજનિક અભિનંદન આપવામાં તિલક પોતે જ અગ્રેસર હતા. તિલકના રાજકીય મતો કેવા હતા એ તપાસવાનું આ સ્થાન નથી. તેમના મતોથી હિંદી દુનિયા પરિપૂર્ણ પરિચિત છે. કોઈ માણસ ન જાણતો હોય તો તે તિલકનો દોષ નથી. પોતાના મતનો પ્રચાર કરવાની તિલકની શક્તિ અને કળા ખરેખર અલૌકિક હતી. તેમની જે વિદ્વત્તાનો સાક્ષાત્કાર દુનિયાને થયો છે, તે પોતાની સઘળી વિદ્વત્તા તેઓએ હિંદી લોકોના મોક્ષને માટે જન્મભૂમિને ચરણે અર્પણ કરી હતી. સ્વરાજ્ય એમની જીવનપ્રવૃત્તિનો આધારસ્તંભ હતો. તેઓ બુદ્ધિમાં બ્રાહ્મણ અને વૃત્તિમાં ક્ષત્રિય હતા. તેઓ હિંદી જાગૃતિના જનક, આધુનિક મહારાષ્ટ્રના પંચપ્રાણ, રાષ્ટ્રીય પક્ષના અધ્વર્યુ, સ્વરાજ્યમંત્રના ઋષિ, નોકરશાહીના વેરી અને હિંદદેવીના અનન્ય ઉપાસક હતા. હિંદુસ્તાનવાસી આપણે એમના જીવન ઉપરથી સ્વદેશસેવાની દીક્ષા લઈને સ્વરાજ્યના અધિકારી થઈશું ત્યારે જ એમના પરાક્રમી આત્માને શાંતિ મળશે અને ત્યારે જ એમનું જીવન સફળ થશે. સ્વપ્રયત્નથી માણસ જેટલું જીવનસાફલ્ય મેળવી શકે છે તેટલું તેમણે પરિપૂર્ણ મેળવેલું છે.

૮–૮–'૨૦

તિલક પુણ્યતિથિ

ઓગસ્ટ ૧લી એક દિવસ

આ દિવસે લોકમાન્યની જીવનકથા છોકરાઓને કહેવી. નોકરશાહીનું સ્વરૂપ જનતાને સમજાવવા પાછળ એમણે આખો જન્મારો ગાળી રાષ્ટ્રીય આચાર્યનું સ્થાન મેળવ્યું એ સમજાવવું. સ્વરાજ પ્રજાનો જન્મસિદ્ધ હક છે અને તે મેળવવા માટે દરેક જણે ઈશ્વર-નિષ્ઠાપૂર્વક નિષ્કામ કર્મ કરવું જોઈએ, એ તિલકગીતારહસ્ય ઉપર ખાસ ભાર મૂકવો. 'ગીતારહસ્ય'માંથી ઉત્કૃષ્ટ ફકરાઓનું વાચન કરવું.

સ્વરાજ્ય ન મળે ત્યાં સુધી સરકારી નોકરી ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લોકમાન્યના સ્મરણને સાક્ષી રાખીને કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ આજે લઈ શકે છે.

૪૭

પવિત્ર આહુતિ

[સ્વ. મહાદેવ દેસાઈ પુણ્યતિથિ]

ઑગસ્ટ ૧૫ **એક સમય**

સ્વતંત્રતાની વેદી ઉપર એક પવિત્ર બલિદાન અપાઈ ગયું. શ્રી. મહાદેવ દેસાઈએ પોતાનું જીવન કૃતાર્થ કર્યું છે. બરાબર પચીસ વર્ષ થયાં મહાદેવભાઈએ પૂજ્ય ગાંધીજીની અને ગાંધીજી મારફતે દેશની તેમ જ માનવતાની અખંડ સેવા કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. એ સંકલ્પની પૂર્તિ, પુણ્ય નગરીનું નામ ધારણ કરનાર ભૂમિ ઉપર કાલે થઈ. આત્મા અને શરીર અથવા શરીર અને એની છાયા, — એ બેની જે જાતની નિકટતા હોય છે, તેવી નિકટતાથી મહાદેવભાઈ ગાંધીજી સાથે રહ્યા. એમનાં કપડાં અને કમોડ ધોવાથી માંડીને વાઇસરૉય પાસે એમના સંદેશા પહોંચાડવા સુધીની બધી જ સેવા એમણે અખંડપણે અને અનન્ય નિષ્ઠાથી કરી. શારીરિક શક્તિ, સહનશક્તિ, બુદ્ધિશક્તિ, હૃદયશક્તિ અને આત્મશક્તિ બધી જ એમણે પૂર્ણ નિષ્ઠાથી ગાંધીજીને ચરણે અર્પણ કરી. એમણે જો ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કર્યો તો તે ગાંધીજીમાં જ કર્યો.

જે દિવસે મહાદેવભાઈ બાપુજી પાસે આવ્યા, તે દિવસ આજે પણ તે દિવસ જેટલો જ તાજો છે. બાપુજી ગુજરાતના જાહેર જીવનનો પાયો નાખવા માટે ગોધરા જવાની તૈયારીમાં હતા. અને મહાદેવભાઈએ એમની પાસે આવીને એમના મંત્રી થવાની માગણી કરી. મુગ્ધભાવે એમણે પોતાના અક્ષર ગાંધીજીને બતાવ્યા. પોતે કેવી ભાષા લખે છે એ પણ ગાંધીજી આગળ રજૂ કર્યું. પણ ગાંધીજીએ તો એમનું નિર્મળ હૃદય, નિષ્ઠાશક્તિ અને આત્માર્પણની ભાવના જ મુખ્યત્વે જોયાં હશે. જેને તારામૈત્રક કહે છે એવી રીતે એમનો ગાંધીજી સાથેનો સંબંધ એક ક્ષણમાં બંધાયો. ત્યાર પછી ગાંધીજીએ

એમને અનેક કામોમાં નાખ્યા. મહાદેવભાઈ જેવા શક્તિશાળી, સંસ્કારી, અને સમયજ્ઞ માણસ આગળ પ્રલોભનનો ક્યાંથી જ તોટો હોય? શ્રી. મોતીલાલજી નેહરુ, દેશબંધુ ચિત્તરંજન દાસ, અને સરદાર વલ્લભભાઈ ત્રણેયે મહાદેવભાઈને અનેક રીતે ખેંચ્યા, પણ મહાદેવભાઈ અલિપ્તના અલિપ્ત જ રહ્યા. અને આ કામ સહેલું ન હતું. કેમ કે મહાત્માજી દાનવીર કર્ણની પેઠે દેશના મહાનેતાઓની ભીડ ભાંગવા માટે મહાદેવભાઈને સોંપવા તૈયાર થતા હતા.

મહાદેવભાઈ ગાંધીજીની આ પચીસ વરસની અદ્ભુત તપસ્યાના અનન્ય સાક્ષી હતા. મહાદેવભાઈ એટલે ગાંધીજીના પુરુષાર્થની જીવનકથા એમ જ બધાને લાગતું. તાવના ઘેનમાં ગાંધીજી કાંઈ બોલ્યા હોય તો તેની પણ નોંધ મહાદેવભાઈ પાસે તૈયાર.

મહાદેવભાઈના ત્યાગની વાત અનેક રીતે કહી શકાય. પણ પ્રેમાળ પતિ અને પ્રેમાળ પિતા તરીકે આદર્શ સ્થિતિ ભોગવતાં છતાં એમણે ગાંધીજીની સેવામાં યત્કિંચિત્ ઊણપ ન આવે એવી જ રીતે કૌટુંબિક જીવન ભોગવ્યું, એ એમની નિષ્ઠાની મોટામાં મોટી કસોટી હું ગણું છું. ગાંધીજીની અખંડ મુસાફરીમાં સાથે રહેવાનું થતું હોવાથી મહાદેવભાઈનું કૌટુંબિક જીવન જાણે કે ઓળાઈ ગયું હતું. બિચારાં દુર્ગાબહેન આશ્રમમાં રહીને આશ્રમના જીવનમાં એક થઈ જવાને મથ્યા કરતાં. પણ પોતાની તબિયત સારી રહેતી ન હોવાથી તેમને તબિયતની જ સંભાળમાં રહેવું પડતું. આમ છતાં મહાદેવભાઈ હમેશ પ્રેમાળ પતિ અને આદર્શ પિતાના સ્વરૂપમાં જ જોવાને મળે છે. પોતાના એકના એક દીકરા નારાયણની કેળવણી પર તે પૂરતું ધ્યાન આપતા અને સેવાનો ધર્મ બજાવવાને જરૂરી શિક્ષણ પણ તેને આપતા રહેતા. બાબલાએ (નારાયણનું હુલામણું નામ) પણ નિશાળમાં જઈને ભણવાનો ઇન્કાર કર્યો. ગુજરાતી, સંસ્કૃત, હિંદી, અંગ્રેજી, એ વિષયો તે પોતાના પિતાની પાસે રહીને જ ભણ્યો. ટાઈપરાઈટિંગની એટલે કે મુદ્રાલેખનની કળા હાથ કરી પોતાના પિતાની તેમ જ ગાંધીજીની સેવા કરતાં કરતાં-તેણે રાષ્ટ્રભાષાની બધી પરીક્ષાઓ

આપી. ઉપરાંત ખાદીવિદ્યામાં પણ ઠીક ઠીક પ્રગતિ કરે છે. સાહિત્યપ્રવીણ બાપનો દીકરો સાહિત્યની શક્તિ કેળવતો કેળવતો કાગળ બનાવવાની ક્રિયામાં પણ પ્રવીણ થાય, એ ગાંધીજીના જમાનામાં તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

જે દેશમાં અને જે જમાનામાં મહાદેવભાઈ જેવાં નરરત્નો પાકે છે, તે દેશ અને તે જમાનાનું ભાવિ ઉજ્જવળ જ છે.

હિંદુસ્તાનના તેમ જ દુનિયાભરના અસંખ્ય લોકોએ મહાદેવ-ભાઈના જીવનની ખુશબૂ ચાખી છે. એ જો મહાદેવભાઈની પવિત્ર સ્મૃતિ પોતપોતાના હૃદયમાં વાવી દે તો મહાદેવભાઈ નશ્વર દેહ છોડીને આ જ દુનિયામાં અમરપણે વિચરે છે એમ નિઃશંકપણે કહી શકાય.

જ્યારે શ્રી મગનલાલ ગાંધી ગયા ત્યારે બાપુજીએ કહ્યું કે, "હું રંડાયો છું." જ્યારે શ્રી જમનાલાલજી ગયા ત્યારે ગાંધીજીએ કહ્યું કે, "જેને મેં મારો દીકરો ગણ્યો એનો જ ઉત્તરાધિકારી – વારસ થવાનું મારે માથે આવ્યું છે." હવે તો જમનાલાલજીને ગયાને માંડ ૭ મહિના થયા ત્યાં એમના પચીસ વરસના સાથી ચાલ્યા ગયા છે. એ ખોટ તો તેઓ હિંદુસ્તાનના સ્વાતંત્ર્યના સંકલ્પને જોરે જ સહન કરી શકે એમ છે.

વીરના મરણ વખતે અશ્રુની શ્રદ્ધાંજલિ અપાની નથી. બલિદાનના લોહીની અંજલિથી જ વીર પુરુષનું તર્પણ થઈ શકે છે અને ઈશ્વરે એ સંધિ આપણને બધાને માટે આપેલી જ છે.

તા. ૧૫-૮-'૪૨

સંસ્કૃતમાં અનાવિલ શબ્દનો અર્થ થાય છે — કાદવથી મુક્ત. કોઈ પણ નદીના કાદવ વગરના સ્વચ્છ પ્રવાહને આપણે અનાવિલ કહી શકીએ છીએ. કેટલાંક સરોવરો પણ અનાવિલ હોય છે.

ગુજરાતમાં અનાવિલ કરીને એક બ્રાહ્મણ જાતિ છે, જે મોટે ભાગે ખેતી કરતી હતી. હવે ખેડૂતને, પછી ભલેને એ બ્રાહ્મણ હોય, કાદવમાં કામ કર્યા વગર ચાલે? છતાં આ જાતિને અનાવિલ બ્રાહ્મણ

કહે છે. આ લોકોની વસ્તી સુરત જિલ્લામાં વિશેષ છે. હિંદુસ્તાનમાં સુરત જિલ્લાની જમીન ખાસ ઉપજાઉ છે. અને અહીંના ખેડૂતો મહેનતુ અને બુદ્ધિમાન તરીકે પંકાયા છે. કેટલાક સરકારી નોકરી કરી ઊંચા હોદ્દા પર પહોંચ્યા છે.

શ્રી મહાદેવભાઈ દેસાઈનો જન્મ સુરત જિલ્લામાં આ અનાવિલ કોમમાં જ થયો. એમના ઉજ્જ્વળ જીવનનું સ્મરણ કરીને આપણે કહી શકીએ છીએ કે એમણે પોતાનું જીવન કોઈ પણ જાતના કાદવથી ખરડાવા દીધું નથી. ખરેખર, જન્મે અને કર્મે તેઓ અનાવિલ જ રહ્યા. એમના પિતા શ્રી હરિભાઈ ગુજરાતી પ્રાથમિક શાળાના મુખ્ય અધ્યાપક હતા. એમની શરીરયષ્ટિ મહાદેવભાઈ કરતાં પણ સહેજ ઊંચી અને મજબૂત હતી. શિક્ષણશાસ્ત્રનો રસ એમને જાણે સ્વયંભૂ હતો. ગમે ત્યાં જાય તોયે પોતાની સંસ્કારિતાનો પ્રભાવ આસપાસના લોકો પર પાડ્યા વિના રહે નહીં.

કોઈ ગરીબ કુટુંબના હોશિયાર છોકરાની કેળવણી જેમ થાય છે, તેવી જ રીતે મહાદેવભાઈની કેળવણી થઈ. મુંબઈની ગોકુળદાસ તેજપાળ ફ્રી બોર્ડિંગ હાઉસમાં તેઓ છાત્ર હતા, અને ત્યાંથી જ એમણે બી. એ. પાસ કરી.

એમના સહપાઠીઓમાં 'બોમ્બે ક્રોનિકલ'વાળા શ્રી બ્રેલવી, ગ્રામોદ્યોગ અને સહયોગના તજ્જ્ઞ શ્રી વૈકુંઠલાલ મહેતા જેવા આજે પ્રખ્યાત થયેલા કેટલાક જણ હતા. એલએલ. બી. થયા છતાં મહાદેવભાઈને વકીલ થવાનું ગમ્યું નહીં. એમણે મુંબઈના ઓરીએન્ટલ ટ્રાન્સલેટરની ઑફિસમાં શ્રી બેગના હાથ તળે કામ કર્યું હતું. એક વાર મહાદેવભાઈએ કહેલું કે આ ઑફિસમાં હોવાને કારણે લોકમાન્ય તિલકના 'ગીતારહસ્ય'નું હસ્તલિખિત માંડલેથી આવતાં વેંત સૌથી પહેલાં તેમને પોતાને જ વાંચવા મળ્યું હતું.

કેટલાક દિવસ એમણે કોઑપરેટિવ સોસાયટીના ઇન્સ્પેકટરનું પણ કામ કરેલું. એક વાર મેં પૂછ્યું, "મહાદેવભાઈ, તમે મરાઠી આટલું સરસ શી રીતે જાણો છો અને બોલો છો?" એમણે કહ્યું, "ઇન્સ્પેકટર તરીકે મહારાષ્ટ્રમાં બળદગાડીમાં બેસીને મુસાફરી

કરવી પડતી તે વખતે સાથેના મહારાષ્ટ્રીઓની ચમચીનાં પાન ખાતાં ખાતાં મરાઠી પણ શીખી ગયો. એ મહારાષ્ટ્રીઓ જોડે વાતો કરતાં ઘણો રસ આવતો. મહારાષ્ટ્રીઓ એક વાર દિલ ખોલીને વાત શરૂ કરી દે, પછી એમના મનમાં કશો સંકોચ રહે નહીં."

મહાદેવભાઈ આશ્રમમાં કેમ આવ્યા એ .વાત પણ મજાની છે. શ્રી નરહરિભાઈની અને મહાદેવભાઈની ઘણી સાહિત્યિક દોસ્તી હતી. બંનેએ મળીને રવિબાબુની 'ચિત્રાંગદા'નું અને 'વિદાય અભિશાપ'નું ગુજરાતી કર્યું હતું, 'પ્રાચીન સાહિત્ય' નામના રવિબાબુના નિબંધસંગ્રહનો પણ એ બંને જણાએ મળીને અનુવાદ કર્યો હતો. હવે શ્રી નરહરિભાઈને વકીલનો ધંધો ગમ્યો નહીં. એ ધંધાથી કંટાળીને અને બાપુજીથી આકર્ષાઈને તેઓ આશ્રમમાં દાખલ થયા. શ્રી કિશોરલાલભાઈ મશરૂવાળા પણ એ જ વખતે આવ્યા. શ્રી ઠક્કરબાપાના પ્રભાવને કારણે અકોલા તરફની પોતાની વકીલાત છોડી, દેશસેવામાં જોડાવાનો સંકલ્પ એમણે કરેલો, એટલે તેઓ ચંપારણમાં ગાંધીજી પાસે પહોંચ્યા. ગાંધીજીએ નરહરિભાઈ અને કિશોરલાલભાઈ બંનેને સીધા આશ્રમમાં જઈ, ત્યાંની રાષ્ટ્રીય શાળાનું કામ ઉપાડવાનું સૂચવ્યું. એ પહેલાં જ હું પણ એ શાળામાં દાખલ થઈ ચૂક્યો હતો. અમારું કામ સરસ ચાલ્યું. મહાદેવભાઈને થયું હશે કે જ્યાં નરહરિભાઈ પહોંચ્યા છે ત્યાં પોતે પણ જવું જોઈએ. પણ એમને કેળવણીના કામમાં એટલો રસ નહોતો, એટલે તેઓ મહાત્માજીના મંત્રી બન્યા. હું એમને શિવાજીના ચિટણીસ કહેતો.

મહાદેવભાઈએ બાપુજીને પોતાના કેટલાક ગુજરાતી ને અંગ્રેજી લેખો બતાવ્યા. એમાં કોકને લખી આપેલું એક અંગ્રેજી ભાષણ પણ હતું અને કહ્યું કે, "હું આપની સેવા કરવા ઇચ્છું છું." ગાંધીજી કોઈને બરાબર તપાસ્યા વગર અપનાવતા નથી. માણસને પ્રથમ પોતાની પાસે આવવા દે છે, ધીમે ધીમે એને વધવા દે છે, પણ મહાદેવભાઈને જોતાંવેંત, એમની આંખોમાંની નિષ્ઠાની બાપુજી પર અસર થઈ અને તેઓ સમજી ગયા કે પોતાને માટે જ સરજાયેલો અથવા મોકલાયેલો આ નવયુવક છે. એમણે મહાદેવભાઈની સેવાનો તરત

સ્વીકાર કર્યો મહાદેવભાઈએ પૂછ્યુ, " ત્યારે કયે દિવસથી હુ આપને કામે ચડુ ?" બાપુજીએ કહ્યુ, " આજથી જ વળી તમે કામે ચડી ચૂક્યા છો એમ જ માનજો " બસ તે દિવસથી જ બાપુજીએ મહાદેવભાઈને સાથે લીધા

ગુજરાતની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાના આરભના એ દિવસો હતા આખા મુબઈ પ્રાતની રાજકીય પરિષદો ઘણા વરસથી થતી હતી હવે ભાષા પરત્વે પ્રાતો પાડવાની કલ્પના જાગવાથી ગુજરાતીઓએ ગુજરાત પ્રાતીય રાજકીય પરિષદ સ્થાપવાનુ નક્કી કર્યું ગાધીજી અધ્યક્ષ તરીકે ચૂટાયા ગોધરામા પરિષદ ભરાઈ (૧૯૧૭ નવેમ્બર) લોકમાન્ય તિલક આ પરિષદ માટે માનીતા મહેમાન તરીકે આવ્યા હતા શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ અને વલ્લભભાઈ પટેલ તો હતા જ શ્રી ઠક્કર બાપા પણ પોતાનુ હરિજનકાર્ય લઈને આવ્યા હતા. ભારતસેવક મડળના શ્રી ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક પણ હતા ગોધરામા ગોકુળેની આ પહેલી રાજકીય પરિષદે ગુજરાતના તેજસ્વી રાજકીય અને રાષ્ટ્રીય જીવનનો પાયો નાખ્યો એ જ વખતે શ્રી મહાદેવભાઈએ ગાધીજીના મત્રીપદનો સ્વીકાર કર્યો તે દિવસે જે જીવનકાર્ય એમણે શરૂ કર્યુ , તે છેલ્લા શ્વાસ સુધી નભાવ્યુ

એ દિવસોમા બાપુજી પરિવ્રાજક બનીને આખા દેશમા ફરતા હતા તેથી આશ્રમમા રહેનાર અમ લોકોને એમનો સહવાસ બહુ ઓછો મળતો જ્યારે જ્યારે મહાદેવભાઈ બાપુજીની સાથે આશ્રમમા આવતા, ત્યારે ત્યારે એમની સુગધી બધે ફેલાતી એવો એકે વિષય નહી હોય કે જેની અમે ચર્ચા નહીં કરી હોય કોઈક સસ્થા તરફથી એમને ભાષાતરોનું કામ મળ્યુ હતુ જૉન મોરલીના 'ઑન કૉમ્પ્રોમાઈઝ નામના પ્રખ્યાત નિબધનો અનુવાદ એમણે કરી આપ્યો ઘણી ચર્ચાને અતે એમણે એ ચોપડીનું નામ રાખ્યુ 'સત્યાગ્રહની મર્યાદા' મૂળ ગ્રથ ઠીક ઠીક અઘરી ભાષામા લખાયો છે મહાદેવભાઈના ભાષાતરનું પહેલુ પ્રકરણ અમે સાથે વાચી ગયા અગ્રેજી ને ગુજરાતી અનેક શબ્દોના અર્થ અને મર્મની અમે ચર્ચા કરી બી. એની પરીક્ષા માટે એમણે ફિલોસોફીનો ઐચ્છિક વિષય

લીધો હતો. મારે વખતે મેં પણ એ જ વિષય લીધો હતો. અનુવાદની ખૂબીઓની ચર્ચા કરતાં કરતાં અમારી દોસ્તી વધી. એ જ અરસામાં મેં પૂર્ણ સ્વદેશી ઉપર એક લેખમાળા લખી હતી. એ એમને ઘણી પસંદ પડી. અંતે જ્યારે મહાદેવભાઈ આશ્રમમાંથી પ્રવાસે ઊપડ્યા ત્યારે એમણે પોતાના સ્વભાવને અનુસરીને મને કાગળ લખીને જણાવ્યું કે હું તમારો સદાનો મિત્ર રહીશ. (મહાદેવભાઈની એ ચોપડી વાંચીને શ્રી કિશોરલાલભાઈએ એ વિષય પરત્વેના પોતાના વિચારો લખી કાઢ્યા. 'સત્યમય જીવન'ને નામે એમના એ વિચારો પ્રગટ થયા છે.) એ જ અરસામાં મહાદેવભાઈએ શરદબાબુની 'વિરાજ વહુ'નો બંગાળીમાંથી ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો. એમની બંગાળી 'ત્રણ વાર્તાઓ'નો પણ અનુવાદ કર્યો. રવિબાબુનાં કેટલાંય ગીતો એમને મોઢે હતાં. કેટલાંક ગીતોનું એમણે ગુજરાતીમાં પદ્યમય ભાષાંતર પણ કર્યું છે.

ગાંધીજીના રાજદ્વારી ગુરુ શ્રી ગોખલેના તમામ લેખોનું ગુજરાતી કરવાનું નક્કી થયું હતું. એમાંથી ચરિત્રકીર્તનાત્મક લેખોનો અનુવાદ મહાદેવભાઈએ કર્યો છે. યુરોપના પ્રખ્યાત સંત ફ્રૅંસિસ ઑફ એસીસીનો છસો વરસનો ઉત્સવ જ્યારે દુનિયાએ ઊજવ્યો ત્યારે ગાંધી–ભક્ત મહાદેવભાઈએ કેટલુંક ફ્રાન્સિસ્કન સાહિત્ય વાંચી કાઢ્યું અને એ સંતના જીવન પર એક નાનકડી લેખમાળા લખી. એ લેખમાળા વાંચતાં તરત જણાઈ આવે છે કે મહાત્માજીના જીવન સાથે ઓતપ્રોત થઈ એ જીવનનું અખંડ ધ્યાન કરનાર, એક ભક્તે જ આ બધું લખ્યું છે.

ગાંધીજીના મંત્રી તરીકે ઘણી હિલચાલોની અંદરની બાજુ તેઓ જાણતા. એનો લાભ લઈને એમણે બારડોલીના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ લખી કાઢ્યો. એ જ રીતે મહાત્માજીની સિંહલ યાત્રા, ત્રાવણકોરનું હરિજનકાર્ય, વગેરે વગેરે ચોપડીઓ એમણે લખી. જીવનચરિત્રની બાબતમાં બે ચોપડીઓ એમની કલમને શોભાવે છે— 'બે ખુદાઈ ખિદમતગાર'નું (સરહદના ખાનબંધુઓનું) અને રાષ્ટ્રપતિ મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદનું જીવનચરિત્ર. સરદાર

વલ્લભભાઈ વિષે પણ એમણે લખ્યું છે. અમદાવાદના મજૂરના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ 'એક ધર્મયુદ્ધ' તરીકે લખીને એમણે પોતાના રાષ્ટ્રીય સાહિત્યનો પ્રારંભ કર્યો હતો. અને ભગવદ્ગીતા ઉપર અંગ્રેજીમાં લખીને જાણે એમણે એની પૂર્ણાહુતિ કરી.

અંગ્રેજી અને ગુજરાતી દ્વારા મહાદેવભાઈએ કીમતી સાહિત્યસેવા કરી જ છે. પણ જે સેવા માટે આખી દુનિયા મહાદેવભાઈ પ્રત્યે ચિરઋણી રહેશે, તે છે એમનાં સાપ્તાહિક પત્રો— 'નવજીવન', 'યંગ ઇન્ડિયા', 'હરિજન' અને 'હરિજનબંધુ'. આ ચાર સાપ્તાહિકોમાં એમણે મહાત્માજીના કાર્યનો જે સવિસ્તર હેવાલ આપ્યો છે, એમના સંવાદો જેવા ને તેવા શબ્દબદ્ધ કર્યા છે અને પ્રવાસવર્ણનો આપી દેશનું આખું વાતાવરણ ઉદ્દીપિત કર્યું છે, એ બધું દુનિયાના સાહિત્યમાં એક અણમોલ ચીજ છે.

મહાત્માજીની જાતજાતની સેવા કરતાં કરતાં જે કંઈક આમતેમ વખત બચી જતો, તેટલામાં જ, ઘણી ઝડપથી ઉતાવળે ઉતાવળે લખેલું આ સાહિત્ય છે એમ કોઈની ધ્યાનમાં પણ નહીં આવે. મહાદેવભાઈ પોતે કહેતા હતા કે સુંદર સાહિત્ય તો ફરી ફરી ઘૂંટવાથી જ પોતાનું સૌષ્ઠવ પ્રગટ કરે છે. તેઓ કહેતા કે જેમ કોઈ ગાય પોતાના વાછરડાને ચાટી ચાટીને એને રૂપાળું બનાવે છે, તેવી જ રીતે ગદ્ય પણ સુધારીને, મઠારીને, ઘૂંટી ઘૂંટીને સુંદર કરવાનું હોય છે. કવિતા તો છંદમાં ગોઠવાઈ એટલે જાણે બરાબર થઈ ગઈ, but prose is never done (બટ પ્રોઝ ઇઝ નેવર ડન)." પછી મને પૂછે કે, 'પ્રોઝ ઇઝ નેવર ડન'નું ગુજરાતી કેમ કરીશું?' મેં કહ્યું, "ગદ્યમાં કોઈ કાળે અલમ્ બુદ્ધિ આવતી જ નથી. ગદ્યકાર કોઈ કાળે કહી ન શકે કે 'બસ, હવે મારે આમાં સુધારવાપણું કશું રહ્યું જ નથી.'"

આવો આદર્શ પોતા આગળ રાખનાર મહાદેવભાઈએ વૃત્તવિવેચકની ઝડપ (જર્નાલિસ્ટિક હરી)થી જે સાહિત્ય અંગ્રેજીને તેમ જ ગુજરાતીને આપ્યું છે એની શોભા, સંસ્કારિતા અને પ્રસન્નતા જોઈને માણસ ચકિત થઈ જાય છે.

મહાદેવભાઈના સાહિત્યમાં સંસ્કારિતા, પ્રસાદ અને સૌષ્ઠવ છલોછલ ભરેલાં છે જ. પણ એમના કરતાંય મોટી જે વસ્તુ એમાં છે તે તો મહાત્માજીના સહવાસમાં એમણે પૂર્ણપણે અપનાવેલી શુભદૃષ્ટિ છે. કોઈ પણ પ્રસંગ હોય, કોઈ મત હોય કે કોઈ વ્યક્તિ હોય, એને વિષે મહાદેવભાઈએ જે કાંઈ લખ્યું છે તેમાં આ શુભદૃષ્ટિ દેખાઈ આવવાની જ. દરેક વસ્તુની સારી બાજુ જોઈ દરેક માણસનો વિચાર મિત્રની અનુકૂળ વૃત્તિથી કરવો, અને દરેક ઘટનામાં સત્યયુગનો જે કાંઈ અંશ હશે તે બહાર આણવો, એ શુભદૃષ્ટિનું લક્ષણ છે. આવી શૈલીને કારણે કોઈને ઉપદેશ કર્યા વગર કેટલીય વ્યક્તિઓને એમણે ઉન્નતિનો રસ્તો બનાવ્યો છે અને કેટલાય નાજુક પ્રસંગોને ઉગાર્યા છે. એટલા માટે જ હું કહું છું કે મહાદેવભાઈના આવી ખૂબીવાળા સાહિત્યને વ્યાપક અને, તેથી સાચા અર્થમાં, ધાર્મિક સાહિત્ય કહેવું જોઈએ. મહાત્માજીના સર્વકલ્યાણકારી જીવનને આપણે જે વિશેષણો લગાડી શકીએ, તે જ, અમુક હદ સુધી મહાદેવભાઈની સાહિત્યશૈલીને આપણે ખુશીથી લગાડી શકીએ છીએ. ભારતના ઉત્થાનકાળના, એટલે કે ગાંધીયુગના ઇતિહાસનો ઘણો મહત્ત્વનો અંશ મહાદેવભાઈના સાહિત્યમાં દુનિયાને મળવાનો છે. વિલાયતના પ્રકાંડ પંડિત ડૉ. જોનસનની જીવનકથા લખનાર બોસવેલ સાથે મહાદેવભાઈની તુલના કરવામાં આવે છે. મહાકવિ ગટેનાં સંભાષણો નોંધી રાખનાર લેખક એકરમાનની જર્મન સાહિત્યમાં ઘણી કદર છે. આપણા લોકોએ એકરમાનનાં સંભાષણો ઝાઝાં નહીં વાંચ્યાં હોય. નહીં તો એની સાથે પણ લોકોએ મહાદેવભાઈની સરખામણી કરી હોત. મારી દૃષ્ટિએ મહાદેવભાઈનું વ્યક્તિત્વ બોસવેલ અને એકરમાન, બંને કરતાં તદ્દન જુદું અને ઊંચું છે. અને મહાદેવભાઈનું ભાગ્ય તો એ એના કરતાં કેટલું ઊંચું! તેથી જ એમને મહાત્માજી વિષે અને એમના યુગકાર્ય વિષે લખવાનો અવસર મળ્યો.

મહાદેવભાઈનું મુખ્ય કામ તો મહાત્માજીનો પત્રવ્યવહાર સાચવવાનું હતું. પહેલે પહેલે તેઓ એકલા જ આ કામ કરતા. ત્યાર પછી શ્રી પ્યારેલાલજી એમને મદદ કરવા લાગ્યા. અને હવે રાજકુમારી

અમૃતકોરે ઘણું કામ સાચવ્યું છે. હરહમેશ ત્રણ ચાર પાંચ જણ આખો વખત કામ કરે ત્યારે જ મહાત્માજીના પત્રવ્યવહારને પહોંચી શકાય છે. પ્રારંભના દિવસોમાં ઘણાખરા કાગળોના જવાબ બાપુજી મહાદેવભાઈને લખાવતા હતા, આગળ જતાં મહાદેવભાઈ પોતાની મેળે જ અમુક કાગળોના જવાબ આપતા અને ખાસ કાગળો બાપુજી પોતાને હાથે લખવા લાગ્યા. છેલ્લે છેલ્લે ઇગ્લંડ, અમેરિકા, યુરોપ, આફ્રિકા આદિ પરદેશનો ગાંધીજીનો બધો પત્રવ્યવહાર મહાદેવભાઈને જ સાચવવો પડતો. અનેક દેશોના મોટા મોટા લોકો જોડે સબંધ રાખવો, ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિ વિષે એમને માહિતી આપવી, એમના સમાચાર પૂછવા અને મહાત્માજીને એ બધું ટૂંકામાં સમજાવવું, આ કાંઈ નાનું કામ ન હતું. આ કામનુ મહત્ત્વ અને એનો જથ્થો એક માણસની શક્તિ કરતાં વધારે હતો. પણ મહાદેવભાઈ એકલા જ એ બધુ સાચવી લેતા. મહાત્માજીની કામ કરવાની બધી ખૂબી અને એની સુવાસ મહાદેવભાઈની દૃષ્ટિમાં, વાણીમાં અને કલમમાં આવી ગઈ હતી.

મહાદેવભાઈનું કામ વધતુ જોઈ મેં એક વાર એમને Short hand — શીઘ્રલિપિ શીખી લેવાની ભલામણ કરી. એક વાર [illegible] સેગામ આવ્યા હતા ત્યારે પિટ્‌મન તેમ જ સ્લોન ડી પ્લોન — [illegible]ની શીઘ્રલેખનપદ્ધતિની ચોપડીઓ મેં એમને આપી ને [illegible]ડવાની સગવડ પણ કરી આપી. એ એક દિવસ શીખીને નક્કી કર્યું કે પોતાને એની જરૂર નથી. "અંગ્રેજી અને [illegible] ચાલુ લિપિ હું એટલી ઝડપથી અને સુવાચ્ય લખું છું કે વરસ પછી પણ હુ પોતે તો શુ ગમે તે વાંચી શકે છે!" [illegible]બર મહાદેવભાઈની કલમ કોઈ નાગણના વેગથી કાગળ પર [illegible]રો ઉતારની જોતાં આંખ ઠરી જતી હતી. મહાદેવભાઈના મોતીના [illegible]ા જેવા અક્ષરોને જો ઉપમા આપવી હોય તો એમના મીઠા અને [illegible] સ્વભાવની જ અપાય.

અંગ્રેજી, ગુજરાતી, હિંદી, બંગાળી, મરાઠી, સંસ્કૃત આ ભાષાઓ સાથે એમને સારો પરિચય હતો જ. આ ભાષાઓની

અદ્યતન ચોપડીઓ — પોતે મંગાવેલી અથવા મિત્રોએ મોકલેલી — જોઈ જવાનું કામ એમણે કોઈ કાળે શિથિલ થવા ન દીધું. આખા દિવસનું કામ પૂરું કર્યા પછી રાત્રે સૂતા પહેલાં અનેક ચોપડીઓ, માસિકો વગેરે નિયમસર તેઓ વાંચી લેતા. જેલમાં શ્રી અબ્બાસ સાહેબની અને બહાર મીરાબહેનની મદદ લઈને તેમણે થોડું ફ્રેન્ચ પણ શીખી લીધું હતું. એટલા જ્ઞાનથી પણ એમને ઘણો લાભ થયેલો. અખંડ વાચન, અખંડ લેખન, સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ, અને જાગરૂક આત્મ-પરીક્ષણ દ્વારા એમણે પોતાની બાહ્ય તેમ જ આંતરિક યોગ્યતા વધારવાની સાધના આખર સુધી ચલાવ્યે જ રાખી હતી. અને એમાં ઉદ્દેશ એક જ કે મહાત્માજીની સેવા કરવાનું પોતે જે વ્રત લીધું છે તે પૂર્ણપણે પાર પડે.

વીસ વરસ સુધી સેવા આપવાનું એમણે ગાંધીજીને વચન આપ્યું હતું. એ વીસ વર્ષ પૂરાં થતાં પહેલાં તેઓ ગાંધીજી જોડે એવા તો એકરૂપ થયા હતા કે ગાંધીજીની સેવા એમને માટે સાધના કે ધર્મ થવાને બદલે એમનો સ્વભાવ જ થઈ ગયો હતો. એમની આખી જિંદગી એવી તો બાપુમય થઈ ગઈ હતી કે હું એમને સેવાધર્મી પ્રેમયોગી કહેતો. મહાત્માજીનું નાનું મોટું જે કંઈ કામ હોય તે બધું સરખા જ ભક્તિભાવથી અને પ્રેમભાવથી તેઓ કરતા. બાપુજીના કામમાં અમુક મોટું અને અમુક નાનું એવો ભેદ જ એમની પાસે રહ્યો ન હતો. બાપુજીનાં કપડાં ધોવાં, એમનું કમોડ સાફ કરવું ઇત્યાદિથી માંડીને બાપુજીની વતી મોટામાં મોટા લોકો પાસે પહોંચીને નાજુકમાં નાજુક કામો ચૂપચાપ પતાવીને આવી જવાનું કામ મહા-દેવભાઈનું જ. શ્રી જમનાલાલજી, વલ્લભભાઈ, રાજાજી, રાજેન્દ્રબાબુ, બિરલાજી જેવા મહાત્માજીના નિજજનો સાથે મહાદેવભાઈનો સંબંધ ભાઈ જેવો હતો. શ્રી જવાહરલાલજીને પણ આમાં ભૂલવા ન જોઈએ.

શ્રી જવાહરલાલજીની આત્મકથાનો ગુજરાતી અનુવાદ મહાદેવ-ભાઈએ કેટલા પ્રેમથી કર્યો હતો? અને એ ચોપડીની પ્રસ્તાવનામાં એમણે પોતાનું વ્યક્તિત્વ પણ સુંદર રીતે પ્રગટ કર્યું હતું.

એક વાર શ્રી મોતીલાલજીએ અને બીજી એક વાર દેશબંધુ ચિત્તરંજન દાસે મહાત્માજી આગળ મહાદેવભાઈની માગણી કરી. દેશનો લાભ સમજી મહાત્માજીએ મહાદેવભાઈને એમની પાસે મોકલ્યા પણ ખરા, પણ બિલાડીને ગમે ત્યાં મૂકી આવીએ તોપણ જેમ તે સીધી ઘેર આવી જાય છે, તેમ મહાદેવભાઈ પણ પોતાની મીઠી ચાતુરી વાપરીને મહાત્માજી પાસે પાછા આવી પહોંચ્યા.

મહાદેવભાઈમાં ધાર્મિકતાના અંશો પહેલેથી હતા જ. ગોધરામાં બાપજી કરીને કુંભાર જાતિના એક જ્ઞાની ભક્ત હતા. એમના સત્સંગમાં અને એમનાં ભજનો સાંભળવામાં મહાદેવભાઈને તલ્લીન થઈ જતા મેં જોયા છે. એક વાર મહાદેવભાઈ સખત બીમાર હતા. મહિના સુધી તેઓ પથારી છોડી શક્યા ન હતા. એવે વખતે એ બાપજી મહાદેવભાઈને ત્યાં ખાસ આવીને રહ્યા હતા અને સવારસાંજ ભજનો સંભળાવતા હતા. અરજન કરીને એક જૂના ગુજરાતી સંતકવિની કવિતા ભેગી કરીને મહાદેવભાઈએ એનું સંપાદન કરેલું. રવિબાબુનાં ગીતોનો ઉપયોગ પણ મહાદેવભાઈ ધાર્મિકવૃત્તિથી જ કરતા. પણ એક વાર ગાંધીજીની પાસે આવ્યા પછી એમની બધી ધર્મસાધના બાપુજીની સેવા અને એમનાં કામનું ધ્યાન ધરવામાં જ સમાપ્ત થઈ હતી. એટલું એકાગ્ર, એકનિષ્ઠ અને અખંડ ધ્યાન ભાગ્યે જ કોઈએ આમરણ ચલાવ્યું હોય. આશ્રમમાં આવ્યા ત્યારથી તેઓ સહજથી અને સ્વાભાવિક સંયમથી જ ચાલતા હતા. પણ બાહ્ય આચાર વ્યવહારમાં આશ્રમવાસીની છાપ ન પડી જાય એની તેઓ ખાસ સાવચેતી રાખતા. આજકાલના રિવાજના વાળ રાખવા, ચા પીવી, વગેરે પોતાની ટેવો એમણે આખર સુધી કાયમ રાખી હતી. પહેલાં પહેલાં તેઓ અમ આશ્રમવાસીઓને A tribe of vow takers કહીને અમારી મશ્કરી કરતા. પણ એ બધું ઉપર ઉપરનું જ હતું. એનો લાભ એટલો જ હતો કે ગમે તે પ્રકારના લોકોને એમની પાસે જવામાં સંકોચ રહેતો નહીં. પણ મહાત્માજી પાસે રહેવાથી એમની જીવનસાધના દહાડે દહાડે ઉગ્ર અને તેજસ્વી થતી ગઈ. બ્રહ્મચર્યનું વ્રત તો એમણે લીધું જ. પણ દિવસમાં ત્રણ વખત ખાધા ઉપરાંત

વચમાં એલાયચી પણ મોંમાં ન નાખવાનો નિયમ એમણે આગ્રહથી પાળ્યો. એમની તકલીની દૈનિક ઉપાસના પણ સામાન્ય કોટિની ન હતી. બધા સાથે મૈત્રીભાવ અને ગમે તેવા માણસ જોડે પણ મીઠાશ જાળવવી એ પણ કાંઈ નાનુંસૂનું વ્રત ન હતું. પણ એમની મુખ્ય સાધના તો મહાત્માજીની ઇચ્છામાં પોતાનું જીવન વિલીન કરી દેવાની જ હતી. સાધનાની વાત ચાલે ત્યારે તેઓ કહેતા કે, "હું જાણું છું કે વિકારો ઉપર મેં વિજય નથી મેળવ્યો. વિકારોથી હું મુક્ત નથી." આ કેવળ શિષ્ટાચારનાં વચનો ન હતાં. પણ એમની જાગરૂક સાધના, ઉગ્ર આત્મપરીક્ષણ અને વિકારો પેદા થતાંવેંત એમને દાબી દેવાના એમના પ્રયત્નના સાક્ષી તરીકેનાં આ વચનો હતાં. એક વાર એમણે ચૌદ દિવસનો ઉપવાસ કરેલો. એ દિવસો દરમ્યાન એમણે ભગવાન પાસે એવી તો વ્યાકુળ પ્રાર્થના કરી કે પોતાનાં આંસુએ વડે એમણે પોતાના વિકાર ધોઈ નાખ્યા. મહાત્માજી પાસે બેસીને જ્યારે તેઓ પ્રાર્થના કરતા, ગીતાપાઠ ચલાવતા અથવા ભજન ગાતા હતા, ત્યારે પણ તેમાં તલ્લીનતા દેખાઈ આવતી. મહાત્માજીનું કોઈ પણ કામ આવી પડ્યું તો એમણે એ પૂર્ણ એકાગ્રતાથી જ કર્યું છે અને ઈશ્વરે એમને દરેક કામમાં સફળતા જ આપી.

ગુજરાતમાં રેલસંકટ-નિવારણને માટે અગર ઠક્કર બાપાના હરિજનકાર્ય કે એવાં જ બીજાં સેવાનાં કાર્યોને માટે ફાળાની જરૂર પડે કે, મહાદેવભાઈ જરૂરી નાણાં લઈને આવ્યા જ હોય. સરદાર પૃથ્વીસિંગને જેલમાંથી છોડાવવાનું કપરું કામ આવ્યું, ત્યારે મહાદેવભાઈએ આપમેળે સર સિકંદર હયાતખાન પાસે પહોંચી જવાનો વિચાર કરી લીધો. હયાતખાનને સમજાવવાનું ને મનાવવાનું કામ સહેલું નહોતું પણ મહાદેવભાઈ પૃથ્વીસિંગને છોડાવી લઈને જ પાછા ફર્યા.

ગાંધીજીએ વર્ધામાં મગનવાડી છોડીને સેવાગ્રામ જઈ રહેવાનો નિર્ણય કર્યો; ત્યારે મગનવાડીને સંભાળવાની જવાબદારી મહાદેવભાઈને માથે આવી. તે વખતે પણ મગનવાડીથી ગાંધીજીની ટપાલ

લઈને છથી સાત માઈલ દૂર સેવાગ્રામ રોજ જવું અને સાંજ પડ્યે છથી સાત માઈલ પાછા મગનવાડી આવવું, એ કામ તો મહાદેવભાઈને જ કરવાનું હતું. ધૂમ તડકો પડતો હોય કે ધોધમાર વરસાદ વરસતો હોય, ઉનાળાના ગરમીના દિવસો હોય કે શિયાળાના ટાઢના દિવસો હોય તેમની આ સેવાગ્રામ યાત્રા વગર અટક્યે ચાલતી. ગાંધીજીએ તેમને ઘણી વાર કહ્યું કે, ભલા થઈને સેવાગ્રામ આવીને રહો. પણ કેટલાયે દિવસ સુધી મહાદેવભાઈને એ વાત ન રુચી. આખરે ગાંધીજીનો આગ્રહ પાર પડ્યો અને મહાદેવભાઈ પોતાને માટે બંધાયેલા ઘરમાં જઈને સેવાગ્રામ રહ્યા.

મહાદેવભાઈ મગનવાડીમાં રહેતા હતા ત્યારે તેમને એક વખત બ્લડપ્રેશર એટલે કે મગજ પર લોહીના દબાણની બીમારી થઈ આવી. ગાંધીજીએ તેમને પૂરેપૂરો આરામ લેવાનો હુકમ કર્યો. પણ જીવ કામમા ને કામમાં એટલે તેમનું મન કેમ માને? એક વખત આરામને માટે નાશિક જઈને રહેવાની ગાંધીજીએ તેમને આજ્ઞા કરી. સરસામાન એકઠો કરી સાથે લઈ મહાદેવભાઈ વર્ધા સ્ટેશન પહોંચ્યા. પણ ત્યાં જ લોહીનું દબાણ એકદમ વધી ગયું, એટલે તેમને પાછા ફરવુ પડ્યું. થોડો આરામ મળતાં ફરી પાછા કામ કરવાને તૈયાર થઈ જવાની મહાદેવભાઈનામાં ખાસ શક્તિ હતી. પણ દેશમાં જે કાંઈ ચાલી રહ્યું હતું, તેની અસર જેમ ગાંધીજીના મન પર થતી તેવી જ રીતે ગાંધીજીની માનસિક અવસ્થાની અસર મહાદેવભાઈની તબિયત પર થતી. એક વાર ગાંધીજીએ આમરણાંત ઉપવાસનો વિચાર જાહેર કર્યો, તે મહાદેવભાઈથી સહન ન થયું. આમરણાંત ઉપવાસ કરવો વાજબી ગણાય કે નહીં, તેની લોકો ચર્ચા કરતા તે સાંભળવાને પણ મહાદેવભાઈ રાજી નહોતા. તે કહેતા કે, હવા વગર માણસને જેમ જીવવું અશક્ય છે, અને હવા ન હોય તો શું થાય યા શું કરવું એની જેમ ચર્ચા ન હોય, તેવું મારી બાબતમાં ગાંધીજીની હસ્તીનું સમજવું.

ગાંધીજીએ આજ સુધી જે રીતે અંગ્રેજ લોકોને સંભાળ્યા, તેમણે ... જે જાનની સેવા કરી, અને તેમને બચાવી લેવાને ખાતર,

જે જાતની ખામોશ રાખી, એ બધાંનો વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે એમ થાય છે કે, અંગ્રેજો પર એની કશી નૈતિક અસર ન થઈ અને એ લોકો પોતાના સ્વાર્થમાં આંધળા બની, બસ હિંદુસ્તાનને જખે કરવા નીકળ્યા છે, એ આ જમાનાની ખરેખર એક દુઃખપૂર્ણ નવાઈ છે. આ સ્થિતિથી અનેક લોકો અકળાઈ ઊઠ્યા છે. 'ભલે હિંદુસ્તાનને ઇશ્વરને ભરોસે છોડી દો' એ સૂત્રના પાયામાં એ જ અધીરાઇ ને અકળાટની મનોવૃત્તિ રહેલી છે. એ જ સૂત્રની બીજી બાજુ છે 'અમે હિંદુસ્તાનને સ્વતંત્ર કરીશું યા મરીશું; ગુલામ થઈ ને જીવવા કરતાં આ શરીર છોડીને મુક્ત થઈ જવું બહેતર છે.'

પોતાની દીર્ઘકાળની તપસ્યા વડે એ જ મુક્તિ મહાદેવભાઈએ મેળવી. આપણે તેમની પાછળ રહ્યા, તે સૌ તેમના જીવનમાંથી પ્રેરણા લઈએ, અને સેવા કરતા કરતા તેમના જેટલી લાયકાત કેળવીએ.

અખંડ સેવાકાર્યમાં રત હોવા છતાં મહાદેવભાઈએ સાહિત્ય અને ઇતિહાસનું પરિશીલન વ્યવસ્થિત ચાલુ રાખ્યું હતું. એટલા ખાતર તે યુરોપ અને અમેરિકાના નામાંકિત વિચારકોની વિચારસરણી અને તેમના કાર્યના પૂરા પરિચયમાં રહેતા. ગાંધીજીની સાથે રાઉન્ડ ટેબલ કૉન્ફરન્સ (ગોળમેજી પરિષદ)ને માટે વિલાયત ગયા ત્યારે ત્યાંના મુખ્ય મુખ્ય કાર્યકર્તાઓની જરૂરી માહિતી તેમ જ ખબર ગાંધીજીને આપવાની જવાબદારી મહાદેવભાઈની હતી. રાઉન્ડ ટેબલ કૉન્ફરન્સમાંથી પાછા ફર્યા પછી તરત જ તેમને અમારા ભેગા સાબરમતી જેલમાં રહેવાનું થયેલું. તે વખતે યુરોપની પરિસ્થિતિનું વર્ણન તેમણે બહુ સરસ રીતે અમને આપ્યું હતું. કોઈકે તેમને પૂછ્યું કે, તમે ઇંગ્લંડના રાજાની મુલાકાતે ગયા, ત્યારે તેની તમારા મન પર કેવી છાપ પડી? મહાદેવભાઈએ જવાબ આપ્યો કે, ત્યાંનો રાજા થોડો જ સ્વતંત્ર વ્યક્તિ છે? માલવીજીએ બ્રાહ્મણધર્મને અનુસરીને રાજાને ખૂબ ઉપદેશનાં અને આશીર્વાદનાં વચનો કહ્યાં. રાજાએ એ બધું સાંભળ્યા કર્યું. બાપુજીની સાથે તેને બહુ થોડી વાતચીત થઈ. બિચારાને તેના પ્રધાનોએ જેટલા શબ્દો શીખવી રાખ્યા હતા, તેટલા તે બોલી ગયો. ગાંધીજી આવી મુલાકાતોની કિંમત

જાણતા હતા. તેથી જવાબમાં તેમણે એટલું જ કહ્યું કે, 'આપ સાહેબ આ બધા વિષયોની ચર્ચા તો નહીં જ કરવા માગતા હો!' બસ, આટલા શબ્દોમાં જ ગાંધીજીએ વાતચીત પતાવી દીધી. મહાદેવભાઈ પોતાની યુરોપની મુસાફરીનું વર્ણન લખવાનો વિચાર રાખતા હતા. મારા કહેવાથી હિંદુસ્તાનના આખાયે યુવકનું વર્ણન લખવાનું પણ તેમણે કબૂલ કર્યું હતું. આ વીસ પચીસ વર્ષની પોતાની ડાયરી હાથમાં રાખી હિંદુસ્તાનનો આધુનિક ઇતિહાસ અને ગાંધીજીનું ચરિત્ર લખવાની જવાબદારી તો તેમને જ માથે હતી. પરંતુ ઈશ્વરે તેમને વચમાંથી જ બોલાવી લીધા. ઈશ્વરના કામને સારું યા ગાડું કહેનારા આપણે કોણ? જેણે આપ્યું તેણે જ લઈ લીધું! એની લીલાનો પાર કોઈ પામ્યું નથી.

શ્રી મહાદેવ દેસાઈ પુણ્યતિથિ

ઑગસ્ટ ૧૫ ૧ સમય

જેમ મહાશિવરાત્રી એ જ કસ્તૂરબાદન છે તેમ જ મહાદેવભાઈની પુણ્યતિથિને દિવસે જ આઝાદીદિન ગોઠવી વિધાતાએ જાણે મહાદેવભાઈની સ્વામીભક્તિની કદર કરી છે.

મહાદેવભાઈ પણ પૂજ્ય ગાંધીજીમાં એવા તો ઓતપ્રોત થઈ ગયા હતા કે ગાંધીજીના જીવનમાંથી એમનું જીવન નોખું પાડવું લગભગ અશક્ય છે. મહાદેવભાઈ છાયાની પેઠે બાપુજી સાથે જ રહેતા હોવાથી મહાદેવભાઈ ઉપર લખેલા બાપુજીના કાગળો ઝાઝા ન હોય. ગાંધીજી પોતે મહાદેવભાઈનું ચરિત્ર લખવાના હતા તે પણ બનવા ન પામ્યું. મહાદેવભાઈને ગાંધીવિચારદોહન જેવી ચોપડી લખવાની પણ નવરાશ ન મળી. અત્યંત ખંતપૂર્વક એમણે જે વાસરીઓ લખી રાખી છે તે જ્યારે પ્રગટ થશે ત્યારે તે જ મહાદેવભાઈની વાઙ્મયી મૂર્તિ ગણાશે. મહાદેવભાઈની એ વાસરીનું પારાયણ કરાશે. 'યંગ ઇન્ડિયા' અને 'નવજીવન' તેમ જ અંગ્રેજી 'હરિજન' અને ગુજરાતી 'હરિજનબંધુ,' ચારેમાં મહાદેવભાઈએ જે સાપ્તાહિક પત્રો લખી બાપુજીના પ્રવાસો અને

૪૮

નરસિંહ મહેતા

ગુજરાતના આદિકવિની જયંતી ઉત્કટ ભક્ત તરીકે ઊજવવી જોઈએ. રાસદર્શન; મામેરું, હૂંડી, હારમાળા વગેરે ચમત્કારોમાંથી કોઈ આધ્યાત્મિક બોધ કાઢવા બેસે તો તે અશક્ય નથી. આજ સુધીના લોકહૃદયને એ વાતો છે એવી જ, દેખીતા અર્થમાં રોચક થઈ પડી છે. આપણે મહેતાજીની જયંતી ઊજવતી વખતે બોધ-દોહનની પંચાતમાં ન પડીએ તો સારું. એમની અટળક ભક્તિ, પવિત્ર જીવન, હરિજનપ્રેમ અને ગરીબાઈમાં સંતોષ એ જ મુખ્ય વસ્તુઓ વિદ્યાર્થીઓના મન પર ઠસાવીએ. આ દિવસે નરસિંહ મહેતાનાં ઉત્તમ ઉત્તમ પ્રભાતિયાં ગાવાનો રિવાજ રાખવો જ જોઈએ. બીજું પણ એકાદ આખ્યાન વિવેચન સાથે ગવાય. આ દિવસે ઉજળિયાત કોમના લોકોએ હરિજનવાસમાં જઈને ભજનમંડળી રાખવી જોઈએ.

૪૯

મીરાં

૧. મીરાંની અદ્ભુત સાધના

जोगी मत जा. . . .मत जा. . . .मत जा. . . .
जोगी, मत जा, मत जा, मत जा,
पाँव पडूँ मैं तोरी. . .जोगी मत जा. . .१
प्रेम भक्ति के पैर[१] हैं न्यारे
हमको गैल[२] बता जा. . .जोगी मत जा. . .२
अगरचंदनकी चिता रचाऊँ
अपने हाथ जला जा. . .जोगी मत जा. . .३
जलबल[३] हुई भस्मकी ढेरी[४]
अपने अंग लगा जा. . .जोगी मत जा. . .४
मीरां के प्रभु गिरधर नागर
ज्योतमें ज्योत मिला जा. . .जोगी मत जा. . .५

ભારતના સંતોમાં મીરાંની ભાત અનેરી જ પડી છે. પ્રહ્‌લાદ, નચિકેતા, શિબિ અને હરિશ્ચંદ્રની પેઠે મીરાંએ પણ સત્યાગ્રહી જીવનની તેજસ્વિતા દાખવી છે. લોકરૂઢિ અને લોકલાજને નહીં ગણકારવાનો પ્રારંભ એણે પોતાના મુસલમાની નામથી જ કર્યો હશે. ગિરિધર-નાગર એના પ્રભુ હતા, પતિ હતા, ગુરુ હતા — સર્વસ્વ હતા.

રાજસ્થાન, માળવા, ગુજરાત, કાઠિયાવાડ એ એની સંચાર-ભૂમિ હતી. પરિણામે એની કવિતામાં એ બધા જ પ્રદેશોની ભાષાના પ્રાદેશિક શબ્દો આવી ગયા છે. એ ઉપરાંત બીજા કોઈ પણ સંતની વાણી કરતાં મીરાંની વાણીમાં પાછળના લોકોએ ઘણા ફેરફાર કર્યા છે. અને કેટલાંક પદો તો કોઈ બીજા જ નાનામોટા કવિઓએ મીરાંને નામે ચઢાવ્યાં છે!

---

૧ પગલાં ૨. પગદંડી — રસ્તો ૩ ભડભડ બળીને ૪. ઢગલી.

મીરાના જીવનની વિગતો પણ આપણી પાસે વિશ્વાસપાત્ર રૂપમાં નથી. આવી સ્થિતિમા મીરાંનાં પદોના ભાવાર્થ વિષે નિશ્ચયપૂર્વક કાંઈ પણ લખવું મુશ્કેલ છે. છતાં મીરાંની સાધના અને એની અનુભૂતિ એટલી ઉત્કટ છે કે એની પાછળ કલ્પના દોડાવ્યા વગર રહેવાતું નથી.

પ્રસ્તુત ભજનના 'જોગી' કોણ છે એ આપણે જાણતા નથી. આ ભજનમા જે પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે તે મીરાએ પોતે અનુભવ્યો છે કે પોતાની કાવ્યશક્તિથી ઉત્પન્ન કર્યો છે તે કહેવુ પણ મુશ્કેલ છે. હમણા જ એક સ્નેહીએ આ ભજનની એક ગ્રામોફોન રેકર્ડ સભળાવી અને સમજાવી તેમાનું જ્યુતિકા રોયનું સંગીત આ ભજન ઉપર અસાધારણ પ્રકાશ પાડે છે.

આ ભજન પ્રમાણે, મીરા પોતાના ગુરુ જેવા કોઈ સ્થિતપ્રજ્ઞ યોગીને વીનવે છે કે એ એને છોડીને જાય નહીં. જોગી શા માટે છોડી જાય છે? મીરાને જોગી પાસેથી શુ જોઈએ છે? ગુરુ યોગ સાધનામા માનતો હશે અને મીરા પ્રેમલક્ષણા ભક્તિમા રાચતી હશે. ગુરુએ જોયુ કે જ્યા આટલો ભાવનાભેદ છે, ત્યા પોતે શી રીતે સહાયક બની શકે? એ જવા તૈયાર થયો.

મીરાને પોતાના પ્રેમભક્તિના માર્ગ ઉપર અવિચળ શ્રદ્ધા છે. એમા એને અનુભવનો ટેકો પણ મળ્યો છે. પણ સાથે સાથે યોગમાર્ગ પ્રત્યે એને અશ્રદ્ધા નથી એટલું જ નહી, પણ યોગમાર્ગે એના જોગીએ સિદ્ધિ મેળવી છે એનોય તે સ્વીકાર કરે છે. યોગી પ્રત્યે એનામા અવિચળ શિષ્યભાવ છે, તેથી સમસ્ત અભિમાન તજીને 'પાવ પડુ મૈ તોરી' કહીને એ પોતાના ભક્તિમાર્ગને ગુરુના યોગમાર્ગ આગળ ગૌણ કરવા પણ તૈયાર છે.

પહેલી જ લીટીમા એની આર્તવાણી યોગીને ન જવા માટે ઉત્તરોત્તર વેદનાથી વીનવે છે. છતા જ્યારે એને શંકા જાય છે કે એ તો જવા જ નીકળ્યો છે, ત્યારે 'જોગી' શબ્દ ઉપર તે એટલી સફળતાથી ભાર મૂકે છે કે જાણે કહેતી હોય કે 'હે જોગી, તું કેમ ભૂલે છે કે તું યોગી છે? યોગી થઈને તારાથી જવાય ખરું? જે

સાચો યોગી હોય એનાથી કર્તવ્યભ્રષ્ટ થયા વગર જવાય જ કેમ?' જ્યોતિકા રોય પોતાનાં ગાયનમાં 'યોગી' શબ્દ પરનો એ આખો ભાર ફક્ત એક જ વાર મૂકે છે, અને તેથી જ તે હૃદયને વીંધી નાખે છે!

ત્યાર પછી મીરાં મનમાં જ યોગીનો જવાબ કલ્પે છે. જો યોગી કહે કે "હું હારીને નથી જતો, ઉપેક્ષાથી નથી જતો, પણ આપણા માર્ગ જુદા છે. ભક્તિમાર્ગી મીરાંને યોગમાર્ગી જોગી શી સાધના બનાવી શકે?" એના જવાબમાં મીરાં કહે છે કે "ભક્તિમાર્ગ હું છોડી તો ન શકું, પણ યોગમાર્ગ આગળ એને ગૌણ કરતાં મને સંકોચ નથી. જો એ બન્ને પંથ ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરાવનારા જ હોય તો એ બે વચ્ચે વિરોધ હોઈ જ ન શકે. એક જ ટેકરીને શિખરે ચડનારા અનેક માર્ગો નીચલી ભૂમિકાએ ભલે ભિન્ન દેખાય, પણ ટોચ ઉપર તો એ બધા એક થઈ જ જાય છે—એક થવા જ જોઈએ. માટે જોગી પાસેથી પથપરિચય કરાવનારી સૂચનાઓ લેવામાં એને વાંધો નથી. ભક્તિનો પ્રારંભ ભક્ત અને ભગવાનના દ્વૈતમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. દ્વૈત વગર ભક્તિ સંભવતી જ નથી. ભક્તિનો રસ જ દ્વૈતમાંથી ઉત્પન્ન થતા આકર્ષણનો છે. પણ ભક્તિની પરિણતિ અદ્વૈતમાં જ થાય છે. એ મટીને એક જ રહે, ત્યારે જ ભક્તિ કૃતાર્થ થાય છે. યોગમાર્ગ પણ અંતે એ જ સાધના માગે છે.

ભક્તિનો માર્ગ રસિક હોઈ સહેલો ગણાય છે. પણ એમાં એ રસ્તાનો નકશો ક્યાંય દોરેલો હોતો નથી. વચલા મુકામો પણ ચોક્કસ [illegible] કરેલા હોતા નથી. ભક્તિમાં ચકરાવો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. એમાં આગળ વધવાપણું પણ હોય અને પાછળ પડવાપણું પણ હોય. એનો સાધનાક્રમ વિચિત્ર હોય છે. માટે જ એમાં આશાનિરાશાનાં આંદોલનો સહન કરવાં પડે છે.

યોગમાર્ગનો રસ્તો ભલે અઘરો હોય પણ એ ધોરી રસ્તો છે અને એની ગલીકૂંચીઓ બધી નિશ્ચિત છે. એના નકશાઓ દોરેલા છે. યોગી એ બધાનો ભોમિયો હોઈ એણે એ બધા સાથે પરિચય કરાવવો જ જોઈએ. એટલી સેવા કર્યા વગર એનાથી ન જ જવાય!

* * *

અહીં ગીતનો એક ખંડ પૂરો થાય છે. બીજા ખંડમાં ભક્તિની અને યોગની સાધના એક જ છે.

ભક્તિનું જીવન પ્રાકૃત જીવન તો ન જ હોય. સાધના દ્વારા જે શરીરનો અંતે લોપ કરવાનો હોય છે તે શરીર પણ ભક્તિ-કીમિયાથી ચંદન બની ગયું છે. હવે એ ચંદનની જ ચિતા રચવાપણું છે. ભક્તિએ શરીરનું ચંદન કર્યું તે સંઘરવા માં નહીં, પણ બળીને સુવાસ આપવા માટે. તેથી એ ચંદનની ચિતાને અગ્નિનો સ્પર્શ કરાવવાનું કામ યોગીનું છે. એ કર્યા વગર પણ યોગી જઈ ન શકે.

જે શરીર ચંદનરૂપ થયું, અને હવે ધીમે ધીમે બળીને ભસ્મના ઢગલાના રૂપમાં રહી ગયું તેનો પણ યોગી ત્યાગ ન કરી શકે. વૈરાગ્યનો પણ એક ધર્મ હોય છે. વૈરાગીએ સાધના દરમ્યાન જે ભસ્મ પેદા કરી તેનો પણ અંગીકાર કરી એણે એ પોતાના શરીર ઉપર ચઢાવ્યે જ છૂટકો — भस्मान्त शरीरम् ।

* * *

આમ શરીરની બાબતમાં યોગી સાથે બળીને એકરૂપ થયા પછી મીરાં ગિરધરનાગર પ્રભુ યોગીને છેલ્લી વિનંતી કરે છે કે હવે એણે પોતાની જ્યોતિમાં મીરાંની જ્યોત સમાવી લેવી જોઈએ. એમ કહેતી વખતે જ્યુતિકા રૉયના ગીતમાં 'મીરાં' શબ્દ એવો તો હલક સાથે ગવાય છે કે શરીરને ભસ્મ કર્યા પછી જેટલી શુભ વાસનાઓ અને સંસ્કારો બચી ગયા હોય તે બધા ભેગા કરી પોતાનું જીવનસર્વસ્વ એક જ પિંડમાં અર્પણ કરીને એ સર્વસ્વ દ્વારા — કેવળ શબ્દ દ્વારા નહીં પણ પોતાની સમગ્ર વિભૂતિ દ્વારા — મીરાં એક નવી જ પ્રાર્થના કરે છે કે "હે પ્રભુ! હવે મારી જ્યોતિમા પોતાની જ્યોતિ ભેળવી દે." છેવટે પ્રભુએ જ આત્માર્પણ કરવાનું હોય છે, પ્રભુ – ગુરુ તેમ ન કરે ત્યાં સુધી એનાથી જવાય જ નહીં. અને એટલું કર્યા પછી એ જાય ક્યાં? યોગીનો ધર્મ જ યોગ કરવાનો – જોડી દેવાનો – મિલન કરવાનો અને અખંડ એકાકાર એકેકરસ થઈને રહેવાનો છે.

માટે એમ પણ કહી શકાય કે મીરાં સર્વસ્વ અર્પણ કરી અંતે યોગીનો જ ભોગ લેવા મથે છે. એ પ્રભુમાં સમાઈ ગઈ તે પહેલાં એણે પ્રભુને જ પોતાનામાં સમાવી દીધો. આમ યોગ અને ભક્તિ બન્ને મીરાંમાં કૃતાર્થ થયાં.

૧–૮–'૪૭

२. विषम् अपि अमृतायते ।

[તા. ૧૧મી સપ્ટેમ્બરને દિવસે મુંબઈમાં મીરાં નામની એક નૃત્યનાટિકા ભજવાઈ. નૃત્ય મારફતે નાટ્યની અસર પેદા કરવાનો એ એક સારો સરખો નવો પ્રયોગ હતો. નૃત્ય અને નાટ્ય એ બંને કળા કેવળ ધંધાદારી લોકોના હાથમાં જ રહે તો સમાજને તે તે કળાઓ મારફતે સંસ્કારિતા મેળવવાની તક ન મળે. એ ઊણપ દૂર કરવા માટે સંસ્કારી સમાજનાં સ્ત્રીપુરુષો શોખ તરીકે એ કળાઓ કેળવવા લાગ્યાં છે એ આનંદની વાત છે. મીરાંની નૃત્યનાટિકા આ જ ઢબનો પ્રયોગ હોઈ, એની ખૂબી સમજવવાની દૃષ્ટિએ મારા મિત્રો મને એ જોવા લઈ ગયેલા. ત્યાં રાણાજી તરફથી મોકલેલો ઝેરનો પ્યાલો મીરાં હાથમાં લઈ ભગવાનને શરણે રાખે છે, અને રાધેશ્યામની ધુનમાં તલ્લીન થઈને નૃત્ય કરે છે. અન્તે જ્યારે રાધેશ્યામ સાથે તદાકાર થવા સુધી ધૂનની અસર ચઢે છે, ત્યારે પ્યાલામાંનું ઝેર તે પી જાય છે. એ નાટિકામાં ભાગ ભજવતી બહેનો સાથે ઉપરના પ્રસંગના રહસ્યની ચર્ચા કરતાં જે વિચાર ઊપજ્યો, તે જ અહીં નોંધેલો છે. મીરાંની જીવનસિદ્ધિનું રહસ્ય આમાં આવી જાય છે એમ માનું છું.]

મીરાંને ખબરે નહીં કે એની પાછળ કેવું ઝેરી કાવતરું રચાયું છે. એને ખબર હતી કે રાણાજીનો પંથ ન્યારો છે, અને પોતાનો પંથ જુદો છે. એને કારણે જે કલેશ પેદા થયો હતો તે તો એ ક્યારની પી ચૂકી હતી. એણે માન્યું હતું કે સંસારની અસંખ્ય વહુઓ જેમ સહન કરે છે તેમ આપણે પણ આ કલેશ સહી લઈશું. આપણા માટે તો એ કલેશ જેવો રહ્યો જ નથી. જ્યાં સર્વ જગ ખારું થયું છે, ત્યાં રાણાજીની કડવાશ વધારે શી અસર કરવાની હતી? પણ રાજા લોકો જાણે છે કે એમની પાસે દરેક અગવડ માટેનું છેલ્લું ઓસડ મરણ છે જ. મરણ કેટલું નિર્વીર્ય છે એ સમજી લેવા

એટલી બુદ્ધિ કોઈ કાળે સત્તા આગળ હોતી જ નથી. દુનિયાના પ્રારંભથી આજ સુધી, મરણની મદદથી કોઈએ સારી કે નરસી એકે વસ્તુનો નાશ કર્યો નથી. આવેલું મરણ અથવા આપેલું મરણ બધે રીતે નિષ્ફળ નીવડે છે. સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલું મરણ અને વધાવી લીધેલું મરણ એ જ જીવતની પરિપૂર્તિ છે. એ જ જીવનની કૃતાર્થતા છે. એવું મરણ જ અમરતાનું એકમાત્ર બારણું છે.

રાણાજીએ મરણ વાટે મીરાની અગવડ મટાડવાનો વિચાર કર્યો અને એને માટે ઝેરનો પ્યાલો મોકલી દીધો.

અહીં મીરા શ્યામસુંદરના ધ્યાનમાં અને રાધેશ્યામની ધૂનમાં મગ્ન હતી. એની આગળ જ્યારે ઝેરનો પ્યાલો આવ્યો ત્યારે એ શું છે એ સમજવા પૂરતી એ નીચે ઊતરી. એને ખબર પડી કે રાણાજી અકળાયા છે, એને મારા પ્રાણ લેવા છે. કોઈ માણસ આપણી પાસે આપણા ઘરનો કચરો માગતા આવે ત્યારે જેમ "ઠીક થયું, ઘરની અગવડ ગઈ અને કોકને એનો ઉપયોગ થયો,' એવી લાગણી પેદા થાય છે, તેવી જ રીતે મીરાને થયું. એ જાણતી હતી કે એના શરીરમાં રમતા પ્રાણ એ કાંઈ જ વસ્તુ નથી. હવાનું કેવળ ચલનવલન છે. એ તો કોઈના હાથમાયે આવવાના નથી. એના હૃદયના પંચપ્રાણ તો એણે એના રાધેશ્યામને ક્યારના અર્પણ કર્યા હતા. એ પ્રાણો સુધી દુનિયાના કોઈ પણ રાણાજીની પહોંચ હતી નહીં.

રાણાજીનો હેતુ સમજતાવેંત મીરાએ ઝેરનો પ્યાલો હાથમાં લીધો, અને મંદિરની મૂર્તિ આગળ ભક્તિભાવે મૂકી દીધો.

પ્યાલો મૂકીને એણે પોતાનું ધ્યાન, પોતાની ધૂન, અને એની સાથેનું સર્વાંગીણ નૃત્ય ચાલતું રાખ્યું.

એ વખતે મીરાંના ધ્યાનમાં શું ચાલતું હતું? કૃષ્ણની ધૂનથી નીચે ઊતરાય જ નહીં અને ગણાના સંકલ્પના અર્ઘ્યરૂપી એ ઝેરને પણ ભુલાય નહીં. એ દ્વૈત વચ્ચે મીરાંએ શી રીતે કાઢ્યો? ધ્યાનમાં દ્વૈત ચાલે નહીં, અને [illegible] વસ્તુમાંથી [illegible] તિરસ્કાર કરાય નહીં.

લાયક હોય, તો મીરાંનો પણ અમીરીનો ત્યાગ તેટલો જ કીર્ત્ય છે. મીરાંની ભક્તિ, નિર્ભયતા અને સંસારવિમુખતા વિદ્યાર્થીઓના મન પર ઠસાવવા માટે એનાં એ જાતનાં પદોની પસંદગી કરી તે આ દિવસે ગાવાં જોઈએ. વિપદો નૈવ વિપદઃ એ શ્લોકમાં મીરાંની મનોવૃત્તિ આવી જાય છે.

અમર શહીદોમાં પણ મીરાંનું નામ અમર છે.

સૂચના

આવી જ રીતે બીજા સંત કવિઓ, સેવાવીરો અને રાષ્ટ્રપુરુષોની જયંતીઓ ઊજવાય, પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે આખું વર્ષ તહેવારમય ન થઈ જાય. અમે કુલ સમયનો વિચાર કરી ૫૦ કરતાં વધારે દિવસ તહેવાર પાછળ ન જાય એવું ધોરણ રાખ્યું છે. નવા તહેવારો વધે તો જૂના ઓછા થવા જોઈએ. પણ ઘણાખરા તહેવારો સ્થાયી હોવા જોઈએ. નહીં તો પરંપરા જેવી વસ્તુ જ ન બંધાય અને સંસ્કૃતિ ક્ષીણ થઈ જાય.

૫૦

ચોખામેળા

મંગળવેઢા ગામની ફરતો કોટ બાંધવાનો હતો. બાદશાહ ગરીબોને વેઠે પકડી લાવ્યો અને તેમની પાસે ગામના રક્ષણ માટે કોટ બંધાવ્યો. જેમને ગામમાં રહેવાની રજા નહોતી, જેમને ગામના રસ્તા પર ચોરોની જેમ બીતાં બીતાં ચાલવું પડતું હતું, અને જેમને ગામ બહાર ઉકરડા ઉપર રહેવું પડતું હતું તે હરિજનોને પણ ગામનો કોટ ચણવામાં વેઠ કરવી પડી! જેમ ઈશુ ખ્રિસ્તને પોતે જ જેના પર ચઢવાનું હતું તે ક્રૂસ પોતાને હાથે જ ઉપાડવો પડ્યો હતો, તેમ પોતાને ગામની બહાર રાખનારો કોટ પણ હરિજનોને પોતાને હાથે ચણવો પડ્યો.

કડિયાંની કંઈ ભૂલ થઈ હશે, અમલદારોએ ઉતાવળ કરી હશે, ગારો પાતળો થયો હશે, ગમે તે કારણે હોય, કોટની દીવાલ પડી ગઈ અને કેટલાક હરિજનો તેની નીચે દબાઈ ગયા. થોડાક લોકોએ દિલગીરી જાહેર કરી, કેટલાક લોકો દુઃખી પણ થયા, પરંતુ તેમણે તે મરેલાઓને તે માટીના ઢગ નીચે જ પડી રહેવા દીધા. શ્રમજીવીઓની નિદ્રામાં તેઓ શું કરવા ખલેલ પાડે? તે માટી નીચે તેમનાં મડદાં સડી ગયાં, સડેલા માંસની અન્તે માટી બની ગઈ અને માત્ર હાડકાં જ બાકી રહ્યાં. પોતાની જ માટી સાથે ભળીને રહેનારાં તે હાડકાંને કેટલી શાંતિ મળી હશે!

પરંતુ તેમની એ શાંતિમાં ખલેલ પાડનારી એક ઘટના બની. કેટલાક સારા 'અભંગ' (દોહા) વાંચીને એક સંતને ખબર થઈ. તે શોધતો શોધતો મંગળવેઢા આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો, "ચોખોબાનાં હાડકાં ક્યાં પડ્યાં છે? હું એની સદ્ગતિ કરવા

માગું છું." તેણે પેલો પુરાણો ઢગ ખોદવાનું શરૂ કર્યું. એક પછી એક હાડકાં મળવા લાગ્યાં. તે સંત પુરુષ એક એક હાડકું લઈ તેને કાન પાસે ધરતો જતો અને જે હાડકાંમાંથી 'વિઠ્ઠલ! વિઠ્ઠલ!' નામનો અવાજ સંભળાતો તેને જુદાં મૂકતો જતો. એમ કરતાં કરતાં તેણે ચોખામેળાનાં બધાં અસ્થિ ભેગાં કર્યાં અને તે પર એક સમાધિ બનાવી.

આજે તો તે હાડની પણ માટી થઈ ગઈ હશે. પરંતુ અખંડ-રૂપે 'વિઠ્ઠલ, વિઠ્ઠલ'નું ગાન કરનાર ચોખોબાના અભંગ આજ પણ મહારાષ્ટ્રની અનાસ્થાના ઢગ નીચે છુપાયેલા મળશે. કોઈ કોઈએ એને ભેગા કરીને પુસ્તકોમાં દાટી દીધા છે, પણ એથી ચોખોબાનું શ્રાદ્ધ થવાનું નથી.

ચોખોબાની વાણી શુદ્ધ મરાઠી, કરુણરસથી ભરેલી, પોતાની જાતિ પર થતા અત્યાચારોથી દુઃખી, પરંતુ ઈશ્વરકૃપાની બાબતમાં આત્મવિશ્વાસથી બોલનારી છે. વર્ણ અને જાતિ, શાસ્ત્ર અને પુરાણ, વગેરે બધા ઉપરના વાઘા છે, એમાં ન ફસાવું જોઈએ. આંતરિક મર્મને પિછાણવો જોઈએ — આપણા અને પારકા — હા, આપણે સૌ અત્યાચારી સવર્ણ હિંદુ બિચારા હરિજનોને માટે પારકા જ છીએ! — બધા લોકોને આવો ઉપદેશ દેનારી ચોખોબાની વાણી, આપણા કંઠ અને હૃદયમાં અખંડ નિવાસ કરતી થાય એવું કોઈ કાર્ય આપણે કરવું જોઈએ. કહે છે કે ઈશુએ માનવજાત માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હતું; કર્યું હશે. પરંતુ ચોખોબાની નમ્ર સેવાએ મહારાષ્ટ્રના હરિજનો માટે ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજને હિસાબે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું છે એમાં કોઈ શક નથી. ચોખામેળાની પુણ્યતિથિને દિવસે બધા હરિજનોને બોલાવીને એમની પાસે ભજન કરાવીએ. અને આપણે સૌ બેસીને ભજન સાંભળીએ. અને હરિજનો આપણને જે પ્રસાદ આપે તે સ્વીકારીને આપણે તેમની ખાતરી કરાવી આપીએ કે હવે તેઓ આપણે માટે પારકા નથી, પરંતુ આપણા પોતાના જ છે.

૧૯ ૧૨-'૩૯

૫૧

જનાબાઈ

જનાબાઈનાં માતાપિતાએ તેને એક ભગવદ્ભક્તને ત્યાં દાસી તરીકે રાખી. જનાબાઈ આખી જિંદગી તે ઘરમાં રહી. તેણે તે ઘરનાં નાનાં મોટાં કામ કરીને પોતાનું ગુજરાન કર્યું અને ઈશ્વરભક્તિ કરીને પોતાનો જન્મ સાર્થક કર્યો.

જનાબાઈનો વિવાહ થયો નહોતો. જેમના ઘરમાં તે રહેતી હતી તે બધાં ઈશ્વરપરાયણ અને ધર્મભીરુ હતાં. જેમ મીરાંબાઈએ ભગવાન સાથે લગ્ન કરી લીધું હતું, તેમ જનાબાઈએ પણ કર્યું હતું. મીરાંબાઈ રાજવંશની હતી એટલે તેને ખૂબ સતાવવામાં આવી. અને પોતાના બલિદાન પછી તે પૂજાવા લાગી. બિચારી જનાબાઈને કોણ પૂછે, પજવે કે પૂજે?

આમ જોઈએ તો જનાબાઈ મહારાષ્ટ્રની મીરાંબાઈ છે. એણે નમ્રતાથી નામદેવનાં કુટુંબીઓની સેવા કરી, અને વિવાહના અભાવે જે પ્રેમજીવન અતૃપ્ત હતું તેને હૃદયપૂર્વક વિઠોબા સાથે રમમાણ થઈને સમૃદ્ધ કર્યું. વિઠોબા પોતે આવીને તેના વાળ ઓળતા હતા, દળવા ખાંડવાના કામમાં તેને મદદ કરતા હતા અને ઠંડીના દિવસોમાં એની ગોદડી ઓઢીને સૂઈ પણ જતા.

મીરાંબાઈના કાવ્યમાં જે પ્રેમોત્કટ ભક્તિ છે, બરાબર તેવી જ ભક્તિ સીધીસાદી ભાષામાં જનાબાઈના અભંગોમાં જોવામાં આવે છે. ભક્તિકાવ્યમાં સ્ત્રીસહજ ભાષા જોવી હોય તો તે જનાબાઈના અભંગોમાં જોઈ શકાય છે. જનાબાઈએ શરીર ટકાવી રાખવા છેવટ સુધી શરીરશ્રમ કર્યો. ખરે જ, જની જનતાની પ્રતિનિધિ હતી અને એણે પોતાનું જીવન જનતા-જનાર્દનને અર્પણ કરીને કૃતાર્થતા પ્રાપ્ત કરી હતી.

છોકરીઓની શાળામાં જનાબાઈનો દિવસ ઊજવીને તે દિવસે એના અભંગ ગાતાં ગાતાં દળવા ખાંડવાનો કાર્યક્રમ રાખવો જોઈએ.

૧૯-૧૨-'૩૯

માગું છું." તેણે મેલો પુરાણો ઢગ ખોદવાનું શરૂ કર્યું. એક પછી એક હાડકાં મળવા લાગ્યાં. તે સંત પુરુષ એક એક હાડકું લઈ તેને કાન પાસે ધરતો જતો અને જે હાડકાંમાંથી 'વિઠ્ઠલ! વિઠ્ઠલ!' નામનો અવાજ સંભળાતો તેને જુદાં મૂકતો જતો. એમ કરતાં કરતાં તેણે ચોખામેળાનાં બધાં અસ્થિ ભેગાં કર્યાં અને તે પર એક સમાધિ બનાવી.

આજે તો તે હાડની પણ માટી થઈ ગઈ હશે. પરંતુ અખંડ રૂપે 'વિઠ્ઠલ, વિઠ્ઠલ'નું ગાન કરનાર ચોખોબાના અભંગ આજ પણ મહારાષ્ટ્રની અનાસ્થાના ઢગ નીચે છુપાયેલા મળશે. કોઈ કોઈએ એને ભેગા કરીને પુસ્તકોમાં દાટી દીધા છે, પણ એથી ચોખોબાનું શ્રાદ્ધ થવાનું નથી.

ચોખોબાની વાણી શુદ્ધ મરાઠી, કરુણરસથી ભરેલી, પોતાની જાતિ પર થતા અત્યાચારોથી દુઃખી, પરંતુ ઈશ્વરકૃપાની બાબતમાં આત્મવિશ્વાસથી બોલનારી છે. વર્ણ અને જાતિ, શાસ્ત્ર અને પુરાણ, વગેરે બધા ઉપરના વાઘા છે, એમાં ન ફસાવું જોઈએ. આંતરિક મર્મને પિછાણવો જોઈએ — આપણા અને પારકા — હા, આપણે સૌ અત્યાચારી સવર્ણ હિંદુ બિચારા હરિજનોને માટે પારકા જ છીએ! — બધા લોકોને આવો ઉપદેશ દેનારી ચોખોબાની વાણી, આપણા કંઠ અને હૃદયમાં અખંડ નિવાસ કરતી થાય એવું કોઈ કાર્ય આપણે કરવું જોઈએ. કહે છે કે ઈશુએ માનવજાત માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હતું; કર્યું હશે. પરંતુ ચોખોબાની નમ્ર સેવાએ મહારાષ્ટ્રના હરિજનો માટે ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજને હિસાબે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું છે એમાં કોઈ શક નથી. ચોખામેળાની પુણ્યતિથિને દિવસે બધા હરિજનોને બોલાવીને એમની પાસે ભજન કરાવીએ. અને આપણે સૌ બેસીને ભજન સાંભળીએ. અને હરિજનો આપણને જે પ્રસાદ આપે તે સ્વીકારીને આપણે તેમની ખાતરી કરાવી આપીએ કે હવે તેઓ આપણે માટે પારકા નથી, પરંતુ આપણા પોતાના જ છે.

૧૯-૧૨-'૩૯

૫૧

જનાબાઈ

જનાબાઈનાં માતાપિતાએ તેને એક ભગવદ્‌ભક્તને ત્યાં દાસી રીકે રાખી. જનાબાઈ આખી જિંદગી તે ઘરમાં રહી. તેણે તે રનાં નાનાં મોટાં કામ કરીને પોતાનું ગુજરાન કર્યું અને ઈશ્વરભક્તિ રીને પોતાનો જન્મ સાર્થક કર્યો.

જનાબાઈનો વિવાહ થયો નહોતો. જેમના ઘરમાં તે રહેતી હતી તે બધાં ઈશ્વરપરાયણ અને ધર્મભીરુ હતાં. જેમ મીરાંબાઈએ ભગવાન સાથે લગ્ન કરી લીધું હતું, તેમ જનાબાઈએ પણ કર્યું હતું. મીરાંબાઈ રાજવંશની હતી એટલે તેને ખૂબ સતાવવામાં આવી. અને પોતાના બલિદાન પછી તે પૂજાવા લાગી. બિચારી જનાબાઈને કોણ પૂછે, પજવે કે પૂજે?

આમ જોઈએ તો જનાબાઈ મહારાષ્ટ્રની મીરાંબાઈ છે. એણે નમ્રતાથી નામદેવનાં કુટુંબીઓની સેવા કરી, અને વિવાહના અભાવે જે પ્રેમજીવન અતૃપ્ત હતું તેને હૃદયપૂર્વક વિઠોબા સાથે રમમાણ થઈને સમૃદ્ધ કર્યું. વિઠોબા પોતે આવીને તેના વાળ ઓળતા હતા, દળવા ખાંડવાના કામમાં તેને મદદ કરતા હતા અને ટાઢીના દિવસોમાં એની ગોદડી ઓઢીને સૂઈ પણ જતા.

મીરાંબાઈના કાવ્યમાં જે પ્રેમોત્કટ ભક્તિ છે, બરાબર તેવી જ ભક્તિ સીધીસાદી ભાષામાં જનાબાઈના અભંગોમાં જોવામાં આવે છે. ભક્તિકાવ્યમાં સ્ત્રી-સહજ ભાષા જેવી હોય તો તે જનાબાઈના અભંગોમાં જોઈ શકાય છે. જનાબાઈએ શરીર ટકાવી રાખવા છેવટ સુધી શરીરશ્રમ કર્યો. ખરે જ, જની જનતાની પ્રતિનિધિ હતી અને એણે પોતાનું જીવન જનતા-જનાર્દનને અર્પણ કરીને કૃતાર્થતા પ્રાપ્ત કરી હતી.

છોકરીઓની શાળામાં જનાબાઈનો દિવસ ઊજવીને તે દિવસે એના અભંગ ગાતાં ગાતાં દળવા ખાંડવાનો કાર્યક્રમ રાખવો જોઈએ.

૧૯–૧૨–'૩૯

૫૨

જીવન્ત ઇતિહાસ

હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ હિંદુસ્તાનના લોકોએ લખેલો નથી એ વિધાનનો આપણે ગમે તેટલો વિરોધ કરીએ, તોપણ પ્રાચીન કાળનો આપણો ઇતિહાસ આપણે હાથે લખાયેલો છે એવું સિદ્ધ થતું નથી. રામાયણ મહાભારત ઇતિહાસ કહેવાય નહીં. આધુનિક દૃષ્ટિએ તો તે ઇતિહાસ નથી જ. રામાયણ મહાભારતમાં તેમ જ પુરાણોમાં ઇતિહાસ છે, પણ તે ધર્મનિશ્ચય કરવા માટે યોજેલા દૃષ્ટાંતરૂપે છે. મહાવંશ અને દીપવંશ ઇતિહાસ ગણાય. પણ તે સિલોનના છે, અને તેમાં આવેલો ઇતિહાસ જૂજ છે. કાશ્મીરની રાજતરંગિણી વિષે પણ એમ જ કહેવું પડે તેમ છે. ત્યારે આપણો ઇતિહાસ કેમ નથી? જીવનનું ગમે તે અંગ લો, તેમાં આપણા લોકોએ અસાધારણ પ્રાવીણ્ય મેળવેલું છે; છતાં આપણામાં ઇતિહાસ કેમ નથી?

ઇતિહાસ એટલે મનુષ્યજાતિ આગળ ઊભા થયેલા સવાલોની નોંધ. આમાંથી કેટલાક સવાલોનું નિરાકરણ થયેલું હોય છે અને કેટલાક સવાલો હજી અનિર્ણીત છે. જે સવાલોનો નિશ્ચય થઈ શક્યો છે તે હવે સવાલો રહ્યા નથી. તેનું નિરાકરણ થયું છે અને તે સમાજમાં — સામાજિક જીવનમાં સંસ્કાર રૂપે દાખલ થઈ ગયા છે. જેમ પચેલા અન્નનું લોહી બની જાય છે તેમ તે સવાલો રાષ્ટ્રીય માન્યતા અથવા સામાજિક સંસ્કારનું રૂપ પામ્યા છે. અન્ન પાચન થયેલું હોય તો કાલે મેં શું ખાધું એનો જેમ મનુષ્ય વિચાર કરતો નથી, તેમ જે સવાલોનો ઉકેલ આવી ગયો છે તે વિષે પણ તે ઉદાસીન રહે છે.

હવે સવાલ રહ્યો અનિર્ણીત પ્રશ્નોનો. આપણા લોકો પરમાર્થી (serious) છે. તેઓ અનિર્ણીત સવાલને કાગળ ઉપર દાખલ કરીને છોડી દેવા નથી માગતા. અનિર્ણીત સવાલોમાં મતભેદ હોય છે. જેટલા મતભેદ હોય તેટલા સંપ્રદાયો આપણે ઊભા કરીએ છીએ. વેદમંત્રોના

ઉચ્ચારણમાં મતભેદ પડ્યો તો આપણે ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓ ઊભી કરી. જ્યોતિષમાં મતભેદ પડ્યો ત્યાં પણ આપણે સ્માર્ત અને ભાગવત એકાદશી જુદી જુદી માની. દાર્શનિક તત્ત્વભેદ જણાયો તો આપણે દ્વૈતવાદી અને અદ્વૈતવાદી પંથો સરજ્યા. આહારભેદ થયો અથવા ધંધાનો ભેદ પડ્યો ત્યારે આપણે જુદી જુદી ન્યાતો બાંધી. સામાજિક રિવાજોમાં જ્યાં મતભેદ પડ્યો ત્યાં આપણે જ્ઞાતિની પેટાન્યાતો ઊભી કરી. ભૂલથી માણસ રિવાજ તોડે અથવા મોટામાં મોટું પાપ કરે તેને માટે પણ તેને પ્રાયશ્ચિત્ત છે; તેટલા સારુ નવી ન્યાત ઊભી કરતા નથી. મહાન ઐતિહાસિક અને રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વની ઘટનાઓનો ઇતિહાસ આપણે તહેવારો મારફત જાગ્રત રાખીએ છીએ. દરેક સામાજિક હિલચાલના ઇતિહાસને તે તે હિલચાલના કેન્દ્રને તીર્થનું રૂપ આપી આપણે જીવતો રાખેલો છે. એ રીતે ઇતિહાસ લખવા કરતાં ઇતિહાસ જીરવો અને જિવાડવો એટલે કે જીવનમાં જીવી બતાવવો એ આપણા સમાજની ખૂબી છે. ચીંથરામાંથી બનેલા કાગળ ઉપર ઇતિહાસ સંઘરવો એ સારું કે જીવનમાં જ ઇતિહાસ સંઘરવો એ સારું? કયો વધારે સુધરેલો માર્ગ છે એ કહેવું શું મુશ્કેલ છે? જ્યાં સુધી પરંપરા તૂટી ન હતી ત્યાં સુધી આપણો ઇતિહાસ આપણા જીવનમાં જીવતો હતો. હજી પણ લોકોના રિવાજ, લોકોની માન્યતાઓ, જ્ઞાતિબંધારણો, તહેવારો વગેરે તપાસીએ તો ઘણો ઇતિહાસ મળી શકે એમ છે. માત્ર તે ઘણે ભાગે રાજકીય નહીં હોય, રાજનૈતિક નહીં હોય, પણ સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય હશે. ઇતિહાસસંશોધકો આ દિશામાં શું મહેનત નહીં કરે?

આવશ્યક વાચન

તહેવારોની જે ટૂંકી નોંધો તે તે તહેવાર તળે આપી છે તે કાંઈ તહેવારોનું નિબંધન (code) તૈયાર કરવા માટે નથી, પણ તહેવારો પાછળ રહેલું પરંપરાગત રહસ્ય અને એમાં પૂરી શકાય એવાં નવાં તત્ત્વો તરફ ઊછરતી પેઢીનું ધ્યાન ખેંચવા માટે છે. આને અંગે વાંચવા લાયક સાહિત્ય ઘણું છે અને નથી. તહેવારોનું જ મહત્ત્વ સમજાવે એવી ચોપડીઓ ગુજરાતીમાં ભાગ્યે જ બે ચાર હશે. 'આર્યોના તહેવારોનો ઇતિહાસ' એ એક જ ચોપડી આ ક્ષેત્રને વ્યાપે છે. આના મૂળ મરાઠી લેખકે નવી માહિતી ઉમેરીને એની નવી આવૃત્તિ પણ કાઢી છે. આપણે ત્યાં ગુજરાતના તહેવારોની સ્વતંત્ર શોધખોળ કરી, તેમ જ હિંદી ભાષામાં આ વિષય ઉપર જે બે ચોપડીઓ લખાઈ છે તેનો ઉપયોગ કરી, એની નવી આવૃત્તિ કરવાની આવશ્યકતા છે. 'Hindu Fasts and Feasts' જેવી ચોપડીઓ પણ કેટલીક નવી દૃષ્ટિ આપી શકે છે. પ્રજાજીવનના અને સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસી કેટલાક ગોરાઓ જુદા જુદા તહેવારો ઉપર કાંઈક સમભાવપૂર્વક અને કાંઈક રમૂજવૃત્તિથી લખે છે, એમાંથી પણ સરખામણી માટે કેટલાક અંશો મળી આવે છે. બંગાળી લેખકોએ પણ અંગ્રેજી તેમ જ બંગાળીમાં ઘણી માહિતી ભેગી કરી છે. જામનગરવાળા મણિશંકર શાસ્ત્રીની ચોપડી સાવ જૂની ઢબની છે, એમાંથી પણ શોધક કાંઈક તો મેળવી શકશે. એ જ ઢબની મરાઠી ચોપડી 'આર્યોત્સવપ્રકાશ' કરીને છે. લોકમાન્ય તિલકના 'ઓરાયન' (મૃગશીર્ષ) ઉપરથી સૂઝેલી હોળીના તહેવાર ઉપરની 'શિમગા' કરીને એક મરાઠી ચોપડી છે, તે શોધખોળની દૃષ્ટિએ કીમતી છે એમ કહેવાય છે. સુરતમાં ભાઈ કાજીએ તહેવારો ઉપર એક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું તે પણ જોઈ જવા જેવું છે. આપણા દેશની આબોહવાનું ઋતુચક્ર, વેપારી અને મુસાફરોની જરૂરિયાતો અને ખેડૂતોનું જીવન એ બધાનો આપણા તહેવારો સાથે સંબંધ છે. પરદેશીઓમાં

હિંદુ જીવનનો ઊંડામાં ઊંડો અભ્યાસ ભગિની નિવેદિતાએ કર્યો છે. એનાં કેટલાંક લખાણો પણ કીમતી સૂચનાઓ આપશે.

આપણું પ્રાચીન રાષ્ટ્રીય જીવન મુખ્યત્વે રામાયણ, મહાભારત અને ભાગવતમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું છે. દેવીઉપાસકોની ખાસિયત દેવીભાગવતમાંથી મળી આવે એમ છે. આ મહાગ્રંથોનો પરિચય બધાંને જ હોવો જોઈએ. કિશોરલાલભાઈની અવતારમાળાનાં 'રામ અને કૃષ્ણ', 'બુદ્ધ અને મહાવીર', અને 'સહજાનંદ' બાળકોને ઉપયોગી છે. 'સીતાહરણ' પણ બાળકોને ઉપયોગી છે. કૃષ્ણજીવન માટે ચિંતામણરાવ વૈદ્યનું 'કૃષ્ણચરિત્ર' અને બંકિમ બાબુનું 'કૃષ્ણચરિત્ર' એ બે વિશેષ ઉપયોગી છે.

આ જ વિષયમાં જૈન સાહિત્ય ખાસ તપાસવા જેવું છે. 'ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષ'માં તીર્થંકરોની માહિતી તો મળશે જ. જેમ જેમ જૈન આગમોના સુલભ સારાનુવાદ ગુજરાતી વાચકવર્ગ આગળ રજૂ થશે* તેમ તેમ જૈન જીવનપદ્ધતિ વધારે ને વધારે સમજાશે. જૈન એ કેવળ સંપ્રદાય નથી પણ વિશ્વવ્યાપી થઈ શકે એવી જીવનદૃષ્ટિ છે એમ સમજાશે; ત્યારે એની અસર બધા જ તહેવારો ઉપર ઓછીવત્તી પડશે.

આપણે ત્યાં બૌદ્ધ સાહિત્ય થોડું ઘણું તૈયાર થયું છે. 'બુદ્ધ-લીલા', 'ધમ્મપદ', 'સુત્તનિપાત', 'બૌધ સંઘનો પરિચય', 'સમાધિમાર્ગ', 'બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ', 'બુદ્ધચરિત'— આટલી ચોપડીઓ દ્વારા એ ધર્મ અને એના 'અવેર'ના મહાન સંદેશાનું વાતાવરણ સહેજે ધ્યાનમાં આવશે. શાંતિદેવાચાર્યના 'બોધિચર્યાવતાર'માંથી ઉત્તમ શ્લોકો ધર્માનંદજીએ આપણને

* ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની શ્રી પૂંજાભાઈ જૈન ગ્રંથમાલામાં આ વિષયનાં નીચેનાં પુસ્તક પ્રગટ થયાં છે:

શ્રી રાજચંદ્ર, મહાવીરસ્વામીનો સંયમધર્મ, મહાવીરસ્વામીનો આચારધર્મ, મહાવીરસ્વામીનો અંતિમ ઉપદેશ, શ્રી કુંદકુંદાચાર્યનાં ત્રણ રત્નો, શ્રી ભગવતી-સાર, સમી સાંજનો ઉપદેશ, તત્ત્વાર્થસૂત્ર, પાપ, પુણ્ય, અને સંયમ, શ્રી મહાવીર કથા, અને જિનાગમ કથાસંગ્રહ.

કાઢી આપ્યા છે તે પારાયણ લાયક છે. દુનિયાની સુશિક્ષિત પ્રજાને બૌદ્ધધર્મ અને બ્રાહ્મધર્મ વધારેમાં વધારે આકર્ષે છે, કેમ કે એમાં માન્યતાઓ અને વાદોનું સામ્રાજ્ય ઓછામાં ઓછું છે. સદાચારની સાધના એ જ એમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે.

સદાચારની સાધના ઉપર ઉગ્રપણે ભાર મૂકનાર એક મોટો ધર્મ તે ઇસ્લામ છે. છતાં એમાં મનુષ્યસ્વભાવ ઉપર અતિ અંકુશ ન મુકાય એ દૃષ્ટિ ખાસ રાખી છે. ઇસ્લામમાં તહેવાર થોડુ નથી. બે ઈદો તો ઇબ્રાહીમના ધર્મમાંથી લીધેલી છે. મહોરમ એ ઐતિહાસિક તહેવાર ગણાય. મહમદ પેગંબરની વફાતનો દિવસ કોક કોક ઠેકાણે ઊજવાય છે. ઇસ્લામી સંસ્કૃતિમાં વિલાસિતાને કેટલો અવકાશ છે એ સવાલ નોખો છે. ઇસ્લામી ધર્મ તો સંયમધર્મી (પ્યુરિટન) જ છે. કુરાને શરીફ, મહમદ સાહેબનું *જીવનચરિત્ર*, અને હદીસ એટલું વાંચીએ તો એ સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ આવશે. અમીરઅલીનું 'સ્પિરિટ ઑફ ઇસ્લામ' અને આર્નોલ્ડનું 'પ્રિચિંગ ઑફ ઇસ્લામ' આ બે ચોપડીઓ શિક્ષકોએ વાંચેલી હોવી જોઇએ. 'કસસ–અલ–અંબિયા'નું ગુજરાતી ભાષાંતર જો કોઈ કરી આપે તો મોટી સગવડ થાય. ઇસ્લામમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલા પેગંબરોનાં *જીવનચરિત્રો* એમાં આપણને મળશે. 'મુસ્લિમ ઓલિયાઓ' તો ઘણાખરાએ વાંચ્યું હશે જ.

ખ્રિસ્તી ધર્મ માટે 'નવા કરાર' તેમ જ 'સંત જોનનું ભાગવત' ડીન ફેરારનું 'ખ્રિસ્તનું ચરિત્ર', કેમ્પીસનું 'ઇમિટેશન ઑફ ક્રાઇસ્ટ', અને બૉનયનનો 'પિલ્ગ્રિમ્સ પ્રોગ્રેસ', એટલું તો વાંચેલું હોવું જોઈએ. વાલજીભાઈનું 'ઈશુચરિત' પણ કાંઈક ઉપયોગી થઈ શકે. મણિલાલ પરીખે ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઇતિહાસ લખેલો છે. 'ઇમિટેશન ઑફ ક્રાઇસ્ટ'નું ભાષાંતર જૂનાગઢવાળા શ્રી છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યાએ 'ઈશુનું અનુકરણ' કરીને કર્યું છે. સ્વામી વિવેકાનંદે એ જ ચોપડીનું 'ઈશાનુસરણ' કરીને બંગાળી ભાષાંતર શરૂ કર્યું હતું. સંત ફ્રાન્સિસ વિષે થોડુંક તો મહાદેવભાઈની લેખમાળામાંથી મળશે. સેન્ટ પૉલ, ઇગ્નેશિયસ લોયલા, માર્ટિન લ્યુથર

વિષે ગુજરાતીમાં લખવાની જરૂર છે. ટૉલ્સ્ટૉયે બાવન પરિચ્છેદોમાં બાળકો માટે ઈશુનું જીવનચરિત્ર લખી આપ્યું છે એ પણ સરસ છે.

શિક્ષકોએ બ્રાહ્મસમાજ, આર્યસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ, રામકૃષ્ણ મિશન જેવા વ્યાપક અને આધુનિક ધર્મસંસ્કરણના-પ્રયોગો વિષે ખૂબ જાણવું જોઈએ, કેમ કે ભવિષ્યની દિશા એમાંથી જ આપણને મળતી આવી છે. થિયોસોફીએ પણ અનેક ધર્મોના અભ્યાસ વિષેનું ઉપયોગી સાહિત્ય બહાર પાડ્યું છે. આચાર્ય શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવે તૈયાર કરી આપેલી ચોપડીઓ તો દરેક શિક્ષકે વાંચેલી હશે જ, ખાસ કરીને એમનું 'ધર્મશિક્ષણ', જેમાં બધા ધર્મો વિષે થોડી થોડી માહિતી છે.

શીખ ધર્મનો ફાળો કીમતી છે. એને વિષે આપને વધારે જાણવું ઘટે છે. મગનભાઈની નવી ચોપડીઓ 'જપજી' અને 'સુખમની' આમાં ખૂબ મદદ કરશે. મહારાષ્ટ્રના સંતો જ્ઞાનદેવ, નામદેવ, એકનાથ, તુકારામ, વિષે મરાઠીમાંથી અને સૂરદાસ વગેરે તથા કબીર વિષે હિંદીમાંથી મેળવવું.

ગુજરાતના સંત કવિઓનું અધ્યયન દરેક સંસ્થામાં હંમેશ ચાલવું જોઈએ.

//તહેવારોની યોજના ઘડવી એ એક રીતે હિંદુસ્તાનની વિવિધરંગી સંપૂર્ણ સંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ પાડવા સમાન છે, અને તે પણ સાહિત્ય મારફતે નહીં પણ જીવનના ઉત્સવ મારફતે. એ મોટું કામ પ્રસ્તુત કાર્યક્ષેત્રની બહાર છે અને એ કામ એકસામટું થાય એના કરતાં ધીમે ધીમે વધે એ જ સારું છે, એમ સમજી અહીં વિરમીએ છીએ.

ગાંધીજીનાં પુસ્તકો

	કિંમત
ાત્મકથા	૨-૦-૦
ારોગ્યની ચાવી	૦-૧૦-૦
ેક સત્યવીરની કથા	૦-૨-૦
ામડાંની વહારે	૦-૨-૦
ાંધી-વાઇસરૉય પત્રવ્યવહાર	૨-૮-૦
ીતાબોધ	૦-૩-૦
ીતાપદાર્થકોષ	૦-૪-૦
્યાગમૂર્તિ	૧-૦-૦
િલ્હી ડાયરી	૩-૦-૦
ેશી રાજ્યોનો પ્રશ્ન	૧-૮-૦
નીતિનાશને માર્ગે	૦-૬-૦
ંગળપ્રભાત	૦-૩-૦
રચનાત્મક કાર્યક્રમ — તેનું રહસ્ય અને સ્થાન	૦-૬-૦
ાષ્ટ્રભાષા વિષે વિચાર	૦-૧૨-૦
ર્ણવ્યવસ્થા	૦-૧૨-૦
્યાપક ધર્મભાવના	૨-૦-૦
ત્યાગ્રહાશ્રમનો ઇતિહાસ	૧-૦-૦
ર્વોદય	૦-૩-૦
ો ટકા સ્વદેશી	૧-૪-૦
હિંદ સ્વરાજ	૦-૬-૦
હિંદ સ્વરાજ (હસ્તાક્ષરમાં) સાદું પૂઠું	૧-૪-૦
ખાદી પૂઠું	૧-૧૨-૦

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

મહાદેવભાઈની ડાયરી — ૧	૪-૮-૦
મહાદેવભાઈની ડાયરી — ૨	૫-૮-૦
બાપુની પ્રસાદી	૨-૦-૦
બાપુ — મારી મા	૦-૧૦-૦
જીવનનું પરોઢ	૮-૦-૦
શ્રાદ્ધના તેર દિવસ	૦-૬-૦
ગાંધી સાહિત્ય સૂચિ	૩-૪-૦
શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ	૧-૪-૦
લોકશાહી	૨-૦-૦
શ્રીમદ્ભાગવત	૩-૮-૦
ભગવાન મહાવીરના દશ ઉપાસકો	૧-૮-૦
ઓતરાતી દીવાલો	૦-૮-૦
જીવનસંસ્કૃતિ	૫-૦-૦
શ્રી નેત્રમણિભાઈને	૦-૧૪-૦
માનવી ખંડિયેરો	૨-૮-૦
હિમાલયનો પ્રવાસ	૧-૪-૦
લોકમાતા	૧-૪-૦
સ્મરણયાત્રા	૨-૦-૦
સમૂળી ક્રાન્તિ	૧-૮-૦
સંસાર અને ધર્મ	૨-૦-૦
સ્ત્રી-પુરુષ-મર્યાદા	૧-૮-૦
જીવનશોધન	૨-૮-૦
ગીતામંથન	૨-૮-૦